

A modern szórakoztatóipar, *show business* kialakulása előtt, már a 19. század elején is számtalan artista, mutatványos, sőt *showman* turnézott szerte Európában. Vándor erőművészek, műlovarnők, vízenjárók, bűvészek, légutazók, bábosok, teljes állat- és emberkertes mutogatták magukat – vagy mutogatták őket. A nagyérdeműnek nevezett pest-budai közönség – melynek munkások, kispolgárok, arisztokraták és nemzeti hősök egyaránt tagjai voltak – pedig fizetett, hogy láthassa őket. A produkciók elemzése olyan ma is aktuális kérdésekhez tud hozzátenni, mint a szórakoztató szféra helyi értéke a kor kultúrájában, a társulatok nemzetközisége, a női vállalkozók jelenléte, vagy a technikai innovációk és az állatok szerepe; és kiderül, mennyi minden (nem) változott az elmúlt kétszáz évben.

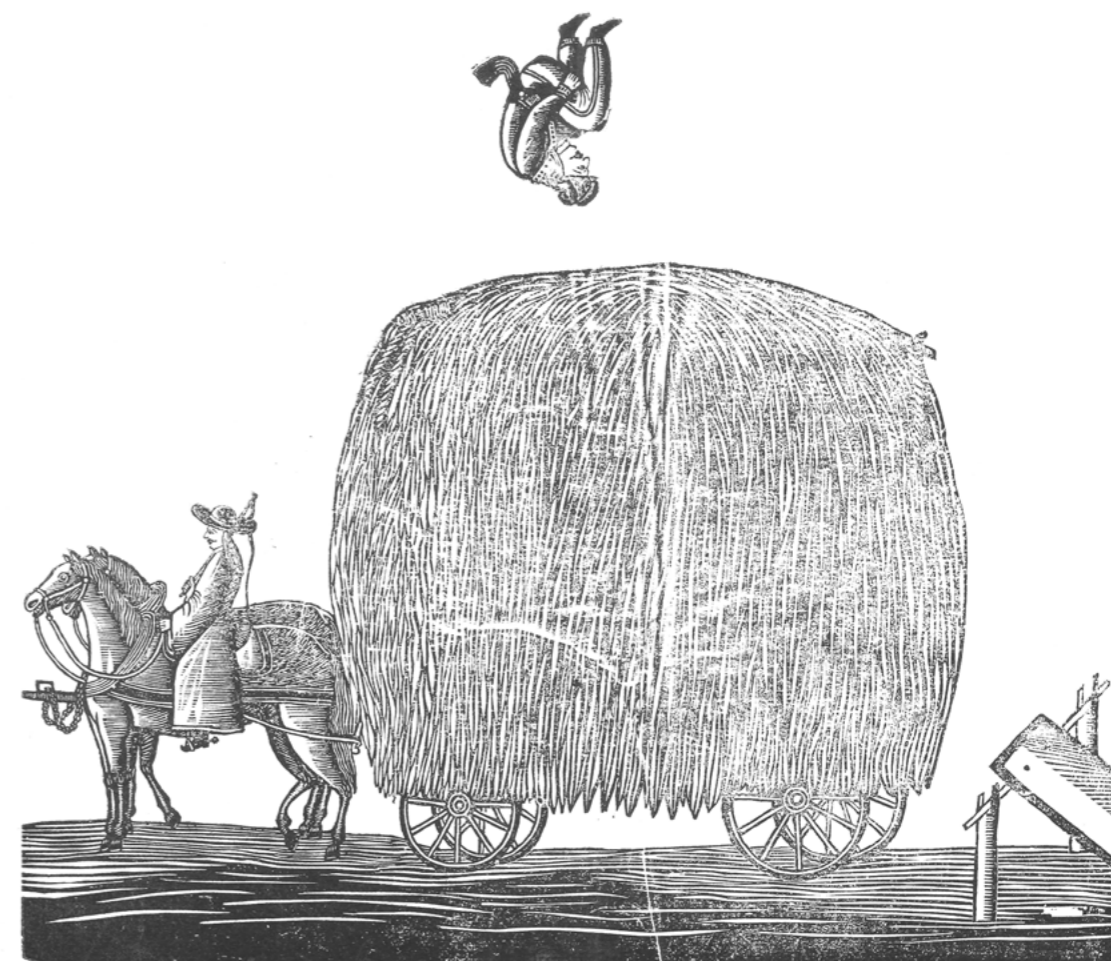
Azt pedig, hogy „llyet még nem láttak!”, nemcsak a mutatványosok, de a szerző-kurátorok is elmondhatják: hosszas kutatómunka után jött létre a magyarországi cirkusztörténet első tudományos értékű kiállítása. A kötetben a Kiscelli Múzeum páratlan falragaszgyűjteményének bemutatása mellett azon mára elfeledett artisták története is megtalálható, akik a maiak előfutárai – vagy épp felmenői – voltak.

Teller Katalin az ELTE BTK Esztétika Tanszékének docense, a populáris és tömegkultúra elméletének és történetének kutatója, különösen a 18–20. századi cirkuszi pantomimek európai történetével foglalkozik.

Molnár Dániel színháztörténész, színházi ember; a kontinentális Európa zenés színházának és szórakoztatóiparának kutatója. Korábbi kiállításai: *Az ismeretlen görk* (2017) *Orfeum-Mulató-Színház* (2017), *Vörös csillagok – A Rákosi-korszak szórakoztatóipara és a szocialista revűk* (2019)

TELLER KATALIN
MOLNÁR DÁNIEL

SHOW ÉS BUSINESS
Pest-Budán!

KÖTÉLJÁRÓK, ÖNMOZGÁNYOK
ÉS MÁS VILÁGSZÁMOK

TELLER KATALIN
MOLNÁR DÁNIEL

SHOW ÉS BUSINESS
Pest-Budán.

KÖTÉLJÁRÓK, ÖNMOZGÁNYOK
ÉS MÁS VILÁGSZÁMOK

Kiállítási katalógus
Kiscelli Múzeum
Budapest, 2022

SHOW ÉS BUSINESS PEST-BUDÁN

Kötéljárók, önmozgányok és más világszámok

A BTM Kiscelli Múzeum időszakos kiállítása
2022. február 10. – 2022. május 1.

A katalógust szerkesztette és a szövegeket írta: Molnár Dániel, Teller Katalin

A kiadványt tervezte: Tárkányi Szabolcs

Tördelés: Turóczy Szabolcs

A logót tervezte: Molnár Dániel

A falragaszokat fordította: Teller Katalin

Szakmai lektor: Rajnai Edit

Olvasószerkesztő: Macskássy Zsuzsa

Műtárgyfotók: Fáryné Szalatnyay Judit, E. Jank, Dorothee Jordens-Meintker, Kardos Judit,

Keppel Ákos, Mudrák Attila, Szebellédi Attila,

Enteriőrfotók: Fáryné Szalatnyay Judit

A kiadványt támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap
Nemzeti Kulturális Alap Igazgatósága

ISBN 978-615-5341-80-9

Felelős kiadó: Népešy Noémi, a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatója

© Budapesti Történeti Múzeum, 2022

© Molnár Dániel

© Teller Katalin

Nyomdai kivitelezés: AduPrint Kft.

Felelős vezető: Tóth Zoltán ügyvezető igazgató

TARTALOMJEGYZÉK

Show és business Pest-Budán	4
Históriák és histriók	5
A mutatványosok és a cirkuszok történetének forrásai	10
Egy falragaszból levonható tanulságok	11
A kötetről, röviden	12
1. A szórakoz(tat)ó város	14
2. Állatvállalatok	30
Négy lábbal az úton	31
Heccelés és idomítás	32
3. Más, mint mások	44
Mr. Morris „azték gyermekei”	45
Pastrana Pesten	46
Távol és Kelet Budán	47
Az afrikai ugrócsoport	47
Az első japánok	48
4. Foglalkozása: Herkules	60
Karl Rappo, „a legendákívülbb”	61
Nem az a Toldi	62
5. Világfiak és lokálpatrióták	78
Gautier: globál és lokál, export és import	79
Világ- és kötéljárók	80
6. Romantikus illúziók	102
A nemzet bűvésze	103
Az osztrák Döbler a magyar Nemzeti Színházban	104
Bosco, a „szemfényvesztők szeme fénye”	105
Levieux Galeuchet, a „keleti mágus”	106
Robin és felesége	106
7. Látszani és láttatni	120
Mozgolódások Szkópiában	121
Rámázott utak és korok	122
8. Színházban a cirkuszért	136
A mozgás és a mozgatás művészete	137
Óraművesség mutatványként	139
9. Nők a nyeregben	152
Magasan és lóháton	153
Kecsesen és erősen	155
10. A világot jelentő deszkaépítmények	174
Presztízsharcok	175
11. Hír és név	188
Profit és jótét	190
Nagy lufik	191
A tudomány meggyőző ereje	192
12. Cirkuszi szóképek	212
Magyar Csepűrágó	213

SHOW ÉS BUSINESS PEST-BUDÁN

Az egyik régi „definíció” szerint cirkusz az, *was ich noch nicht gesehen* [habe], vagyis amit még nem láttam. Különösen igaz lehetett ez a 19. század elején, amikor az első modern mutatványosok és társulatok fölverték turnéállomásaik közé a kelet-közép-európai régió városait. Mutatványaik és trükkjeik – melyek egy része ma már csak bemelegítés, másik része megismételhetetlen bravúr – az újdonság erejével hatottak a kor emberére, olyannyira, hogy még magyar szót sem talált rájuk.

Kutatás közben mindent megtalál az ember, amit éppen *nem* keres: a tárlat törzsanyagát képező „mutatványos doboz” is egy másik korszak előadójának emléke után nyomozva bukkant fel. Rövidesen kiderült, az anyag nem volt felfedezetlen,¹ de értelmezésére és tudományos értékű feldolgozására még nem került sor. A mutatványos műfajok kutatása és történetírása még gyerekcipőben jár Magyarországon, és nagyon kevés kultúrtörténeti munka tekint ki rájuk annak ellenére, hogy jelentősen és hosszú távon befolyásolták a városiak és a falusi közösségek mindennapjait.

Mutatványostörténeteket írni azonban nem könnyű. Az egyik legfontosabb forráscsoport, az artistacsaládok és gyűjteményeik nehezen hozzáférhetőek: a kutatás elé ma is akadályokat gördít az artisták (részben vándor életmódjából fakadó) különállása a többségi társadalomtól, valamint bizalmatlanságuk a közegen kívüliekkel szemben (a szaknyelv is „privátoknak” nevezi őket). Egy-egy család megközelítése gyakran az antropológusok törzsi társadalmakban tapasztalt legitimációs problémáit veti fel. Éppen ezért nem tudjuk, hány felbecsülhetetlen értékű forrás lappang akár a 19. század elejére vonatkozóan magángyűjteményekben, utazó „családi levéltárakban”. Ezek értelmezéséhez nyelvészek és történészek munkájára, valamint a különböző szakmák képviselőinek kölcsönös bizalomra építő együttműködésére van szükség, mint e kiállítás esetében is történt.

Nem állíthatjuk, hogy a mutatványosok története teljesen feldolgozatlan lenne: résztemák, melyek az elit kultúra számára relevanciára tettek szert az elmúlt kétszáz évben, tekintélyes szakirodalommal is rendelkezhetnek: ilyenek a fényképezés és a mozi révén az optikai mutatványok, vagy a kultúráközi kapcsolatfelvétel szempontjából a Pesten szereplő japán artistacsoport. Mi „saját jogukon” kívántuk vizsgálni a szférát és előadóit; különös tekintettel azokra, amelyek esetében alap kutatások is hiányoznak. Az előadók többségénél lehetetlen csak egy helyszínhez vagy nyelvhez kötött források alapján releváns történetet írni, ezért tanulmányainkban elsősorban arra törekedtünk, hogy elősegítsük a témák további, európai elsődleges forrásokat megmozgató kutatását: fókuszunk ezért forrásközlésre, az előadók magyarországi, illetve magyar nyelven írt fogadtatására, a magyar kultúrára gyakorolt hatására irányult. Az előadókra nézve a „nemzeti” szűrő természetesen nem vonatkozik: egyrészt alig volt magyar identitással (is) rendelkező profi mutatványos, másrészt pedig éppen e nemzetköziség miatt nem beszélhetünk magyar, legfeljebb magyarországi cirkusztörténetről. Meggyőződésünk, hogy nemcsak a szakma múltja számára fontos feltárni és megismerni ezeket a történeteket, hanem a kultúratudományok, a társadalmi ízlés és végső soron önmagunk megismerése miatt is.

HISTÓRIÁK ÉS HISTRIÓK

A cirkusz és tágabban a populáris kultúra iránt azután növekedett meg a tudományos érdeklődés Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban, hogy az 1970-es években mind több intézmény ismerte fel a „magas” vagy „elit” kultúrától elkülönülő, kommersz vagy „alacsony” művek társadalmi és történeti jelentőségét. Mindez nagyban köszönhető volt az angliai Birminghamben 1964-ben alapított Centre for Contemporary Cultural Studies nevű intézetnek, amely a felnőttoktatásban – speciálisan a munkásokat célzó továbbképzésekben – tapasztalatot szerző kutatókat egyesítette.² A később Birmingham School of Cultural Studies-ra keresztelt központban folyó munka szempontjából meghatározónak bizonyult az oktatók-kutatók abbéli felismerése, hogy a köz- és felsőoktatás műveltségi kánonja már-már köszönőviszonyban sincs azokkal a kultúrafogyasztási szokásokkal, amelyek a brit munkásosztályt és alsó középosztályt jellemzik; Richard Hoggart ezért kezdett el foglalkozni a nagy példányszámban kiadott népszerű regényekkel, képes magazinokkal és slágerekkel, Stuart Hall pedig – szerzőtársával, Paddy Whannellel közösen – a televíziózás szociokulturális feltételeivel.³ A kritikai kultúrakutatás főként művelődés- és kultúrszociológiai érdekltségű, társadalomkritikus elemzői aztán fokozatosan tágították a fókuszot, hogy végül általában a peremre szorult vagy szorított csoportok, szubkultúrák gyakorlatait is górcső alá vegyék.⁴

1 Csordás Lajos: Szaltó mortálék és egyéb tagfintorgatások. *Népszabadság*, 2000. március 10., 34. o.

2 Vö. átfogóan John Hartley: *A Short History of Cultural Studies*. 3. kiad. London, Sage, 2003. A kutatási irányzat magyarországi, rendszerváltás utáni hatásáról is vö. *Helikon. Irodalomtudományi Szemle*, 2005/1–2.

3 Vö. Richard Hoggart: *Művelődés, gondolkodás, szokások. Az angol munkásosztály – belülről* [1957]. Ford. Göncz Árpád. Budapest, Gondolat, 1975; Stuart Hall – Paddy Whannel: *The Popular Arts*. London, Hutchinson Educational, 1964.

4 Vö. például Stuart Hall: *The Hippies. An American „moment”*. Birmingham, Centre for Contemporary Cultural Studies, 1968; Richard Dyer (szerk.): *Gays and Film*. London, British Film Institute, 1977.

Jóllehet a szintén az alapítók közé tartozó, nagy hatású kultúrakutató Raymond Williams és Edward Palmer Thompson már 1958-ban, illetve 1963-ban szorgalmazta a problémafelvetések történeti kontextualizálását, az iskolához kapcsolódó elemzések csak elvétve tettek eleget ennek az igénynek.⁵ Mindemellett tagadhatatlan a brit kritikai kultúrakutatás szerepe abban, hogy akadémiai közegben is szalonképessé tette olyan jelenségek vizsgálatát, mint a punk, a rock vagy az ifjúsági magazinok.⁶

A szórakoztató, népszerű kultúra társadalom- és esztétikatörténeti értelmezésének késő 20. századi felfutásához azonban más, részben egymástól független kutatási irányzatok is hozzájárultak. Ilyen volt a reneszánsz kori mindennapokkal már a 19. században foglalkozó svájci Jacob Burckhardt megközelítése, amely erősen hatott a 20. századi kultúrtörténeti vizsgálódásokra, vagy az 1929-ben induló francia Annales-iskola mentalitástörténeti koncepciója, később pedig a Carlo Ginzburg olasz tudós nevével fémjelzett mikrotörténeti kutatások vagy az egyesült államokbeli Stephen Greenblatt által kidolgozott újhistorizmus is.⁷ De szintén ide sorolható a német nyelvterületen az 1990-es évek óta meghatározó kultúratudományi kutatások egy része, amelyek nagyban támaszkodnak a művészettörténész Aby Warburg kora 20. századi kultúr- és képtörténeti kezdeményezésére csakúgy, mint Georg Simmel formális szociológiájára és a Frankfurter Iskola társadalomkritikájára.⁸ Ezenkívül az 1970-es évektől a franciaországi strukturalista kultúraelemzés és szociológia egy-egy képviselője, Roland Barthes és Pierre Bourdieu is behatóan foglalkozott a népszerű kultúra termékeinek, a hétköznapok kulturális gyakorlatainak esztétikai és társadalompolitikai, illetve -történeti vonatkozásaival.⁹ A populáris kultúra elemzésének szempontjából ezen megközelítések közös metszeteként azonosítható a „történelem alulról” perspektívája, vagyis az az igény, hogy a hétköznapok kulturális gyakorlataival és történetével vessenek számot a legkülönbözőbb kontextusok figyelembevételével. Ennek ma talán az „új kultúrtörténet” elnevezésű, főként angolszász területen érvényesülő irányzat a legmarkánsabb terepe, amely – módszertanilag és elméletileg bevallottan eklektikusan – igyekszik történeti perspektívában megragadni a mindennapok kultúrájának szerepét és a hozzá kapcsolódó szociológiai, esztétikai jellemzőket.¹⁰ Jóllehet az oroszországi, úgynevezett kultúrológiai kutatások a maguk eredményeit tekintve rokoníthatók ezekkel a megközelítésekkel, mégis meghatározó számukra az a tudománytörténeti hagyomány, amely a korai etnográfiai kutatásokat ötvözte a formalizmus, majd a szemiotika belátásaival; ennek mindmáig ható képviselője a szociológiai és történeti szempontokat is érvényesítő kultúrateoretikus, Jurij Lotman.¹¹ Összességében az a tendencia, hogy különösen az 1960-as évektől a populáris kultúrával összefüggésbe hozható jelenségek történeti feldolgozás tárgyai legyenek, igen kedvező – még ha roppant heterogén – tudományos közegben rajzolódhatott ki.

Ugyanakkor mindez nem jelenti azt, hogy a 20. századdal kezdődően a specifikusan a mutatványosok és a cirkuszok korai – az 1770–1850-ig tartó időszakot felölelő – történetével foglalkozó monográfiák vagy tanulmányok törvényszerűen és egyértelműen elköteleződtek volna valamely említett megközelítés mellett, sőt. A műfaj adottságaiból és legfőképp a források hiányából vagy feldolgozatlanágából kifolyóan számos más szórakoztató műfajhoz képest jóval kezdetlegesebbnek tekinthetők a vonatkozó kutatások, illetve az elemzések színvonala.¹² Míg például az operett vagy a kabaré történetéről egyre több – igaz, hullámmzó színvonalú – elemzés és forrásközlés olvasható (magyarul is),¹³ addig a porondon és környékén dolgozókról szóló, tudományos igényű írások már szegényesebb összképet mutatnak; nemzetközi összehasonlításban Magyarország pedig különösképp sivárnak tűnik.

5 Vö. Raymond Williams: *Culture and Society 1780–1950*. London, Chatto and Windus, 1958; E. P. Thompson: *The Making of the English Working Class*. New York, Wintage, 1963. 6 Vö. például Simon Frith: *The Sociology of Rock*. London, Constable, 1978; Dick Hebdige: *Subculture. The Meaning of Style*. London, Routledge, 1979; Angela McRobbie: *Feminism and Youth Culture. From „Jackie” to „Just 17”*. Basingstoke, Macmillan, 1991.

7 Átfogóan az egyes irányzatokhoz vö. Joachim Eibach – Günther Lottes (szerk.): *Kompass der Geschichtswissenschaft. Ein Handbuch*. 2. kiadás. Stuttgart, Vandenhoeck & Ruprecht, 2011.

8 Vö. Hartmut Böhme – Peter Matussek – Lothar Müller: *Orientierung Kulturwissenschaft. Was sie kann, was sie will*. 3. kiadás. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 2007, 11–103. o.

9 Vö. Roland Barthes nem teljes fordításban megjelent essékötetét (Roland Barthes: *Mitológiák* [1957]. Ford. Ádám Péter. Budapest, Európa, 1983), valamint Pierre Bourdieu: *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*. Ford. Seregi Tamás. Budapest, BKF, 2013.

10 Vö. áttekintésként Sasha Handley – Rohan McWilliam – Lucy Noakes: Introduction: Towards new social and cultural histories. In: uő(k) (szerk.): *New Directions in Social and Cultural History*. London é. m., Bloomsbury, 2018, 1–20. o.

11 Vö. többek közt *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Ford., szerk. Szitár Katalin. Budapest, Argumentum–ELTE, 2002.

12 Szintén ezt emeli ki az Egyesült Államok 19–20. századi szórakoztató műfajairól szóló könyvében Robert M. Lewis (*From Traveling Show to Vaudeville. Theatrical Spectacle in America, 1830–1910*. Baltimore, Md. – London, John Hopkins University Press, 2003, 367. o.).

13 Vö. például Csáky Móric: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról*. Ford. Orosz Magdolna – Pál Károly – Zalán Péter. Budapest, Európa, 1999; Heltai Gyöngyi: *Az operett metamorfózisai, 1945–1956. A „kapitalista giccs”-től a haladó „mimusjáték”-ig*. Budapest, ELTE Eötvös, 2012; Alpar Ágnes: *A fűvörös kabaré műsora 1901–1980*. 2 kötet. Budapest, MSZL, 1978, 1981.

Angolszász területen azonban született néhány komoly, problémaorientált elemzés¹⁴ – ez a termékenység pedig valószínűsíthetően a könyv- és levéltári, illetve digitalizált állományok könnyebb hozzáférhetőségére, valamint a kedvezőbb intézményi környezetre vezethető vissza. Itt ugyanis a szórakoztató műfajokhoz és ezen belül a cirkuszhoz kötődő történeti anyagok gyűjtésébe már korán belekezdtek lelkes amatőrök, kutatók mellett maguk a nagyobb cirkuszi vállalkozások is, majd mindez becsatornázódott számos, szakmailag felkészült intézménybe, ami magában foglalja a muzeális és akadémiai közeget csakúgy, mint a szakfolyóiratok, specializálódott könyvsorozatok meglétét is.¹⁵ Raymond Toole-Stott brit könyvtáros például már 1958-ban kiadta a *Circus and Allied Arts* című, többnyelvű anyagot összegyűjtő, négykötetes szórakozás- és cirkusztörténeti bibliográfiájának első részét, amelyet a Circus Friends Association of Great Britain a szerző halála után egy ötödik kötettel is kiegészített. És ugyanígy: a modern kori cirkusz megalapítójának tartott Philip Astleytől és róla számtalan falragasz, újságkivágat-gyűjtemény, egyéb képes és szöveges anyag maradt fenn a londoni Victoria & Albert Museumban és a floridai John and Mable Ringling Museum of Art cirkusztörténeti gyűjteményében – amely nagyrészt digitalizálta is ezeket –, a Harvard Egyetemen működő különgyűjtemény pedig olyan tekintélyes albumokat őriz, amelyekben újságkivágatok alapján a kezdetektől dokumentált az Astley-féle cirkusz működése. Az efféle forrásgazdagságnak és persze a brit szabadidő- és szórakozástörténettel foglalkozó szakíróknak, valamint a fent emlegetett kultúraelméleti irányultságú cirkusztörténeteknek köszönhetően a legkorábbi modern cirkuszról immár megbízható elemzések állnak rendelkezésre.¹⁶

Míg az angolszász historiográfiában közvetlen kapcsolat feltételezhető a forrásanyagok mennyisége, hozzáférhetősége és feldolgozásuk igényessége között, addig a franciaországi és oroszországi cirkusztörténet-írásban kirajzolódó tendenciák inkább ellentmondásosak. A párizsi cirkuszok és mutatványosok európai ismertsége nagyon hamar, már a 19. század első felében átvette a vezetést a londoniaktól, a korabeli sajtó pedig roppant nyitottnak mutatkozott a szórakoztató műfajokról szóló tudósítások, kritikák iránt – ezek ma nagyszámban digitálisan is elérhetők, sőt a Bibliothèque nationale de France különgyűjteményei tiszteletre méltó mennyiségű képanyagot is őriznek. A források viszonylagos bősége azonban nem eredményezett olyan alap kutatásokra támaszkodó történeti elemzéseket, amelyekkel az angolszász terület büszkélkedhet: kevés kivétellel a francia cirkusztörténet-írás leginkább impresszionisztikusnak nevezhető, amennyiben előnyben részesíti a nagy vonalakban való történetmesélést, kiemelve és színes illusztrációkkal bőségesen megtámogatva a historikus mérföldköveket.¹⁷ Mindez nemcsak annak ellenére alakult így, hogy Franciaországban és Kanada francia nyelvű területein kimagasló a mutatványosokkal és cirkuszokkal foglalkozó múzeumok, valamint artistaképző intézmények száma – ahol feltételezhető lenne némi kereslet a történeti szakirodalom iránt –, hanem annak dacára is, hogy két jelentős magángyűjtő, Jacob Pascal és Dominique Denis kifejezetten aktívak könyv- és tanulmányírás terén, sőt utóbbi 2016-ban elindított egy archív anyagokkal dolgozó, cirkusztörténeti cikkekkel jelentkező honlapot is (Circus Parade), amely meglehetősen önkényesen bánik a forrásjelölésekkel. Még meglepőbb mindez, ha figyelembe vesszük, hogy egyrészt a második világháború után jelentek meg olyan monografikus igényű publikációk, amelyekre építhetne a tudományos kutatás,¹⁸ másrészt az újcirkusz történeti feldolgozása máris megelőzni látszik a klasszikus cirkuszt.¹⁹ Ebben az összefüggésben határhelyzetüként jellemezhető az 1970-es években indult kanadai cirkuszi elméletirő Paul Bouissac, aki fejtegetéseit nemegyszer történeti vonatkozásokkal is igyekszik alátámasztani, igaz, nem eredeti kutatásokra, hanem a szakirodalom megállapításaira hagyatkozva. Ő franciául kezdett publikálni, viszont komolyabb szakmabeli elismerésre angol nyelvű monográfiákkal és tanulmányokkal tett szert, amelyekben elköteleződött a cirkusz nyelvének szemiotikai és kommunikációelméleti értelmezése mellett.²⁰

14 Csupán néhány példa monográfiára: Helen Stoddart: *Rings of Desire. Circus History and Representation*. Manchester – New York, Manchester University Press, 2000; Janet M. Davis: *The Circus Age. Culture and Society under the American Big Top*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 2002; Brenda Assael: *The Circus and Victorian Society*. Virginia, University of Virginia Press, 2005; S. L. Kotar – J. E. Gessler: *Rise of the American Circus, 1716–1899*. Jefferson, McFarland & Co., 2011; Noel Daniel (szerk.): *The Circus. 1870s–1950s* [2008]. Köln, Taschen, 2016.

15 A legjelentősebb cirkusztörténeti gyűjtemény, a Circus World Museumhoz tartozó Robert L. Parkinson Library and Research Center például nagyrészt a Ringling Brothers archívumából kezdett 1965-ben építkezni, és jelentős mértékben tudott támaszkodni olyan meghatározó gyűjtők-szakírók hagyatékaira, mint George L. Chindahl vagy Stuart Thayer. Az intézményi háttér szempontjából az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában nem elhanyagolható a különböző cirkusztörténeti egyesületek, társaságok és adakozó kedű tagjaik támogatása sem.

16 Vö. Dominique Jando: *Philip Astley & the Horsemen Who Invented the Circus, 1768–1814*. San Francisco, Circopedia, 2018; Steve Ward: *Father of the Modern Circus „Billy Buttons”. The Life & Times of Philip Astley*. [Barnsley], Pen & Sword History, 2018.

17 Vö. például a 2018-as angol fordításban beszédes alcímmel kiegészített (*A Visual History*) monográfiát: Jacob Pascal: *Une histoire du cirque*. Párizs, Seuil – Bibliothèque nationale de France, 2016. Kivételnek tekinthető Caroline Hodak-Drueil: *Du théâtre équestre au cirque. Le cheval au cœur des savoirs et des loisirs (1760–1860)*. Párizs, Belin, 2018, illetve Tristan Rémy munkássága, aki forrásközlésekkel is alátámasztotta bohóctörténeti kutatásait; vö. többek közt Tristan Rémy: *Les clowns* [1945]. Párizs, B. Grasset, 2002.

18 Vö. Paul Adrian munkáit, illetve Henry Thétard: *La merveilleuse histoire du cirque*. 2 kötet. [Párizs], Prisma, 1947; Monica J. Renevey: *Le grand livre du cirque*. 2 kötet. Genève, Edito-service – Bibliothèque des Arts, Genève, 1977.

19 Vö. például Martine Maleval: *L'émergence du nouveau cirque, 1968–1998*. Párizs, L'Harmattan, 2010.

20 Magyarul olvasható Paul Bouissac: *A cirkusz mint többszoros nyelv* [1976]. Ford. Orlóczy [sic] Edit. In: Buda Béla (szerk.): *Kommunikációelméleti szövegyűjtemény*. IV. rész: Tömegkultúra. Budapest, Tankönyvkiadó, 1981, 330–343. o. és *Cirkusz és kultúra* [1976]. Ford. Orlóczy [sic] Edit. In: Buda (szerk.): i. m., 325–329. o.

Sajátos utat bejárónak tekinthető az oroszországi cirkusztörténet-írás is: 1931-ben jelentette meg a színikritikus, cirkuszi rendező Jevgenyij Kuznyecov a többnyelvű forrásokkal dolgozó, gazdag archívumi és sajtóanyagokra támaszkodó, társadalomkritikával sem takarékoskodó monográfiáját, amely máig referenciapontként szolgál.²¹ A társadalomkritikus hangvétel csakúgy, mint a cirkusz „demokratizálódását” vezérfonalként alkalmazó érvelés arra vezethető vissza, hogy az oktatásügyi népbiztos, Anatolij Lunacsarszkij nevével fémjelzett, 1919 utáni szovjet kultúrpolitika kitüntetett helyet szánt a cirkusznak, amely egyszerre vált különböző avantgárd művészeti kísérletezések terepévé és később a sztálini propaganda szócsövénév.²² Az 1920-as évek végén, amikor Kuznyecov írni kezdte monográfiáját, ezen új kulturális önértelmezésnek kívánt legitimációs alapot biztosítani azzal, hogy a 19. századi nyugat-európai és oroszországi cirkuszi hagyományt arisztokratikusnak és elavultnak nyilvánítva a szovjet-orosz kezdeményezések újító, népuralmat jelképező karakterét emelte ki. Az öt követő 20. századi cirkuszi historiográfia átvette ezt a keretezést,²³ majd a 2000-es évektől kezdődően ettől elmozdulva, de Kuznyecov forrásfeldolgozásait hasznosítva megszaporoztak a problémaközpontú, részben további alap kutatásokra és/vagy a fent említett „kulturológiai” megközelítésre építő elemzések, melyek közül jó néhány doktori értekezésként született meg.²⁴ Az oroszországi felsőoktatási intézményekben megvédett, szórakozás- és cirkusztörténettel foglalkozó disszertációk magas száma²⁵ – az angolszász országoktól eltérően – vélhetően nem a korai primer források könnyű, digitális hozzáférhetőségével függ össze (itt gyerekcipőről lehet beszélni, még ha a ruscircus.ru oldal közöl is forrásanyagokat). Hanem sokkal inkább azzal, hogy a népszerű-népi kultúra jelenségeinek és történetének kutatása – nem utolsósorban a kora 20. századi etnográfáknak, majd Jurij Lotman és Mihail Bahtyin munkásságának köszönhetően – biztos helyet foglalt el az oroszországi tudományosságban.

A 20. századi német nyelvű cirkuszi historiográfiában bár többféle tendencia ismerhető fel, ez azonban jobbra a társadalmi-politikai berendezkedés eltéréseivel, módosulásaival könnyen magyarázható: a századfordulón és a század első felében, amikor a nagyvárosokhoz köthető szórakozás-szórakoztatás több virágkort is megélt, már jelentkeztek olyan szakírók, akiknek monográfiái megkerülhetetlennek bizonyultak a második világháború utáni történetírás számára.²⁶ Ám a közös metszet ebben ki is merül, és 1945 után Ausztria semlegessé válásával, illetve Németország kettészakadásával a szórakozás történeti megítélésében is látványosan kirajzolódtak a kultúrpolitika eltérő súlypontjai. Nyugat-Németországban egyfelől elkezdődtek a források kritikus feltárására összpontosító történeti kutatások, másfelől megszülettek az egyértelműen a Frankfurti Iskola szellemét követő, kultúr- és társadalomkritikus írások.²⁷ Eközben a kelet-németországi kutatások sorsát kezdetben a hivatalos kultúrpolitika lózungjai irányították,²⁸ majd alaposan megpecsételte a Kuznyecov-féle cirkusztörténet roppant torzító, vörös farokkal ellátott fordítása, amely 1970-ben jelent meg, és jó húsz éven át meghatározta az ottani beszédmódot. Ennek köszönhetően az NDK cirkuszkutatói szinte szovjetebbek lettek a szovjeteknél, és lépten-nyomon az államszocialista szórakozás-szórakoztatás állítólagosan haladó voltából visszaolvasva leplezték le a korábbi németországi mutatóanyagok és cirkuszi társulatok kapitalizmus mételyezte működését.²⁹ Az osztrák cirkusz- és szórakozástörténeti kutatásokra mindeközben a lassú építkezés lett jellemző: Hans Pemmer és Ninni Lackner 1935-ös, a Prater történetét adató alapművének bővített újrakiadásával, valamint a hobi-szakíró Gerhard Eberstaller munkáival³⁰ lassan az akadémiai közegekben is elfogadottá váltak az ilyen irányú kutatások.³¹ A vasfüggöny lerántását követően a német nyelvterületen folyó történeti vizsgálódásokra is fokozottan hatott a brit kultúrakutatás ihlette kritikai diskurzus, ami nemcsak az alap kutatások fellendülésének, hanem az értelmezések differenciálódásának és elmélyülésének is kedvezett. Az angolszász területtel rokoníthatóan többek közt terítékre kerültek olyan speciálisabb témák, mint az állatidomítás, a női artisták szerepe vagy a diszkriminációk politikája a szórakoztatásban.³²

21 Евгений М. Кузнецов: *Цирк. Происхождение, развитие, перспективы*. Москва – Ленинград, Academia, 1931.

22 Vö. Miriam Neirick kitűnő monográfiáját: *When Pigs Could Fly and Bears Could Dance: A History of the Soviet Circus*. Madison, The University of Wisconsin Press, 2012.

23 Vö. Юрий А. Дмитриев: *Советский цирк. Очерки истории 1917–1941*. Москва, Искусство, 1963.

24 Vö. Ирина А. Селезнёва-Редер: *Формирование эстетики циркового представления. Цирк в Санкт-Петербурге первой половины XIX века*. Санкт-Петербургская государственная академия театрального искусства, doktori értekezés, 2006; Сергей М. Макаров: *Театрализация цирка*. Москва, URSS – Книжный дом „Либроком”, 2010; Ольга Буренина-Петрова: *Цирк в пространстве культуры*. Москва, НЛО, 2014.

25 A 2000-es években mintegy száz ilyen értekezés született (vö. a disserCat-adatbázis, <https://www.dissercat.com/>).

26 Ilyen Signor Domino [Emil Cohnfeld]: *Wandernde Künstler. Panorama der Artistenwelt und des Circuslebens*. Berlin, S. Fischer, 1891; Signor Saltarino [Hermann Waldemar Otto]: *Artisten-Lexikon. Biographische Notizen über Kunststreiter, Dompteure, Clowns, Akrobaten, Specialitäten etc. aller Länder und Zeiten*. 2., bőv. és jav. kiadás. Düsseldorf, Lintz, 1895; Hans Pemmer – Ninni Lackner: *Der Wiener Prater einst und jetzt (Nabel- und Wurstelprater)*. Lipcse – Bécs, Deutscher Verlag für Jugend und Volk, 1935.

27 Vö. Jörn Merkert (szerk.): *Zirkus Circus Cirque*. Berlin, Nationalgalerie Berlin, 1978; Hans-Werner Klünner: *Zirkusstadt Berlin. Eine Chronologie der Zirkusbauten an der Spree*. Berlin, Edition Berlin 750 [1986]; Günter Bose – Erich Brinkmann: *Circus. Geschichte und Ästhetik einer niederen Kunst*. Berlin, Wagenbach, 1978.

28 Vö. Gerhard Krause: *Die Schönheit in der Zirkuskunst*. Berlin, Henschel, 1969; Helmut Hanke: *Das Abenteuer der Manege. Mit Gauklern, Clowns und Zirkustieren durch die Jahrhunderte* [1968]. 2. kiadás. Berlin, Henschel, 1971.

29 Vö. többek közt Ernst Günther – Dietmar Winkler: *Zirkusgeschichte. Ein Abriss der Geschichte des deutschen Zirkus*. Berlin, Henschel, 1986; Ernst Günther: *Sarrasani, wie er wirklich war*. Berlin, Henschel, 1984.

30 Vö. Gerhard Eberstaller: *Zirkus und Varieté in Wien*. Bécs – München, Jugend und Volk, 1974; uő: *Circus*. Bécs–München–Zürich, Molden, 1976. Eberstaller ezenkívül rendszeres szerzője volt az időközben megszünt *Circus – gestern und heute* című történeti szakfolyóiratnak is.

31 Vö. Helga Ihlau: *Das Ronacher als Varietétheater. Ein Kapitel Wiener Theatergeschichte*. Universität Wien, doktori értekezés, 1978; Dorothea Frank: *Circusbauten in Wien. Circus in Vergangenheit und Gegenwart*. Universität Wien, szakdolgozat, 1988.

32 Vö. Annelore Rieke-Müller – Lothar Dittrich: *Unterwegs mit wilden Tieren. Wandermenagerien zwischen Belehrung und Kommerz, 1750–1850*. Marburg an der Lahn, Basilisken-Press, 1999; Stephanie Haerdle: *Keine Angst haben, das ist unser Beruf! Kunstreiterinnen, Dompteusen und andere Zirkusartistinnen*. Berlin, Aviva, 2007; Anne Dreesbach: *Gezähmte Wilde. Die Zurschaustellung „exotischer” Menschen in Deutschland 1870–1940*. Frankfurt am Main – New York, Campus, 2005; Birgit Peter – Robert Kaldy-Karo (szerk.): *Artistenleben auf vergessenen Wegen. Eine Spurensuche in Wien*. Bécs, Lit, 2003.

Ezzel párhuzamosan a berlini Zirkusarchiv Winkler két vezetőjének tollából nemcsak a klasszikus kronológiai elbeszélismódot követő társulati és artista-biográfiák jelennek meg, hanem átfogó cirkusztörténeti mű is.³³

Mindezek fényében a 19. századra vonatkozó magyarországi szórakozás- és cirkusztörténeti szakirodalom meglehetősen kizárólagos. Ez az 1880 előtti időszak a szórakoztatóipar intézményesülése és kiépülése révén az 1920-as évek közepére már „őstörténetté” vált.³⁴ Az *Artisták Lapja* (a Magyarországi Artista Egyesület szaklapja) is publikált alkalmanként egy-egy, nosztalgikus³⁵ vagy a kezdeteket felidéző cikket az artistaság társadalmi pozicionálása kapcsán.³⁶ A Fővárosi Nagycirkusz 1949-es közlésével majd a vándorcirkuszközösség államosításával kezdődik a magyarországi cirkusz elméletének „írásbelisége”: számos történeti és esztétikai szempontú esszé született az artistákról, melyek elsődleges célja a szféra legitímálása és kontextualizálása volt a sztálinizmus számára; illetve egyszerűen a felsőbb hatalmi szintek írásbeli elvárásainak kielégítése.³⁷ Ez az 1960-as évektől – immár a kádárizmus jegyében – a Magyar Cirkusz és Varieté Vállalat keretein belül folytatódott, de mellette megkezdődött a hagyományos bohóctréfák lejegyzése is.³⁸ Mindezek azonban megmaradtak vállalat belső iratainak, és nem hozták őket nyilvánosságra.

Szekeres József és Szilágyi György 1979-es marxista narratívájú, anekdotikus *Circusa* sokáig magyar cirkusztörténeti alapműnek számított. Ezzel egy időben Heitz György ötletéből született meg Gyökössy Zsolt rendezésében (a Szekeres–Szilágyi szerzőpáros közreműködésével) a *Fejezetek a Cirkuszlexikonból* című történeti-ismeretterjesztő műsorsorozat a Magyar Televízióban 1979-ben, amelyből album³⁹ és televíziós gálaműsor is készült. Ezek és két, az Artistaképző Iskola megbízásából – Szekeres József, illetve Buda Béla által – írt, roppant vázlatos és pontatlan cirkusztörténet mellett a rendszerváltás előtt mindössze egy-egy speciálisabb területtel foglalkozó kiadványra lehet utalni. Ilyenek például a 60-as évekbeli *Színháztörténeti füzetek*ben és a *Színháztörténeti könyvtár*ban megjelent, a színházi közegben is mozgó mutatványosokat megemlítő írások, vagy a már korábban is publikáló Kádár Jolán – és az őt követő Wolfgang Binal – monográfiái, valamint Belitska-Scholtz Hedvig és Somorjai Olga alapos és részletes adattára a 19. századi pest-budai német színházakról.⁴⁰ Ide sorolhatók még a bábjátás történetével vagy a pest-budai vásárokkal és népnepélyekkel foglalkozó tanulmányok, illetve egy-egy sporttörténeti mű.⁴¹

A rendszerváltással bekövetkező kultúr- és tudománypolitikai nyitás azonban hagyott némi nyomot ezen a területen is – ez elsősorban H. Orlóci Edit munkáiban nyilvánul meg, aki már 1989-ben doktori értekezést írt a magyarországi cirkuszokról a századfordulón, majd erre építve és Paul Bouissac kommunikációelméleti megközelítését alkalmazva 2006-ban megjelentette a forrásközléseket is tartalmazó *Szabad a porond* című könyvét. Két évre rá pedig elindította a *Cirkuszi Akrobatika* című, alapítványi fenntartásban kiadott szakfolyóiratot, és kezdeményezője lett egy cirkuszkutatók tanulmányait és történeti forrásokat közlő könyvsorozatnak is. A 2000-es években további szórakozástörténeti munkák is megjelentek, jöhetnek ezek nagyrészt a városegysítés utáni eseményeket és szereplőket tárgyalják részletesebben⁴² – itt kivételt képez Kolta Magdolna a fényképezés történetével foglalkozó kötete, illetve néhány várostörténeti tanulmány.⁴³ Molnár Gál Péter 2001-ben kiadott *A pesti mulatók*⁴⁴ című munkájában is kapargatta a korszak műsorait. Könyvének alcíme – *Előszó egy színháztörténethez* – már eleve jelezte, hogy a magyar színháztörténet szórakoztatóiparra vonatkozó része gyakorlatilag feltáratlan; tévedései és zsurnalista stílusa ellenére (vagy talán éppen ezért) ma is sokan hivatkozzák. A rendszerváltás után továbbra is állami kézben maradt Magyar Cirkusz és Varieté Vállalat kiadványai elsősorban reprezentációs céllal és nem történetírói igénnyel íródtak. 2015 óta ismét kiemelt politikai figyelem vetül a cirkuszra – az államszocialista évek után másodszor –, és a két irányítás jellegzetességei között számos hasonlóság

33 Vö. Dietmar Winkler: „Kapitän” Alfred Schneider. Ein Sachse unter 100 Löwen. Eine dokumentarische Biografie. Grantee, Edition Schwarzdruk, 2014; Gisela Winkler: *Von fliegenden Menschen und tanzenden Pferden*. 2 kötet. Grantee, Edition Schwarzdruk, 2015.

34 Kemény Gyula: *Artisták Pestben és Budapesten*. In: Békásy Jenő – Seidl Albert (szerk.): *Jubileumi album a Magyarországi Artista Egyesület 25 éves fennállásának emlékére, 1897–1922*. Budapest, Magyarországi Artista Egyesület, 1922, 29–43. o.

35 Régi pesti kritika egy híres cirkuszról. *Magyar Artisták Lapja*, 1941. december 15., 18. o.

36 Jaminsky László: *Artisták léptek fel egykor a Nemzeti Színházban*. Adatok az artistaság történetéhez. *Artisták Lapja*, 1934/6–7., 6. o.

37 A mutatványosok történetéről a korszakban lásd Molnár Dániel: *Vörös csillagok. A Rákosi-korszak szórakoztatóipara és a szocialista revűk*. Ráció, 2019., 110–124. o.; a Fővárosi Nagycirkusz kisajátításáról és sztálinista működéséről 77–133., valamint 194–212. o.

38 Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár XXIX-i-3 64. d.

39 *Fejezetek a Cirkuszlexikonból*. Magyar Televízió, 1980.

40 Hedvig Belitska-Scholtz – Olga Somorjai: *Deutsche Theater in Pest und Ofen, 1770–1850. Normativer Titelkatalog und Dokumentation*. 2 kötet. Budapest, Argumentum [1995].

41 Vö. Pór Anna: *Az első írott magyar bábszínház és európai rokonai*. *Filológiai Közöny*, 1966/3–4., 421–446. o.; Belitska-Scholtz Hedvig: *Vásári és művészi bábjátás Magyarországon 1945-ig*. Tihany, Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága, 1974; Zoltán József: *Népi szórakozások a reformkori Pest-Budán*. – *Gaal György: A tudás palotájának avagy Furkás Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor-urához írt levelei*. Szerk. Gátné Pásztor Mária. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1975; Földes Éva – Kun László – Kutassi László: *A magyar testnevelés és sport története*. 2., jav. kiadás. Budapest, Sport, 1982.

42 Vö. Lovas Dániel (szerk.): *Élet a régi Városligetben. Hétköznapi és ünnepek a 19. század utolsó éveiben és a 20. század első felében régi fotókon és képeslapokon*. [Kecskeméti, Kecskeméti Lapok [2013]; Ligetfalvi György – Majkó Zsuzsanna: *Városliget lexikon*. Budapest, Városháza Kiadó, 2017; Brunner Attila – Perczel Olivér (szerk.): *A Liget egykor*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2021. Továbbá Lovas Dániel rendszeresen közöl ismeretterjesztő cikkeket a *Múlt-kor* című folyóiratban.

43 Vö. Kolta Magdolna: *Képmutatók. A fotográfiai látás kultúrtörténete*. [Kecskeméti], Magyar Fotográfiai Múzeum, 2003; Farkas Zsuzsa: *Panorámák és kődfaltypóképek az 1840–1850-es években Pesten és Budán*. In: Király Erzsébet – Jávor Anna (szerk.): *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1997–2001*. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2002, 139–147. o.; Hidvégi Violetta: *Cirkuszköz Pesten az 1860-as években*. In: Vadas Ferenc (szerk.): *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Budapest, Hild-Ybl Alapítvány, 2004, 251–263. o.

44 Molnár Gál Péter: *A pesti mulatók. Előszó egy színháztörténethez*. Budapest, Helikon, 2001.

fedezhető fel. Az aktuális állami cirkuszirányítás látszólag nagy figyelemmel fordul a szféra története felé, azonban a konferenciák, megemlékezések a történeti módszereket és kutatást jobbra mellőzve továbbra is szinte kizárólag reprezentációs célokat szolgálnak.

A MUTATVÁNYOSOK ÉS A CIRKUSZOK TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

Ahogy az előadó-művészetek történetére általában, úgy a 18–19. századi pest-budai cirkuszokra és mutatványosokra hatványozottan érvényes, hogy megfelelő források híján történetük rekonstruálása korlátok közé szorul. A helyi és/vagy országos iratokat gyűjtő intézményekben találni egy-egy működési engedélyt, építési tervet vagy esetenként periratot, de ezek alapján maguk az előadások és fogadtatásuk mikéntje a legritkább esetben írhatók le.

A korabeli szöveges vagy képes dokumentumok szegényessége legalább három körülményre vezethető vissza: egyfelől a társulatok – illetve az egyénileg utazó előadók – nemigen őrizték meg sem reklámanyagaikat, sem kellékeiket, ami valószínűsíthetően összefüggött az utazás logisztikai kihívásaival csakúgy, mint a műfaj elsődlegesen efemer, „itt és most” jellegével. A 19. századi előadóknak és igazgatóknak ugyanis kisebb gondja is nagyobb volt annál, mint hogy gondosan megőrizték eszközeiket és fellépésük emlékeit. (Ezt ma sem sokan teszik: a néhány évvel ezelőtti hirdetések is újra kellett gyártatnunk kiadóikkal, mert még digitálisan sem őrizték meg az eredetiket.)⁴⁵ Bár az 1850–60-as évektől Nyugat-Európában és főként az USA-ban megfigyelhető a cirkuszok és az előadók növekvő igénye arra, hogy önmagukat „archiválják”,⁴⁶ a korai mutatványosi és cirkuszi kultúra dokumentumai többnyire csak magángyűjtőknek, antikváriusoknak és hobbiszinten érdeklődőknek köszönhetően maradtak fenn, akik alkalomadtán hozzáférhettek artisták hagyatékaihoz is. Mindemellett már az 1830-as években – főként (vándor)komédiások esetében – előfordult, az 1880-as évektől pedig kifejezetten gyakorivá vált, hogy egy-egy mutatványos, artista vagy cirkuszi dolgozó tollal ragadott, és memoár írásába fogott. Jóllehet a történetírás számára lényegesek ezek az önéletrajzok, ugyanakkor kritikus szemmel olvasandók, mert jobbra követik az „iparág” logikáját, amennyiben túlzásokra, önfényezésre és alapvetően anekdotikus történetmesélésre hajlanak.⁴⁷

A források szegényessége másfelől onnan eredeztethető, hogy a közgyűjtemények – múzeumok, levéltárak, könyvtárak – a 20. század második feléig lanya érdeklődést mutattak az ilyen típusú dokumentumok iránt, és inkább véletlenszerűen, többnyire színháztörténeti vagy kisnyomtatvány-állományok részévé válva őrződtek meg a korai mutatványosok vagy cirkuszok hirdetései.⁴⁸ Még ha magángyűjtőktől vagy hagyatékokból bekerültek is specifikus képes és szöveges anyagok, rendszerezett vagy célzott állománybővítésről kevéssé beszélhetünk. Ez alól kivétel néhány nyugat-európai és észak-amerikai – akár állami vagy privát fenntartású, akár közhasznú egyesület formájában működő – intézmény, amelyek kisebb-nagyobb különgyűjteményeket vagy kifejezetten cirkuszi levéltárakat létrehozva segítik a mutatványosok és cirkuszok kultúrtörténetének feldolgozását.⁴⁹ Ugyanakkor – főleg Európában – számításba kell venni, hogy a két világháború során számos levél- és könyvtári állomány komoly károkat szenvedett, és hogy kellő állami vagy privát támogatás híján a cirkuszarchívumi kezdeményezések nemegyszer kezdetlegesen maradtak-maradnak.⁵⁰ Ráadásul az artistaszakma hagyományosan alacsony társadalmi, kultúrpolitikai presztízse sem igazán kedvez az efféle nekirugaszkodásoknak.

A pest-budai mutatványosokra és cirkuszi társulatokra vonatkozó források hiánya vagy elégtelensége – harmadszor – a helyi sajtó specifikus, a roppant lassú urbanizálódással összefüggő helyzetéből adódik. Az angliai és franciaországi társulatok például már korán és rendszeresen számíthattak arra, hogy a városi újságolvasó közönséget igényes illusztrációkkal és terjedelmesebb tudósításokkal ellátó sajtó, sőt szakírók útján egyrészt kellő

45 Vö. kat. 11.7 és 11.10.

46 A két meghatározó USA-beli cirkuszi vállalkozás, a Barnum & Bailey és a Ringling Brothers hagyatéka arról tanúskodik, hogy vezetőik különös hangsúlyt fektettek a turnéhoz, előadásokhoz kapcsolódó képes és szöveges dokumentumok, illetve rekvizitek megőrzésére. Az ekképp felhalmozott emlékekre épül például a floridai The John and Mable Ringling Museum of Art és a Connecticut-állambeli Barnum Museum cirkusztörténeti gyűjteménye. A 20. század elejére már számos magánvállalkozó artista állított össze „emlékkönyvet” (scrapbook) elsősorban azzal a céllal, hogy segítségével további munkáikat szerezzene maguknak.

47 Charles Dickens szerkesztette meg – igaz, már előre szerkesztett alapanyagból – a legendás bohóc, Joseph Grimaldi vaskos önéletrajzát: *Memoirs of Joseph Grimaldi*. Szerk. Boz. London, Richard Bentley, 1838. Az 1880–90-es évek cirkuszi önéletrajz-boomja előtt jelent meg például a trapézművész Jules Léotard írása: *Mémoires de Léotard*. Párizs, Simon Raçon et Cie, 1860.

48 Példa erre az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti és Zeneműtára vagy a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének egyes részei.

49 Nyugat-Európában kiemelendő a berlini Zirkusarchiv Winkler, valamint a londoni Victoria and Albert Museum, a Stadtmuseum Berlin és az Universiteit van Amsterdam különgyűjteménye, Oroszországban a szentpétervári Muzej cirkovovo iskusztva, továbbá az Egyesült Államokban a már említett két nagy archívum mellett a massachusettsi Harvard Theatre Collection vonatkozó állománya, az Illinois állambeli Milner Library's Circus and Allied Arts Collection és a világelső Robert L. Parkinson Library and Research Center. Különgyűjtemények és cirkuszarchívumok – időközben némileg elavult – listáját lásd Gisela Winkler: *Von fliegenden Menschen und tanzenden Pferden*. 1. kötet: *Die Geschichte der Artistik und des Zirkus*. Gransee, Edition Schwarzdruk, 2015, 527–529. o.

50 Példa erre a meglehetősen kis lángon működő Marburger Circus-, Varieté- und Artistenarchiv csakúgy, mint a bécsi Circus- & Clownmuseum. Jelenleg Magyarországon erőteljes kormányzati hátszéllel előkészületek zajlanak egy Nemzeti Cirkuszművészeti Központ létrehozására, amelynek részét képezné egy múzeumi és archívumi gyűjtemény is.

nyilvánosságot kapnak, másrészt pedig maguk is célzottan igénybe vehetik a véleményformálás ezen fórumait. Ezzel szemben a pest-budai fellépők hirdetési gyakorlata és a róluk szóló kritikák, beszámolók arra engednek következtetni, hogy a reformkori zsurnaliszták – és olvasók – érdeklődése meglehetősen visszafogott volt a városban megforduló mutatóanyagok iránt. Egy-egy 19. századi műsor és fogadtatásának rekonstrukciója tehát nyugat-európai mércével mérve kifejezetten nehézkes, jóllehet a magyarországi sajtó diverzebbé válásának köszönhetően az 1850-es évektől mennyiségi és minőségi elmozdulás következik be.⁵¹

Mindennek fényében különösképp értékesnek tekinthetők a fennmaradt pest-budai falragaszok, amelyek – a kor európai szokásának megfelelően – nemcsak kimerítően tájékoztattak a műsorról, hanem sokszor stilizált fametszetek segítségével képen is közvetítették, milyen mutatóanyagok várják a nagydíjért. Amellett, hogy ezek a dokumentumok – elsődleges mutatóanyag- és cirkusztörténeti forrásokként külföldi társanyagokkal kiegészítve – elengedhetetlenek a korai hazai és nemzetközi szórakozástörténet felvázolásához, ugyanígy megkerülhetetlenek a nyomdatechnika, az alkalmazott grafika és specifikusan a plakátnyomatás történetének szempontjából.⁵²

EGY FALRAGASZBÓL LEVONHATÓ TANULSÁGOK

A falragasz, amelyet Emanuel Beránek (1804–1873 után) vagy – magyar sajtónyelven – Beránek Manó nyomtatott, legalább három okból figyelemre méltó a cirkusztörténeti források összefüggésében.⁵³

Felülről az ötödik sorban a „ma” szót, alulról a harmadik sorban pedig a „Nézőhely” szót (amely a német „Schauplatz” tükörfordítása) nem követi az előadás idejének és helyszínének megjelölése. Elterjedt gyakorlat volt ugyanis a társulatvezetők részéről, hogy valószínűsíthetően takarékosági és technikai megfontolásból bíkó falragaszok nyomtatására adtak megbízást annak érdekében, hogy a sokszor kevésbé tervezhető vándorfellépéseik során „spontán” informálhassák a közönséget.⁵⁴ Ezt a hirdetményt Beránek láthatóan nem használta fel, így megbízható egyéb források híján eldönthetetlen, pontosan hol és mikor szerepelhetett ezzel a műsorról, már amennyiben valóban előadta. A meglehetősen szegényes cirkusztörténeti szakirodalmat⁵⁵ és sajtótudósításokat segítségül hívva feltételezhető, hogy a prágai származású cirkuszigazgató 1850-ben, Kelet-Közép-Európára összpontosuló turnéja keretében legalábbis tervbe vett egy pest-budai fellépést, amelyhez előkészíthette a falragaszt – a korabeli pest-budai gyakorlattal összhangban kétnyelvű hirdetményként. A vendéjáték a városi tanács döntése nyomán meghiúsult, ugyanis a konkurens, Gaetano Ciniselli, a szentpétervári kőcirkusz később ünnepelt névadó igazgatója⁵⁶ egy évre kiűtötte a nyeregből a cseh vetélytársat,⁵⁷ és így Beránek csak 1851 telén, hosszabb bécsi vendégeskedés után érkezett meg Pestre, ahol nem túl lelkes kritikákat kapott.⁵⁸ Ezen még az sem segített, hogy a fővárosiak nemzeti érzelmeire rájátszva magyar táncot járatott a társulat tagjaival;⁵⁹ mi több, visszafelé sült el a próbálkozás, mert a trikolórt idéző jelmez miatt be is tiltották az előadást.⁶⁰

Forrástörténeti szempontból fontos a falragaszon látható fametszet, amely a szedéssel is kiemelt *Mazeppa* című „nagy néma ábrázolatra”, vagyis cirkuszpantomimre vonatkozik. Ez a mára feledésbe merült cirkuszi műsorszám többnyire zenével kísért, a beszédet nélkülöző, nagyszámú statisztériát megmozgató színjáték volt, amely jó százötven éven át jelen volt a porondokon. Byron 1819-ben írt elbeszélő költeménye futótűzként terjedt a 19. századi cirkuszi társulatok között, és az 1820-as évektől már-már az számított kivételnek, ha valamelyik közepes vagy nagyobb társulat nem tűzte műsorára – ez ugyanúgy érvényes volt az európai, mint az észak-amerikai cirkuszokra.⁶¹

51 Vö. Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története*, II/1. kötet: 1848–1867. Budapest, Akadémiai, 1985, 405–415. o.

52 Vö. Viktoria Schmidt-Linsenhoff – Kurt Wettengl – Almut Junker: *Zirkus und Varieté*. In: uők: *Plakate 1880–1914. Inventarkatalog der Plakatsammlung des Historischen Museums Frankfurt*. Kiállítási katalógus. Frankfurt am Main, k. n., 1986, 21–33. o.; Charles Philip Fox – Tom Parkinson: *Billers, Banners, and Bombast: The Story of Circus Advertising*. Boulder, Pruett, 1985.

53 Kat. 1.5.

54 Vö. a kiállításban is látható, a néző által információkkal „kitöltött” 3.1. számú falragaszt, vagy a bambergi bábépítő Philipp Lurz hirdetményét in: Stephan Oettermann: *Ankündigungszettel von Kunstreitern, Akrobaten, Tänzern, Taschenspielern, Feuerwerkern, Luftballons und dergleichen*. Gerolzhofen, Spiegel, 2003, 1. kötet, 01347. sz.

55 Vö. Hanuš Jordan: *Orbis cirkus. Příběh českého cirkusu*. In: uő – Ondřej Cihlář: *Orbis cirkus*. Prága, Akad. Múzických Umění, 2014, 9–130. o., itt: 45–48. o.; Hanuš Jordan – Veronika Štefanová: *The Past and Present of Czech Circus*. Ford. David Konečný. In: Gillian Arrighi – Jim Davis (szerk.): *The Cambridge Companion to the Circus*. Cambridge, Cambridge University Press, 2021, 78–91. o., itt: 79. o.

56 Vö. Кузнецов: i. m., 154–157. o.

57 *Pesti Napló*, 1851. január 11. [3. o.].

58 Vö. többek közt *Hölgfutár*, 1851. december 1., 1098. o.

59 „Előre kíváncsiak voltunk a csárdásra, melyet Eliza asszony és Rinda ur lóháton fognak elaprózni. A ló ugyan kimaradt, de a táncos pár nem. Kiléptek azok a circus homokára s a legkegyetlenebb magyar nótá kíséretében bizonyos gymnasticai productiót tartottak, mi a programban magyar nemzeti táncnak kereszteltetett. A táncnak csak akkor lón vége, miután térdig beásták lábaikat a homokba. E gyalog productió bizvást elmaradhatott volna.” B.: *Pesti tárca. Hölgfutár*, 1852. január 5., 10. o.

60 Vö. Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. *Aetas*, 1995/4., 27–59. o., itt: 32. o. sk.

61 Erről tanuskodnak a Stadtmuseum Berlin gyűjteményében vagy Oettermann hétkötekes gyűjteményében található plakátok csakúgy, mint számos múzeum digitalizált állományában fellelhető falragaszok (Victoria & Albert Museum, The John and Mable Ringling Museum of Art); lásd továbbá a korai amerikai cirkusztörténetben megkerülhetetlen háromkötetes monográfia *Mazeppa*-emlékeit, Stuart Thayer: *Annals of the American Circus*. Seattle, Dauven & Thayer, 1986–1993, passim.

A többnyire melodramává édesített mű egyik csúcspontja az, amikor a címszereplő meztelenül egy ló hátára kötözve nyargal (stilizált) erdőkön és vizeken át; ez a lengyel fejedelem rá szabott büntetése, amiért Mazeppa arra vetemedett, hogy elcsábítsa egyik főúrnak feleségét.

Bár a történetet – már amennyire a falragaszokból és a sajtókritikákból leszűrhető – számtalan módosítással vitték porondra a cirkuszok, a nyaktörő lovas vágta elmaradhatatlan és biztos sikert jelentő elem lett; végtére is a lóidomítás különösképp a korai cirkuszok profilját tekintve meghatározó volt. A byroni epizód népszerűségét és könnyű dekódolhatóságát nem utolsósorban francia litográfusok és festők (Théodore Géricault, Horace Vernet, Louis Boulanger) másolatokban terjesztett munkái is biztosították, amelyek nyomán a lóra kötött lovas képe nemcsak ikonográfiai állandóvá, hanem jól eladható képmotívummá is válhatott.⁶² Olyannyira, hogy a cirkuszi falragaszokhoz használt metszetek különböző társulatok hirdetései akár jó pár év eltéréssel is visszaköszönhetnek: a Beránekével közel azonos ábrázolás szerepel például azon a plakáton, amelyet J. Louis Dumos társulata használt Boroszlóban, 1841-ben.⁶³ Hogy Dumos már akkor is bevetette-e ezt a nézőcsalogató ábrázolást, amikor Pesten 1840-ben előadta a *Mazeppát*, nem tudni, mint ahogy azt sem, hogy vajon Beránek ezzel hirdette-e a pantomimot 1843-ban Brünnben, illetve a végül megvalósult pesti vendégszereplésekor.⁶⁴

Jóllehet nem konkrétan a falragaszhoz kapcsolódik egy másik, a forráshiányt érintő probléma, ám feldolgozása annál jellemzőbb a cirkuszi historiográfiára: a 19. századi, nem sztárokra vált mutatványosok, cirkuszi artisták és igazgatók életrajzának rekonstruálhatóságát illető nehézségekre jó példa az, ahogy a középmezőnybelinek számító Emanuel Beránek pályafutásának végéről referál a vonatkozó irodalom. A csehországi cirkusztörténészek ugyanis a társulat 1856-ban Nagyváradon bejelentett csődjével⁶⁵ lezártnak tekintik a vállalkozás működését,⁶⁶ holott a jelentős kultúr- és tudománytörténeti vállalkozásnak tekintett, Rieger-féle lexikon is beszámolt arról 1873-ban, hogy Beránek 1857-től Perzsiában, Indiában és Kínában abszolválturnéja után a Kaukázusban vendégeskedik.⁶⁷ Ennél talán még nagyobb fegyvertény, hogy Beráneknek megingathatatlan helye lett az oroszországi cirkusztörténetben, ugyanis majdnem 70 évesen, 1873-ban, egy szaratovi fellépés után eladta vállalkozását a szintén vidéken turnézó Nyikityin fivéreknek, akik ebből tőkét kovácsolva 1876-ban megnyitották az első oroszországi állandó cirkuszt Szaratovban,⁶⁸ majd letették kézigyüket Moszkvában is: 1886-ban ide tették át székhelyüket, felhúvza egy tekintélyes cirkuszépületet.

A KÖTETRŐL, RÖVIDEN

A katalógus a kiállítás áttekintő nézetét és tematikus tagolását jórészt megtartva a különböző számszánereket és képviselőiket követi nyomon. Mondhatnánk nagyvonalúan, a kezdetektől, de ez nem lenne igaz: egzotikus állatokkal és emberekkel, városról városra járó erőakrobatákkal és kötél-táncosokkal már a 17. században találkozhatott a pesti közönség is vásárnapokon vagy világi ünnepek alkalmával. Pest-Budára az 1820-as években angol–francia–osztrák importútvonalon érkeznek kombinált műsort kínáló cirkuszok, melyek vegyesműsorként egy este különböző zsánerekre szakosodott mutatványosokat vonultattak fel. Ezzel párhuzamosan továbbra is megannyi szólómutatványos – például bűvész, automataépítő, valamint optikai illúziók keltésével üzletelő – járta a kontinenst, aki sikeresen építette fel és tartotta fenn saját márkáját és hírnevét, hogy szereplése önmagában eseménynek számíson. Ehhez persze az kellett, hogy egyszerre legyenek alkotók, előadók, kellékesek, világítástervezők, rendezők, producerek és impresszáriók; és mindegyik szakmához tényleg jól is értsenek.

Nem törekedhettünk teljességre sem: nemcsak terjedelmi okokból, hanem a kutatás természeténél és nehézségeinél fogva sem törleszthetjük a magyar színház- vagy cirkusztörténet korszakra vonatkozó összes adósságát. Az alábbiakban bemutatott témák több képviselőjéről, sőt, egész játszóhelyekről sem készültek még tudományos értékű feldolgozások. A témák kiválasztásánál a kulturális relevancia mellett a forrásadottságok szinte ugyanolyan súllyal estek latba. A választott időhatárok sem alkotnak egységes korszakot még a várostörténeten belül sem: a század első évtizedeiben a reformkor és a nemzetépítési mozgalom buzgalma, míg a második felében a levert szabadságharc utáni

62 Összefoglalóan – irodalmi és színpadi feldolgozások elemzésével együtt – vö. Tony Voss: Mazeppa–Maseppa: Migration of a Romantic motif. *Tydskrif vir Letterkunde*, 2012/2., 110–135. o.; vö. még Derek Forbes: *Illustrated Playbills. A study together with a reprint of A descriptive catalogue of theatrical wood engravings (1865)*. London, The Society for Theatre Research, 2002, 44–49. o.

63 Anschlagzettel Cirque Olympique, Stadtmuseum Berlin, Sammlung Varieté, Zirkus, Kabarett, Q57. A falragasz egy korábbi előadáshoz nyomtatott példánya időközben bekerült a Staatliche Kunstsammlungen Dresden digitális kollekciójába is (ltsz. C 1098).

64 Vö. *Der Spiegel*, 1840. október 28., 800. o.; Hilarius: C. n. *Der Humorist*, 1843. augusztus 30., 695. o.; *Pesti Napló*, 1851. december 24. [2. o.].

65 Árverések. *Budapesti Hírlap*, 1856. június 15., melléklet.

66 A már idézett cseh források mellett lásd még Antonín Novotný: *Staropražští komedianti a jiné atrakce, 1800–1850*. Prága, Atlas, 1944, 58–64. o.

67 „Beránek, Emanuel” szócikk. In: František Ladislav Rieger – Jakub Malý: *Slovník naučný*, 10/2. kötet, Prága, I. L. Kober, 1873, 67. o.

68 Vö. többek közt Рудольф Е. Славский: *Братья Никитины. Основатели русского национального цирка*. Москва, Искусство, 1987, 60–62. o. és 99–101. o.

Habsburg-önkényuralom, majd a kiegyezés és a második ipari forradalom társadalmi hatásai domináltak. Mindezek a társadalmi-technikai változások természetesen mind a bemutatott produkciókra, mind a közönségre egyaránt hatással voltak, és elősegítették a szakma professzionalizálódását. Ez már az alkalmazott reklámfogásokon is nyomon követhető – az erőteljes városiasodásnak és a sajtó diverzifikálódásának köszönhetően –, melyek jelentős része máig maradandónak bizonyult. A mutatványos- és cirkuszi kultúra pedig szintén maradandó nyomot hagyott a tárca- és szépirodalmi toposzok területén csakúgy, mint a politika nyelvében és karikírozásában. Ezeket a súlypontokat járják körül a hosszabb-rövidebb bevezető tanulmányok, amelyeket a kiállításban is bemutatott falragaszok, tárgyak, képek, dokumentumok gyűjteménye kísér.

A tárlat létrehozásának és a katalógus összeállításának érdekében végzett munkájukért köszönettel tartozunk a kölcsönző intézmények mellett a Kiscelli Múzeum valamennyi külső és belső munkatársának, különösen Csáki Tamásnak, a Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény vezetőjének; valamint Macskássy Zsuzsa olvasószerkesztő és Rajnai Edit lektor mindentlító szemének és tanácsainak, melyek egytől egyig a kötet hasznára váltak.

Toronyugrót és tűzijátékot ábrázoló falragasz, 19. század első fele, papír, fametszet
Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 17435.6

1. A SZÓRAKOZ(TAT)Ó VÁROS

A reformkor pesti polgára nem napi 24 órában ügyködött a haza felemelkedésén. Munkája után (vagy helyett) a szegény és a gazdag is örömmel töltötte idejét olyanokkal, akik a magasban mertek járni, kezükkel becsapták a szemet, vagy akik segítségével olyan teremtményeket láthatott, amelyek létezéséről még csak mesékből hallott. Noha show businessről még nem beszélhetünk a 19. század elején – a szórakoztatóipar csak a század végére intézményesül Közép-Európában –, már igen nagy formátumú produkciókat és előadókat találunk, akik a későbbi városi állandó cirkusz- és orfeumkultúra előfutárai voltak. A század közepéig jellemzően felnőtt szórakozásnak számító szabadidős tevékenységről van szó; a gyermeknézők célzott megszólítására csak az 1850-es évek után találunk példákat.

E szenzációk a szórakoztatáson túl hozzájárultak a modern testkultúra megalapozásához, a világtér tágulásához, sőt sok esetben a műszaki és természettudományos vívmányok utazó hírnökei voltak. A mutatóványosok nomád életmódjuknak köszönhetően másféle szabadságokat élveztek és másféle kötöttségeket viseltek, mint nézőik. Ez sok esetben érvényesülési lehetőséget biztosított a nőknek, és menekülőutat jelentett az előírt társadalmi normáknak megfelelni nem tudó embereknek.

Arra a kérdésre, hogy kik és mivel szórakoztatták a pest-budai népet Széchenyi és Vörösmarty idejében, a válasz korántsem egyszerű. E show-műsorokról legtöbbször csak egy-egy hirdetés maradt ránk, így képzelőerőnk kell használnunk, hogy megérezzük e látványosságok újdonságát és vonzerejét a régmúlt nézőinek számára. Ha sikerül, megérthetjük, honnan indult mindaz, amit ma show businessnek nevezünk, illetve mennyiben volt más vagy éppen hasonló ahhoz, ahogy mi ismerjük.

1840 körül Pest, Buda és Óbuda lakosainak száma mindössze százezer fő volt (ma Kecskeméten laknak ennyien), és Pest külvárosai nem terjedtek sokkal messzebbre a mai Nagykörút vonalánál.¹ A sáros, poros utcákon gyalogosok, haszonállatok és lovaskocsik osztoztak; csupán a fontosabb utakat burkolták kővel, az aszfaltozás pedig csak az 1870-es évektől kezdődött. A dunai gőzhajók és a vasút megjelenésével, majd a Lánchíd megnyitásával fellendült a városok közti közlekedés. Az 1850–60-as évektől formálódni kezdtek a városi infrastruktúra alapjai: bevezették a köztéri gázvilágítást, a vízszolgáltatást, fejlődésnek indult a csatornahálózat, a szemétszállítás és a helyi közlekedés. 1844-ben a magyar nyelv hivatalossá tétele jobbára csak a latin hivatali írásbeliséget szorította vissza: a városiak több mint fele németül beszélt, ezenkívül magyar, szerb, szlovák, cigány, valamint alkalmasint francia és angol beszédet is el lehetett csípni. A nemzeti mozgalom lázában felépültek a társasági élet új helyszínei: a Nemzeti Színház, a Múzeum, a Redoute és persze a kávéházak; a népesség növekedésével pedig megsokszorozódott a szegénység és a nyomor is.² A városiak mindennapjait egy-egy színházi bemutató, tűzeset vagy a hetivásár zsvajva tette izgalmassá. Ahogy a város nőtt, úgy lett egyre több a magát szalonokban, bodegákban produkáló átutazó mutatóványos, majd a század közepétől Pest-Buda a külföldi előadók, vándorcirkuszok rendszeres megállóhelyévé vált. Ugyan a század folyamán általános lehetett a törekvés, hogy lehetőleg minél magasabb presztízt kölcsönöz és könnyen megközelíthető térben (például színházak színpadán) mutassák be produkcióikat, erre csak ritkán volt lehetőség. A városban megforduló trüppök jobb híján sokszor saját, csak az előadás idejére felvert építményekben dolgoztak, és noha egyre nagyobb volt az igény a technikailag és esztétikailag is magas színvonalat képviselő épületekre, egészen 1889-ig kellett várni egy állandó budapesti cirkusz megépülésére.

¹ Lásd Fényes Elek országleírását: Fényes Elek: *Magyarország leírása*: II. rész: *Magyarország részletesen*. Pest, Heckenast, 1847. Eszerint 1846-ban Buda lakossága 34893 főt számlált (213. o.); Pest 1836-ban 70278 főt, 1846-ban 100617-et (215. o.); Óbuda pedig 7694-et (217. o.).

² Vö. részletesen Nagy Lajos: *Budapest története 1790–1848*. In: Kosáry Domokos (szerk.): *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Budapest, Akadémiai, 1975, 255–556. o. és Vörös Károly: *Pest-Budától Budapestig 1849–1873*. In: uő (szerk.): *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Budapest, Akadémiai, 1978, 117–320. o.

1.1

Női táska, 19. sz.

barna pamutbársony, sárga pamutszatén bélésessel, részszegéllyel, 23x22 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Textil- és Zászlógyűjtemény, ltsz. 442

1.2

Aerbe szökő és kötelen tántzólo

Társaság falragasza

Kolozsvár, a Rhédey-palota

bálszoba, 1794. augusztus 20.

papír, fametszet (reprodukció)

46x37 cm

Országos Széchényi Könyvtár,

Színháztörténeti és Zeneműtár,

SZT SZL Cirkusz A

A' FELSŐBBEKNEK ENGEDELMEKBŐL

Ma Hétfőn, 1794-dik Esztentőben, Boldog Aszszony Havának 20-dik Napján.

A' Mélt. Gróff Rhédei Mihályné Aszszony ö Nagysága Bál-Házába, nyereségének fogja tartani a' közelebb ide érkezett

AERBE SZÖKŐ és KÖTELEN TÁNTZOLO Társaság

Magát az érdemes Közönség előtt sok újj, és még nem látott különös figurákkal e' következendőkben elő-mutatni.

1-ben A' kis Gyermekek és MAJORKINO Ur, fognak igen szép és még nem látott gyakorlásokat a' kötelen elő-mutatni.

2-szor ROBBE Ur 10 keresztbe fel-tartott kardok felett fog egy Salto Mortalet tenni.

3-szor Az Ifju Ánglus, a' Dróton álva, sok és külömbb külömbb-féle Balantzérozásokkal fogja magát esméretessé tenni.

4-szer Rekeszti-bé utóljára ezen gyakoroltatásokat, ROBBE Urnak egy igen szép és ujjonnan componalt musika mellett, véghez viendő Ánglus Tántza; a' mellynek elő-mutatására ma léssen leg-elsőször szerentséje.

NB: Az egész Társaságnak nagy reménysége vagy az érdemes Közönségnek nagy számmal való meg-jelenéséhez; lévén szándéka mindenkben a' maga rend-kivül való mesterséges tudományát ki - mutatni.

A' Bé-menetel:

A' Fő néző helyre 20 xr.

A' Másodikra 10 xr.

Kezdeté léssen estvéli 6 órakor

Künftigen Montag als den 16. April 1810
wird in dem

großen Redouten-Saale in Ofen

zum Vortheil der,
während des letzten Krieges hinterlassenen Wittwen u. Waisen
vorgestellt:

Der Unverbrennbare.

Die vorkommenden Stücke sind folgende:

- 1) Werden brennende Kohlen gekaut, und gegessen werden.
- 2) Wird mit einem gekrümmten glühenden eisernen Stäben die Zunge geschabt, und glühendes Eisen geleckt werden.
- 3) Wird ein Stück Fleisch in dem Munde auf der Zunge gebraten mittelst einer brennenden Kohle, welche vom Blasbalge angeblasen wird.
- 4) Wird eine hellglühende eiserne Platte mit der bloßen Hand anhaltend gehämmert.
- 5) Wird heißes flammendes Oehl in den Mund genommen, mit diesem Oehl die Augen gewaschen, und dann ein zinnerner Löffel daren geschmolzen.
- 6) Wird ein glühendes Eisen in dem Munde eine lange Zeit gewälzt.
- 7) Werden die Hände mit geschmolzenen Bley gewaschen, und ein Theil davon in den Mund genommen.
- 8) Wird eine grosse Quantität glühender Kohlen mit der bloßen Hand ausgeleckt.
- 9) Werden Hände, und Arme mit Phosphorus gerieben, dieser mit einem glühenden Eisen in Brand gesteckt.
- 10) Werden Hände und Gesicht mit schärfsten Scheidwasser, und Salzsäure gewaschen.

Die Absicht der chemischen Vorstellung ist der heilsame Zweck, den in dem letzten Kriege hinterlassenen Wittwen, und Waisen durch eine milde, und freiwillige Gabe ihr Schicksal in etwas zu erleichtern: der Eintritt wird daher nur gegen die hiezu eigends gedruckte Einladungs-Billets, auf deren Rückseite der Name des Eingeladenen angefügt ist, gestattet, und es wird dem edlen Menschen-Gefühl eines jeden frey überlassen, welchen Dank sich derselbe um die durch den Krieg verwaiste Menschheit zu verdienen gewonnen ist.

Der Anfang ist um halb 7 Uhr. Das Ende nach 8 Uhr.

1.3

Az eléghetetlen műsorát hirdető falragasz Buda, a Redout nagyterme, 1810. április 16. papír, nyomtatvány 33,5x20 cm Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, 31624

Jövő hétfőn, 1860. április 16-án a budai Redout nagytermében
a legutóbbi háborúban hátramaradt özvegyek és árvák javára előadatik:

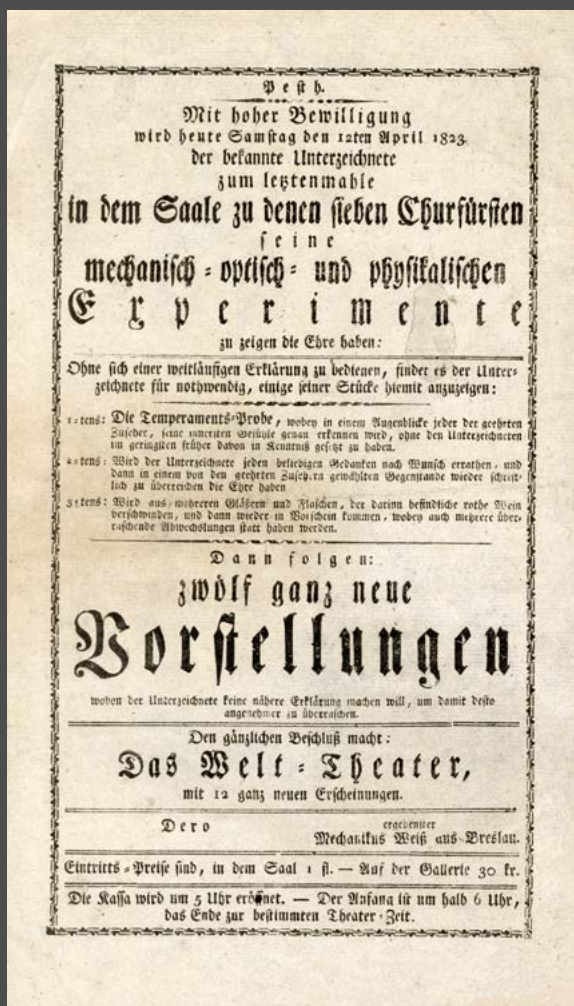
Az eléghetetlen.

Az előforduló darabok a következők:

- 1) Égő széndarabok rágása és evése.
- 2) A nyelv meghajlított égő vasrudacskával való reszelése, izzó vas nyalogatása.
- 3) Egy darab hús megsütése a nyelven a szájból égő széndarab segítségével, amelyet fúvóka izzít.
- 4) Lángolva izzó vaslap csupasz kézzel való, folyamatos ütlegelése.
- 5) Forró lánghoz olaj szájba vétele, a szemek ezen olajjal történő megmosása, majd egy cinkkanál megolvasztása.
- 6) Izzó vas hosszan tartó forgatása a szájból.
- 7) Kézmosás olvasztott ólommal, az ólom egy részének szájba vétele.
- 8) Nagy mennyiségű izzó szén pusztán kézzel való eloltása.
- 9) Kezek és karok foszforral történő bedörzsölése, a foszfor izzó vassal való meggyújtása.
- 10) Kéz- és arcmosás a legerősebb salétromsavval és sósavval.

A kémiai előadás azt az üdvös célt szolgálja, hogy a jótékony és önkéntes adomány némileg könnyítsen a legutóbbi háborúban hátramaradt özvegyek és árvák sorsán: a belépés ezért csak a külön e célból nyomtatott, a hátoldalon a meghívott nevével ellátott meghívó biléták ellenében engedélyezett, és mindenki nemes emberségességére van bízva, mekkora hálát kíván kiérdemelni a háborúban elárvult emberiség szolgálatában.

Kezdete fél 7 órakor. Vége 8 óra után.

1.4

Weiß mutatónyos falragasza
Pest, a Hét Választófejedelem
fogadó táncsterme,
1823. április 12.
papír, nyomtatvány
37x21 cm
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár,
Budapest Gyűjtemény, 29125

Pest.

Felsőbb engedéllyel
ma, 1823. április 12-én, szombaton
az ismert alulírottak
utolsó alkalommal
lesz szerencséje

a Hét Választófejedelem termében
a maga
mechanikai-optikai és fizikális kísérleteit
bemutatni:

Terjengős magyarázatokhoz való folyamodás helyett alulírott szükségesnek látja, hogy némely mutatónyát ezzel kihirdessen:

1-ször: A temperamentum-próba, melynek során valamennyi mélyen tisztelt néző egy pillanat alatt felismeri legbensőbb
érzéseit anélkül, hogy előtte a legkisebb mértékben alulírott tudomására juttatta volna ezeket.

2-ször: Alulírott tetszőleges gondolatokat talál ki kívánságra, majd lesz szerencséje a mélyen tisztelt nézők által kiválasztott
tárgyú írást átnyújtani.

3-ször: Több pohárból és üvegből eltűnik a benne lévő vörösbör, majd újra láthatóvá válik, minek során több meglepő átváltozás
is végbemegy.

Ezután következik:

tizenkét egészen új
mutatóny,

melyek kapcsán alulírott nem kíván közelebbi magyarázatot adni, hogy annál kellemesebb meglepetést szerezzen.

Az egészet lezárja:

A világ-színház

12 egészen új jelenettel.

Legalázatosabb szolgáljuk

Weiß műszerész Boroszlóából

Belépti díjak a terembe 1 forint. — A karzatra 30 krajcár.

A pénztár 5 órakor nyílik. — Kezdeté fél 6 órakor, vége a meghatározott színházi időben.

BERANEK EMANUEL OLYMPUSI KÖRÉ.

Felsőégi engedéllyel lesz szerencséje az itt megjelent
MŰLOVAG - TÁRSASÁGNAK,

ma EGY NAGY MUTATVÁNYT

előadni.

Első osztály.
1) Lantagyalombán, 2) a Csillagok, 3) az Új Pannón, 4) A' lovak' vég-
dől, 5) A' lo Olymp, 6) A' fűvel járók, 7) Borsók.
Második osztály.
1) Frenco de más górnok-lévág, 2) Angol kasszony, 3) A' lo Hordas.

Záródeküli:
Mazepa, vagy: a tatárok.

Nagy sáma kísérettel,
30 személy és 20 ló által előadva.

A' szakasok között időt a' trefás Reinek és Qualitz fogják többrendbeli nehéz testgyakorlatokkal betölteni.

Néző helyek: — Első hely 24 kr. — Második hely 16 kr. — Harmadik hely 8 kr. arózt pénzlen.
Helyek' ára: Zártkör 30 kr. — Első hely 24 kr. — Második hely 16 kr. — Harmadik hely 8 kr. arózt pénzlen.
Belépti jegy - váltás megnyitattik 6 órakor. — Kezdet 7 órakor.

Érke Árbereitung
1) Josten, 2) Zamen-Garten, 3) Zu hoch Tann, 4) Zottelhof bei Pirch,
5) Zu hohe Altpolz, 6) Zu hoch Blau, 7) Serrin.
Spezial-Árbereitung.
1) Monner Frenco de más górnok-lévág, 2) Ten, Angla, 3) Zu hohe Futtel.
Zur Schluß:
Mazepa, oder: die Tartaren.

ausgeführt von 20 Reiten und 20 Pferden.

A nézőhely vagyon

OLYMPIAI KÖR.

a régi halpiaczon.

Felsőégi engedéllyel ma Szombaton October 14-én 1854.

NIEMETSCHER SÁNDOR

lovag társulata szerencsés lesz egy rendkívül előadást a felsőbb művészi lovaglásban és tanított lovak elővezetésében tartani.

PROGRAMM.

1. Amer kibőten, egy 2 1/2 éves fia által, ki is ló tőrk lovával egy bardián keresztül fog ugrani.
2. Namett k. a. Mádon többféle tuncat és baj alaki mozgásokat előadni, mely is egy nagy fű-
támad végül fog.
3. A 100 éves hűnya, egy helybeli jelenet kibőten Liozel boboz által.
4. A tanított ló „Hektor” a társaság egy tagja által elő fog vezetetni, a annak parancsokra több-
tárgyak előadni (Apertion), és végül kerület a sáma má után járni.
5. A boboz Liozel több helyen társaságok által és merően agrások (antimartale) által
fogja meg a kintenni.
6. Valtige de Dasse, Mar k. a. által, kün a lópelebeli futás kör lovával több tartáson ke-
resztül ugrani és több tárgyat a földől felkapni fog.
7. Sauer Albert ár. gyors-lovag, 2 1/2; látnyi széleségi Abranokat keresztül ugrani, és elő-
adást a leggyorsabb körfűzését végeztel fogja.
8. Liozel boboz ár 2 1/2; éves fia gyanúsított gyakorlatok által a l. ez. Közöségek egy elő-
zetes mulatságot szerenti terekszemlések.
9. Namett k. a. sebes kör futással fordulatok által (Völtige) a t. ez. Közöség magas tetes-
ség meggyeri lefordulandó.
10. Hefejezésül: „Király-pozsár” hat nyeregben lovon Liozel és Sauer urak által
előadva.

Bemeneti díj: Első hely 30 kr. Második hely 20 kr. Utolsó hely 10 kr. p. p. — Pénztár megnyitlik 4 órakor. — Kezdeté 5 órakor.

Figyelni az egy órákú tuncat győztesével.

1.6

Alexander Niemetschek társulatának falragasza

Eger, régi Halpiac, 1854. október 14.

papír, fametszet (reprodukció)

Egri Érseki Líceumi Nyomda

44,5x28 cm

Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti és Zeneműtár, SZT SZL Cirkusz N

1.5

Emanuel Berának (1804–1873 után)

társulatának falragasza

Ismeretlen helyszín, 1850 k.

papír, fametszet (reprodukció)

48,5x39,5 cm

Országos Széchényi Könyvtár,

Színháztörténeti és Zeneműtár,

SZT SZL Cirkusz B

1340.

Nemes Városi Tanács!

A Hatvani Kapun kívül, Herczeg Grassalkovich Antal úr által ajándékozott Telken épülő Magyar Színház kinyitását még e' folyó Esztendőben eszközölni kívánván, az iránt kívántuk ezennel a' Nemes Városi Tanácsot meg keresni: hogy mivel az említett Színház előtti útra eddig Vásárok alkalmával Mester emberek Sátoraival volt el foglalva, azokat másuvá rendelni, 's ugyan azon útra kövezetés helyre hozatni, egyszersmind azt is eszközölni ne terheltezzék, hogy a' Színházat gyakorlandók kényelme, 's könnyebbsége tekintetéből a' körül belül lévő ház tulajdonosok kövezett gyalog utakat – trotoir – készíttessenek.

Kik egyéb iránt állandóul maradánk. Költ az 1837^{ik} Esztendei Aprilis 5^{ik} Napján, Pesten tartatott Köz Gyűlésünkben.

A Nemes Városi Tanácsnak,

kész jó akarói
PestPilis és Solt t. e.
vármegyék közönsége

1.7

Pest, Pilis és Solt vármegye átírata a pesti városi tanácsnak a Nemzeti Színház előtti út kijavításáról, 1837

papír, kézirat

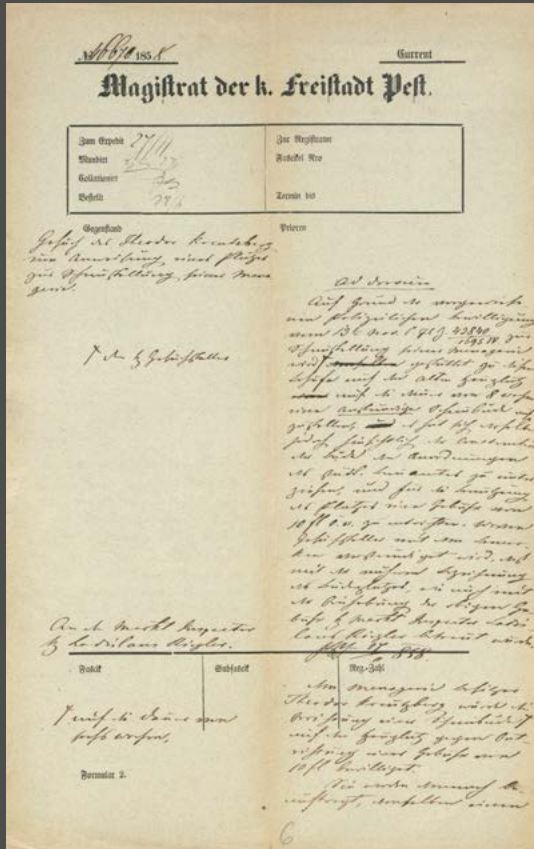
40×26 cm

Budapest Főváros Levéltára IV.1202.g. Miss. am. 9438, 109. o.

Nemes Városi Tanács!

A Hatvani Kapun kívül Herczeg Grassalkovich Antal úr által ajándékozott telken épülő Magyar Színház kinyitását még e' folyó Esztendőben eszközölni kívánván, az iránt kívántuk ezennel a' Nemes Városi Tanácsot meg keresni: hogy mivel az említett Színház előtti útra eddig Vásárok alkalmával Mester emberek Sátoraival volt el foglalva, azokat másuvá rendelni, 's ugyan azon útra kövezetés helyre hozatni, egyszersmind azt is eszközölni ne terheltezzék, hogy a' Színházat gyakorlandók kényelme, 's könnyebbsége tekintetéből a' körül belül lévő ház tulajdonosok kövezett gyalog utakat – trotoir – készíttessenek. Kik egyéb iránt állandóul maradánk. Költ az 1837dik Esztendei Aprilis 5ik Napján, Pesten tartatott Köz Gyűlésünkben.

A Nemes Városi Tanácsnak,
kész jó akarói
PestPilis és Solt t. e.
vármegyék közönsége

1.8

Pest városának tanácsi határozata Theodor Kreuzberg
mutatványosbódéjának helypénzéről, 1858
papír, formanyomtatvány, kézirat
39x25 cm

Budapest Főváros Levéltára IV.1303.f. X-1943 1858, 6–7. o.

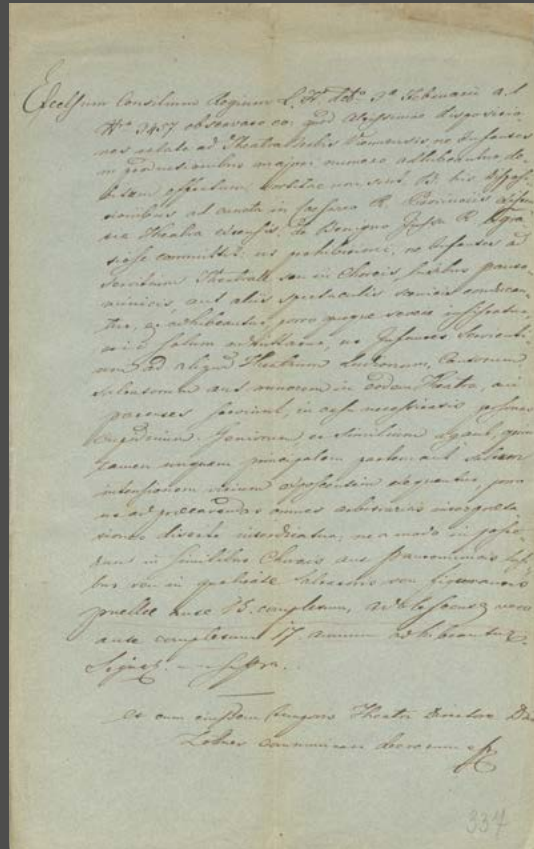
46670 1858 sz. folyó ügy
Pest szabad kir. város tanácsa
Tárgy

Theodor Kreuzberg kérelme állatseregletének
bemutatására alkalmas hely kijelölése iránt
Évégből

A f. év nov. 3-ikán 43840/1695 IV. sz. alatt bemutatott,
az állatsereglet bemutatására vonatkozó rendőrségi
engedély alapján a kérelmező engedélyt kap évégből
arra, hogy a régi Széna téren 8 hét tartamára felállítson
egy tisztességes mutatványos bódét, ugyanakkor a bódé
konstrukcióját tekintve eme illető köteles követni a vár.
építési hivatal rendelkezéseit, és a hely használatáért
ausztriai pénzben 10 forint illetéket befizetni. Ekképp
a kérelmezőt értesítjük, hogy a bódéhely elfoglalásakor
a fenti illeték beszédésével Riegler Lajos
piacfelügyelőt bíztuk meg.

Theodor Kreuzberg állatsereglet-tulajdonos 10 forint
illeték befizetése ellenében engedélyt kap egy mutatványos
bódé Széna téren történő felállítására.

[...]

1.9

Beadvány a budai városi tanácsnak a gyermekek
fellépte ügyében, 1844 k.
papír, kézirat
37x23 cm

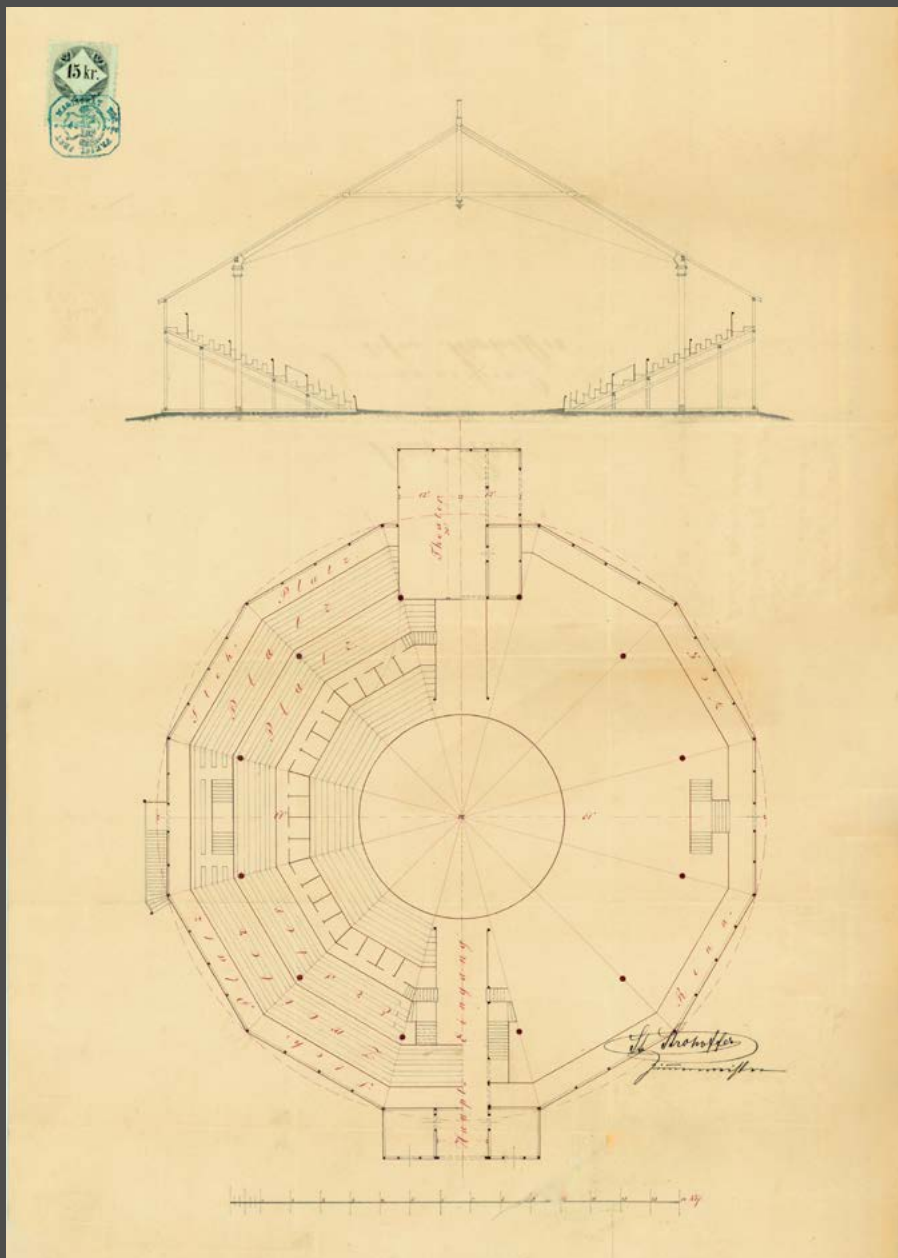
Budapest Főváros Levéltára IV.1002.hh
(Acta Theatralia) 9. d., 337. o.

A nagyméltóságú Királyi Helytartótanács [deto?]
február 3-án [a. l.]

No 3457. Megállapítottuk a következőt: hogy Őfelsége
a Bécsi Városi Színházzal kapcsolatos rendeletei, miszerint
ne alkalmazzanak a műsorokban gyermekeket nagy
számban, a szükséges hatást nem váltották ki. Hogy ezen
jószándékú rendeleteket a [Német-] Római Birodalom
összes tartományára kiterjessze, a [Német-] Római Császár
jószándékú parancsa hozzáfűzi: tilos kisgyermeket
színházban vagy kórusban, pantomimjátékokban
és más színjátékokban szolgálatba venni, továbbá
nyomatékosíttatik, ami egyedül megengedett, mégpedig
gyermekek vagy kisgyermek szolgálatba bármilyen
játékszínnél, énekeknél, táncoknál ugyanabban a
színházban, ahol szüleik szolgálnak, személyi szükség
esetén. A hasonló foglalkozású szülőknek megtiltatik,
hogy főszerepet vagy intenzív erő kifejtését igénylő ugrást
mutassanak be [a gyermekek], továbbá minden önkényes
értelmezés elleni óvintézkedés végett megtiltatik,
hogy innentől fogva a jövőben hasonló kórusokban
vagy pantomimjátékokban, ilyesféle táncokban vagy
alakzatokban 15. évüket be nem töltött lányokat és
17. évüket be nem töltött ifjakat alkalmazzanak.

Kelt mint fent.

Ezzel egy időben Zöllner színházigazgatóval
közöltetett a rendelet.

1.10
 Strohoffner István (1828–1893)
 Cirkusz, lovarda tervrajza Ernst Renz társulata számára, 1863
 papír, tus
 52×37 cm
 Budapest Főváros Levéltára XV.17.b.312 – 189/1863, 4. o.

1.11
 Weissenberg Ignác (1794–1849)
 Buda látképe tizennégy keretképpel, 1847 k.
 papír, könyvnyomtatás
 Bécs, Hermann Engel könyvnyomdája
 41×54 cm
 Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum,
 Fővárosi Képtár, ltsz. 54.241.1

1.12
 Schwindt Károly (1797–1867) – Schwindt M.
 Tizenkét hónap Pesten, 1839 k.
 papír, aquatinta
 56×46,5 cm
 Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum,
 Fővárosi Képtár, Metszettár, ltsz. 7981

1.13
 Mücke Ferenc (1819–1883)
 Lacikonyha
 a pesti Duna-parton, 1846
 vászon, olaj
 j. b. l.: Mücke
 58,5×71 cm
 Magyar Nemzeti Múzeum,
 Történelmi Képcsarnok,
 ltsz. 2010.001

1.14
 Weber Henrik (1818–1866)
 Pesti dinnyevásár, 1855
 papír, kőnyomat
 Düsseldorf, Arnz & Comp.; Hermann Geibel kiadása, Pest
 28×37,5 cm
 Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár, ltsz. 3125

1.15
 id. Jankó János (1833–1896) – Pollák Zsigmond (1837–1912)
 Népünnepély a budai Vérmezőn, 1867. június 8.
 papír kartonon, könyvomat
 Pest, Deutsch testvérek műintézete
 29,5×44,5 cm
 Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum,
 Fővárosi Képtár, ltsz. 3830

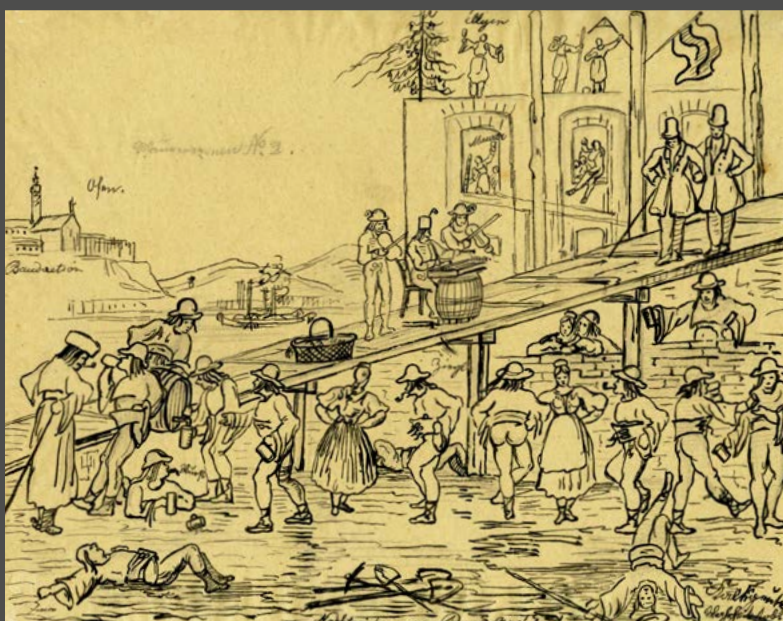
1.16
 A Pesti Német Színház maszkos épületdíszé, 1812 k.
 durva mészkő
 33×29×32 cm
 Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum,
 Fővárosi Képtár, Szoborgyűjtemény, ltsz. 5184

1.17
 Max Felix Paur (1807–?)
 Hajo, 1835
 felirat k. l.: Hajo Schiff; felirat j. f.: 7 Febr. 835. Ofen
 Részlet az Original Skizzen aus Ungarn
 (Eredeti vázlatok Magyarországról) című sorozatból
 másolópapír, tus (reprodukción)
 9×12 cm
 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár,
 Budapest Gyűjtemény, BQVH 0910/296

1.18
Max Felix Paur (1807–?)
Házépítő parasztok
Részlet az Original
Skizzen aus Ungarn
(Eredeti vázlatok
Magyarországról)
című sorozatból
másolópapír, tus (reprodukción)
11×13 cm
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár,
Budapest Gyűjtemény,
BQVH 0910/296

1.19
Max Felix Paur (1807–?)
Kőművesjelenet
j. k. I.: Nachtzeichnung v[on]
Paur Arch[itect]tj
(Az építész Paur éjjeli rajza)
Részlet az Original Skizzen
aus Ungarn (Eredeti vázlatok
Magyarországról) című sorozatból
másolópapír, tus (reprodukción)
21×26 cm
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár,
Budapest Gyűjtemény, BQVH
0910/296

1.20
Rohn Alajos
(működött 1851–1865 között)
Nemzeti Színház belseje, 1846
papír, színezett könyvnyomat
(reprodukción)
Pest, Walzel Ágost Frigyes
19,7×27 cm
Országos Széchényi Könyvtár,
Színház történeti és Zeneműtár,
SZT KE 3.238

1.21
Barabás Miklós (1810–1898)
Az Aldunásor a Lloyd-palotával,
1843
vízfestmény (reprodukción)
22,5×31,5 cm
Budapesti Történeti Múzeum
– Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár,
Itsz. 17419

1.22
Carl Vasquez
(Vasquez-Pinas von Löwenthal,
1798–1861) – Franz Weiss
A pesti Aldunásor lát képe a Pest,
Buda és Óbuda tér képe
keret képekkel című
nyomatványról, 1837
papír, színezett könyvnyomat (reprodukción)
a térkép mérete: 64×83,5 cm
Budapesti Történeti Múzeum –
Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és
Nyomatványgyűjtemény, Itsz. 28234.3

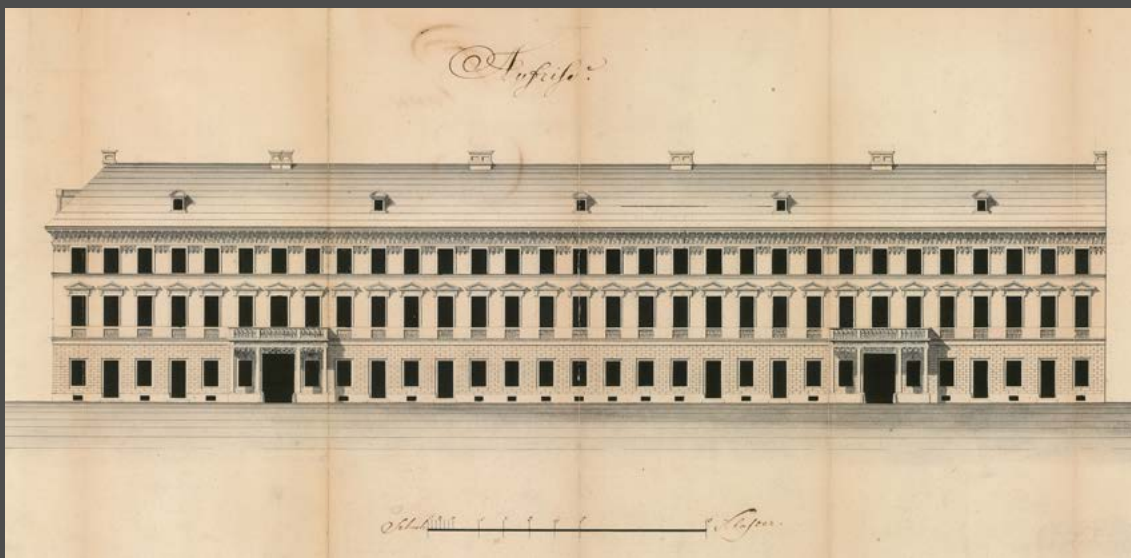
1.23

Ismeretlen alkotó

Rakpiac, 1850 k.

papír, vízfesték (reprodukció), 26,3×44,5 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár, Itsz. 547

1.24

Kasseli Fidél (1770–1830)

A Kronberger-féle pesti bérház homlokzati terve, 1812

papír, tus, vízfesték (reprodukció), 43×65 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény, Itsz. 14061

1.25

Carl Vasquez (Vasquez-Pinas von Löwenthal, 1798–1861) – Franz Weiss

A pesti Redout képe a Pest, Buda és Óbuda térképe keretképekkel című nyomtatványról, 1837

papír, színezett könyomtat (reprodukció)

a térkép mérete: 64×83,5 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, Itsz. 28234.3

1.26

Carl Vasquez (Vasquez-Pinas von Löwenthal, 1798–1861) – Franz Weiss

A Városliget képe a Pest, Buda és Óbuda térképe keretképekkel című nyomtatványról, 1837

papír, színezett könyomat (reprodukción)

a térkép mérete: 64x83,5 cm

Budapesti Történeli Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, Itsz. 28234.3

1.27

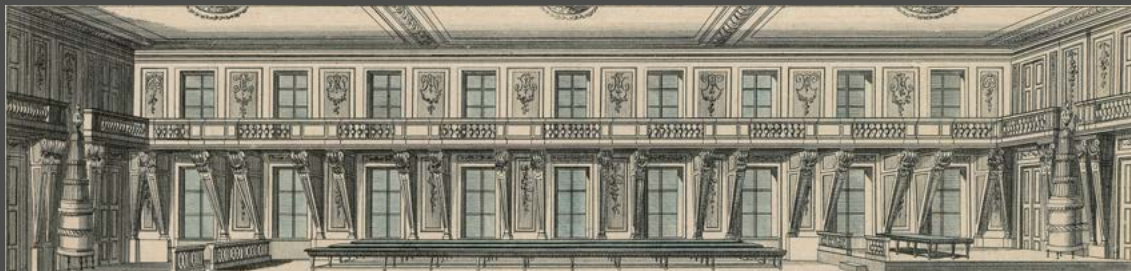
Carl Vasquez (Vasquez-Pinas von Löwenthal, 1798–1861) – Franz Weiss

A Széna tér képe a Pest, Buda és Óbuda térképe keretképekkel című nyomtatványról, 1837

papír, színezett könyomat (reprodukción)

a térkép mérete: 64x83,5 cm

Budapesti Történeli Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, Itsz. 28234.3

1.28

Franz Anton Hillebrandt (1719–1797) nyomán

A budai Országháza üléstermének metszete

A Magyar Hírmondó 1792. évfolyamának melléklete

papír, színezett rézmetszet (részlet, reprodukció)

29x49 cm

Budapesti Történeli Múzeum – Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény, Itsz. 17045

1.29

Goussard – Paÿen

A pesti Újépület látképe madártávlatból

Cím I. k.: Vue et perspective / Du Batiment Neuf de Pest en Basse Hongrie ou fut Remferméé / Jelezve I. k.: Une Partie des Officiers Français. Fait à Pest par Goussard L' D'artillerie y Détenu / Décoré par Paÿen Adjudant Major des Chasseurs Franc.

papír, tus, vízfesték (reprodukción)

51,8x72,6 cm

Budapesti Történeli Múzeum – Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár, Metszettár, Itsz. 15717

1.30

Ismeretlen mester Frank József M. (1797 k. – ?) kőmetszete után
A budai magyar népszínház homlokzata, 1861
színezett fametszet (reprodukción)

23,4×23,5 cm

Országos Széchényi Könyvtár, Színház-történelmi és Zeneműtár,
SZT KE 5.694

1.31

Ferdinand Tomala (működött
1826–1842/1862?)

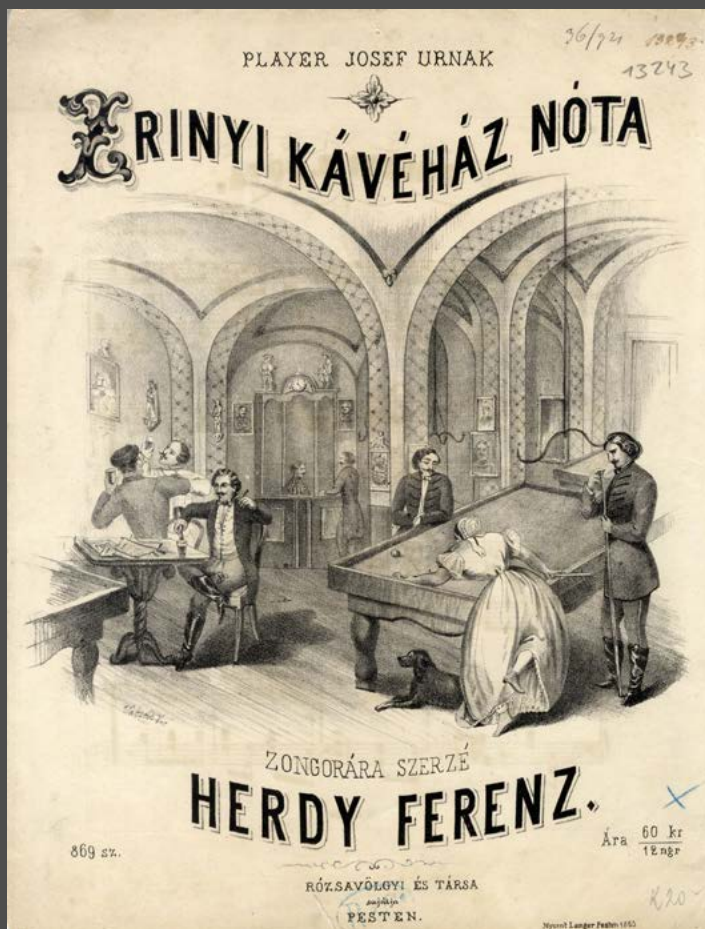
Lützov's Jagd Walzer

Pest, Ferdinand Tomala, 1829

nyomatott kotta (címlaprészlet-
reprodukción)

26,2×35,6 cm

Budapesti Történelmi Múzeum –
Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár,
Metszettár, Itsz. 3327

1.33

Herdy Ferenc

Zrínyi kávéház nóta

Pest, Rózsavölgyi, 1863

nyomatott kotta

(címlaprészlet-reprodukción)

Pest, Langer

34×26 cm

Budapesti Történelmi Múzeum

– Kiscelli Múzeum,

Térkép-, Kézirat- és

Nyomatványgyűjtemény,

Itsz. 13242

1.32

Az Erzsébet tér az Ideiglenes Német Színház (Interimstheater) épületével, 1867 k.

fénykép, vegyes technika (reprodukció)

15,5×31 cm

Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum, Fényképgyűjtemény, ltsz. 4092

1.34

id. Jankó János (1833–1896)

Buda-Pest nevezetességei

Bolond Miska, 1864. január 24., 16. o.

karikatúra (reprodukció)

Országos Széchényi Könyvtár,

Törzsgyűjtemény, HB 7.888

1.35

Max Felix Paur (1807–?) nyomán

A pesti Duna-part Budáról nézve,

1836 k.

papír, rézmetszet

15×95 cm

Magyar Nemzeti Múzeum,

Történelmi Képcsarnok,

LTM 74.284

1.36

Ismeretlen alkotó

Pest-Buda madártávlati képe

a főbb épületek megnevezésével,

1840-es évek

papír, színezett rézmetszet

16×87 cm

Magyar Nemzeti Múzeum,

Történelmi Képcsarnok,

LTM 74.344

2. ÁLLAT- VÁLLALATOK

Ma már sokan csak akkor mennek cirkuszbba, ha nem léptetnek fel állatokat;¹ kétszáz éve viszont szenzációszámba mentek azok az élőlények, amelyek nem tartoztak a megszokott pest-budai faunához. Egyes vállalkozók kimondottan egzotikus állatok gyűjtésére szakosodtak, amelyeket a nagyobb városokban belépti díj ellenében mutogattak.² Ezt a francia után (*ménager, ménagerie*) menaszériának, magyar szóalkotással állatseregletnek hívták. Magyar származású profi, nemzetközi vállalkozók nem voltak: a gyűjtéshez elengedhetetlen volt a jó kereskedelmi kapcsolat, ezért elsősorban tengerparti kereskedővárosok polgárainak volt lehetősége ilyen vállalkozásokra. Egy állatsereglet fenntartása nagy és költséges feladat volt: az utazás során nemcsak az etetésről, de az állatok egészségéről és (mások) biztonságáról is gondoskodni kellett.³ A betegségekből, balesetekből, fertőzésekből adódó veszteségek miatt a vállalkozók újra és újra kénytelenek voltak beruházni, hogy fenn tudják tartani magukat.⁴ Turnéállomásaikon a város frekventáltabb és/vagy szállítás szempontjából könnyen megközelíthető helyein ideiglenes deszkabodékat (*Schaubude*)⁵ húztak fel az állatok felvonultatására – Pesten ilyen volt a Duna-part vagy a Széna (ma Kálvin) tér.⁶ Bemutatóik fő szenzációja az etetés, illetve a szelídítés volt: a gondozók/gondozónők rácsmentes érintkezése a vadállatokkal. A vitathatatlanul gyakori kegyetlenkedések ellenére nem bölcös dolog a mai állattartási és -védelmi elvekből kiindulva megítélni ezeket a vállalkozókat. A korszakban nem sokan tudtak többet náluk a vadállatokról, nagy szerepet játszottak a természet-tudományok iránti érdeklődés felkeltésében és a modern zoológia megteremtésében. A menaszériák egy-egy kimúlt négy lábujját a Nemzeti Múzeum is megvásárolta állatgyűjteménye számára, ahol preparálás után ingyen meg lehetett tekinteni őket.⁷

NÉGY LÁBBAL AZ ÚTON

Anthony van Aken németalföldi szárnyasállat-kereskedő 1791-ben alapította meg egzotikus állatkereskedését Rotterdamban. Gazdasági kapcsolatait, állatait és turnéútvonalait még életében felosztotta öt gyermeke közt. A leghíresebb közülük a legfiatalabb testvér, Hermann van Aken menaszériája volt, aki 1826-ban és 1833-ban is felvonultatta állatait a pesti Duna-parton.⁸ Talán ez a műfaj vonzotta a legszélesebb közönséget a korabeli látványosságok közül: a van Aken állatairól készült festményt is megérte pénzért mutogatni Pesten: „Állat-festvény. E' hónap 13. 14. 's 15-én volt nyilvános nézésre kitéve ama 10 láb magosságú, és 30 láb hosszúságú [kb. 3×9 méter] szép kép, melyet Warsagh Jakab ur pesti képfestő Aken urnak ama híres állat-sereglet tulajdonosának számára készített. Tárgyai a' képnek Aken ur külföldi állatainak nevezetesbjei, maga Aken ur közepettek, valamennyin életnagyságban. A' fenékszínen meleg éghajlati fák és növények, ezeken az óriás kigyók 's a' t. látszatnak. A' helyes elrendezésen kívül az állatoknak hű másoltatása, a' színvegyület, 's az egésznek kivitele átaljában dicséretet érdemel. Az illy nagy ábrázolatnak ritkasága is elég érdekes volt, hogy számos nézők megszemléljék, melly műizletért 6 pengő kr. adatott a' vakok pesti intézetének számára. Látni lehetett e' jeles művet Pesten a' kerepesi uton Kronberger házában [ma Rákóczi út 12–14.]”⁹ 1836-ban Polito,¹⁰ 1844-ben Budán Karl Thiry,¹¹ 1846-ban Pesten Advinent¹² vonultatta fel állatait a rácsok között. 1837-ben, három évvel a fiatal van Aken halála után Gottlieb Christian Kreutzberg vásárolta meg menaszériáját, és egyesítette azt később egy másik van Aken testvér állataival. 1850 után négy-öt évente visszatért Pestre; bemutatóját Münchenben 1854-ben Ferenc József osztrák császár és felesége, Erzsébet is megtekintette.¹³

1 Az „állat” szót a „nem-ember állat”, az „ember” szót pedig az „ember állat” értelmében használom.

2 A korai európai állatseregletek tudományos értékű panorámájához vö. Annelore Rieke-Müller – Lothar Dittrich: *Unterwegs mit wilden Tieren. Wandermenagerien zwischen Belehrung und Kommerz 1750–1850*. Marburg, Basilliken-Presse, 1999. Elsősorban az angolszász állatmutogatáshoz és annak társadalmi szerepéhez vö. Peta Tait: *Fighting Nature. Travelling Menageries, Animal Acts and War Shows*. Sydney, Sydney University Press, 2016. A bécsi majomszínházak remek feldolgozását lásd David Krych: „Auch uns ist ein gut dressirter Affe lieber als ein schlecht dressirter Komödiant”. *Affentheater und Hundekomödien in Wien im 19. Jahrhundert*. In: Birgit Peter – Robert Kaldy-Karo (szerk.): *Artistenleben auf vergessenen Wegen. Eine Spurensuche in Wien*. Bécs, Lit, 2013, 145–167. o.

3 Vö. kat. 2.4, 2.5.

4 „A »St. Petersburger Nachrichten« jelenti, hogy Kreutzberg híres állatseregletének Wiborgbai átszállítása alkalmával a hajó megsejűlvén, az állatokat rostélykalitkáikkal együtt a tengerbe kellett dobni. Mily új tudományos buvárlatokra és gyanításokra adand alkalmat, ha későbbi időkben e száraz állatok csontjait a tenger fenekén megtalálják!” *Budapesti Hírlap*, 1859. augusztus 26., 2. o.

5 Vö. *A világot jelentő deszkaépítmények* című fejezettel.

6 „Theodor Kreutzberg menaszériatulajdonos engedélyt kapott arra, hogy a nyolc héten át a Széna téren egy bemutató bódét állítson fel 10 forintos díj ellenében [...] ezért utasítjuk Önt, hogy biztosítson számára egy olyan helyet, amely nem zavarja a forgalmat és az ottani piacot, továbbá az említett díjat szedje be és mutassa be.” Budapest Főváros Levéltára IV. 1303. f.-X 1943/1858: A pesti Magisztrátus levele Ladislaus Riegler piacfelügyelőnek, 1858. november 27.

7 1863-ban a Nemzeti Múzeum egy elpusztult struccot, egy tigrist és egy oroszlánt is megvásárolt saját gyűjteménye számára. *Hölgyfutár*, 1863. szeptember 8., 238. o. A kiállítás előkészítése során érdeklődtünk a gyűjteményt ma kezelő Magyar Természettudományi Múzeumban, de már nem őriznek gerinceseket a korszakból.

8 Vö. kat. 2.8.

9 *Honművész*, 1834. augusztus 17., 524. o. Vö. kat. 2.7.

10 *Regélő*, 1836. december 18., 806. o.

11 Vö. kat. 2.11.

12 *Mult és Jelen*, 1846. december 17., 585. o.

13 *Pesti Napló*, 1854. január 3., 2. o.

HECCELÉS ÉS IDOMÍTÁS

A 18. századi nagyvárosokban sorra nyíltak állatviadalokat befogadó arénák. 1755-ben Bécsben megépítették a Hetztheater („az uszítás színháza”) nevű arénát, majd 1787-ben a pesti külvárosban, a mai Szent István-bazilika helyén is felhúztak egy kb. 2000 fős nézőterű Heccszínházat állatviadalok számára.¹⁴ Amikor 1796-ban a bécsi Hetz leégett, a városi tanács a tűzveszélyességre hivatkozva a pesti Heccet is bezáratta. Habár a 19. században Pesten már nem minősült illendő mulatságnak állatok egymás ellen uszítása, a külvárosi pincékben még mindig előfordult kakasokkal vagy kutyákkal szervezett viadal, vásárnapokon pedig egy-egy medvetáncoltató is meglátogatta a fővárost. (Az első állatkínzás elleni törvényt 1879-ben fogadta el az Országgyűlés.)¹⁵ Míg a lóidomításnak régi hagyománya volt, és majmok, medvék, elefántok dresszírozása sem volt már ritka, a ragadozók idomítása csak az 1830-as évektől lett a vándormenaszériák kiemelt száma.¹⁶ Gyakran értelmezték ezt úgy, hogy megtalálták az „emberit” az állatokban, és a bemutatott gyakorlatok az állatok „tanulóképességét” és „engedelmességét” demonstrálják. Az egyik első sikeres szelídítő a francia Henri Martin volt, aki 1819-ben van Aken Atyr nevű tigrisével lépett fel, majd élete során több nagyvárosi állatkert alapításánál is segédkezett.¹⁷ Hamarosan megjelent azonban a kemény idomítás is: Kreutzberg korbáccsal és hússal ingerelte az állatokat, hogy sokkolja nézőit. A veszély valós volt: egy haláleset is történt Pesten.¹⁸ Később a hamburgi Carl Hagenbeck (aki 1864-ben megvásárolta Kreutzberg menaszériáját)¹⁹ munkássága nyomán terjedt el széles körben a szelíd idomítás, de csak a 20. század elején.²⁰

Az 1866-ban megnyílt pesti Állatkert a kor professzionális gárdájával a biológiai bemutatók tudományos és szórakoztató célú terepévé vált.²¹ A nagyvárosi nyilvános állatkertek európai elterjedésével az állatseregletek fokozatosan jelentőségüket veszítették: ezt követően kevesebb állattal, elsősorban vidéki városokban turnéztak.²² Az állatok szerepeltetése színpadon vagy porondon máig vita tárgyát képezi. Ez elsősorban kulturális konszenzus kérdése: míg a lovak, kutyák trükkökre való betanítása ma nem vált ki széles körű ellenszenvet, sőt, inkább csodálatot, addig más állatoké igen. A természet és a fauna feltétel nélküli idealizálása (mint az a Fővárosi Nagycirkusz műsorában is történik)²³ szintén nem segíti az ember és a környezete közti egyensúly kialakítását.

14 1787–1796-ig állt; a színház részletes története és kulturális jelentősége még feldolgozásra vár.

15 1879. évi XL. tc. a közrend elleni kihágások közt pönalizálta az állatok durva bántalmazását. A magyarországi állatvédelem történetéhez vö. Vetter Szilvia: *Az állatkínzás szabályozása gazdasági és társadalmi mutatók tükrében*. Doktori értekezés, Gödöllő, Szent István Egyetem, 2020.

16 Rieke-Müller – Dittrich: i. m., 111. o.

17 Rieke-Müller – Dittrich: i. m., 113. o.

18 „F. hó 3-kán a jelenleg itt mulató Kreuzberg-féle állatseregletben egy 37 éves szolgát, ki a vadállatokkal az etetéskor a mutatványokat rendesen tétetvé, ez alkalommal egy orosz lány, melynek kalitjába bement, felcsojombján megharapta. Ő a csekélynek látszó sebet nem vette tekintetbe s folytatta mutatványait a többi állatokkal, pálinkával leitta magát, azonban csakhamar aggasztóan megbetegedett s másnap az üszögbe átmert seb következtében kiműt.” *Pesti Napló*, 1859. február 10., 3. o.

19 Carl Hagenbeck: *Von Tieren und Menschen* [1908]. Lipsce, Paul List, 1967, 136. o.

20 „Amit régen idomításnak (*Dressur*) neveztek, egyáltalán nem érdemelte meg ezt a nevet; azokat az eljárásokat inkább állatkínzásnak lehetett volna nevezni, míg a mai idomítás valóban megérdemli az iskola nevet.” Carl Hagenbeck: *Von Tieren und Menschen. Erlebnisse und Erfahrungen von Carl Hagenbeck*. Lipsce, Paul List, 1928, 165. o.

Noha vitatott, hogy tényleg Hagenbeck „találta volna föl” a szelíd idomítást, kétségtelen, hogy ő volt az, aki ezt széles körben elterjesztette. Könyvét egy évvel később már más nyelveken is lehetett olvasni; vö. Peta Tait: *Wild and Dangerous Performances. Animals, Emotions, Circus*. Basingstoke, Basingstoke Palgrave Macmillan, 2011, 19. o.

21 Vö. kat. 2.19.

22 Vö. 2.18, 2.13.

23 A 2022-es Budapesti Nemzetközi Cirkuszfesztivál műsorának kiemelt részében foglalkozott ezzel a kérdéssel, olyan kategorikus kijelentéseket téve mint „egy állat közelsége gyogyító erővel bír;” illetve „tanulj meg az állattól szeretetben élni”.

2.1

Johan Krauß

Az ún. Hetz-Amphitheater környékének térképe, 1797

papír, tus, vízfesték

50×35 cm

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, S 11 – No. 1277

2.2

Joseph Höschl

(működött 1820–1830 között)

Trópusi folyópart majmokkal,
krokodillal és kígyóval

papír, fametszet

35×42 cm

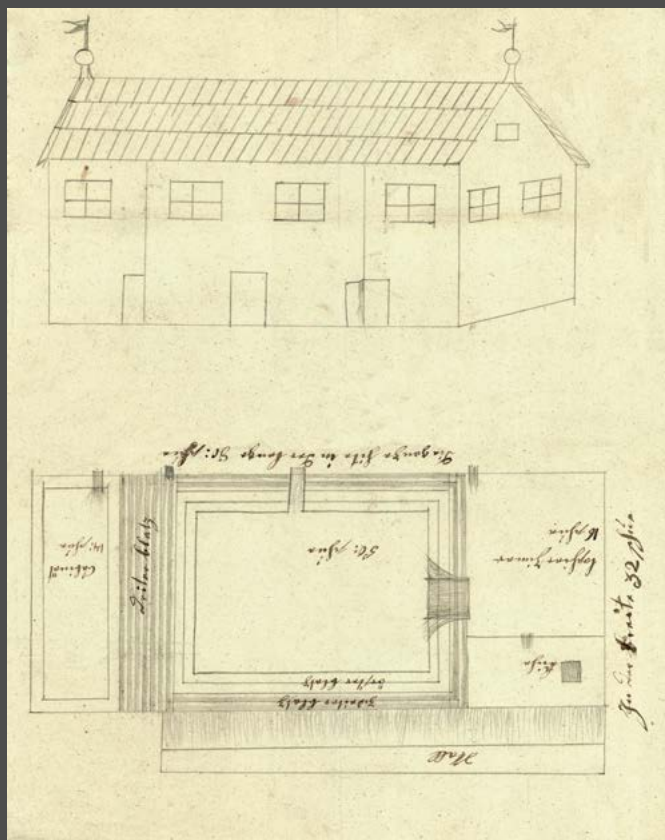
Budapesti Történelmi Múzeum

Kiscelli Múzeum,

Térkép-, Kézirat-

és Nyomtatványgyűjtemény,

ltsz. 17435.4

2.3

Elisabetha Schmidt

mutatványosbódéjának tervrajza,

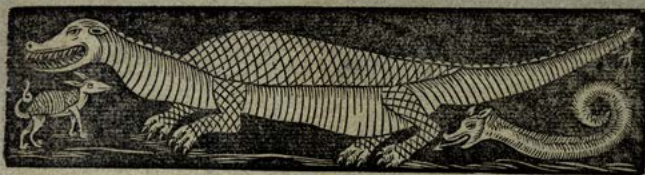
1815

papír, ceruza, tus

47×37,5 cm

Budapest Főváros Levéltára

XV.17.b. 311 1378

Mit gnädigster Erlaubniß
wird heute Sonntag den 2ten April 1815
Elisabetha Schmidt
einem hochgeehrten Publikum
folgende

Naturseltenheiten

zu zeigen die Ehre haben.

- 1) Das große egyptische Krokodill, oder der sogenannte Menschenfresser, welcher im Nilstrom gefangen worden ist.
- 2) Das Armadillo, der Feind des Krokodills.
- 3) Der Stachelhäut.
- 4) Der Stachelhäut.
- 5) Die sogenannte Seetaube.
- 6) Der Seehund.
- 7) Ein Gebiß von einem Haihäut.
- 8) Der große Delfin; das ist der größte Raubfisch.
- 9) Der Stör, der Feind des Wallfisches.
- 10) Die große Negerischlange, die von verschiedenen Farben ist, die ihren Aufenthalt in Amerika hat, und von den Negern verehrt wird.
- 11) Eine Seltenheit von drei Schweinen. Das erste mit einem Kopfe, zwey Augen, vier Ohren und acht Zähnen, und dessen halber Leib mit zwey Körper versehen ist. Die zweyte mit einem Auge, und ober dem Auge mit einem Elephanten-Niesel. Die dritte mit einem Viereckkopf.
- 12) Verschiedene ausländische Vögel aus England und andern Ländern.
- 13) Ein ausserordentliches Muschel-Cabinet von einigen tausend Stücken von den kleinsten bis zur größten Gattung aus 3 Welttheilen gesammelt. Auch Pflanzen und Corallen in unterschiedlichen Stücken, wie die ganze Versammlung in Papillon und Insekten von allen Arten.

NB. Ich schmeichle mir von einem verehrungswürdigen Publikum einen geneigten Zuspruch, und hoffe, daß ein jeder den Platz mit Vergnügen verlassen werde.

Eintrittspreis: Erster Platz 30 Kr. — Zweyter Platz 15 Kr.

Der Schouplatz ist im b. Somogyischen Hause auf der Woiqner Landstraße, zwischen dem Judenhof und dem goldenen A. B. C. in der Hütte im Hof.

Obgenannte wird die Ehre haben, diese Naturseltenheiten noch durch 14 Tage zu zeigen.

Der Anfang ist von 8 Uhr früh, bis 5 Uhr Abends.

2.4

Elisabetha Schmidt falragasza
Pest, Somogyi-ház (ma: Károly krt. 3/b-c.), 1815
papír, fametszet
35×22 cm
Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum,
Térkép-, Kézirat- és Nyomatványgyűjtemény,
Itsz. 28515

Ma, 1815. április 2-án Elisabetha Schmidtnek kegyes engedéllyel lesz szerencséje bemutatni a mélyen tisztelt publikumnak a következő **természeti ritkaságokat**.

1, A nagy egyiptomi krokodil, avagy az úgynevezett emberevő, amelyet a Nílus folyóból fogtak ki.

2, A tatu, a krokodil ellensége.

3, A fűrészhal.

4, A tuskéscápa.

5, Az úgynevezett tengeri galamb.

6, A fóka.

7, Egy cápa fogazata.

8, A nagy delfin; ez a legnagyobb ragadozó hal.

9, A tokhal, a bálna ellensége.

10, A nagy piton, amely különböző színű, Amerikában honos, és a négerek istenítik.

11, Három disznóritkaság. Az elsőnek egy feje, két szeme, négy füle és hat lába van, fél teste két testre tagolódik.

A másodiknak egy szeme van, és a szeme fölött egy elefántormányt hord. A harmadiknak lófeje van.

12, Különböző külföldi madarak Angliából és más országokból.

13, Kagylók válogatott tára néhány ezer darabbal, 3 világrészről származó gyűjtemény a legkisebb fajtától a legnagyobbig.

Különböző növények és korallak csakúgy, mint mindenféle lepkék és rovarok gyűjteménye.

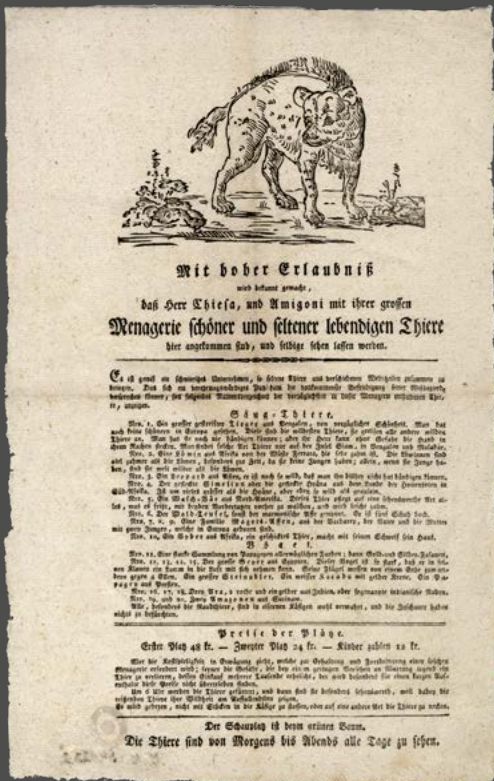
NB. A mélyen tisztelt közönség részéről tanúsított kedvező fogadtatást örömmel veszem, és remélem, mindenki elégedetten hagyja el majd a helyét.

Belépti díj: első hely 30 krajcár. – 2. hely 15 krajcár.

A helyszín a Somogyi-féle ház a Váci úton, a Zsidó udvar és az arany ABC között, az udvaron található házikóban.

Fent nevezettnek ezen természeti ritkaságokat mindössze 14 napon át lesz szerencséje bemutatni.

Kezdeté reggel 8 órától este 5 óráig.

2.5
 Chiesa és Amigoni falragasza
 h. n., é. n.
 papír, fametszet
 38×24 cm
 Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum,
 Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 54.122.2

Felsőbb engedéllyel kihirdettetik,
 hogy Chiesa és Amigoni úr szép és ritka
 élő állataik menaszériájával megérkezett, és azt bemutatja.

Bizonyára nehéz feladat ennyire ritka állatokat összegyűjteni a világ különböző tájairól. A célból, hogy a tiszteletre méltó közönség tudásszomja maradéktalanul csillapíttassék, álljon itt eme menaszéria legkiválóbb állatainak névjegyzéke.

Emlősök.

1. sz. Egy nagy, csíkos, roppant szépségű bengáli tigris. Európában nem fordult meg nála szebb. Ezek a legvadabb állatok, minden más vadállatot megtámadnak. Még egyet sem sikerült megszelídíteni; de gazdjuk kockázat nélkül bedughatja a kezét a torkukba. Ez az állatfaj csak a bengáliai Szíam szigetén és a Malabar-parton lelhető fel.
2. sz. Egy afrikai nőstény oroszlán, amely nagyon szelíd, a ferrarai sivatagból. A nőstény oroszlánok sokkal szelídebbek, mint a hímek, különösen akkor, amikor nincsenek kölykeik; ámde amikor kölykeik vannak, jóval vadabbak a hím oroszlánoknál.
3. sz. Egy ázsiai leopárd, olyannyira vad, hogy még nem sikerült megszelídíteni.
4. sz. A foltos simelion avagy a foltos hiéna a dél-afrikai hottentották földjéről. Nagyságrendekkel nagyobb a hiénánál, de ugyanannyira vad és kegyetlen.
5. sz. Egy észak-amerikai mosómedve. Ennek az állatnak az a figyelemre méltó szokása, hogy mindazt, amit megeszik, először megmossa a két mellső lábával, és könnyen szelídíthető.
6. sz. A közönséges makákó, amelyet marmon majomnak is neveznek. Öt láb magas.
- 7., 8., 9. sz. Magót-majmok családja Barbariából, apa és anya két kölyökkel, amelyek Európában születtek.
10. sz. Egy afrikai hód, nagyon ügyes állat, farka segítségével építi házát.

Madarak.

11. sz. Mindenféle színű papagájok tekintélyes gyűjteménye; mellettük arany- és ezüsfácánok.
- 12., 13., 14., 15. sz. A nagy egyiptomi keselyű. Ez a madár oly erős, hogy karmaiban egy bárányal is az égbe tud emelkedni. Szárnyai feszítávolsága mintegy 6 rőf. Egy nagy szirti sas. Egy fehér kakadu sárga tarajjal. Egy papagáj Perzsiából.
- 16., 17., 18. sz. Három ara, 2 vörös és egy sárga Indiából, avagy az úgynevezett indiai hollók.
19. és 20. sz. Két surinamei amazon.

Mindnyáján, különösen a ragadozó állatok, vasketrecbe vannak jól elzárva, a nézőknek nem kell félni.

Helyárac.

Első hely 48 krajcár. – Második hely 24 krajcár. – Gyerekek 12 krajcárt fizetnek.

Az, aki megfontolja azon költségeket, amelyek egy effajta állatsereglet fenntartásához és utaztatásához szükségesek, valamint azt a veszélyt, hogy egy állat, melynek beszerzése több ezerbe kerül, elveszhet, ha a gondozás során egy apró hiba esik, különösen egy ilyen rövid itt-tartózkodás fényében nem találja majd eltűzöttnek az árakat.

6 órákor kerül sor az állatok etetésére, és ilyenkor különösképp látványosak, mert a ragadozók a legfeltűnőbb módon mutatják meg vadságukat.

Kérjük, ne nyúljaljanak botjaikkal a ketrecekbe, és más módon se izgassák az állatokat.

A helyszín a Zöldfa fogadó mellett.

Az állatok minden nap reggeltől estig tekinthetők meg.

Mit hoher Bewilligung.
Große Menagerie.
 Madame Simonelli

benachrichtigt einem hohen Adel und verehrungswürdigen Publikum, daß sie allhier aus Großbritannien mit einer großen Sammlung solcher freier vierfüßiger Thiere, oft und verschiedenley Vogel ankommen, welche bei ihrer Durchreise an verschiedenen Höfen und in vielen Städten, ihrer Schönheit und Seltenheit wegen mit dem größten Beifalle und mit der größten Zufriedenheit gesehen worden und die sie hier nur eine kurze Zeit zu zeigen die Ehre haben wird.

- Beschreibung der vierfüßigen Thiere.**
1. Ich kann allen Kennern und Freunden der Naturgeschichte die angenehme Nachricht ertheilen, daß bei mir ein Thier zu sehen ist, welches bis jetzt noch auf dem ganzen Erdboden wenig bekannt ist. Man hat es erst angefaßt um das Jahr 1796 in Bengalen entdeckt. Es gleicht auf den ersten Blick ganz dem Bären: allein eine nähere Betrachtung lehrtogleich, daß man es mit einem ganz andern Geschöpfe zu thun hat. Nämlich vermehret des jährlichen Wanzels der Vorderfüße, der eigenen Bildung des Halses, der Seiten und besonders der Gelenke, so daß es sich sehr den amerikanischen Kaubtieren, mit denen es auch hinsichtlich seiner Sitten und Lebensweise einigermassen übereinstimmt. Dabei haben ihm auch einige Naturforscher den Namen: Wizen ähnlicher Kaubtier (Bradypus wizenus) auf der andern Seite aber nicht es von den Kaubtieren nicht nur in Hinsicht der Gestalt der Haut und Backenläden, sondern auch der Zähne und Klauen sehr abweichend macht, was noch seine äußere Gestalt betrifft, so hat es einen besondern Eindruck. Es haben Seiten derselben schon nämlich so viele Punkte, als wenn es das Haar des Menschen an sich hätte, das Thier eine Verästelung auf dem Rücken die bis jetzt bekannten Thiere in Europa sichtlich alle übertreffen, was dieses nicht; und dieses ist auch das einzige, welches in Europa zu sehen ist: auch die vornehmsten Wissenschaftler in Deutschland haben dieses Thier wunderbar betrachtet.
 2. Der Leopard. Der Tiger von Afrika, ungleichmäßig doch ähnlich einfarbig, braunschwarz gefleckt, langgestrecktes Thier mit harter Haut, runden Kopf, mit zwei einander liegenden Augen. Die Grundfarbe des Haars ist fahl, unterm Leibe ins Weiße übergehend. Unabzählbar und menschenförmlich, schön und tragbar, aber stark und blutleer, hält er sich gern in dichtem Gebüsch in der Nähe menschlicher Wohnungen auf um bequem zu rauben zu können. Seine Größe erreicht 6 Fuß, ohne den Schwanz, der allein 3 Fuß lang wird; seine Höhe ist zwischen 3—4. Das Weibchen ist etwas kleiner als das Männchen, sonst ihm ganz ähnlich.
 3. Die schwarze Hyäne. Ein äußerst häßliches Thier, welches in Ostindien zu Hause ist. Sie ist äußerst mordlustig, aber schon, stellt demnach nur des Raubs an, und verschmäht nicht Fleck und Flecken nicht. Am Tage verbringt sie sich in Klüften und unter hohen Felsen, wo sie auch ihre Jungen versteckt. Sie jagt ausschließlich und einzeln. Sie hat einen mähenartigen Kopf über den Rücken hin. Ihre Größe ist 3 Fuß, ihre Höhe 4 Fuß.
 4. Der Mohar oder weißer Bär, welcher aus Siam kommt. Dieses Thier ist ein der gefährlichsten Raubtiere in seiner Gegend, ist aber auch ein der merkwürdigsten, weil es das Klima bei uns erträgt, da es doch aus den allerkaltesten Ländern kommt. Er ist 6 Fuß groß und ist der größte und schönste, der bis jetzt in Europa gesehen wurde: in seiner Heimat aber er ist aus dem Raube von andern Raubtieren und im Wasser fängt er Fische und Schwämme.
 5. Der amerikanische schwarze Bär von der ersten Gattung.
 6. Ein Wolf von der größten Größe, er ist aber sehr zahm, so daß man alles mit ihm machen kann.
 7. Ein weißer Fuchs aus Ostindien.
 8. Zwei Stachelschweine (the porcupine) die als sehr gefährliche Thiere betrachtet werden, weil ihr ganzer Körper gesenkt den Haarfäden der Stacheln besteht ist.
 9. 1) Weibchen oder Walman, männlichen Geschlechts, 5 Fuß hoch, herleichen ist noch kleiner gesehen worden. Seine Schönheit ist weitaus seiner roten Nase und blauen Backen, eines sechs verlaufen alle Arten seltenen Thiere.
- Diese große Menagerie ist von Morgens früh 9 bis Abends 6 Uhr zu sehen.

Preise der Plätze.
 Erster Platz 1 fl. — Zweiter Platz 50 kr. — Dritter Platz 15 kr. W. W.
 Der Schauplatz ist auf dem Hofmarkte, in der großen Hütte, dem H. Országhaus gegenüber.

Felsőbb engedéllyel. Nagy állatsereglet.

Madame Simonelli

tájékoztatja a főnemességet és a tiszteleltre méltó közönséget, hogy élő négy lábú idegen állatok, kelet- és nyugat-indiai madarak azon gyűjteményével érkezett ide Nagy-Britanniából, amelyet szépsége és ritkasága miatt a legnagyobb tetszéssel és a legnagyobb meglepődéssel szemlélték az útba ejtett királyi udvarokban és számos városban, és amelyet bemutatni fent nevezettnek csak rövid ideig lesz szerencséje.

A négy lábú állatok leírása.

1, A természet történet valamennyi ismerőjének és barátjának szolgálhatok azzal a kellemes hírrrel, hogy látható nálam egy állat, amelyet alig ismernek a Föld kerekén. Csak 1786 körül fedezték fel Bengáliában. Első ránézésre igen hasonlít a medvére; csak hogy közelebbről szemlélve azonnal látni, hogy egészen más teremtménnyel van dolgunk. Ugyanis az elülső fogak hiányának, a lábak, a lábujjak és különösen a karmok sajátos alakjának okán nagyon hasonlít azokra az amerikai ragadozó állatokra, amelyekkel szokásait és életmódját tekintve bizonyos fokig meg is egyezik. Emiatt némely természetkutató azt a nevet adta neki, hogy medvéhez hasonlatos lajhár (*Bradypus ursinus*); másrésztől viszont nemcsak a szemfogak és az őrlőfogak, hanem a lábujjak és a karmok számának tekintetében is igen különbözik a lajhároktól. Egyébként, ami még külalakját illeti, a feje különleges benyomást gyakorol a nézőre. Ugyanis mindkét oldalon olyan sűrű szőrpamacsok lógnak róla, hogy úgy néz ki az állat, mintha parókat hordana. A ma Európában ismeretes szinte valamennyi állatot láthattuk már, ezt kivéve; és ez a példány az egyetlen, amelyet Európában láthatunk: a legelőkelőbb németországi professzorok is csodálatosnak találták ezt az állatot.

2, A leopárd. Az afrikai tigris, szabálytalanul, de gyakran kör alakban barnásfekete foltos, hosszúra nyúlt testű, erős lábú, kerek fejű, távol ülő szemekkel. Szőrzetének alapszíne szürkésárga, teste alján fehérbe játszik. Nem szelídíthető és embergyűlölő, félénk és lomha, de erős és vérszomjas lévén, szívesen bújik meg sűrű bozótosokban, emberlakta házak közelében, hogy könnyebben vadászhasson. Mérete eléri a 6 lábat, fark nélkül, amely 3 lábnyira is megnövedhet; magassága 3 és 4 láb közötti.

A nőstény valamivel kisebb a hímnél, de máskülönben nagyon hasonlít rá.

3, A foltos hiéna. Ropant ragadozó állat, amely Kelet-Indiában honos. Rendkívül vérszomjas, de félénk, általában csak éjszaka támad, s még a dögöket és a tetemeket sem veti meg. Nappal szakadékokban és folyóparti üregekben rejtőzik, ahol utódait elli. Falkában és egyedül is vadászik. Hátán tarajszerű sörény van. Nagysága $3\frac{1}{2}$ láb, magassága $2\frac{1}{2}$ láb.

4, A sarki vagy fehér medve, amely Novaja Zemljáról származik. Ez az állat az egyik legveszélyesebb vadon élő állat, de egyúttal az egyik legfigyelemreméltóbb is, mert elviseli a mi éghajlatunkat is, holott a leghidegebb tájakon él. $6\frac{1}{2}$ láb magas, és a legnagyobb s legszebb példány, amelyet valaha Európában látni lehetett; hazájában más ragadozókkal táplálkozik, és a vízből halakat, fókákat fog ki.

5, A legméretesebb fajtából származó amerikai fekete medve.

6, A legméretesebb fajtából származó farkas; de oly nagyon kezes, hogy bármit megtehetünk vele.

7, Egy grönlandi fehér róka. 8, Két tarajos süllő (the porcupine), amelyeket nagyon veszélyes állatokként írnak le, mert az ellenség visszaverésére egész testüket tüskék borítják.

9, 1 mandrill avagy erdei ördög, hímnemű, 5 láb magas, illet még nem láthattunk. Szépsége a vörös orra és a kék arcorra, hathüvelyknyi narancssárga szakállá és görögös üstöke miatt csodálandó. Ezek az állatok a vadonban felegyenesedve, botot tartva járnak, és védekeznek a mókák ellen. El is szoktatik a mókák asszonyait, ha megkaparintják őket.

10, A tanrek, hím és nőstény. Ritka állatpár. 17–18 hüvelyk nagyságúak, hosszúság, csúcsos fejük van; hátukon szürke és sárga foltok. Hazájuk Madagaszkár, gyümölcsökkel táplálkoznak. 4 héttel ezelőtt a nőstény egy hímnemű utódot ellett, amely még életben van.

11, A makákó család, hím és nőstény egy fiatal kölyökkel, amely még csak 6 hónapos; ennek a majomfajának egészen fehér a pófája és a füle. 12, Az amerikai kis közönséges makákó, kalmük pófával, rőfnyi farkokkal és szürke pofaszőrzettel.

13, A berber makákó, hím és nőstény egy kölyökkel. 14, Egy fiatal török pávián egészen hosszú karral.

15, Egy afrikai majom, amely 32 éves. 16, Két fiatal cerkóf majom, amelyeknek egészen fekete a pófája.

17, Egy ceyloni makákó, amely a majmok legvászottabbja. 18, Egy kis cerkóf majom, nagyon szép és ritka.

19, Két kis csuklyás majom a legkisebb fajtából, amely mindig szabadon futkározik.

A madarak leírása, melyek szépsége és ritka mivolta felülmúlja minden eddig látottét.

1, A legnagyobb egyiptomi szakállas saskeselyű, amely hatalmas erejével, mely a karmaiban és szárnyaiban rejlik, egy féléves bárányal is felemelkedik a levegőbe. 2, Egy szirti sas avagy úgynevezett gollmora. 3, Négy vörös ara avagy úgynevezett nyugat-indiai holló. 4, A két elválaszthatatlan [agapornis] avagy törpepapagáj. A legszebb papagájok gyűjteménye.

5, Egy perui kék papagáj, amely nagyon szép fajtájú. 6, A braziliai királygébics. 7, A szép lóripapagáj.

8, A kék nyugat-indiai holló.

A fent említett fajták oly szépek, hogy nincs az a festő, aki a rájuk jellemző színekkel szebben tudná megfesteni őket.

9, Két kétszeresen fehér kakadu vörös bóbitával, mindkettő nagyon szelíd. 10, A két lóripapagáj a legszebb fajtából.

11, Három narancsféjű indiai törpepapagáj. 12, A kis pizángeví, nyakán fekete és vörös tollazattal.

13, A kis fehér kakadu sárga bóbitával.

14, Szürke papagájok gyűjteménye, melyek fajtája az első, amely meg tud tanulni beszélni. 15, Különböző fajtájú zöld papagájok.

16, A nagy uhu avagy fülesbagoly Svájcban és sok más tárgyat, melyek leírása hely hiányában nem lehetséges.

Naponta este 4 órakor kerül sor az állatok etetésére, mely során láthatóvá válik természetes kegyetlenségük.

Egyébiránt az állatok jól elzárt ketrecekben vannak, és jól le vannak láncolva, úgyhogy nem veszélyeztetnek senkit.

Különösen az etetésnél kérjük a tisztelt közönséget, őrizze meg nyugalmát.

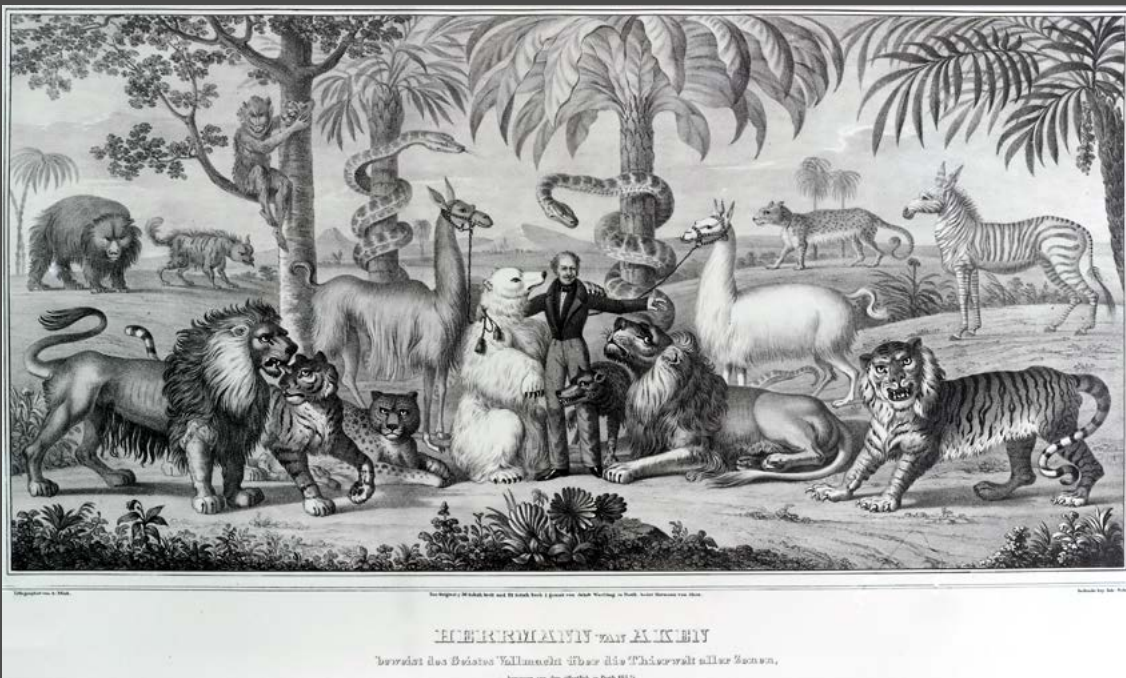
Ezen állatsereglet tulajdonosai mindenféle ritka állatot vásárolnak és adnak el.

E nagy állatsereglet reggel 9 órától este 6 óráig látogatható.

Helyárak.

Első hely 1 forint. Második hely 30 krajcár. Harmadik hely 15 krajcár bécsi pénzben.

A helyszín a nagy faház a Szénpiacon, az Orczy-házzal szemközt.

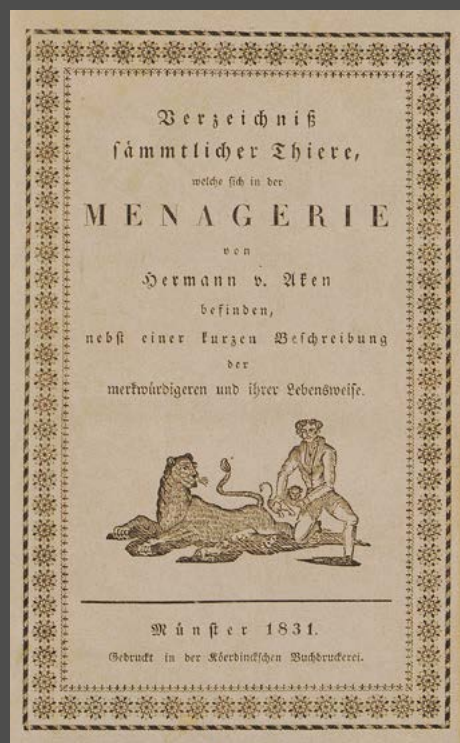
2.7

Warschag Jakab (működött 1822–1867 között) – Mink A.
Hermann van Aken bebizonyítja, hogy a szellem teljehatalmat gyakorol valamennyi égöv állatvilága felett, nyilvánosan bizonyított Pesten 1833/4.

papír, könyvnyomat

31,8×60,9 cm

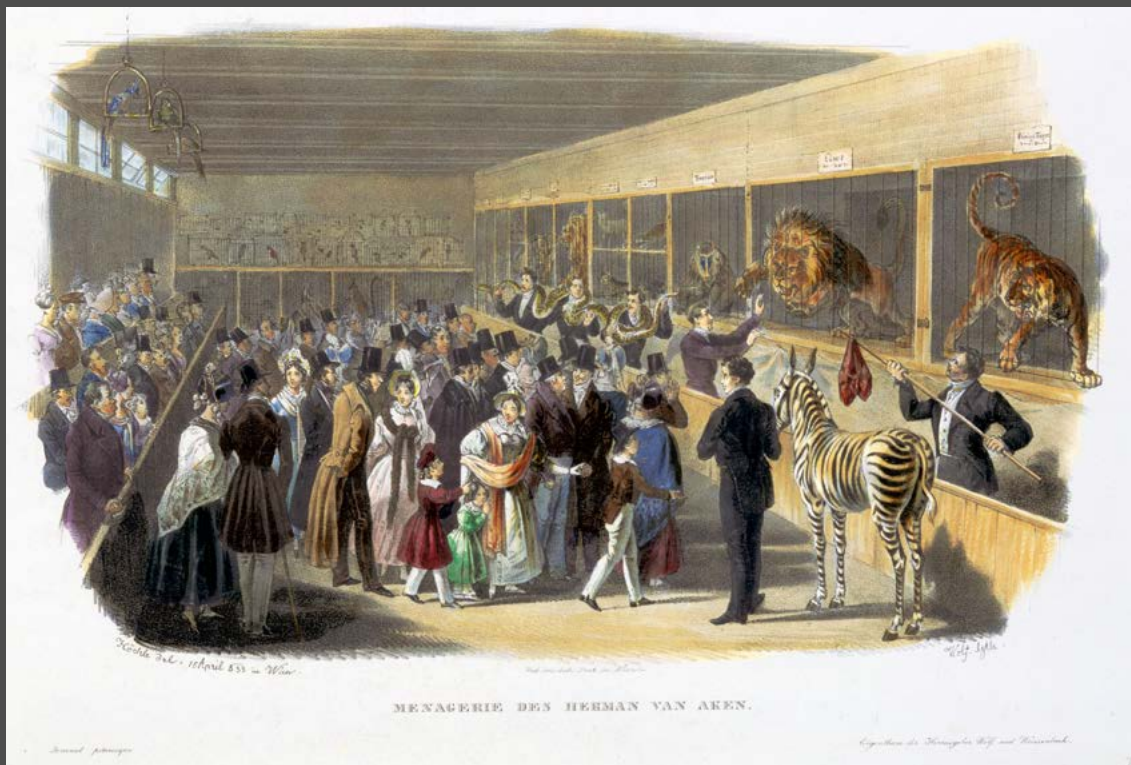
Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 28526

2.9

Hermann van Aken műsorfüzetének
címlapja
Münster, 1831

illusztráció, részlet (reprodukció)
Heinrich Heine Universität Düsseldorf,
Universitäts- und Landesbibliothek

2.8
 Johann Nepomuk Höchle (1790–1835) – Franz Wolf (1795?–1859?)
 Hermann van Aken menaszériája, 1833
 papír, színezett könyvomat (reprodukció)
 Wien, Lithographisches Institut
 30,2×45,4 cm
 Wien Museum, ltsz. 179.482

2.10
 Illusztráció Hermann van Aken műsorfüzetéből
 Münster, 1831
 illusztráció (reprodukció)
 Heinrich Heine Universität Düsseldorf, Universitäts- und Landesbibliothek

Karl Thiry
 zeigt einem hochverehrten Publikum ergebenst an, daß er seine
MENAGERIE
 von verschiedenen lebendigen
 vierfüßigen Thieren, sehenswürdigen Vögeln,
 und einer
Sammlung von Schlangen,
 hier zur Ansicht ausgestellt.

In derselben befindet sich:
 Zwei Boa-Constrictor, oder: Land-Riesenschlangen; drei Brillant- oder: Abgotts-Schlangen,
 aus Ostindien – Die Einwohner des Landes verehren sie, weil dieselben um ihre Schilten und Häute schlüpfen, und schädliche Insekten
 wegessen, von denen die dortigen Demohere sehr geplagt werden.

Das seltene Lama aus Peru.
 Die gefleckte Gans aus Abyssinien,
 an Tage hält sie dieses Thier in Heulen und Jählen der
 Gethuge auf, und geht nur in der Nacht auf Raub aus.
 Hundertere Peruvianer sind große
 Wolke aus den Pyrenäen Spaniens,
 einer der schlimmsten Art, mit einem
 braunen Haare aus Süd-Amerika
 in verschiedenen Stücken.
 Ein aufsehermüthig, höher auch die geübteste Schmeißel.

Zwei Tiger-Katzen,
 wegen ihrer Schönheit bezaubernd.
 Ein schwarzer Wolfhund aus Sibirien.
 Ein Schakal aus Perden.
 Der Walschädel aus Westindien.
 Die Wisamkatze aus Süd-Amerika.
 Der Harlekin-Hefe aus Süd-Amerika.
 Der Krokodil-Hefe aus Brasilien.

Der Walschädel-Hefe aus Angola in Afrika.
 Zwei rarisfarbige Pelikane von der Insel Malta,
 die größten Schwimmvögel; sie sind der Betrachtung
 werth, wegen der unter ihrem Schmelz sich befindenden
 dem Glanz, welcher ihnen zum Schmucke dient.
 Ein weißer Krangengüter, welcher die Zimmer
 wegrägt.
 Ein schwarzer Geier aus der Schweiz.
 Mehrere Krabben oder indische Maden.

Preise der Plätze in L. R. Erster Platz 10 kr., zweiter Platz 4 kr.

Der Schauplatz ist in Ofen, unterhalb der Brücke.

Die Fütterung sämmtlicher Thiere geschieht um 4 Uhr Nachmittag. Die Menagerie ist von 9 Uhr Morgens bis
 Abends zu sehen.

2.11

Karl Thiry
 állatseregletének falragasza
 Buda, a híd alatt,
 1844. július 7.
 papír, fametszet
 47,5×41 cm
 Országos Széchényi Könyvtár,
 Színháztörténeti és Zeneműtár,
 SZT 1950/8759

Karl Thiry alázatosan értesíti a mélyen tisztelt közönséget, hogy állatseregletét,
 amely különböző élő négy lábú állatokból, látványos madaraktól áll,
 valamint kígyógyűjteményét közszemlére téteti.

Ezekben megtalálhatók:

Két boa constrictor avagy óriáskígyó; három bálványboa Kelet-Indiából. – Az ország lakosai istenítik őket, mert kunyhóik és házaik körül bujkálnak, és felfalják azokat a kártékony rovarokat, amelyek igencsak háborgatják az ottani lakosokat.

A ritka perui láma.

Az abesszíniai csíkos hiéna,

ez az állat nappal a hegyek szikláin közt és barlangokban tartózkodik, és csak éjszaka indul portyákra.

A spanyol Pireneusokból származó, egyik legrosszabb fajta nagy farkas egy közös ketreceben egy észak-amerikai barnamedvével.

Rendkívüli, sosem látott színjáték.

Két tigrismacska, szépségük miatt figyelemre méltók.

Egy fekete farkaskutya Szerbiából.

Egy sakál Perziából.

A mosómedve Új-Hollandiából.

A cibetmacska Dél-Afrikából.

A hulmán Dél-Afrikából.

A cerkófmajom Brazíliából.

A kolobusz az afrikai Angolából.

Két rózsaszínű pelikán Málta szigetéről,

a legnagyobb úszómadarak; érdemes szemügyre venni őket a csőrük alatt található zsák miatt, amelyet halászásra használnak.

Egy fehér gyapjasfejű keselyű, amely bárányokat ragad el.

Egy fekete keselyű Svájcából.

Több ara avagy indiai holló.

Helyárok ezüstpénzben. Első hely 10 krajcár, második hely 4 krajcár.

A helyszín Budán, a híd alatt található.

Valamennyi állat etetésére délután 4 órakor kerül sor. Az állatsereglet reggel 9 órától estig látogatható.

2.15
Heinrich Leutemann (1824–1905)
Batty és oroszlánjai, 1864
újságkivágat, illusztráció (reprodukció)
Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti és Zeneműtár, SZT Album 134

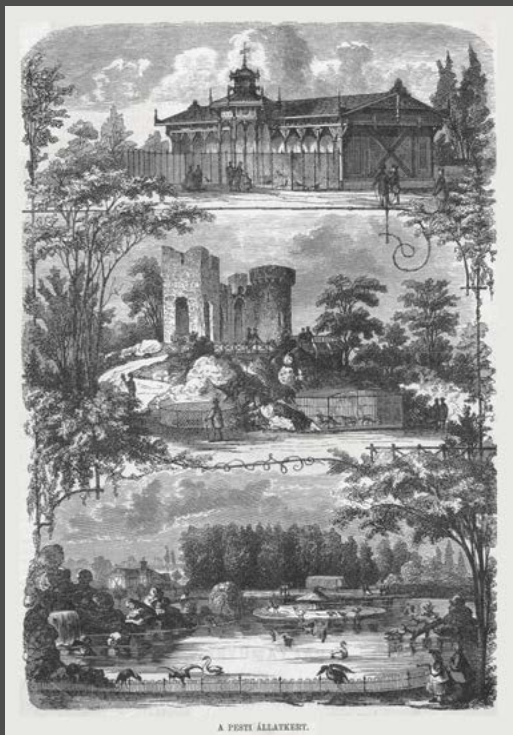
2.16
Charles, a párisi állatszelidítő küzdelme
a fejedelmi tigrissel, 1855
újságkivágat, illusztráció (reprodukció)
Országos Széchényi Könyvtár,
Színháztörténeti és Zeneműtár, SZT Album 134

2.17
 Friedrich Specht (1839–1909) – X. A. v. Helm
 Werner, a bátor állatszelídítő, 1865 k.
 újságkivágat, illusztráció (reprodukció)
 Országos Széchényi Könyvtár,
 Színháztörténeti és Zeneműtár,
 SZT Album 134

2.18
 Paul Friedrich Meyerheim (1842–1915)
 Állatsereglet falun
 Magyarország és a Nagyvilág,
 1874. december 6., 604. o.
 illusztráció (reprodukció)
 Országos Széchényi Könyvtár,
 Törzsgyűjtemény, HC 2.289

2.19
 A pesti állatkert
 Magyarország és a Nagy Világ,
 1866. július 29., 468. o.
 illusztráció (reprodukció)
 Országos Széchényi Könyvtár,
 Törzsgyűjtemény, HC 2.289

3. **MÁS, MINT MÁSOK**

A korabeli Európa-központú világtkép szinte minden Európán kívüli rasszt és kultúrát – de különösen a gyarmatosított területeket – alacsonyabb rendűnek tekintett. Bár a 19. század folyamán megszülettek az európai és tengerentúli rabszolgaságot eltörölő törvények – XVI. Gergely pápa is csak 1839-ben lépett fel a rabszolgaság intézménye ellen a katolikus egyház nevében –, a közvélekedés lassabban változott. A nem európai rasszokhoz tartozókat gyakran minden emberi minőségüktől megfosztva úgy mutogatták, mintha egzotikus állatok lennének; sokszor ugyanez történt a különböző genetikai anomáliákkal született emberekkel is.¹ Ugyanakkor a közép- és kelet-európai régió lakói nem feltétlenül a gyarmatosító nagyhatalmak birodalmi szemüvegén át tekintettek a *másikra* (bár adoptálhatták vagy imitálhatták is ezt a nézőpontot). Az, hogy ez az aspektus nem feltétlenül volt döntő, vagy legalábbis nem volt jelen akkora mértékben,² inkább az idegen felfedezésére csábíthatott.³

Az ilyen számok jellegzetessége, hogy (az általában európai vagy amerikai) „menedzser” a tulajdonképpeni showman – noha nem ő adja elő a mutatóanyagokat, hanem azok, akiket felvonultat. Jellemzően „doktornak” vagy „professzornak” hívták magukat, és a tudósok pózában költött meséjük, mutatóanyaguk eredetmondája volt marketingtechnikájuk legfőbb része. Ugyanakkor az ilyen, „egzotikusként” besorolt mutatóanyagok az első interkontinentális számok közé tartoztak. Az alábbiakban bemutatott mutatóanyagoknak több kontinensen is volt alkalmuk bemutatkozni; cserében utazásuk ritmusa sokkal gyorsabb volt más előadókéhoz képest, ami jobban igénybe vette az előadók testi-lelki erejét. A genetikai látványosságokra vagy imitációkra épülő vállalkozások a múlt század fordulóján éltek fénykorukat. Ezzel párhuzamosan a tudományos ismeretterjesztés ürügyén többek között amerikai, afrikai emberkeresket mutogattak szerte Európában.⁴ Bár számos pesti újságíró tudta, hogy a bemutatott embereket kihasználják, háttértörténetük pedig humbug, különlegességük miatt mégis bámulásra biztatták a városiakat. A látványosságként mutogató emberek egy idő után továbbálltak, de a faji megkülönböztetés maradandónak bizonyult.

MR. MORRIS „AZTÉK GYERMEKEI”

Máximo Váldez Núñez és Bartola Velásquez a mikrokefália nevű idegfejlődési rendellenességgel született a közép-amerikai Salvador államban. Fejük lényegesen kisebb volt az átlagosnál, és arcukkal ellentétben nem volt képes a növekedésre.⁵ Tízéves koruktól, 1840 körül kezdték őket pénzért mutogatni. Gyámjaik (vagyis „menedzsereik”) gyakran cserélődtek, Pestre egy bizonyos Joseph M. Morris kíséretében érkeztek 1856-ban, aki cirkalmas legendáriumot költött köréjük: a mese szerint Máximo és Bartola egy mexikói hegyen élő azték törzs, egy kihalt emberfaj utolsó sarjai voltak. Mr. Morris az aztékok mellett egy, a mai Namíbia területéről származó, szintén kishajósú szan férfit („busmant”, „harashti embert”) és egy dél-afrikai („corána”) nőt mutatott be, „földben élő előemberekként” hirdetve őket;⁶ illetve utóbbiaknak egy zenés produkciót is betanított.⁷ 1856. július 29-től vezették elő őket egy hónapon át a Duna-parti Európa szállodában naponta kétszer, három-három órára.⁸ A tudósok hiába voltak tisztában a mikrokefália jelenségével, már akkor sem ők voltak a véleményvezérek. A *Pesti Napló* viszont pár nappal a bejelentés után, hogy Pesten is be fognak mutatkozni, közölte, hogy „amerikai lapok teljesen napfényre hozták, mit a német tudósok java azonnal észrevett – a humbugot. Az ugynevezett aztékok nem egyebek t. i. mint egy közönséges négernő csodaszülöttjei [...], kiket úzerkedők fölfedezvén anyjuktól kicsaltak, ki is most törvény útján reklamálja gyermekeit.”⁹ Érkezésük után pár nappal pedig Jánosi Ferenc, a *Pesti Napló* szerzője igazi modern oknyomozó újságíró módjára leplezte le Morris urat, és közölte a párizsi *Gazette Medicale* elemzését. Konklúziója: „Csodák ők, mint a hatlábu borju, a kétféjú bárány, vagy a fertői halember. Nézzé meg, ki az ily csodákba gyönyörködik.”¹⁰ Feltehetően elég sokan gyönyörködtek, mert (pl. a következőkben bemutatott Julia Pastranával ellentétben) számos cikk és beszámoló kerekedett róluk.¹¹ Az etika alulmaradt az érdekességgel szemben: az idegen, a helyi társadalmi konvenciókon kívül élők vonzották a nézőket; és ezután egyik sajtótermék sem emelte fel a hangját az egyértelmű kizsákmányolás ellen. Sőt, a *Budapesti Hírlap*

1 Vö. kat. 3.2.

2 A Pesti Magyar Színház első fekete nézője, „egy divatilag öltözött négernő” is hírértékű volt a *Honművész* számára. *Honművész*, 1839. február 28., 133. o.

3 Izabela Kopania: Popular Landscape of Entertainment in East-Central Europe, 1850-1939. An Introduction. *Acta Ethnographica Hungarica* 2019, 9–18. o., itt: 16. o. 2015 óta a Lengyel és a Magyar Tudományos Akadémia együttműködésében Dagnoslaw Demski vezetett egy tudományos projektet ennek kutatására (Staged otherness. Human oddities in Central and Eastern Europe, 1850–1939). Vö. Pascal Blanchard, Gilles Boëtsch, Nanette Jacomijn Snoep (szerk.): *Exhibitions – l'invention du sauvage*. Musée du Quai Branly, Actes Sud, 2011.

4 Ugyanakkor ezek az antropológiai bemutatók voltak az amerikai közönség számára gyakran az elsődleges információforrás a nem-nyugati világról, és hasonló lehetett a helyzet Európában is; vö. Rachel Adams: Freaks of Culture. Institutions, publics and the subjects of ethnographic knowledge. In: Peta Tait – Katie Levers (szerk.): *The Routledge Circus Studies Reader*. London, Routledge, 2016, 237–268. o.

5 Vö. kat. 3.7, 3.8.

6 Képen lásd *Fremden-Blatt*, 1856. május, 17., 12. o.

7 Az egyik újságíró cinikusan meg is jegyezte: „Jellemző, hogy zenei talentumukat a civilisatio mindjárt polkák játszására vette igénybe.” *Budapesti Hírlap*, 1856. augusztus 6. [2. o.].

8 Vö. kat. 3.6.

9 *Pesti Napló*, 1856. május 3. [3. o.].

10 Jánosi Ferenc: Aztekek. *Pesti Napló*, 1856. augusztus 1. [1–2. o., itt: 2. o.]. Pár nappal később a *Hölgyfutár* is átvette cikkét. *Hölgyfutár*, 1856. augusztus 5., 738. o.

11 A korabeli leírásoknak tiszteletben kellett tartania az ún. „közérkölcst”, amely ma már igen komikusan hat. „Az emlék azon része, melyeket Lisznay a szerelem mogyorójának nevez [...] olyan mint egy szerencsényi.” *Budapesti Hírlap*, 1856. augusztus 6. [2. o.]. Vö. „Ja, be szép szűz dombocsa / Kis lilimhalmocsa / Piciny piros bimbója / Szerelem mogyorója.” Lisznay Kálmán: *Palóc dalok*. Pest, Kozma Vazul, 1851, Nr. 55., 83. o.

úgy igyekezett lavírozni, hogy mindkét véleményt azonos súllyal mutatta be, majd a végén mégis megtekintésükre buzdított.¹² Nem mindenütt reagáltak így az „asztékokra”: pár hónappal később Bajorországból kiutasították Mr. Morrisékat.¹³ Időközben egy újabb szokatlan emberlátványosság érkezett Pestre, amelyre viszont máshogy reagált a helyi nyilvánosság.

PASTRANA PESTEN

Julia Pastrana (1834–1860) a században mutogatott emberi különlegességek egyik legismertebb alakja volt.¹⁴ Mexikóban született *hypertrichiosissal*, amely a szokásosnál jóval erősebb szőrnövekedést eredményez. A köré épült narratíva – amely sikerének egyik kulcsa volt – „a legcsúnyább nő[ként]” hirdette. 1854-től mutogatták pénzért az amerikai kontinensen, európai turnéja Berlinben kezdődött 1857-ben, ahol bemutatva kultúrája énekeit és táncait a Krolloperben lépett föl. Ezt követő varsói szereplése is nagy siker volt, ahol nem sokkal később bekövetkező halála után is élt még emlékezete.¹⁵ Pesti szerepléséről ez nem mondható el; pedig ugyanazt a narratívát építették köré, mint másutt. Már az érkezésének híret beharangozó cikkek is ambivalensen álltak hozzá; a *Hölgyfutár*ban három nap eltéréssel két ellentétes előzetes jelent meg róla.¹⁶ Eredetileg 8 előadásra szerződött Ernst Renz cirkuszába – legalábbis a sajtóban megjelentek szerint –, de ezt néhány nappal – talán előre tervezetten – prolongálták. Első pesti fellépésére 1857. december 8-án került sor. Bevetették a teljes marketinggépezetet: beharangozó cikkek jelezték jöttét, arcképét a cirkusz hirdetései nyomták („tömegek bámulják az utcasarkokon”),¹⁷ sőt, a „falragasz mindjárt egy kis novellát is mellékel e föllépéshöz, mely igen különös dolgokat sejtet az olvasóval”.¹⁸ A kampány azonban ellenkezőleg sült el, ugyanis a sajtó egy része nem az érdekesség megtekintésére, hanem az attól való távolmaradásra buzdított: „Mevalljuk, hogy nem érzünk elég bátorságot, vagy talán inkább kegyetlenséget, hogy őt személyesen megtekintsük. Nyíltan kimondjuk, hogy e szerencsétlen szörny mutogatásában nagyobb barbárságot látunk, mint a rómaiak circusi viadalaiban. [...] Kellemtlenebb benyomást nem képzelhetünk, mint a mit e nő látása okozhat, – férjes nőknél pedig e látványnak igen siralmas következményei is lehetnek. Azért ha netalán még hazánkban útját folytatná, szép fajunk érdekében intünk mindenkit, hogy megtekintésétől őrizkedjék. Azt hisszük, hogy Renz lovardájának jelentős kárt okozand e tévesztett speculatio.”¹⁹ Nem az emberbaráti szempontok voltak döntőek, hanem az idegentől való félelem, illetve a társadalmi konvenciók. Nők egy csoportja ezután nyilatkozatot tett közzé a *Pester Lloyd*ban, amelyben Renzet arra kérték, ne léptesse fel Pastranát, hogy ők is megnézhesék műsorát.²⁰ (A hölgyek számára csak Pastrana volt akadály, cirkuszba menni nem volt rangon vagy társadalmi státuson aluli.) Renz engedett: legalább egy előadáson tényleg nem léptette fel Pastranát,²¹ a fő (és talán legdrágább) számát, amelyet hirdetései cirkuszának neve után a legnagyobb betűkkel szedettet.²² Mivel a legszélesebb közönségre volt szüksége, nem kockáztathatta, hogy egyes (még ha nem is feltétlenül mérvadó) körök elhatárolódjanak tőle és műsorától. A *Vasárnapi Ujság* közölte Pastrana rajzolt portréját és teljes sajtóanyagát, de (talán valós elővigyázatosságból?) csak mellékletként.²³ Pastrana és Renz még karácsony előtt elutazott Pestről. Bécsben más volt a fogadtatásuk: közel három hónapig, 1858 januárjától márciusig maradtak; sőt, az ottani jelmezbálokon sokan Pastranának öltöztek.²⁴ További kutatások szükségesek még mind Pastranáról, mind pedig a korabeli pesti társadalomtörténetről ahhoz, hogy érdemben kontextualizálni tudjuk a pesti közönség rá adott reakcióját.

12 „Eredetükről számos értekezés íratott, azon rege, melyet állítólagos fölfedezőjük Velasquez irt róluk, nincs a tudósok előtt igazolva, azon középamerikai város: Iximaya történetét, honnan származni mondatnak, némelyek kétségbe vonják, s így azt is, hogy e két példány egy kiveszett külön emberifaj utolsó sarja lenne; az ellenkező véleményüek időtlen szerencsésülötteknek tartják, mi ellen azonban szintén lehet czáfoló okokat felhozni. Megtekintésük mindenestre rendkívül érdekes.” *Budapesti Hírlap*, 1856. augusztus 6. [2. o.]

13 *Családi lapok*, 1857. február 26., 128. o.; vö. *Münchener Punsch*, 1857. március 15., 81. o. és kat. 3.9.

14 Életrajzának áttekintését lásd Rosemarie-Garland-Thomson: Julia Pastrana, the „extraordinary lady”. *Alter*, 2017/1., 35–49. o.; orvostudományi szempontból: A. E. Miles: Julia Pastrana: the bearded lady. *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, 1974/2., 160–164. o.; kat. 3.12.

15 Ottani kulturális hatásának kiváló elemzését lásd Izabela Kopania: In the Footsteps of Julia Pastrana. Cultural Responses to an Ape-woman's Stay in Warsaw in 1858 and Reaction of Polish Press to Her Extraordinary Body. *Acta Ethnographica Hungarica*, 2019, 39–66. o.

16 „[Pastrana] Pestre is készül, hanem mi elengedjük a – vizitet.” *Hölgyfutár*, 1857. november 17., 1147. o.; vö. „Jelenleg Berlinben van, hanem talán mi is szerencsések leszünk láthatni.” *Hölgyfutár*, 1857. november 20., 1160. o.

17 *Nóvilág*, 1857. december 13., 780. o.

18 *Budapesti Hírlap*, 1857. december 6. [8. o.]

19 *Nóvilág*, 1857. december 13., 780. o.

20 Vö. *Hölgyfutár*, 1857. december 17., 1252. o.

21 Vö. *Hölgyfutár*, 1859. december 19., 1259. o.

22 Vö. *Pesti Napló*, 1857. december 8. [4. o.]

23 „A ki nézni röstelli, kivághatja s megsemmisítheti – a ki pedig szereti [...], az szintén vágja ki és tegye üveg alá.” *Vasárnapi Ujság*, 1857. december 27., melléklet, 577–578. o.

24 Vö. *Hölgyfutár*, 1858. február 5., 112. o.

TÁVOL ÉS KELET BUDÁN

A Budai Népszínház (1861–1870) volt a Nemzeti Színház után a második magyar nyelvű fővárosi színház, mely fennállása alatt többször táncolt a gazdasági összeomlás szélén, mint nem.²⁵ Igazgatója, Molnár György (1830–1891) az egyik első modern értelemben vett magyar rendező volt, aki elsősorban a biztos bevételért adta ki színházát külföldi előadóknak. Az est műsorán mellettük néha a színháztörténész kolléga szavaival „elkoptatott egyfelvonások”²⁶ kerültek színre, és tény, hogy a nézőket a mutatványok jobban érdekelték, mint például *Az illat* vagy *A fehér Othello* című darab.²⁷ (A másik oldalról viszont nem tudjuk, a külföldi társulatok mi alapján választották ki fellépésük helyszínét, ahogy azt sem, volt-e másik teremjelöltjük is a Népszínházon kívül.) A beszámolók szerint a két legnagyobb siker, az afrikaiak és a japánok első előadása is alig félházas volt, amelyre ez az újságírói diagnózis ad magyarázatot: „Hiába, e borzasztó csatakos időben a népszínházba menés vagy luxus, vagy elszántság. A bérkocsi drága, a gyaloglás gyötrelme.”²⁸ Az elragadtatott nézők viszont hírért vitték a produkcióknak, amelyek telt házzal és ráadásokkal fejezték be itteni szereplésüket.

AZ AFRIKAI UGRÓCSOPORT

A 19. századi európai művészet megteremtette magának az érzéki, mesés Kelet odaliszkes műábrándját. A telegráfi tudósításokban a „Beni Zug Zug” név 1840 körül még a francia megszállók ellen küzdő „barbár” algériai berber törzsszövetséget jelentette elsősorban. Húsz évvel később ugyanez az egyik első közel-keleti artistacsoport művészneveként elragadtatásban részesült. Európai menedzserük beutaztatta velük a kontinenst, uralkodóházak előtt és (elmondása szerint) Londonban fél éven keresztül 40 000 ember előtt léptek fel.²⁹ Habár az útirányuk nagyjából rekonstruálható (1863. május: Berlin,³⁰ majd az év második felében Párizs;³¹ 1865. május: Bécs,³² majd a hónap végén Pozsony³³), nagyon kevés beszámoló maradt műsorokról. 1865. június 1-től hol a pesti Ideiglenes Német Színházban, hol a Budai Nyári Színházban szerepeltek „Beni Zoug Zoug arab bűvészársaság” néven.³⁴ A szóhasználat megtévesztő: a 30 fős társulat akrobata ugrócsoporthoz, ezért is nevezték műsorukat „forgószélnek”, illetve beduin repülő seregnek a sajtóban.³⁵ „Hadj Omar” ([al-]Ḥāǧǧ ‘Umar) is ennek a társulatnak volt a tagja, amely gyorsasági és egyensúlygyakorlatokat mutatott be beduin viseletben.³⁶ Konkrétumokat egy osztrák lapban olvashatunk (persze nem tudjuk, hogy bemutatták-e ezt a számot Pest-Budán): „A társaság erős embere, egy herkulesi testalkatú néger, derűs nyugalommal hordozza a több mint féltucatnyi kolléga által alkotott emberi piramisokat, mintha egyike lenne azoknak a fekete porfirakból készült ábrázolásoknak, amelyek az egyiptomi romvárosok homokjából kiemelkednek.”³⁷ Szeged és Temesvár után került sor 1869. december 15. és 1870. január 2. közötti második fővárosi látogatásukra, ahol ugrószámaik mellett erőszámaikat emelte ki a sajtó.³⁸ Ezután Nagykanizsán³⁹ majd Pécsen is bemutatkoztak;⁴⁰ ezalatt a budai színházban pedig „Wels tanár” tartott spiritiszta előadásokat.⁴¹ Kultúraközi keresztezésnek vagy konfliktusnak nincs nyoma sem Bécsben, sem Budán; egyedül Bukovinában történt ilyen, de ott sem a műsor miatt.⁴² A trupp pesti szereplésével egy időben Goldziher Ignác nyelvész éppen azon dolgozott, hogy megalapozza a kritikai alapokon nyugvó európai iszlámtudományokat.

25 Vö. kat. 3.4.

26 Pukánszky Kádár Jolán: *A Budai Népszínház története*. Budapest, Magyar Színházi Intézet, 1979, 181. o.

27 Vö. *Hazánk s a Külföld*, 1869. december 23., 814. o.

28 *Fővárosi Lapok*, 1868. január 10., 28. o.

29 Vö. *Budapesti Közlöny*, 1869. december 10., 4318. o.

30 Vö. *Recensionen und Mittheilungen über Theater und Musik*, 1863. május 17., 317. o.

31 Vö. *Revue Musicale*, 1863. november 29., 380. o.

32 Vö. *Wiener Zeitung*, 1865. május 21., 677. o.

33 Vö. *Neues Fremden-Blatt*, 1865. május 26., 6. o.

34 Bécsben is a Thalia-Theater és a Theater in der Josefstadt között ingáztak előadásai.

35 „[A] társulat minden egyes tagja eleinte külön, majd kettesével, végül pedig valamennyien együtt keresztül-kasul, de mind a mellett a legnagyobb összhangzással forgolódnak, bukfenecznek, ugrálnak.” *Budapesti Közlöny*, 1869. december 16., 4529. o. Ez a számszerűsítés, illetve az „élő piramis” a 20. században is a közel-keleti csoportok népszerű trükkje volt (pl. az 1940-es évek végén Pesten szereplő Liazeed csoport).

36 Vö. kat. 3.3.

37 *Neue Freie Presse*, 1865. május 2., melléklet [1. o.].

38 Vö. *Fővárosi Lapok*, 1869. december 15., 1155. o.

39 Vö. *Budapesti Közlöny*, 1870. január 18., melléklet, 233. o.

40 Vö. *Budapesti Közlöny*, 1870. január 13., 155. o.

41 Vö. P.: Wels tanár a népszínházban. *Fővárosi Lapok*, 1870. január 26., 88. o.

42 Amikor egyik 28 éves tagjuk Csernovic (ma Чернівці, Ukrajna) katolikus kórházában meghalt, a katolikus plébános úgy vélte, egy muszlim eltemetése megszentelheti a temetőt. Végül a helyi rabbinak köszönhetően temették el az izraelita temetőben. *Die Debatte*, 1869. szeptember 2.; vö. *Die Gegenwart*, 1869. szeptember 15., 183. o.

AZ ELSŐ JAPÁNOK

A távol-keleti szórakoztatás és műfajai a maguk útján fejlődtek, és az 1800-as évek elejére már igen széles körű népszerűségnek örvendtek.⁴³ A japánok bravúros egyensúlyozó, bambuszrudakon⁴⁴ és létrákon bemutatott akrobatikus és tárgymanipulációs mutatványait azonban sokáig csak a szigetországban ismerhették: az elzárkózási politika jegyében Japán 1866-ig a halálbüntetés terhe mellett tiltotta polgárainak az ország elhagyását. Az első útlevelek kibocsátása után nyugati menedzserek révén több japán társulat is turnéra indult Ausztrálzásiában, az amerikai kontinensen, majd Európában is.⁴⁵ A Budán fellépő „Japáni Sárkány-Társaság / japanesische Drachen-Truppe” Yeddóból (Tokio), Umemura Yuko szerint valójában a Niigatából származó Echigo Kakubei Jishi társulat lehetett.⁴⁶ A G. Wallace és E. Bert „igazgatta” 24 tagú társulat európai útja relatíve könnyen nyomon követhető, mert nagyobb állomásaikat feltüntették hirdeteikben is. Először Dublinban, majd Londonban dolgoztak (elnyerve „Viktória királynő védnökségét”), majd 1867 októberében Párizsban mutatkoztak be. Berlin után⁴⁷ Hamburgban, majd december elsejétől Bécsben, Renz cirkuszában lépett fel a társulat – a sajtó vegyes fogadtatása⁴⁸ ellenére óriási sikerrel. Ezután Graz és Trieszt következett, majd Szentpétervár felé vették az irányt (ismét megállva néhány előadás erejéig Bécsben),⁴⁹ így jutottak el Pest-Budára január elején. 1868. január 10. és 19. között egy hétre szerződtek, végül ezt három nappal prolongálták.

Első előadásaik nem voltak zökkenőmentesek: néhányan a bécsi vonat késése miatt nem érkeztek meg időben, és számos technikai gond is akadt (rosszul kifeszített kötél, ugrások, számok maradtak ki, és a zenekar sem tudott játszani).⁵⁰ A tíz nap alatt további afférok történtek, amelyek miatt számokat kellett kihagyni; a január 22-i matinét pedig egy kisebb botrány keretében le kellett mondani, és visszafizetni a belépőket, mert három japán akrobata úgy berúgott és összeverekedett, hogy nem tudták megtartani az előadást.⁵¹ Viszont a műsor, amelyet bemutattak, lenyűgözte a magyar kortársakat. Pesti visszhangjukban egyszerre volt jelen az európai „felsőbbrendűségi tudat”⁵² és a látott teljesítmény feletti elragadtatás, amely ezzel szemben elismerte, hogy produkcióik felülmúlják az európai akrobatákat. Kaucsuk, zsonglőr⁵³ és egyensúlyozó számaik valóban olyan technikákat alkalmaztak, melyeket az európai szakma még nem fedezett fel magának. „E »lábművész« hanyatt fekszik egy pamlag-féle alkotványra, lábszárait égnek nyújtja és hosszu, hajlékony és kéz a mozgékonyaságával bíró talpain 10–15 perczig egy nehéz létrát, egy (mintegy 70 fontos) hombárt, számtalan kisebb vályuval együtt, vagy egyéb magas alkotmányt tart. Az egész suly egy vagy másfél mázsára rúghat, a mi hihetlen erőt és kitarást igényel az alatta le nem roskadó lábszárakban. Ezenkívül az egész idő alatt a legmerészebb egyensúlyozási mutatványokat viszi véghez a talpain levő alkotmányokkal. A létrára és egy más magas nádalkotmányra egy kis fiu mászik fel valóságos macska óvatossággal, a magasban különféle kisebb mutatványokat visz véghez és azután ismét leszáll. Ezalatt az alatt fekvő ember lábszáraival ellensúlyozza a mászó test által az egyensúlyban folyton beálló változásokat. Legnagyszerűbb mutatvány kétségkívül az, midőn 7–8 apróbb vályú felett, élére állított 4–5 láb átmérőjű és 1 láb magasságú hombárban a kis fiu ül és a japáni ez egész alkotmányt talpain tartja és forgatja. Ekkor az alatt levő kisebb kádakat hirtelen kirúgja, a magasból leeső hombárt talpaival fenekénél fogva felfogja és szédítő sebességgel forgatja, és a midőn lábának egy gyors mozdulatával azt ismét élére állítja, a kis fiu mosolyog ki belőle a szorongó publicumra. Ez egyszerű és hiányos leírásból is kiviláglik, mily végtelen izomerő és lábügyesség kell azon hombárnak, mely a fiúval együtt bizonynyal többet nyom egy mázsánál – elkapásához, és mennyivel fölülmúlja ez mindazt, a mit európai akrobatáktól láthattunk.”⁵⁴ Legsikeresebb számuk Bécsben és Budán is a kép bal oldalán látható ún. „pillangó trükk” volt: a zsonglőr fehér selyempapírból pillangót formáz, melyet legyezőjével úgy vezérel, mintha élő lepke szállna, megpihenteti a karján, a legyezőn, vagy egy virágon; majd egy másikat formáz és egyszerre kettőt röptet.⁵⁵

43 A New York-i Metropolitan Museum of Art gyűjteményében a Japán Császárság Edo-korszakából (1615–1868) is őriz festményeket, melyek az időszak kifinomult artistakultúrájáról tanúskodnak. Nr. 45.97.5. 曲技図巻 – Akrobaták, 1800 körül.

44 A függőlegesen rögzített bambuszrudakon bemutatott gyakorlatok ma kínai rúdszám néven ismertek.

45 D. C. S. Sissons: *The Lady Rowena and the Eamont: The 19th century*. In: *Bridging Australia and Japan*. 1. kötet. Acton, Australian National University Press, 2006, 87–96. o. Vö. Dénes Mirjam: Japán mint jelenség és mint téma a Monarchia színpadjain, három felvonásban. In: uő – Fajcsák Györgyi – Piotr Splawski – Toshio Watanabe (szerk.): *Japonizmus az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Budapest, Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, 2021, 195–208. o. Köszönjük Dénes Mirjamnak, hogy szövegét megjelenés előtt megosztotta velünk, és hogy segítséget nyújtott a tanulmány elkészítéséhez.

46 Vö. Umemura Yuko: *Japánok és magyarok egymásról*. Budapest, Akadémiai, 2017, 43. o.; kat. 3.11.

47 Vö. *Die Presse*, 1867. december 1. [22. o.]

48 „[A társulat,] amely a Renz Cirkusz óriási [néző]terét az utolsó helyig betölti, sikere nagyrészt a Reklámtündér jótékonyaságának köszönhető. A mennyei birodalom e földről szökevényévé vált fiainak egyensúlyozó mutatványai nagy tökéletességgel vannak végrehajtva, de nem eredetiek, sem izléesek.” Ismeretlen szerző: *Wiener Briefe. Klagenfurter Zeitung*, 1867. december 7., 1123–1125. o., itt: 1125. o.

49 Távozásukkor a *Konstitutionelle Volks-Zeitung* címlapjára kerültek, 1868. január 5.

50 Vö. *Fővárosi Lapok*, 1868. január 10., 28. o.

51 *Politikai Újdonságok*, 1868. január 22., 44. o. A rendőrkapitányság 50 forint büntetést szabott ki ezért az igazgatóságra; vö. *Fővárosi Lapok*, 1868. január 23., 72. o. A nyilvánosság számára ezt „betegséggel” igyekeztek magyarázni, mely a bécsi fellépésük visszhangjában is gyakran fordult elő.

52 „[B]árbar elemek”, Buljovszky Gyula: A japániakról Budán. *Nefeletts*, 1868. január 26., 33. o.; „ostoba arczu közönséges »ember«, kiket külsejük után inkább majmoknak, mint az istenség szikráját keblökben viselő emberi lényeknek hinnénk, ha beszélni nem tudnának.” *Magyarország és a Nagyvilág*, 1868. január 18., 32. o.

53 „Három-négy pácikát s aztán vörös lapdákat hányt a levegőbe, összevissza, keresztül kasúl szeldesve egy legyezővel stb. roppant sebesen, a nélkül, hogy csak egyet is megütött volna. [...] Még érdekesebb volt, midőn egy bambusz-napernyő tetején s néha a legszélén sebesen forgatott egy golyót vagy vasgyűrűt, melyet nem engedett leesni.” *Fővárosi Lapok*, 1868. január 10., 28. o.

54 *Vadász- és Versenylap*, 1868. január 30., 42. o.

55 Ukare no Cho / Butterfly trick: Tanigawa Sadakichi ószakai zsonglőr fejlesztette ki az 1820-as években. D. C. S. Sissons, D.C.S.: *Japanese Acrobatic Troupes Touring Australia 1867–1900. Australasian Drama Studies*, 1999, 73–107. o.

Minden valószínűség szerint e társulat tagjai voltak az első japánok Magyarországon, és előadásuk a pest-budai nagyközönség első találkozását jelentették a japán kultúrával. Az üdvözlő rituálé a műsor kezdetén nemcsak az előadók, hanem a „japán kultúra” bemutatkozásaként is értelmezhető volt a kortársak számára. (Noha a leírás „családi kép”-ként hivatkozik a jelenetre, nem tudjuk, a csoport tagjai álltak-e, és ha igen, milyen rokonságban egymással.)⁵⁶ Az ezután vagy ennek részeként talán pont japán hangszeren eljátszott Rákóczi-induló (melyet a Bach-korszakban ritkán lehetett nyilvánosan játszani) minden valószínűség szerint nem az előadók ötlete volt, hanem a menedzserké vagy a színházé a globál és lokál jegyében.⁵⁷ Nem ez volt az egyetlen kulturálisan kereszteződő elem a műsorban: a társulat egyik tagja, egy Tommy nevű angol gyermek (vagy kislány) a trükkök csúcspontjának rendre elkiáltotta magát magyarul, hogy „Megvan!”.⁵⁸ A társulat előadásmódja is szokatlan volt a magyar közönség számára: egyedül az említett Tom, „egy kis vörös ruhás angol fickó az egyetlen, ki a társaságban mosolyog”.⁵⁹ Mások azt a különbséget jegyezték meg, hogy „kevésbé charlatánok, s mutatványaikban nincs meg a bravúr fitogtatása és a szemet megvesztegető grácia. Hanem ezért egyébbel kárpótolják a nézőt. Tudniillik eredeti külsejük és megjelenésük mellett fajúknak s szülőföldüknek némely sajátos vonásaival.”⁶⁰ Valóban, japán viseletük és saját zenekaruk révén egyszerre voltak artisták és egy etnográfiai emberként mutatványai.

56 „A mutatványokat egy családi kép nyitja meg, t. i. az egész szelíd sárkány-család nagya apraja, férfi vászonceléd, ur és szolga keleti módra a földön ülve fogadja a kíváncsi nézők üdvözlő tapsait.” Bulyovszky: i. m. Umemura szerint a gyermekeket nehéz sorsúak közül válogatták és tanították be, így vérségi kapcsolat valószínűleg nem állt fent. Umemura: i. m., 44–45. o.

57 Vö. a *Világfiak és lokálpatriáták* című fejezetet. Annak egyelőre nincs nyoma, hogy műsoruk ezen részében Bécsben vagy más városban is pengették volna a helyi érzelmi húrokat.

58 Réthi Lajos: A japáni „sárkány-társaság” mutatványai. *Vasárnapi Ujság*, 1868. január 19., 28. o.

59 *Fővárosi Lapok*, 1868. január 10., 28. o.

60 Bulyovszky: i. m.

1841-ki Mátyás 24-ken Pesten Ernyí Vendéghozadóban
 Időn frammal látjuk ezen helyen Lajó 15. évvel

fint, de liggyó
 nélkül, és simá
 ra se jűtt hájjal

Mit hoher Bewilligung
 wird heute der Unterzeichnete

ein Naturspiel

einer Art weißen lebenden fünfzehnjährigen

ALBINEN

mit rothen Augen, milchweiß starrsträubenden Haaren und weißen Augenbraunen, wie auch **zweier zusammengewachsener Kinder** aus Amerika, mit einem Leib zwei Köpfen, vier Händen und vier Füßen, übrigens ganz ausgebildet,

nebst diesen:

• Eine lebende russische Henne, mit drei Füßen und zwei Abtheilungen.	• Türkische Skorpionen.
• Eine junge Henne mit vier Füßen.	• Einen Blachstein und andere mehrere bergleichen Naturalien zu zeigen die Ehre haben.
• Ein schweizer Kalb mit zwei Köpfen.	

Außer diesen allen Naturalien folgt eine Weltbereifung, zu Wasser und zu Lande.

Franz Saradnik,
 Bürger aus Neutitschein.

—•••••—
 Diese Gegenstände sind den ganzen Tag über zu besuchen bereit, und jeden Abend von 6 bis 8 Uhr bei großer brillanter Beleuchtung.

Eintrittspreise:

Standespersonen zahlen nach Belieben, übrigens zahlt die Person 10 kr., 6 kr. C. M. — Kinder und Domestiken zahlen die Hälfte.

Der Schauplay

Felső engedéllyel
a mai napon alulírottak lesz szerencséje bemutatni
egy természeti játékot
egyfajta élő, tizenöt éves fehér
albínóval,
akinek vörös szeme, tejfehér, torzonborz haja és fehér szemöldöke van, valamint két összenőtt gyermeket Amerikából, akiknek
egy teste, két feje, négy keze és négy lába van, de egyébiránt teljesen kifejlettek,
a következőkkel együtt:
Egy eleven orosz tyúk három lábbal és két testtel.
Egy fiatal tyúk négy lábbal.
Egy svájci borjú két fejjel.
Török skorpiók.
Egy sugárkő és több más, hasonló ásvány.
Mindeme természeti tárgyakon kívül sor kerül egy világutazásra, földön és vízen.
Franz Saradnik, neutitscheini polgár.
E tárgyak egész nap megtekinthetők, illetve esténként 6 és 8 óra között nagy, briliáns megvilágításban láthatók.
Belépti díjak:
Rendi személyek tetszés szerint fizetnek, egyébként személyenként 10 krajcár, 6 krajcár ezüstpénzben, gyerekek és háziszolgák a
felét fizetik.
A helyszín

3.1

Franz Saradnik falragasza

[Pest, 1841. március 24.]

papír, fametszet

40×23 cm

Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti és Zeneműtár,

SZT 1950/8758

Nagy művészeti előadás.

Felsőbb engedéllyel

alulírottak van szerencséje mára, május 12-ére, vasárnapra és a következő napokra a mélyen tisztelt közönség előtt kihirdetni, hogy

három különböző rasszból származó emberrel

megérkezett, akiket be fog mutatni.

Nagy nehézségek és költségek árán Földünk legtávolabbi tájairól szállítottak ezen különböző fajtájú emberek Európába, és megszemlélésük során minden szakértő megbizonyosodik afelől, hogy származásuk valóban az, amiként itt elmondatik; a nézőknek valós képet adnak arról a három fő emberi rasszról, amelyek annál is érdekesebbek, minthogy Európában még nem adódott alkalom arra, hogy szemrevételezve őket különbségeik egyidejű összevetésére sor kerülhessen.

A bemutatandó személyek a következők:

1, Egy indiai Madrászból,

a maláj rassz egyik leszármazottja, főként arcfelépítése és egészen erős szőrzete miatt ugyanúgy figyelemre méltó, mint nyúlánk testfelépítése miatt; valódi nemzeti viseletben, anyanyelvén fog több dalt előadni, majd felváltva nemzeti fegyvereivel vívó gyakorlatokat végez, melyekben különös készségeiről és jártasságáról tesz tanúbizonyságot, ami kellemes látványt nyújt valamennyi néző számára. Külön kiemelendő, hogy az említett nemzeti viselet nem sérti az illetet.

2. Egy dél-amerikai nő Antiguából,

a Kis-Antillák egy szigetéről, akinek egészen rövid, gyapjas haja van, és igen közel áll az etiópiai rasszhoz.

3, Egy új-guineai ausztrál nő, a pápuák rasszához

tartozik, különösképp figyelemreméltó, és karikákat hord az orrában, valamint hosszú, nagyon göndör, gyapjas haja van.

A nők különböző nemzeti dalokkal nagyszerűen fogják szórakoztatni a nézőket, és eljárák nemzeti táncaikat.

Továbbá a másik társulatnak lesz szerencséje

spanyol és groteszk, herkulesi és atlétikai

művészi bemutatókat

tartani.

Első szakasz: Spanyol-indiai-kínai

mesterségbéli játékok

Hollmann úrtól, melyek különösképp figyelmet érdemelnek; az egyes darabok ismertetése helyszűke miatt nem lehetséges.

Zárásképp:

Egy kínai szentély művészi felállítás.

Második szakasz:

Rody úr és Bereck úr, a két angol művész, a londoni priv. kir. Covent Garden és a Role Theater első groteszk mimikusai igyekeznek mindazt elérni, amit testi erejük enged, és előadnak különböző új, eddig nem bemutatott, nagyszerű groteszk mutatványokat és testjátékokat, valamint a test 3 részre történő, hosszanti szétvágását. Ezek után mindketten művészi mutatványokkal és testjátékokkal fogják a legnagyobb mértékben szórakoztatni a közönséget.

Harmadik szakasz:

Stallinger úr Londonból

könnyed és ügyes

Herkulesként

ajánlja magát a mélyen tisztelt publikum figyelmébe.

Ezek az emberek, akik első ízben Kölnben tétettek közszemlére, s akiket Dr. Garte és Heis professzor úr, majd a cs. és kir. székhelyen, Bécsben v. Schreiber cs. és kir. tanácsnok és az udvari természetrajzi gyűjtemény igazgatója, valamint doktor Czermak, a Bécsi Egyetem filológiai professzora és doktor Fitzinger, illetve v. Lichtenstein és Humbold professzor úr Berlinben megvizsgált, s a valóban megjelölt rasszokként ismerte el őket, általános tetszést arattak Szentpéterváron, Moszkvában és más fővárosokban is.

Helyárak: Első hely: 50 krajcár. – Második hely 25 krajcár.

A helyszín a városligeti terem.

Az első előadás kezdete délután 4 órakor. A második előadás este 6 órakor.

Pesth. 1847.

Große Kunst-Vorstellung.

*Bank zum Aufsteigen
wird gegeben ein
Kunstreisungs-Pfeil
mit Bier*

Mit obrigkeitlicher Bewilligung,
hat K. K. Merzgebirger die Ehre, heute **Sonntag** den 12. May, und denen darauf folgenden Tagen einem hochzuverehrenden Publikum die Anzeige zu machen, daß er mit **drey Menschen von verschiedenen Ragen** hier angekommen, und dieselben zeigen wird.

Mit gleich großen Beschwerden als Kosten sind diese verschiedenartigen Menschen aus den entferntesten Gegenden unfer Erdbodens nach Europa gebracht, und jeder Sachverständige wird bei der Anschauung die Gewissheit erhalten, daß sie wirklich von der Abkunft sind, wofür sie ausgegeben werden; so wie sie dem Zuschauer ein wahrhaftes Bild von drei Haupt-Menschen-Ragen geben, die am so interessanter sind da sie in Europa noch nie eine Gelegenheit dargeboten, eine gleichzeitige Vergleichung der Verschiedenheiten durch Anschauung vorzunehmen.

Die Personen, welche gezeigt werden, sind:

1. Ein Indianer aus Madras,

ein Abkömmling der malayischen Rasse, vorzüglich merkwürdig durch seine Gestaltbildung und ganz starken Haarwuchs, so wie durch seinen schlaffen Körperbau, derselbe wird in seiner wirklichen National-Kleidung mehrere Gebräuche in seiner Wärrertrags-art ausführen, und abwechselnd sich im rechten mit National-Waffen üben, worin er eine besondere Fertigkeit und Gewandtheit zeigt, welches gemäß jedem Zuschauer einen angenehmen Anblick gewahren wird. Dabei wird hauptsächlich bemerkt, daß die angegebene wirkliche National-Kleidung den Anstand nicht verleiht.

2. Eine Süd-Amerikanerin aus Antigua,

einer Insel der kleinen Antillen, welche ein ganz kurz, wollartiges Haar hat, und der ästhetischen Rasse sehr nahe kommt.

3. Eine Australin von Neu-Guinea, zur Papus-Rasse gehörend, besonders merkwürdig und trägt Ringe in der Nase, so wie längere, ganz krause, wollartige Haar.

Diese werden durch verschiedene National-Gebräuche die Zuschauer bestens unterhalten, und ihre National-Künste produzieren.

Ferner wird sich die andere Gesellschaft in spanischen und grotesken, herkulischen und athletischen Kunstvorstellungen zu produzieren die Ehre haben.

Erste Abtheilung:

Spanisch-Indiansch-Chinesisch

Kunsterfertigkeitsspiele

von Herrn Hollmann, welche besondere Aufmerksamkeit verdienen: der Raum gestattet es nicht die einzelnen Stücke zu besetzen. Am Beschluß: Die künstliche Anspannung eines chinesi. Tempels.

Zweite Abtheilung:

Herr Rado und Herr Bered, zwei englische Künstler und erste Münster im Grotteken des l. prio Covent-Gardens und Hollo-Theaters in London werden sich bemühen alles was in ihrem physischen Kräften steht zu leisten, und sich mit verschiedenen neuen, bisher noch nicht gezeigten großartigen Grotteck-Kampfschulen und Körperspielen, als wie auch die Zerstückung des Körpers in 3 Theilen der Körperlänge nach anzuführen. Hierauf werden die beiden mit Kunsttücken und Körperspielen das verehrte Publikum auf das Beste unterhalten.

Dritte Abtheilung:

Herr Stallinger aus London, wird sich als

Herkules

dem hochverehrten Publikum mit vieler Leichtigkeit und Gewandtheit auf das Beste zu empfehlen suchen.

Diese Menschen, welche in Köln zum Schenkele von Esch ausgeführt, durch die Herrn Professoren Dr. Walle und Deig, dann bei Herrn Hofentente in der 1.1. Residenzstadt Wien durch die Herrn J. Schreiber, 1.1. Regierungsrath und Director des Hof-Kunstreisens, Doktor Czernak, Professor der Philosophie an der Wiener Universität, und Doktor Hisinger, wie auch in Berlin von den Professoren J. Zschernitz und J. J. J. untersucht, und für die wirklich angegebenen Ragen anerkannt worden sind, werden auch noch in St. Petersburg, Moskau und andern Haupt-Städten mit allgemeinem Beifall gesehen.

Preise der Plätze: Erster Platz 50 kr. — Zweiter Platz 25 kr.

Der Schauplatz ist im Saale des Stadtwaldels.

Anfang der ersten Vorstellung Nachmittag um 4 Uhr. Die zweite Vorstellung Abends 6 Uhr.

3.2
Három különféle rasszról származó ember bemutatását hirdető falragasz
Pest, Városligeti Aréna, 1847. május 12.
papír, fametszet
54×41 cm
Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 54.122.1

Budai népszínház.
Az igazgató bizottmány felügyelete alatt.

Ma és holnap utoljára.
Hadj Omar első művésznak
a forgó szél híres utánzójának
jutalmára.

Bérlés szűnet. Szabadjegyek nem adatnak. Részvényjegyek nem érvényesek.
Szombaton Január 8-án 1870.

A beduin repülő sereg
utolsó nagy mutatványai
két szakaszban.

Ezzel:
Korády föléptével:
ANGOLÓS.

Vigjáték 1 felvonásban. Rendező: Molnár.

Metyérek: Páholy 6 fl. Kőrösek 1 fl. 50 kr. Földeslői sártsók 1 fl. 20 kr. Kazanti sártsók 70 kr. Előföldeslői 70 kr. Tassók fölt fessék. Másodföldeslői 90 kr. Karasz 90 kr. Jegyek Pesten Szemek és Mayer (excluzi Medets) Váci utcai kereskedésben is váltathatók.

Kezdeté 7 órákor, vége 10-edfélkor.

Kisfalussy Béla 1870. Nyom. Nagy Károlyé.

3.3

„Hadj Omar” ([al-]Hāǧǧ ‘Umar) társulatának falragasza
Buda, Budai Népszínház, 1870. január 8.

papír, fametszet
Pest, Bagó Márton
28,5×22 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum,
Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 4249

3.4

Ismeretlen tervező (B. M. szignóval)
Budai Népszínház helyszínrajza és
homlokzata, átalakítási terv, 1866
papír, tus, vízfesték

33×64 cm

Budapesti Történeti Múzeum
– Kiscelli Múzeum, Építészeti
Gyűjtemény, ltsz. 14081

ZIMMER KÁROLY
a Fehér Hajó hasznobérlője

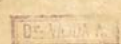
PES TEN

minden Urasoknak azon bizonyos ígéret mellett ajánlja Ben. előhozát hogy ő minden fegyelmet arra fogja fordítani és sem mit el nem mulaszt hogy a szobák tisztán és jól elrendeltre tartassanak a legjobb ízű étetek és italok valamint a cs. k. b. k. szatások istalok és kocsiszínek a legellenőrség aron szolgáltatásának ki

Carl Zimmer
Pächter im Gasthof zum
WEISSEN SCHIFF
in Pesth

empfehle sich sämtlichen Bewohnern ergebenst mit der Versicherung dass er nichts unterlassen werde dieselben mit reinlichen wohlengerichteten Zimmern, sehr mackhaften Speisen, Getränken und endlich mit sorgfältiger Unterbringung der Dienerschaft und Equipagen zu den billigsten Preisen zu bedienen.

423956

3.5

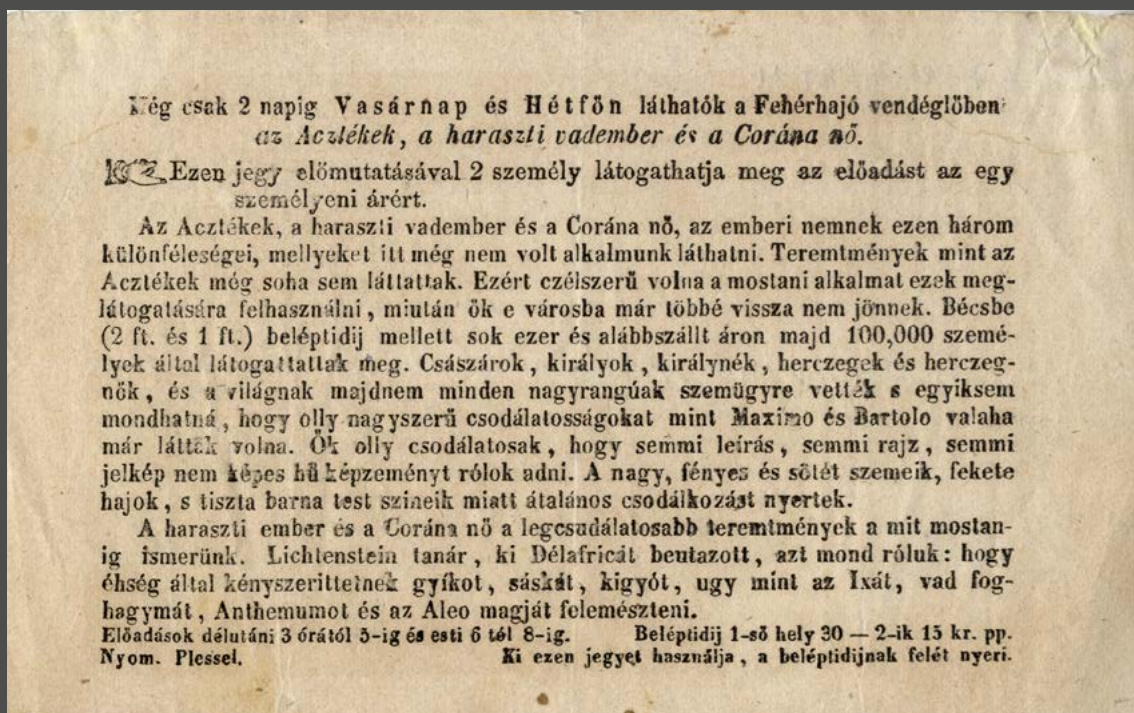
Fehér Hajó vendéglő hirdetése, 1851
kinyomtatvány
papír, nyomtatvány (reprodukció)

20×11,5 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-,
Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 3956

3.6
Gévyay Ferenc (1845–1928)
Európa Szálló, 1870-es évek
fénykép, albumin (reprodukció)
6,8×10,5 cm
Budapesti Történelmi Múzeum
– Kiscelli Múzeum,
Fényképgyűjtemény,
Itsz. 27210

3.7
Acztékek, a haraszti vadember és a Corána nő
Pest, 1856. augusztus
papír, röpcédula
Vác, Plessel (Plöszl)
10×16 cm
Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum,
Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, Itsz. 67.11.4

3.8

Beckers & Piard, New York
 Aztec Children [Maximo and Bartola], 1850 k.
 dagerrotípija és felíratos kísérlap
 nyitott fatokban (reprodukció), 12×19 cm
 The Archives & Special Collections at Amherst College

3.9

Erster Paragraph des Völkerrechts (A nemzetközi jog első paragrafusa)
 Münchener Punsch, 1857. március 15., 81. o.
 karikatúra (reprodukció)

a

Die Corana.

Der Buschmann.

b

Kraak, 20 Jahre.

Witbra, 14 Jahre.

c

Ein Azteke. (Ganze Figur.)

3.10 a–c
 Die Azteken, der Buschmann und die Corana
 (Az aztékek, a busman és a dél-afrikai nő)
 Die Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt,
 1856/12., 156–158. o.
 újságcikk, illusztrációk (reprodukciók)

A japani „sárkány-társaság” mutatványai.

3.11
 Réthi Lajos
 A japáni „sárkány-társaság” mutatványai
 Vasárnapi Ujság, 1868. január 19., 28–29. o.
 újságcikk, illusztráció (reprodukció)
 Országos Széchényi Könyvtár,
 Törzsgyűjtemény, HC 2.960

3.12
I. König
Pastrana Julia
Vasárnapi Ujság, 1857. december 27., melléklet, 577–578. o. újságcikk,
illusztráció (reprodukción)

Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény, HC 2.960

3.13
„Millie Christine” vagy a „kétfejű csalogány”
Természet, 1871. szeptember 15., melléklet
újságcikk, illusztráció (reprodukción)

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtár és Információs Központ, T304.282

Itt még soha nem volt!
Az óriás Drasal

28 éves, 7 láb 4 hüvelyk magas, súlya 310 font.

Már 11 éves korában arya erővel, a 12 éves korában már rendkívüli nagysággal bírt. Született Magyarországon olmitra kerülésben, és Drasal Jánosnak, ki csak 5 láb 3 hüvelyk magas, anyja egy gyengédkedő nő, 4 1/2 láb magas. Különösen meglepetést, hogy a hanglejtéses drás anyjának harmadik gyermeke, s hogy több testvérel állatában erőltnek.

Látható *Drasal János, a Magyarországon született óriás.*

naponként reggeltől 9-től 12-ig és délután 2-től 8-ig.
Béleleti díj: 20 kr., gyermekeknek 10 kr.

A n. é. közzétételével megbizom, hogy a rendkívüli drás, ki nem csak nagysága, de szépsége által is minden időtől jóval kelendő, s csekély béleleti díj mellett megtekinteni kívánóknak.

Minden alulírott csak átutazásban van, a n. é. köszönetet figyelmezteti, hogy itt tartózkodása csak rövid időre fog tejedni.

Drasal, az óriás.

Noch nie dagewesen!
Der Riese Drasal

28 Jahre alt, 7 Fuss 4 Zoll hoch, im Gewichte von 310 Pfund.

Hatte schon in seinem 11. Jahre die Kraft eines Mannes, im 12. Jahre jedoch schon eine ansehnliche Größe erreicht. Gehörtig aus Wäldern im Dünaberg Kreise. Sohn des Johann Drasal, der bloß bis heute von 5 Fuß 3 Zoll hatte; die Mutter ist eine gewöhnliche Frau von 4 1/2 Fuß. Befand sich in hiesiger Gegend, als die Mutter ein gewöhnliches Kind ist und sein Vater (Drasal) ein Mann ist.

Zu sehen
täglich von 9 bis 12 Uhr Mittags und 2 bis 8 Uhr Abends.
Entrée 20 kr., für Kinder 10 kr.

Ein hochinteressantes Publikum wird höchlich eingeladen, den außerordentlichen Riesen, der nicht nur in der Größe, sondern auch in der Schönheit oder schon dem äußeren Ansehen, gegen überstehenden äußerst billig gehaltenen Eintrittspreise anzusehen.

Da der Gefeiertste sich bloß auf der Dartheile befindet, so macht er ein hochgeehrtes Publikum besonders darauf aufmerksam, daß der Aufenthalt nur kurze Zeit dauert.

Um gütigeren Zutritt zu bitten.

Der Riese Drasal.

3.14
Az óriás Drasal fellépését hirdető falragasz
Pest, 1877
papír, fametszet
Pest, Kunosy és Réthy
25,5×34 cm
Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti és Zeneműtár, SZT 1950/8684

3.15

id. Jankó János (1833–1896)

Az óriásnál

Bolond Miska, 1864. április 10., 60. o.

karikatúra (reprodukció)

Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény, HB 7.888

3.16

A mai Károly krt. 5. szám alatt állt egykori Vadember-ház kapujának zárókőve, 19. sz. eleje

épületplasztika, durva mészkő

47×57×42 cm

Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár, Szoborgyűjtemény, ltsz. 15489.1

4.

FOGLALKOZÁSA: HERKULES

A testgyakorlás egyáltalán nem azt jelentette a korszakban, mint ma: a társadalom nagy része fizikai munkás volt, akik nem vágytak még több megterhelésre. A test valódi vonalait elrejtette vagy módosította a viselet; ritka kivétel volt, aki testét pusztán önmaga szépségeért edzette. A klasszicista szépségideál az ókori görög szobrászat remekein alapult: az első művészettörténész, az 1768-ban elhunyt Johann Winckelmann a Vatikáni Múzeumban őrzött belvederei Apollónt tartotta a férfitest esztétikai ideáljának.

Az izmok kidolgozottságán, izolációján, az egyensúlyozáson, súlyemelésen és más akrobatikus elemeken alapuló produkciókat a görög után gimnastikai mutatványoknak nevezték, előadóit pedig athlétáknak. A különböző emelő, kitaró, húzó mutatványok mellett másik fő szám a birkózás (*Ringkampf*) volt, vagyis egy kijelölt területen a megállapított szabályok szerinti küzdelem a közönség tagjai ellen, akiket pénzjutalommal serkentettek a viadalra. Ez gyakran szabad ég alatt történt, mert a vállalkozók gyakran csak a városon kívülre kaptak ilyen célokra engedélyt.¹ Ettől függetlenül az izomerő minden korszakban kivívta a közönség csodálatát: az egyik első profi modern erőművész, aki abból élt, amit megemelt, Herr Fran(c)ke, „Észak Herkulese” volt, aki 1819-ben a Pesti Német Színházban is fellépett.²

KARL RAPPO, „A LEGRENDKÍVÜLIBB”³

A ráakódott romantikus legendalepedék szerint 1802-ben Karl Mathias von Rapp néven született, majd eldobta nemességét, hogy cirkuszban dolgozhasson; de ez csak egy eredettörténetének megannyi változata közül.⁴ Szülővárosa, Innsbruck helytörténeti kutatója, Angelika Kollmann-Rozin 2021-ben nyomozta ki és tette közzé weboldalukon mindazt, ami fellelhető róla a városi iratok között;⁵ Josef Auer pedig megtalálta (és hozzászólásában közzétette) a Szent Jakab plébánia egyházi nyilvántartásában kereszteleési bejegyzését, mely szerint a híres Rapp Ulrich Rapp fodrász és Magdalena Payr fia volt. Huszonévesen lett elismert erőszonglőr. A magyar sajtóban először 1833-ban, berlini szereplése után mutatkozott be.⁶ Drezdai fellépése után a *Regélő* is beszámolt új fejlesztésű trükkjeiről.⁷ 1837 tavaszán Budán dolgozott, amikor egy felhőszakadás és jégeső okozta árvízben négy ember életét mentette meg.⁸ Előtte a Pesti Német Színházban, utána a Budai Színházban lépett fel családjával.⁹ „A’ függőleges athletállás ’s herkulesi játékok bámulást, sőt szinte borzadályt gerjesztenek a’ nézőben. Mutatványinak fénypontja azonban a’ vasálgugolyókkal-játék, mellyek 20, 30, 40 fontnyi nehézségűek.¹⁰ Csak ki szemével látta, képes e’ nagyszerű sőt óriási cselekvényt elhinni. [...] A’ [nyolc éves] kis Rappo rendkívüli jelességgel követi apja nyomdokait ’s köz érdeket támaszt.”¹¹ Fővárosi szereplésük után a kaucsukelőadó Samuel Mottyval Kolozsvárt, az országos lóvásáron mutatkoztak be.¹²

Másodjára 1848 júliusában a budai nyári színházban¹³ lépett fel, műsorára azonban árnyékot vetett egy sajtóbotrány. A *Marczius Tizenötödike* közölte, hogy Rapp felesége a Császár Fürdőben várakozás közben türelmét veszítette: előbb esernyőjével majd szájával is vagdalkozni kezdett, és lebarbározta a magyarokat.¹⁴ Rapp egyhasábos hirdetésben közölte saját álláspontját, miszerint a cikk „megint a sajtószabadsággal való visszaélések egyik példája”: szerinte a fürdőszolga volt „goromba”. Mikor panaszt tettek ellene, a bérlő asszony sértegetve „furiaként” nekik rohant, a barbározás pedig kitaláció: mivel az asszonyt megfenyegette, hogy a sajtóhoz fordul, az megelőzte.¹⁵ Az illető nő, Frum Izabella sem sajnálta egy egyhasábos hirdetés árát: tanúk aláírásaival igazolva állításait, valamint azt, hogy nem ő ment a sajtóhoz, hanem azok a vendégek, akik az esetet látták.¹⁶

1 „Pesten a birkózás meg nem engedtetett ’s igen helyesen; csodáljuk, hogy Budán, hazánk »fővárosában« ez »emberviadalk« mindjárt kezdetben a rendőrség által be nem tiltattott.” *Budapesti Híradó*, 1846. június 21., 418. o.

2 Vö. kat. 4.3.

3 Vö. kat. 4.11, 4.5.

4 Ezt a változatot közli az erőszonglőrök történetét áttekintő munka is. Lásd Lothar Groth: *Die starken Männer. Eine Geschichte der Kraftakrobatik*. Berlin, Henschel, 1985, 29. o.

5 A <http://innsbruck-erinnert.at> honlap az innsbrucki Stadtarchiv és Stadtmuseum online projektje. Lásd a *Carl Rappo, der Innsbrucker Herkules* című háromrészes cikksorozatot.

6 Vö. *Der Spiegel*, 1833. április 24., 163. o.

7 „Igy példának] o[káért] ő egy szélmalom valamelyik szárnyán vízszint (horizontál) állva szabadon és egyenesen forog; – ez oly előadás, mellyel előtte senki még csak lehetségesnek se gondolt. Éppen oly meglepőnek mondják lenni azt, midőn ő valamely egyenesen álló vasdorong körül úgy lebeg, hogy egész testét azon csak egyik karja tartja. Lábaival magát valamely gerendához szegezve ’s testét hátra felé lehajtva egy tökéletesen megnőtt lovat több rőfnyi magosságra emel-fel; de leginkább csudálandó ő mint golyóbis hajító, és font-emelő (jongleur), melly tulajdonságban minden eddigi látottakat maga után hagy.” *Regélő*, 1833. október 10., 447. o. Löemelő trükkjét Pesten is bemutatta.

8 Vö. *Hazai ’s Külföldi Tudósítások*, 1837. május 17., 313. o.

9 Vö. 4.4, 4.6.

10 40 font kb. 20 kg.

11 *Jelenkor*, 1837. április 5., 105. o.

12 *Erdélyi Híradó*, 1837. augusztus 12., 89. o.

13 *Kossuth Hírlapja*, 1848. július 9., 30. o.

14 *Marczius Tizenötödike*, 1848. július 3., 378. o.

15 „E gondolat, engem, a nyilvánosság emberét, egy egész nemzet színe előtt illy vakmerő, égbekiáltó hazugság által gyanúsítani, csak egy oly nő fejében támadhatott ki az által bosszúvágyát kielégíteni vélte. Én és földieim a tyroliai mindég a leghőbb rokonszenvet tápláljuk keblünkben a magyar nemzet iránt, és én azt állítom, hogy egy ilyen asszony, ki oly gonosz csinyekre vetemedhetett, nem magyar, és ah [sic] az, nem méltó, hogy Magyarhont hazájának nevezze.” *Marczius Tizenötödike*, 1848. július 10., 402. o.

16 *Marczius Tizenötödike*, 1848. július 20., 438. o.

Azt, hogy „kinek van igaza”, a cikkek alapján ma sem lehet jobban megállapítani, mint akkor; az esetben nemcsak emberi minőségek, hanem a politikai helyzet által felfokozott hangulat és érzékenység egyaránt közrejátszott. Ha volt is más konfliktusa, botránya a vándorművészeknek a korszakban, az nem kapott ekkora nyilvánosságot. Rappo decemberben az Országgyűléshez fordult, hogy engedélyezzék továbbutazását, de Windischgrätz serege ekkor már a főváros felé közeledett.¹⁷ 1849 januárjában a bécsi Josefstädter Theaterben folytatta előadásait.¹⁸ Hírve az idő múlásával sem csorbult: Szentpéterváron még I. Miklós cár is csodálattal adózott műsorának.¹⁹ 1854-es oroszországi turnéján, a moszkvai tífuszjárványban veszítette életét.

Fia, François (vagy Franz vagy Ferenc, 1826–1874) kisgyermekkorától dolgozott édesapja műsoraiban. 1870-ben járt ismét Magyarországon,²⁰ immár 36 fős „hölgység és művész társasága” élén, akik „paradicsomi öltöz[etben]”²¹ szerepeltek. Műsorában akrobatamutatók és csoportos előképek szerepeltek – a modern, nagyvárosi revűk előképeként. Gondosan ápolta az apja körül létrejött-kialakított legendáriumot:²² ezek alapján a múlt század fordulóján is fel-fel bukkant a magyar sajtóban Rappo mint nagy előd.²³

NEM AZ A TOLDI

Arany János 1846-ban írt *Toldija* kötelező olvasmány a magyar iskolákban. Ugyanakkor a költemény írásakor és még az azt követő évtizedekben is a név hallatán egy birkózó erőművész-vállalkozóra asszociált a kor embere.²⁴ Az ő munkássága nem került be az elitkultúra kánonjába, ezért Toldy János (1810–1883) neve²⁵ ma már teljesen ismeretlen annak ellenére, hogy talán a legismertebb magyar előadó volt a régióban. Az alábbiakban kísérletet teszünk életútjának felvázolására.²⁶

Nekrológia szerint Taninger néven született Győrben, ahol disznóhajcsárként dolgozott. (Családjáról, magánéletéről semmit sem tudunk; esetleges házassága bizonyára hírértékű lett volna.) Amikor mutatványosok érkeztek a városba, sikerrel birkózott le egy másik erőművészt, majd ezen felbuzdulva maga is mutatványosnak állt,²⁷ és felvette a néphagyományban nagy erejű magyar vitézként lebegő középkori nemes, Toldi Miklós vezetéknevét. Az 1830-as években a Magyarországon közismert hercules a francia Jean Dupuis²⁸ volt; ő volt a szakmai referenciapont, amelyhez képest kezdetben Toldy is meghatározta magát. Hozzá hasonlóan erőmutatványokra és birkózásra vállalkozott. Az akrobata Samuel Mottyhoz társult, akivel egy pozsonyi szereplés után 1844-ben Budára érkeztek. Toldy a Horváth-kerti arénában már úgy hirdette magát, mint „első Herkules Magyarországon, 's első birkózó egész Németországban, ki már 18 éves korában birkozott a' hies Dupuis-val”.²⁹ (A híradások szerint Dupuis tényleg szerepelt Győrben korábban, de akkor Toldy már 25 éves volt, és Dupuis legyőzte meg nem nevezett győri kihívóját.)³⁰ Toldy 200 forintot ajánlott fel annak, aki leteríti, mire 1844. június 7-én egy Sebastian Weisinger nevű pesti gőzhengermalmi legény által „irgalmatlanul földhöz vágatott”.³¹ Weisinger jutalma felét nagyvonalúan elengedte. Toldy ezután elhagyta Pestet, de augusztusban már ismét hirdették visszatértét.³² Hamarosan ringbe szállt egy Wenninger nevű „bajor Herkules” ellen, és győzött. Egy évvel később a Pesti Német Színházban két mesterlegénnyel küzdött egyszerre; legalábbis engedélyt kapott, hogy megküzdjön velük.³³ Ekkor már „országos híru erő- és öklöművész[ként]” írtak róla a lapok.

17 „Rappo művész segedelemadásért folyamodik a házhoz, előadván kérélmé támogatására, hogy a népfölkelésben 30 társával részt vett, és 10 évvel ezelőtt Budán 11 embert szabadított ki a vízből, és Csányi korm. biztos nem enged meg, hogy az országot elhagyja. A honv. bizottmányhoz utasítatik.” *Kossuth Hírlapja*, 1848. december 21., 646. o.

18 *Der Wanderer*, 1849. január 17., 4. o.

19 Ez az elismerése halála utáni beszámolókon alapszik, mindazonáltal már 1829-ben volt egy északi turnéja Vilnius és Riga érintésével.

20 Ez a turné nemcsak Pest-Budát, de több vidéki várost is érintett. 1870. október: Buda, november: Nagykanizsa; 1871. június: Szeged, július: Arad, augusztus: Kecskemét, Miskolc, szeptember: Buda; majd 1874 júliusában Kolozsvár, Marosvásárhely, augusztus: Brassó.

21 Ismeretlen szerző: Színeszetünk jelenéből. II. *Pesti Napló*, 1872. november 7. [1–2. o., itt: 2. o.].

22 *A Hon*, 1870. december 29., 3. o.

23 B-a.: Egy komédiás-család története. *Budapesti Hírlap*, 1891. július 21., 1–3. o.; vö. Ismeretlen szerző: Hies komédiások, *Ország-Világ*, 1899. augusztus 6., 510. o.

24 „Hies Toldi János, ki ámbár folyton külföldön mutogatja magát, s mégis a magyar közönség előtt majdnem ismertebb mint Arany János Toldija, most egész óriás társasággal készül Bécsbe, hogy a jó polgárok gyönyörűségére tapsok közt és jó jövedelem mellett csapdossák egymást a földhöz.” *Hölgységfutár*, 1856. október 2., 922. o.

25 A név természetesen „Toldi” formában is szerepel a korabeli forrásokban.

26 „Mivel a biográfia alkottott közkeletű vélekedés szerint az életpályá ivét a kronológiai síkba rendezett életrajzi pontokat összekötő görbe rajzolja ki, a hiányzó mozzanatok – már ha egyáltalán tudunk a hiányokról – komoly akadályai az életút rekonstrukciójának.” Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, Osiris, 2014. 22. o.

27 *Budapesti Hírlap*, 1883. február 27., 6. o.

28 Jean Dupuis (1799–1888), ünnepelt francia erőművész és birkózó. Felesége, (magyar átírásban) Deutsch Katalin szintén erőművészként dolgozott. 1835-ben a budai Horváth-kertben szerepeltek számaikkal.

29 *Hírnök*, 1844. április 30., 196. o.

30 *Der Spiegel*, 1835. május 20., 317. o.

31 *Honderű*, 1844. június 15., 778. o.

32 *Pesti Divatlap*, 1844. augusztus 8., 212. o.

33 Az újságíró kifogásolta, mert „már állatokat sem szabad ily célra használni”. *Budapesti Híradó*, 1845. augusztus 26., 133. o. Toldy 1851-ben ismét kiállt és győzött egyszerre két mászroslegény ellen. *Hölgységfutár*, 1851. szeptember 29., 887. o.

1846-ban ismét fölmerült egy Dupuis–Toldy küzdelem lehetősége.³⁴ Valószínűleg csak marketingfogás és retorika volt mindkettejük részéről a kihívás, mert a forrásokban nincsenek arra utaló jelek, hogy a küzdelmet megszervezték volna – arra vonatkozó viszont van, hogy Toldy kihasználta a küzdelem körüli hírverést.³⁵ Közrejátszhatott ebben az is, hogy Toldy ugyanekkor a soproni váltótörvényszék hirdetésben kerestette egy 50 forintos váltókövetelés miatt.³⁶ 1846/47 során fellépett Pécsen, Nagyváradon, Debrecenben, Kassán majd Bécsben, Grazban, majd Lipcsében is.³⁷ 1848 augusztusában a fővárosi önkéntes zászlóalj a szerviták udvarában rendezett eskütételénél a zászló „tartója [...] s védője tenyérnyi széles pallossal” szintén Toldy volt.³⁸ Ausztriai hírnevét jelzi, hogy bécsi újsághír volt, hogy a szabadságharc leverése után őt is az Újépületben tartották fogva,³⁹ és nevével párizsi aktuálpolitikai problémákat metaforizáltak.⁴⁰

Toldy tudatosan használta testi sajátosságait és megjelenését ön maga promotálására. Szinte a kezdetektől fogva kiemelték a híradások termetét, de legfőképp kazalszerű hajszerkezetét, amely védjegyévé és szinte önálló számmá vált.⁴¹ Ez rímelt a bibliai Sámson-történetre is.⁴² A *Brünner Zeitung* szerint egy bizonyos Ludwig Reilstab Berlinben kapott egy képet Toldyról, de nem volt meggyőződve annak hitelességéről, ezért fölkereste őt, majd hosszú cikkben méltatta, amit látott: „Most hogy láttam, szilárdan meg vagyok győződve róla, hogy a természet nem, csak a művészet képes ilyen fejdíszet alkotni. [...] Szerényen éltem engedélyével, hogy meghúzzam a haját [...]. És most a közönség számára nyilvános törvényszéki eljárásban eskü alatt tanúsíthatom, hogy a Fekete-erdő, melyet Toldy a fején visel, tényleg ott nő. [...] A] haj finom és puha, mint a selyem, egy természetes kispárna, amelynek nincs párja, esernyő, egy áthatolhatatlan tető, napsütés elleni keresztboltozat – és Magyarország hét láb magas fiának közelebb van a feje a Naphoz, mint a miénk [...]”⁴³ Ez a könnyen megjegyezhető és felidézhető egyedi ismertetőjel bizonyára nagy szerepet játszott Toldy népszerűségében,⁴⁴ de a fő tényező mégis az lehetett, hogy jó volt a száma: vasrudat hajlított az orrán, 50 fontos súllyal labdázott, egy karján három embert tartott ki, és sétált velük, valamint kovácsüllőt veretett a mellkasán.⁴⁵ A sikerhez hozzájárulhatott, hogy Toldy németek elleni küzdelmei különösen a szabadságharc leverése után váltak szimbolikussá.⁴⁶ Magyar nemzeti identitása imázsa része volt: ez kül- és belföldön egyaránt csáberőtt jelenthetett közönségének, és előfutára lehetett a későbbiekben kialakuló magyar artista toposzoknak és attribútumoknak.⁴⁷ Sőt, a *Hölgfutár* újságírója magyarabbnak tartotta, mint névrokonát, az irodalomtörténész Toldy Ferencet.⁴⁸ 1850 után Bécsben dolgozott a legtöbbit, talán érzelmei által vezérelve, hogy a lehető legtöbb német földhöz vágásával „bosszulja meg” az elnyomást.

Ezek az évek jelentették népszerűsége csúcsát.⁴⁹ Rappóhoz hasonlóan társulatot tervezett összeállítani és Amerikába menni;⁵⁰ maga Barnum meghívását is hirdette.⁵¹ Már korábban is meglengetett egy párizsi és londoni utat, de Párizsba csak 1851-ben jutott el, ahol másora mellett egy szórakoztató félreértése gondoskodott hírééről.⁵² Közismert mégis elsősorban a közép-európai térségben volt, ott is főleg magyar és német nyelvterületen.

34 1846. május végén Dupuis a budai német színházban 500 forintot ajánlott annak, aki legyőzi. *Budapesti Híradó*, 1846. május 24., 353. o. Az újság szerint néhány hét múlva Toldy ajánlott föl ugyanennyit Dupuis-nek, ha legyőzi. *Budapesti Híradó*, 1846. június 14., 402. o.

35 Pápan dolgozott, amikor „egyszeri előadás után – ismét, miként maga mondá – Pestre kellett sietnie, honnét kihívási levelet kapott egy franciaországi első Herkules és europai leghíresebb Sámsonról (hihetőleg Dupuis). Képzeltetni, minő kisvárosi mohósággal leste hónap hoszant a pápai közönség a hirlapokat, értesülendő azon nevezetes birkózásról, melly mind a két főváros figyelmét magára ragadta vala; azonban mindinkább világos lett előtte, hogy Toldi bácsi, ha nem is; Magyarhonban, de a de manxi bíróságban [füllentett, hazudott helyszín] bizonyosan legelső Hercules és leghíresebb Sámson.” *Pesti Divatlap*, 1846. június 18., 498. o.

36 Váltótörvényszéki idézések. *Nemzeti Újság*, 1846. június 21., 388. o.

37 *Leipziger Zeitung*, 1847. október 6., 5103. o. A beszámoló írója magyar névformulája miatt Herr Jánosként hivatkozta.

38 *Kossuth Hírlapja*, 1848. augusztus 3., 129. o. A *Wiener Zeitung* zászlóvivőként hivatkozik rá; vö. *Wiener Zeitung*, 1848. augusztus 14., 520. o. Egyik nekrológja a Hunyadi-zászlóalj tagjaként említi; vö. *Neuigkeits-Welt-Blatt*, 1883. február 28., 4. o.

39 *Fremden-Blatt*, 1849. október 30. [1. o.].

40 *Der Humorist*, 1851. február 3., 1. o.

41 *Pesti Hírlap*, 1846. július 5., 9. o.

42 A haj és a testi erő kapcsolatáról Toldyt is említve írt Schwimmer Ernő: *Börkörtan*. Pest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1874, 445. o.

43 *Brünner Zeitung*, 1848. február 29., 479–480. o., itt: 479. o.

44 Plakátján és újsághirdetéseiben is megjelentették; vö. *Fränkischer Kurier*, 1853. szeptember 23., 4. o.

45 Nem volt elhanyagolható a valós veszély, amely körülötte előadásait. 1850-ben a bécsi Praterben dolgozott, de a mellkasán vert üllő lecsúszott róla, és a 26 font súlyú pörölly közvetlenül őt találta el. Elájult, és orvosi segítségre volt szüksége; a városban pedig hamar elterjedt halálhíre is. Lassan gyógyult, Berának cirkuszigazgató jótékonyági előadását szervezett részére, amelyen ő maga állapota folytán nem adott elő, de levezette a birközömecskéket; vö. *Ost-Deutsche Post*, 1850. június 23., 4. o.

46 Feltételezhetjük, hogy korábbi győzelmei is dagasztották a magyar nemzeti kebleket: a Wenninger elleni küzdelem beszámolója is megjegyzi, hogy a közönség hamar polarizálódott „Toldyanerekre” és „Wenningianerekre”; vö. *Der Humorist*, 1844. augusztus 17., 790. o.

47 Erről lásd Molnár Dániel: 'A Whirlwind from the Pusztá'. *Hungarian and Hungarian Style Variety Acts in Berlin, 1920–1961*. *Acta Ethnographica Hungarica*, 2019, 211–226. o.

48 „Már Toldi János egészen más ember. Ő tökéletesen megfelel helyének. Mig névrokona, a magyar tudós társaság titoknokja, itt a németek körül farkcsóválgott, addig János bácsi Berának cirkuszában egyik németet a másik után földre nyekkentette. Több dicsőséget is aratott, mint Ferenc öccsége a német felolvasással. Miglen erre alig jelent meg tíz tudós – paróka, s hat tobákos pixis: addig ezeken tódultak ki a Praterba a magyar Hercules csudálatára.” *Hölgfutár*, 1850. június 25., 609. o.

49 „Toldi János mult vasárnap annyi népet csődített előadására, hogy a pénztáratok már fél ötre be kellett zárni.” *Pesti Napló*, 1850. szeptember 19.; kat. 4.9.

50 *Pesti Napló*, 1852. március 15. [3. o.].

51 *Hölgfutár*, 1851. október 29., 992. o.

52 A Théâtre-Nationalban lépett fel, és a Tözsde melletti Hôtel de Tours-ban szállt meg. Noha német területen már közmondásos volt a neve, Párizsban nem ismerték, és franciául egy szót sem tudott. Egyik éjje nem talált haza, odament egy fiatal fickóhoz, és óriás termetével és akcentusos basszusával azt mondta neki: „La Bourse, Monsieur!” Az azt hitte, az erszényét akarja, és rendőrért ordított. Toldy kézzel-lábbal igyekezett elmagyarázni németül a helyzetet, de a tisztet ez ellenállásként értelmezték, és lefogták. Egy elzársi tisztnek köszönhetően (aki valamit értett németül) tisztázták és engedték el. *L'Argus*, 1851. január 16., 1. o.

1855-ben új célja Isztambul lett,⁵³ bár már 1854-ben úgy hirdették, hogy bejárta Erdélyországot és Törökországot.⁵⁴ Utazási tervével párhuzamosan számos hír utal arra is, hogy visszavonulna az erőművészettől. 1853-ban egy festővel állt össze, hogy utazásaik során festett képeit mutogassa a világról,⁵⁵ 1855-ben Bécsben tornatanodát alapítana,⁵⁶ ugyanebben az évben utolsó bécsi fellépését hirdette, hogy aztán ott magyar éttermet nyisson.⁵⁷ 1861-ben lett csak saját magához címzett vendéglője Pesten a Király utcában, ahol jótékony célokra néha fel is lépett egy-egy mutatvánnyal.⁵⁸ Valószínűleg ugyanezt a vendéglőt 1867-ben „A honvéd”-hez címezte, és a veteránok találkozóhelyévé avatta.⁵⁹ 1857-től a pesti Beleznay-kertben birkózott, de már nem volt fiatal. 1861-ben egy Georg Palmperger nevű hentes a pesti arénában ugyan nem vágta földhöz, de hetedik próbálkozásra sikerült Toldyt négykézlábra kényszerítenie. Palmperger 300 másik hentes és halász haverja nézte végig a meccset, akik ezután óriási ünneplésben részesítették őt a városba visszafelé menet, mint aki térdre kényszerítette a magyar Herkulest.⁶⁰ 1863-ban ismét ringbe szállt a Beleznay-kertben. 1865-ben a Suhr Cirkusz erőse, egy bizonyos Hugo, a „rajnai Sámson” a *Pester Lloyd* hasábjain hívta ki birkózásra a helyieket. Toldy megszólítva érezte magát, és ugyanebben az újságban kihirdette, hogy elfogadja a kihívást: „Noha egy 55 éves ember vagyok, és jó ideje visszavonultam ebből az üzletből (sic!) és ilyen produkciókkal már nem foglalkozok, örömmel készen állok, hogy Önnel egy ringben megküzdek; ugyanitt előre kijelentem, ha Önt legyőzöm az Ön által felajánlott jutalmat egy emberbaráti intézmény javára Pest város vezetésének rendelkezésére bocsátom.”⁶¹ Az első küzdelem döntetlen lett, mert a megadott idő alatt nem történt dobás; a másnap folytatásban Toldy 15 percen belül a homokba dobta ellenfelét.⁶² A közönség „hallatlan tapsviharban tört ki”: a németellenes érzelmek mellett talán azért is, mert több mint húsz évvel első pesti birkózása után még mindig a győztes Toldyt láthatta. Színdarabot írtak róla,⁶³ regényes alakjához méltón mintegy megelevenedett pesti Jean Valjeanként emberéleteket megmentve megállította egy fogat megvadult lovait a Kerepesi úton.⁶⁴ Életének utolsó szakaszát azonban mintha nem Victor Hugo, hanem Émile Zola írta volna: ingóságait valószínűleg elveszítette; szociális ellátórendszer hiányában idős korában is kénytelen volt városról városra járni, és erőmutatványaiból élni. Utolsó kiemelkedő külföldi szereplése a Robert Löwe igazgatta bécsi Neues Wiener Orpheum megnyitóján lehetett;⁶⁵ de nemsokára tányérozásra kényszerült.⁶⁶ Egy székesfehérvári lap így méltatta az idős művészt: „Jól esett szomorú egyhanguságunk fölűdítésére az erős Toldy János bácsi rögtöni beköszöntése, ki 70 éve daczára még mindig rendelkezik hajdani erejének annyi foszlányával, hogy a néző közönséget bámulatra ragadja.”⁶⁷ 1883-ban Ercsiben a fellépésén súlyosan megsérült; a magyar Herkules három napig feküdt szalmával borított földön, majd meghalt. Semmije sem volt, temetését a helyi szegényalapból fizették. Halálával a körötte lévő legendáknak nem sikerült szárnyra kapnia, így emlékezete feledésbe merült.⁶⁸ A Magyar Atlétika Club 1875-ben vette fel programjába a birkózást. 1883-ban, Toldy halálának évében a Club háziversenye volt az első modern birkózóverseny Magyarországon,⁶⁹ de a sportág csak a következő évtizedekben lett elismert.

53 *Pesti Napló*, 1855. november 24. [1. o.]

54 *Divatcsarnok*, 1854. szeptember 20., 1219. o.

55 *Hölgyfutár*, 1853. május 7., 359. o.

56 *Pest-Ofner Localblatt und Landbote*, 1855. április 17., 2. o.

57 *Divatcsarnok*, 1855. április 25., 457. o.

58 *Sürgöny*, 1861. október 10., 2. o.

59 *Vasárnapi Újság*, 1867. július 7., melléklet, 341. o.

60 *Morgen-Post*, 1861. augusztus 15., 3. o.

61 Átvette és közli: *Ost-Deutsche Post*, 1865. április 3., 2. o.

62 *Morgen-Post*, 1865. április 7., 2. o. Az *Ústökös* című éleclapban verset is faragott a küzdelemről a Sárgaréz János (ál?)néven alkotó fűzfapoéta: Dr. Hugo a „rajnai Sámson”.

Az *Ústökös*, 1865. április 8., 109–111. o.

63 Győrótt bemutatott egy kis bohózatot *A kis Toldy János* címmel. *Nefejejts*, 1868. január 12., 23. o.

64 *Die Debatte*, 1869. június 20., 4. o.

65 *Neues Wiener Tageblatt*, 1874. április 4., 4. o. Az orfeumhoz vö. Marion Linhardt: *Residenzstadt und Metropole. Zu einer kulturellen Topographie des Wiener Unterhaltungs-theaters (1858–1918)*. Berlin, de Gruyter, 2006, 40. o.

66 „Nagyobb vonzereje volt a már bizony jócskán elvénült athletának, Toldy Jánosnak, ki a kávéház előtt produkálta erőmutatványait s midőn tányérral körül járt, fényesebb aratása volt, mint a zenevirtuózoknak a (persze kissé drága) belépti jegyeikkel a teremben vagy a színházban.” *Magyarország és a Nagyvilág*, 1875. augusztus 8., 389. o.

67 *Székesfehérvár*, 1876. június 28., 219. o.

68 „Még ma is él Abán egy ember kit vezénykiáltásával a zászlóalj élén úgy megijesztett, hogy három hétig az ágyat kellett őriznie.” *Budapesti Hírlap*, 1883. február 27., 6. o.

69 Vö. „Birkózás” szócikk. In: Lévai György (szerk.): *Magyar Sport Enciklopédia. A–K*. Budapest, 2002, 143–168. o., itt: 149. o.

MOTTY SAMUEL rendkívüli műmutatványa több új változásokkal.

Béret

Pesti magyar színház.

55. szám.

Csütörtökön December' 6-kán 1838

MOTTY SAMUEL,

Europa számos hirlapja szerint elhíresült művész, Alcida, Hercules, a párisi és londoni színházak első mimikusa, fogja nagy, 's rendkívüli erő és testgyakorlati mutatványait adni, két szakaszban.

Első szakasz részei:

Spanyol, indiai, és chinai mű gyakorlatok.

1) A' pálcza játék. 2) Súly egyenlítés hamuval. 3) Súly egyenlítése egy nyers tyúktojásnak szalmazáron. 4) Chinai eserny készítés. 5) Rendkívüli mű gyakorlat apró arany golyókkal. Ezután különféle nagyszerű grotesk műdarabok és chinai testgyakorlatok. E' szakasz' végül szétfeszítése, és rakása a' végtagoknak.

Második szakasz részei:

Herkulesi mű, 's erő mutatványok.

1) 20, 30, 40 fontos álgú golyókali játéka. 2) gladiaturák, és csoportzatok, állások két széken több személyel. Záradékol gyorsfutás a' levegőben chinai sok színű brillant tüzzel világítva.

Ezt megelőzi:

Fiatalférj.

Vigjáték 1 felvonásban két szünettel. Szerzette Mazéres. Fordította Jakab István, a' magyar tudós-társaság költségén.

Személyek:

Beaufort Oscar ur	-	-	-	-	-	Egressy Gábor ur.
Beaufortné	-	-	-	-	-	Kovácsné assz.
Klára, ennek unokája	-	-	-	-	-	Komlóssy Ida.
Delbyné, özvegy	-	-	-	-	-	Bartháné assz.
Duperrier, főadószedő	-	-	-	-	-	Szentpétery ur.
Surville, kapitány	-	-	-	-	-	László ur.
Jean, inas Beaufortnál	-	-	-	-	-	Somogyi ur.
Más inas	-	-	-	-	-	Andráshy ur.

Kezdeté 7-tedfélkor, vége 9 után.

4.1

Samuel Motty (1810-?) falragasza

Pest, Pesti Magyar Színház, 1838. december 6.

papír, nyomtatvány (reprodukción)

50x40 cm

Országos Széchényi Könyvtár, Színház- és Zeneműtár, SZT SZL NSZ K1838 1838.12.06.

Bérlet

Pesti magyar színház.

117. szám.

Pénteken, Februarius' 22-kén, 1839.

J. B. BONO

akrobat - athlet - mimicus társaságnak

Első mutatványa

PIETRO BONO

parisi akrobat iskola első tánczosa' igazgatása alatt.

Első szakasz:

Tánczok a' feszített kötélén.

1) Ant. Bono ur.	6) A' kis Anette Bono.
2) Angela Bono assz.	7) Ales. Bono ur.
3) Pietro Pediani ur.	Sulyegyenlítő nélkül.
4) Stefani Theresa k. a. (ki ma előszőr lép fel Pesten).	8) Pietro Pediani ur.
5) Pietro Bono ur, az ugy nevezett DIAVOLETTÓ.	9) Pietro Bono ur, ki ezen szakaszt, salto mortaléval előre, és hátra be végzi.

Második szakasz:

Athlet erőgyakorlatok, akademiái állások, harczygyakorlatok, és csoportozatok PIETRO PEDIANI, és PIETRO BONÓ urak által. — Záradékul:

Az olympiai forgó oszlop.

Ezt megelőzi:

Három egyszerre.

Vigjáték 1 felvonásban. — Irtá Kisfaludy Károly.

Loranyi, tanácsosné - Miskolczy Julia.	Lajos, vadász - - - - László ur.
Adél, öcsésének leánya Éder Luiza.	Márta, kulcsárné - - - Kovácsné assz.
Ormi Sándor - - - - Fánecs ur.	Fülöp, Ormi' inasa - - Telepy ur.
Balkai Móríc - - - - Bartha ur.	Ferus, Balkai' inasa - - Somogyi ur.

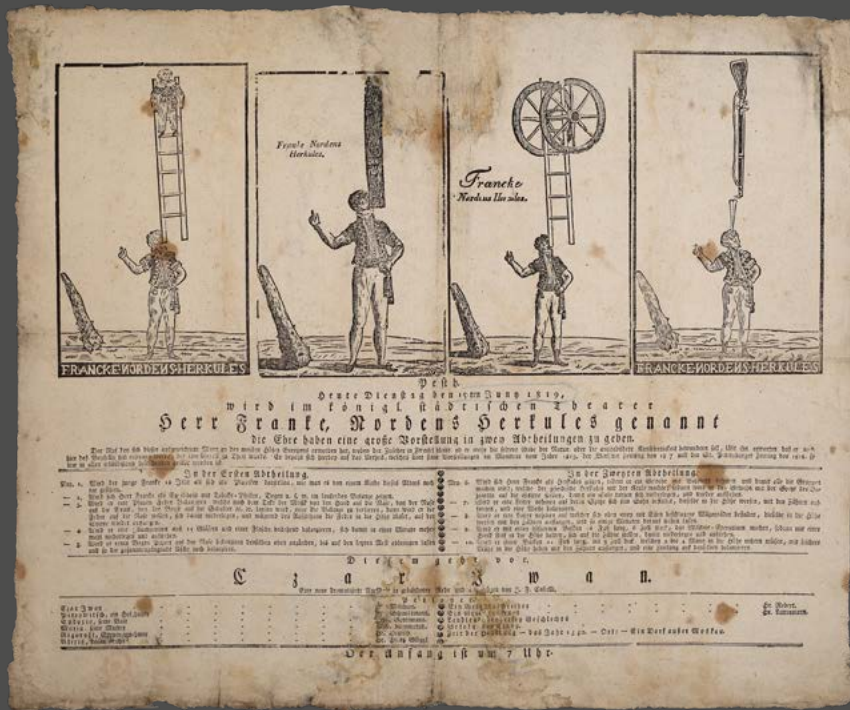
Történik Lorányiné jászágában.

Holnap, Februarius' 24-kén FÁNCSY LAJOS' jutalmára, bérlet-szünettel adatik előszőr:

SZVATOPLUK.

Eredeti szomorújáték 5 felvonásban. Irtá Gaál József — A' benne előforduló nagy csatadal zenéjét, melyben a' RÉGI MAGYAR TÁROGATÓT Englaender ur, színházunk' hangász karának első oboistája fogja játszani, készítette Thern Károly.

Kezdeté 7-edfélkor, vége 9-kor.

4.3
 Fran(c)ke falragasza
 Pest, Pestí Német Színház,
 1819. június 15.
 papír, fametszet
 44,5x54 cm
 Budapesti Történelmi Múzeum
 – Kiscelli Múzeum, Térkép-,
 Kézirat- és Nyomatványgyűjtemény, ltsz. 54.122.8

Pest.

Ma, 1819. június 15-én kedden a kir. vár. színházban

Franke úrnak, más néven Észak Herkulesének lesz szerencséje egy nagy előadást bemutatni két szakaszban.

Ama hírnév, melyre e kitűnő férfiú szert tett Európa legtöbb udvarában – bár a néző kétségek közt marad, hogy inkább a természet ritka adományát vagy a magas szintre fejlesztett mesterségbeli tudását csodálja –, azon elvárással tölti el, hogy itt is olyan tetszést arat, amilyenben mindenütt részesült. Arra a bírálóra hagyatkozik, amely az 1813-as Moniteur-ben, az 1817-es Berliner Zeitungban és az 1818-as St. Petersburger Zeitungban, illetve valamennyi belföldi folyóiratban megfogalmazódott.

Az első szakaszban:

1. sz. A 12 éves fiatal Franke plasztikus művészként mutatkozik be úgy, ahogy egy ilyen korú gyermektől még nem láthatunk.
2. – Franke úr egyensúlyozó művészként, pipákkal, kardokkal stb. futásban egyensúlyozva lép fel.
3. – Egy pávatollal egyensúlyoz, amely a zene ütemére a kezéről az orrára, az orráról a mellkasára, a mellkasáról a vállára stb. száll anélkül, hogy elvesztené az egyensúlyát, majd az orrára állítja a tollat, lefekszik, és miután felállás közben a levegőbe fújja a tollat, a homlokával kapja el.
4. – Egy megvilágított, 12 pohárból és egy üvegből álló csoportozatot egyensúlyoz, több ízben lefeküdvé és felállva vele.
5. – Egy ív papírt egyensúlyoz az orrán, majd meggyújtja a papír felső részét, hagyja, hogy végigégjen, és az ekképp keletkező hamut tovább egyensúlyozza.

A második szakaszban.

6. sz. Franke úr Herkulesként mutatkozik be, amennyiben egy szuronyos puskával a kezében mindazon állásokat bemutatja, amelyeket a görög Herkules is a buzogányával; ezek után a homlokára állítja a fegyvert, szuronnal lefelé, szólót táncol, lefekszik, majd újra feláll.
7. – Elővesz egy létrát, melynek tetején a fia ül, feldobja a magasba, a fogával elkapja, és egy ideig egyensúlyoz vele.
8. – Elővesz egy létrát, melynek tetején két vassal kiveret kocsikerék található, feldobja a magasba, a fogával elkapja, majd néhány percre megtartja.
9. – Egy 16 láb hosszú és 6 hüvelyk vastag fagerendával katonai gyakorlatot végez, majd az egyik karjával a magasba emeli, a fogára helyezi, és lefekszik, majd feláll.
10. – Egy 22 láb hosszú és 9 hüvelyk széles gerendát, amelyet 3 vagy 4 embernek kell felállítania, könnyedén a magasba emeli, a fogára helyezi, majd egy ideig egyensúlyoz vele.

Ez előtt.

Iván cár.

J. F. Castelli új, dramatizált, kötött versben írt, 2 felvonásos anekdotája.

Szereplők.

Iván cár
 Petrovics, egy favágó
 Eudoria, a nagynénje
 Maria, az anyja
 Rigoroff, adószedő
 Alexis, a fia
 Egy bírósági írnok
 Egy bírósági szolga

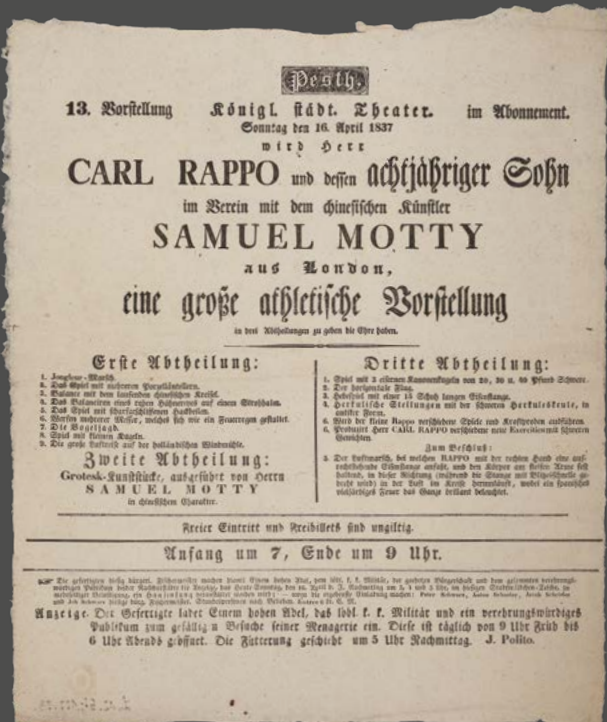
Melchior úr.
 Schmidtman úr.
 Gottsmann kisassz.
 Klimmetsch kisassz.
 Deutsch úr.
 Franz Glögl úr.
 Robert úr.
 Lattermann úr.

Mindkét nembéli falusiak.

A cár kísérete.

A cselekmény ideje – 1550-es év. – Hely: – Egy Moszkva melletti falu.

Kezdeté 7 órakor.

4.4
Karl Rappo (Karl Mathias Rapp, 1802–1854) és Samuel Motty (1810–?), valamint társulatuk falragasza Pest, Királyi Városi Színház (Várszínház), 1837. április 16. papír, fametszet 41,5×35,5 cm Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 54.122.23

Pest.
 Kir. Vár. Színház. 13. bérletes előadás.
 1837. április 16-án, vasárnap
CARL RAPPO úrnak és **nyolcéves fiának**
 a Londonból származó kínai művésszel,
SAMUEL MOTTY-VAL
 együttműködve
 lesz szerencséje három szakaszban bemutatni
 egy nagy atlétikai előadást.

- Első szakasz:
1. Zsonglőrinduló.
 2. Játék több porcelántányérral.
 3. Egyensúlyozás a forgó kínai pörgettyűvel.
 4. Nyers tyúktojás egyensúlyozása egy szalmaszálon.
 5. Játék élesre köszörült húsvágó bárdokkal.
 6. Több kés dobálása, amely szikrázó zápornak látszik.
 7. A madarászás.
 8. Játék kis golyókkal.
 9. A nagy légi utazás a holland szélmalmon.
- Második szakasz:
 Grotteszk művészeti mutatványok, amelyeket
SAMUEL MOTTY
 ad elő kínai modorban.

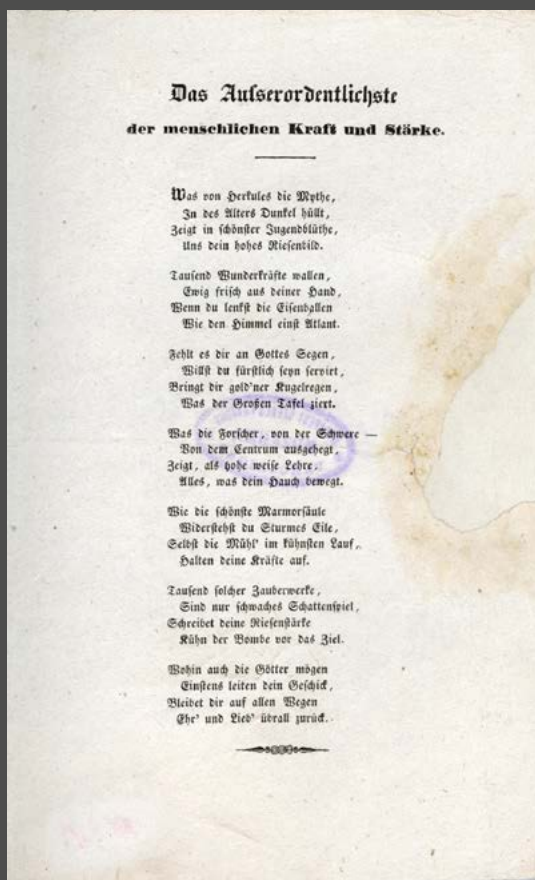
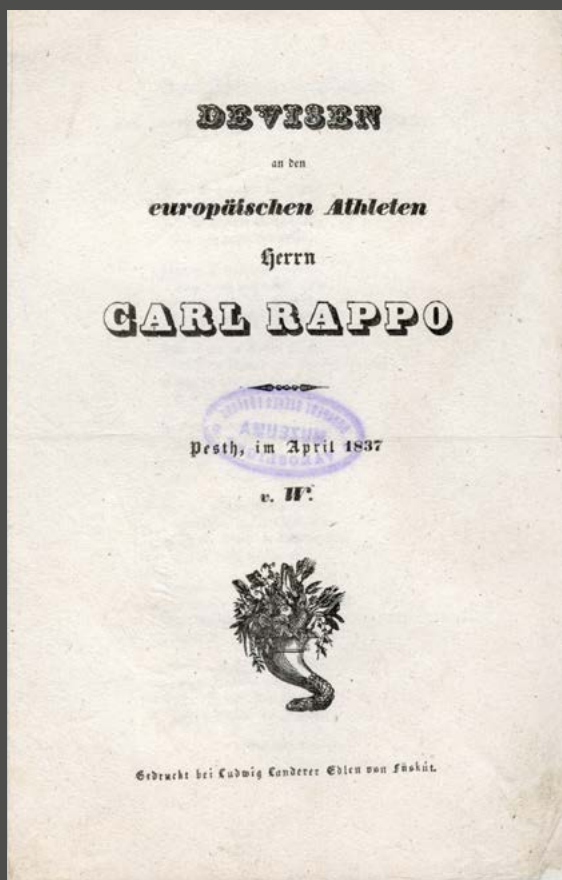
- Harmadik szakasz:
1. Játék három 20, 30 és 40 font súlyú ágyúgolyóval.
 2. A vízszintes repülés.
 3. Libikókázás egy 15 láb hosszú vasrúddal.
 4. *Herkulesi beállások* a nehéz *Herkules-buzogánnyal*, ókori formában.
 5. A kis Rappo különböző játékokat és erőpróbákat mutat be.
 6. **CARL RAPPO** különböző új gyakorlatokat mutat be nehéz súlyokkal.

Végezetül:
 A légi menetelés, melynek során **RAPPO** a jobb kezével megragad egy függőleges vasrudat, és kifeszített karral (miközben a rúd villámgyorsan forog) megtartva testét a levegőben köröz, s mindeközben egy spanyol, színes tűzijáték ragyogva megvilágítja az egész jelenetet.

Ingyenes belépők és szabadjegyek érvénytelenek.

Kezdete 7, vége 9 órakor.

Alulírott helybéli halászmesterek ezúton értesíti a főnemességet, a dicséretes cs. k. katonaságot, a tisztelt polgárságot és a két szomszédos város tiszteletre méltó közönségének egészét, hogy ma, f. é. április 16-án, vasárnap az itteni városi tóban mindenki multságára nagy vizafogást rendez; – a legalázatosabb invitációval él: Peter Schwarz, Anton Schuster, Jacob Schröder és Joh Schwarz helyi polg. halászmester. Rendi személyek tetszés szerint fizetnek. Belépti díj: 6 krajcár ezüstpénzben. Hirdetmény. Alulírott szíves látogatásra invitálja állatseregletébe a főnemességet, a dicséretes cs. k. katonaságot és a tiszteletre méltó közönséget. Nyitva naponta reggel 9 órától este 6 óráig. Etetésre délután 5 órakor kerül sor. J. Polito.

4.5

W.: *Devisen an den europäischen Athleten Herrn Carl Rappo (Jelmondatok Carl Rappo úrhoz, az európai atlétához)*

Pest, 1837. április

kisnyomtatvány

Pest, Landerer

21,5×29 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 2049

JELMONDATOK
CARL RAPPO
úrhoz,
az európai atlétához

Pest, 1837 áprilisában

írta W.

Nyomta nemes Fűskúti Landerer Lajos.

A legrendkívülibb
az emberi erő és acélosság terén

Mi Herkules mítoszában
Az ókor kódébe borul,
Legszebb, üde virágában
Képedben feltáru.

Varázslatos erő buzog
Mindig tüzes karodból,
Vasgömböd is úgy forgatod,
Mint Atlasz az égboltot.

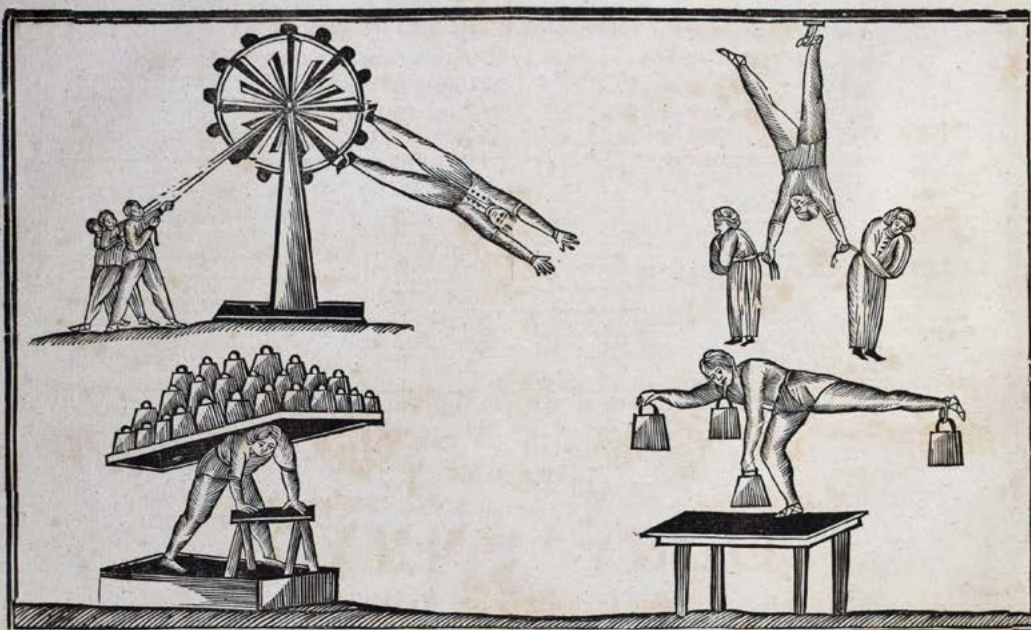
Kerüljön bár Isten kegye,
Vendég leszel, fenséges,
Mert az aranygolyók hegye
Megad rangot, bőséget.

Mit sok tudós kikutatott –
Nehézkes, középpont –,
Bölcs tanokká válik legott,
Amint erőd reá ront.

Akárcsak egy márványpillért,
Vihar téged meg nem sért,
Malmon a vad szélkerékkel
Karod dacol, jó fölénnyel.

Mindmegannyi csodatétel
Árnyak pusztá játéka,
Tested gigász erejével
Bombát juttatsz a célba.

Bárhogy rajzolja meg sorsod
Az isteni akarat,
Becc és bókók és a tapsok
Szegélyezzék utadat.

In der Reichsichen Reitbahn an der Promenade

Montag den 14. Januar 1833
wird
Herr

CARL RAPPO,

genannt der berühmte erste Herkules, Jongleur und Athlet seiner Zeit,
die Ehre haben,

eine Herkulische, Athletische und Chinesische große Akademie

in 3 Abtheilungen zu geben.

Die erste Abtheilung

1. Der Jongleur-Wort.
2. Das außerordentliche Spiel mit schweren Kisten.
3. Das Spiel mit mehreren schweren Ringen.
4. Die Dier von Afrika gefährt.
5. Das Es auf einem Strohballen.
6. Das Spiel mit mehreren schweren Messern.
7. Das Werfen mit mehreren Hanteln.
8. Die indische Perlen-Schau, so wie auch der Aufzug eines Tempels.
9. Die japanische Schwärze.
10. Wird er eine halbe Schwärze in dem Monde halten, auf die Erde befinden sich einem andern Hantel stellen, und auf diesen Ort, oben von laubenden überhöhen Christ kalancieren.
11. Die indische Kunst-Tanz.
12. Die außerordentliche Kunstübung mit schweren Decken, oben der geborenen Sonnen-Organ.

Die zweite Abtheilung

1. Malabarische Leuchter mit drei schweren schweren Kanonenfugeln, wenn die eine 15, die zweite 20 und die dritte 40 Pfund schwer ist. Gehen eras und Jemand an der Schwere dieser Kugeln zu stellen, so stellt ich er einem Jahre frei, von derselben Schwere welche mitschlingen, und werde mit diesen Kugeln eben so spielen, wie mit seinen eigenen.
2. Wird er einen Wechsel-Wort ausführen, mit einer schweren Kanonenfugel, und mit einer gelbesen Dohle.
3. Das Feuertanzgehen an der freien Erde, zu gleicher Zeit wird er mehrere indische Spiele in dieser Richtung ausführen.
4. Das Schweben in der Luft, auf zwei Stützen, wo er mit den Händen angesehen schwerer Gewichte mit sich umher führt. Es hält Herr Rappe diese für eine seiner schönsten Kunststücke.

Die dritte Abtheilung

1. Die Schwefelkugel.
2. Die Herkulische Kugel.
3. Der Versuch über mehrere Menschen mit zwei schweren eisernen Gewichten.
4. Das große Exercitium mit einem schweren vierkantigen Balken.
5. Der Essensgang mit fünf Kisten auf zwei Füßen.
6. Herkulische malabarische Leuchter mit einer schweren Kugel, esch werden damit mehrere neue Schwefelkugeln ausgeführt.
7. Ergt er auf diese Kistenwände, eine achtzigpfundige eiserne Kistenwände, und darauf ein volles Glas Wein, und balanciert diese drei entgegengeetzten schweren Quantitäten auf der Nase.
8. Wird er mit der Herkulischen Schwefel-Kugel spielen.
9. Angesehen das sogenannte „Non plus ultra“ der Kunst der Kunst, indem er sich an einer eisernen Stange mit dem ausgebreiteten Arm frei in der Luft erhebt und, alle schwebend, seinen Körper viele Male um die Stange mit verschiedenen (erweichung) wird nicht verwechseln und polypetrisch (erweichung) wird auf der großen herkulischen Wägle ausgeführt werden, welches, so wie das non plus ultra von dem Darsteller selbst erstanden werden.

Preise der Plätze: Erster Platz 15 Egr. Zweiter Platz 10 Egr. Dritter Platz 5 Egr.

Die Billets sind zu dieser Vorstellung nur gültig an welchem Tage sie gelöst werden.

Die Casse wird um 5 Uhr geöffnet. Anfang 6 Uhr. Ende 9 Uhr.

Zur Bequemlichkeit des Publikums sind täglich Billets im Gasthof zu den 3 Bergen No. 18. zu haben.

In der Reitbahn selbst sind zur Beheizung 4 Oefen angebracht.

A sétány mellett található meitzeni lovaspályán

1833. január 14-én

CARL RAPPO

úrnak, vagyis a kor híres első Herkulesének, zsonglőrjének és atlétájának
lesz szerencséje

nagyszabású herkulesi, atlétikai és kínai akadémiaját

3 szakaszban bemutatni.

Az első szakasz

1. A zsonglőr-induló.
2. Rendkívüli játék ezüstantányérokkal.
3. Játék több vaskarikával.
4. Egy zacskónyi hamu létrehozása.
5. A szalmaszálon tartott tojás.
6. Játék több ezüstkéssel.
7. Több húsúgó bárd dobálása.
8. Az indián gyöngylánc, valamint egy templom építése.
9. A kilenchegyű kardkorona.
10. Rappo úr egy kard pengéjét félig a szájában tartva ennek hegyére felállít egy másik kardot, melynek markolatán, felül egyensúlyozza a pörgő kínai karikát.
11. Az indián ananászvadászlat.
12. Rendkívüli műgyakorlat ezüsterlegekkel, avagy az arany napzapor.

A második szakasz

1. Malabriai játékok három nehéz, vasból készült ágyúgolyóval, melyek egyike 15, másika 20, a harmadik pedig 40 fontot nyom. Ha valaki kételkedne e golyók súlyában, mindenki előtt nyitva áll az út, hogy ugyanilyen súlyú golyókat hozzon, amelyekkel ugyanúgy fogok játszani, mint a sajátjaimmal.
2. Rappo úr váltó dobást végez egy nehéz ágyúgolyóval és egy megtöltött pisztollyal.
3. A magas oszlopon bemutatott, vízszintes állás; Rappo úr egyidejűleg több indiai játékot mutat be ebben a helyzetben.
4. Lebegés a levegőben két kötélén, melynek során Rappo úr roppant nehéz súlyokkal megrakodva emelkedik fel. Rappo úr ezt a mutatványát tartja az egyik legnehezebbnek.

A harmadik szakasz

1. A gyors mérleg.
2. A herkulesi széktámla.
3. Több ember átugrása nehéz vassúlyokkal.
4. Egy nehéz buzogánnyal végzett nagy gyakorlat; több új lendítés is bemutatásra kerül.
5. Séta öt testtel két lábon.
6. Festői herkulesi beállítások egy nehéz buzogánnyal; több új lendítés is bemutatásra kerül.
7. Rappo úr erre a meglendítendő buzogányra helyez egy nyolcvan font súlyú vasbombát, erre rátesz egy pohár bort, és orrán egyensúlyozza őket.
8. Rappo úr a 80 font súlyú bomba-buzogánnyal játszik.
9. Az előadó megismétli művészetének úgynevezett „non plus ultráját” (melynek során egy vasrúdon kifeszített karral *megtartja magát a levegőben*, és – vagyis lebegve – testét többször, villámgyorsasággal megpörgeti a rúd körül), majd végül elővezeti a nagy holland malmon végzett, roppant nehéz mutatványt, amelyet – akárcsak a non plus ultrát – maga az előadó talált ki.

Helyárok: első hely 15 ezüstgaras. Második hely 10 ezüstgaras. Harmadik hely 5 ezüstgaras.

A jegyek csak arra az előadásra érvényesek, melynek napján megváltásra kerültek.

A pénztár 5 órakor nyílik. Kezdeté 6 órakor. Vége 9 órakor.

A közönség kényelme érdekében jegyek naponta kaphatók a 3 Hegyhez címzett fogadóban, a 18. sz. alatt.

A lovaspálya fűtését 4 kályha biztosítja.

Felsőbb engedéllyel

Ma, 1836. augusztus 28-án, vasárnap és holnap, 29-én, hétfőn

A KONVIKTUS TERMÉBEN

Karl Rappo úrnak és nyolcéves fiának
lesz szerencséje három szakaszban bemutatni
**nagyszabású huron indián, atlétikai, olimpiai
herkulesi akadémiaját.**

A zene a leghíresebb mesterektől származik, és a teljes zenekar adja elő.

Első szakasz:

1) A kedvelt kínai induló. 2) A játék a tányérokkal. 3) Különböző egyensúlyozó gyakorlatok a legnehezebb és legkönnyebb tárgyakkal (nevezetesen 2–3 hüvelyk hosszúságú papírcsíkokkal, a lehető legmagasabb rendű egyensúlyozó mutatvány). 4) A kardjáték. 5) A kínai napernyő felépítése. 6) Az indiai ananászvadász. 7) A rendkívüli műgyakorlat a kis golyók játékával, a legnagyobb kellelemmel bemutatva. 8) A vízszintes atlétaállítás a nagy, magas oszlopon. A művész félig vízszintes helyzetben, nevezetesen úgy, mintha a levegőben ülne a legnehezebb gyakorlatokat és játékokat mutatja be ebben a nehéz testhelyzetben; végezetül egy nehéz, bombával kiegészített vasmacskát egyensúlyoz az orrán vízszintes helyzetben.

Második szakasz:

1) Az atléta több herkulesi játékot és erőpróbát mutat be a legszélsőségebb mértékig fokozva; reményei szerint bizonyítékkal szolgál arra, hogy szokatlanul nagy testi erővel és a fizika többéves tanulmányozása útján elérhető a lehetetlennek tűnő dolgok legyőzésének célja, akárcsak az, hogy óriások játékaiknak fantasztikus, gyermeki álmiai és hasonlóak valós tettekként megvalósíthatók. 2) Játék 3, vasból készült ágyúgolyóval, melyek egyike 20, másika 30, a harmadik pedig 40 fontot nyom. 3) A 15 láb hosszú, nehéz vasrúd játszi felemelése. 4) A küzdő Herkules, atlétikai-pantomimszerű előadás ókori formában. A plasztikai beállításokat a legjobb ókori alakok mintájára gyakorolta be a művész. A dühöngő kithaironi oroszlánal és az erümanthoszi vadkannal vívott harc eszméje ilyen ábrázolásokon alapszik, a művész ezen szörnyetegek fölött lóbálja buzogányát, a ritmus törvényeinek megfelelően hol fekvő, hol támadó, hol pedig védekező helyzetben, s végül diadalmaskodik. Az egyensúlyozva megtartott, bombával kiegészített buzogány zárja a bemutatót.

Harmadik szakasz:

1) *Rappo*, a művész nyolcéves fia, a legritkább és legkülönbözőbb herkulesi erőpróbákat mutatja be. Erejét bizonyítja egy hosszú vasrúdon, melynek először kiszámolja emelőerejét, ezenkívül körkörös mozgásban egyensúlyozva és váltódobásokat végezve szórakoztatja a közönséget, és többek közt vízszintes irányban, apjának ellentartva feszíti ki testét, ebben a szakaszban az apa is előad több mutatványt a legjelentősebb atlétikai erőpróbák közül. 2) Séta 4 személlyel. 3) Az indiánok úszó malma. 4) Menetelés a légben a merőlegesen felállított vasrúdon, melynek során a művész kinyújtott karral kapaszkodik e vasrúdba, és több percen át nyílsebesen forog körülötte.

Helyárak ezüstpénzben:

Zártszékek 40 krajcár. – Második hely 20 krajcár. – Karzat 10 krajcár.

A zártszékekre szóló jegyek reggel 9 órától pénztárnytásig válthatók a Konviktus termében.

A pénztár 4 órákor nyílik. Kezdeté pontban 5 órákor.

Mit hoher Bewilligung

am
 Freitag den 28. und Samstag den 29. August 1836
IM KONVICT-SAAL

Herr **Karl Rappo** und sein achtjähriger Sohn
 eine **Große huronisch-athletisch-olympische**
herkulische Akademie

in drei Abtheilungen auszuführen die Ehre haben
 Die Musik ist von den berühmtesten Meistern, und wird durch ein vollständig besetztes Orchester ausgeführt.

Erste Abtheilung:

1) Der chinesische Lieblingssack, 2) Das Spiel mit Tellern, 3) Verschiedene Balancen, im schwersten als im leichtesten Gegenstand (nämlich von 2 bis 3 Zoll langen Papierstreifen, das Höchste, was im Balancieren möglich ist, 4) Das Schwerstspiel, 5) Der Aufbau des chinesischen Parafels, 6) Die indische Annanas-Jagd, 7) Die außerordentliche Kunstübung durch Spiel mit den kleinen Kugeln, mit dem

Zweite Abtheilung:

1) Der Athlet wird mehrere herkulische Tändeleien und Kraftproben, bis zum höchsten Punkte steigend, producieren; er hofft zugleich den Beweis zu liefern, daß durch übergewöhnliche Körperkraft und durch jahrelanges Studium der Physik ein Ziel erreicht werden kann, das selbst das unendliche Scheinwerk bezieht, so wie es die phantastischen Aenderungen von Kienstücken und dergleichen zur wirklichen That realisiren kann. 2) Das Spiel mit 3 eisernen Kanonenkugeln, die eine 20 Pfund, die andere 30 Pfund und die dritte 40 Pfund schwer. 3) Das Gedichtspiel mit der 15 Fuß langen Säule

Dritte Abtheilung:

1) Rappo, der ajurische Sohn, führt herkulische Kraftproben des seltensten und verschiedensten Art aus. Beweist seine Stärke an einer langen Eisenstange nach Berechnung des Hebes, auch wird derselbe mit mehreren Balancen von de Bagge und Wechselwägen unterhalten, und unter andern in horizontaler Körperichtung gegen die Perlen seines Waters stehen, der auch in dieser abtheilung mehrere der

größten Anstand ausgeführt. 8) Der horizontale Athleten-Stand an der großen hohen Säule. Der Künstler wird in halber horizontaler Stellung, nämlich auf eine Art, wie gleichsam in der Luft stehend, in dieser schwierigen Lage die schwersten Operationen und Spiele ausführen; zuletzt einen schweren Schiffsanter, oben noch mit einer großen Bombenladung beschwert, die ganze Last in horizontaler Richtung auf der Nase balanciren.

Vierte Abtheilung:

1) Der kühnste Verfalls, athletisch pantomimische Vorstellung in antiker Form. Die plastischen Stellungen sind nach den besten Künstlern eingest. 2) Die des Kampfes mit dem wüthenden Löwen am Gitter und mit dem erasmantischen Erzieher der Darstellungen zum Grunde, über diese Umgehung schwingt er die Seele, nach thymischen Gesetzen bald in liegender, angelegender und verteidigender Stellung und zuletzt als Sieger. Eine Bombe auf die balancirende Seele bildet den Schluß.

Fünfte Abtheilung:

1) Der kühnste Verfalls, athletisch pantomimische Vorstellung in antiker Form. Die plastischen Stellungen sind nach den besten Künstlern eingest. 2) Die des Kampfes mit dem wüthenden Löwen am Gitter und mit dem erasmantischen Erzieher der Darstellungen zum Grunde, über diese Umgehung schwingt er die Seele, nach thymischen Gesetzen bald in liegender, angelegender und verteidigender Stellung und zuletzt als Sieger. Eine Bombe auf die balancirende Seele bildet den Schluß.

Preise der Plätze in Gew. Ränge:
 Ein Sperrplatz 40 Kr., — Inoper Platz 20 Kr., — Gallerie 10 Kr.
 Nichts an Sperrplätzen nach 9 Uhr, falls sich zur Saal-Eröffnung im Convict-Saal zu hören.

Die Kassa wird um 4 Uhr geöffnet.

Der Anfang ist präcise um 5 Uhr.

4.7
 Karl Rappo (Karl Mathias Rapp, 1802–1854) falragasza
 Prága, a Konviktus terme, 1836. augusztus 28–29.
 papír, fametszet (reprodukció)
 52,1×44,5 cm
 The John and Mable Ringling Museum of Art, Sarasota, Florida; Tibbals Circus Collection, ltsz. ht4004051

Peſther Sommertheater.

Mittwoch den 1. Juli 1846

Ring- des Toldy

und Johann

Kampf-Regeln:

- 1) Müssen ſich beide Ringer um die obere Hälfte des Leibes faſſen, ſo zwar, daß der rechte Arm eines Jeden den linken des Andern und der linke Arm eines Jeden die linke Seite des Oberleibes des Andern umſchlungen hält. Nachdem beide Ringer dieſe Stellung eingenommen, beginnt der Kampf.
- 2) Das Unterſchlagen der Beine iſt durchaus verboten, ſowie es auch gänzlich unterſagt iſt, daß Einer dem Andern den mindeſten Schlag verſetze.
- 3) Derjenige, deſſen Schultera den Boden nicht berührt haben, iſt nicht überwunden; er kann ſich wieder aufrichten und den Kampf von Neuem beginnen.
- 4) Der auf beide Schultern Hingeworfene muß den Kampfſtab, als überwunden, verlaſſen; ſein Gegner iſt nicht verbunden, den Kampf mit ihm fortzusetzen, doch ſteht es demſelben frei, bei einer künftigen Aufforderung neuerdings gegen ihn in die Schranken zu treten.

Johann Morzart aus Tyrol, welcher bereits mit dem franzöſiſchen Herkules, Jean Dupuis, gerungen, hat der Erſte meine Aufforderung zu einem Kampfe gegen einen von mir auſgeſetzten Preis von 200 fl. W.W., der ihm zu Theil wird, wenn er mich überwindet, angenommen, und es wird dieſer.

Kampf János

Morzart aus Tyrol

Kampf heute, und zwar unter obenſtehenden Regeln ſtattfinden.

Hierauf:

Herkuliſche Tänzeleien und Kraftproben.

Zum Beſchluffe:

Der Spaziergang des Herkules, oder: Sieben Körper auf zwei Füßen.

Toldy János,
ungariſcher Geſtalt.

Vor dem
Ring-Kampfe:

Briefträger und Laternen-Anzündler,

oder: Drei Fenster in einer Fronte,

Vocalpoſſe mit Geſang in 2 Akten von J. Schönau. Muſik von Georg Dtt. (Regiſſeur der Vorſtellung: Hr. Hopp.)

Personen:	
Wienſchlag, Volkſänger in einem Landhändchen	Hr. Hopp.
Karl, deſſen Sohn	Hr. Windſch.
Schöpfung De Wäſch, ein armer Katern-Angeldner	Hr. Garbe.
Kathari, deſſen Weib	Mad. Steinſch.
Koſt,	Hr. Jöllner.
Krauß,	Marie Perjad.
Wichſl,	Hoppi Poma.
Seppel,	Kapl.) Ihre Kinder
	Wiſel,) Briefträger
	Kunſt,) Poſtſchneid
	Wichel,) Poſtſchneid
	Madame Schlicht, eine Bürgerſrau
	Wacker,) Tagelöhner
	Polſcher,) Tagelöhner
	Marie Kath.
	Karl Perforwiſch.
	Hr. Raut.
	Hr. Schlichter.
	Mad. Wilhelm.
	Hr. Winger.
	Hr. Winter d. j.

Die Handlung ſpielt in einem kleinen Landhändchen.

Anfang 6, Ende 8 Uhr.

Preiſe der Plätze wie gewöhnlich.

Die Kaſſa wird um halb 5 Uhr eröffnet, die Eröffnung deſſelben, ſo wie den Anfang der Ouverture verſuchen 3 Pöller-Schäfer. — Willens zu Regen und murrenreihen Eiden, ſomit für die übrigen Plätze, ſind von 9 bis 12 Uhr Vormittags an freien Tagen, wo im Sommertheater eine Vorſtellung ſtatthaltet, in der Kamel des Lth-Theaters zu erhalten, und für den Tag gültig, an welchen ſie geſtift werden. — Das Ueberſehen der, am Theatergebäude, am Eingange in das Stadtwäſchchen und bei der Brück, aufgehängten Plakate wird von Unterſtützen der Vorſtellung an.

4.8

Toldy János (1806–1883) falragasza
Pest, Nyári Színház, 1846. július 1.
papír, fametszet

42x31,5 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és
Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 9286

Pesti Nyári Színház.
1846. július 1., szerda

Toldy János
és a tiroli Johann Morzart birkózása.

Játékszabályok:

- 1) A két birkózó felsőtesttel kapaszkodik egymásba, mégpedig úgy, hogy jobb kezükkel a másik bal karját fogják meg, míg a bal kar a másik birkózó felsőtestének bal oldalát öleli át. Az után, hogy a birkózók felvették ezt a helyzetet, elkezdődik a mérkőzés.
- 2) A láb gáncsolása végig tilos, amint hogy az is szigorúan tilos, hogy valamelyik birkózó mégoly gyengén is megüsse a másikat.
- 3) Az, akinek válla nem érte a földet, nem számít legyőzöttnek; felállhat, és újakezdheti a küzdelmet.
- 4) A mindkét vállra fektetett birkózónak mint vesztesnek el kell hagynia a küzdőteret; ellenfelének nem kötelező folytatnia a harcot, de lehetőségében áll, hogy egy jövőbeli kihívás alkalmával újra ringbe szálljon a vesztessele.

A Tirolból származó Johann Morzart, aki már megküzdött a francia Herkulessele, Jean Dupuis-val, *elsőként* fogadta el felhívásomat, hogy bécsi pénzben számított 200 forintért, amelyet legyűrésem esetén kap, megmérkőzzön velem; erre a mérkőzésre ma a fentebb leírt szabályok szerint kerül sor.

Ezt követően:

Herkulesi játszadozások
és

erőpróbák.

Végezetül:

Herkules sétája,

avagy:

Hét test két lábon.

Toldy János,

magyar Herkules.

A birkózás előtt:

Postás és lámpagyújtogató,

avagy: Egy frontról nyíló három ablak,

énekes bohózat két felvonásban, írta: J. Schönau. Zenéjét szerezte Georg Ott. (Az előadás rendezője: Hopp úr.)

Szereplők:

Altenschlag, postamester egy vidéki városkában	Hopp úr.
Karl, fia	Windisch úr.
Sebastian Oehlfleck, szegény lámpagyújtogató	Gaebe úr.
Katherl, asszonya	Steinfels kisassz.
Rose, }	Weiß úrh.
Franzl, }	Zöllner úr.
Michel, }	Marie Merjack.
Seppel, }	Peppi Powa.
Natzl, }	Marie Toth.
Lisel, }	Kathi Parkowitsch.
Lauferl, postás	Rott úr.
Michel, postaszolga	Schleicher úr.
Madame Schlicht, polgárasszony	Wilhelm assz.
Packer, }	Pingitzer úr.
Holzher, }	ifj. Winter úr.

A cselekmény egy kis vidéki városkában játszódik.

Kezdete 6, vége 8 órakor. Jegyárak a szokásosak.

A pénztár fél 5 órakor nyit, a nyitást, valamint a nyitány kezdetét 3 ágyúlövés jelzi. – Páholyokba és számozott székekre, valamint a többi helyre szóló jegy délelőtt 9 és 12 óra között kapható a kir. vár. színházban azokon a napokon, amikor előadások vannak a Nyári Színházban, és arra a napra érvényesek, amelyiken megváltották őket. – A színház épületén, a Városliget bejáratánál és a hídnál felállított zászlók bevonása az előadás elmaradását jelzi.

Heute Sonntag den 1. März 1857.
Kerepescher-Strasse, in dem im Beleznay-
Garten befindlichen Circus
Erste Vorstellung des
Toldi János
eben zurückgekehrt aus der Türkei u. Walachei
mit seiner **Künstler-Gesellschaft.**

P R O G R A M M :

E r s t e A b t h e i l u n g :

1. **Die Spiele des Floss, oder: Flugtouren,** ausgeführt von **Alb. Marie, Anton Stutzbart, und Josef Enters.**
2. **Der ausserordentliche, in Europa ähnlich noch nie gesehene Haarwuchs des Toldi János,** welcher durch die Eigenthümlichkeit seiner Erscheinung, sowie durch seinen großartigen Muskel- und Körperbau selbst das pl. t. Publikum in Erstaunen setzen wird.
3. **Ein chinesisches Pagato, oder: das Tellerspiel,** ausgeführt von **Wenzel Hellebrandt.**
4. **Grossartige Kraftübungen mit Gewichten,** ausgeführt von **Toldi János.**

Z w e i t e A b t h e i l u n g :

1. **Die egyptische Pyramide,** dargestellt von **Adalbert, Maria und Anton Stutzbart, Wenzel Hellebrandt, und Josef Enters.**
2. **Stuhl des Herkules,** ausgeführt von **Toldi János.**
3. **Kraft der Kinnlade,** ausgeführt von **Toldi János.**
4. **Der kleine Komiker Anton Stutzbart,** wird in den Zwischen-Aufen der Vorstellung das geehrte Publikum bestens unterhalten.

Z u m B e s c h l u s s :

Die 4 Römer in Kampf,
ausgeführt von **Wenzel Hellebrandt, Josef Enters, Maria und Anton Stutzbart.**

Druck von **J. Weimel und Basil Kozma** in Pesth. 1857.

Ma, 1857. március 1-én, vasárnap.
Kerepesi út, a Beleznay-kertben található cirkuszban
Toldi János
első előadása,
aki **művészársulatával**
most tért vissza Törökországból és a Havasalföldről.

MŰSOR:

Első szakasz:

1. Tutajos játékok, avagy: légutazások, bemutatja Alb. Marie, Anton Stutzbart és Josef Enters.
2. Toldi János rendkívüli, Európában még nem látott haja, még a mélyen tisztelt közönséget is bámolatba ejti a művész megjelenésének különlegessége, valamint nagyszerű izom- és testfelépítése.
3. Egy kínai pagoda, avagy: tányérvjáték, bemutatja Wenzel Hellebrandt.
4. Súlyokkal végzett, nagyszabású erőgyakorlatok, bemutatja Toldi János.

Második szakasz:

1. Az egyiptomi piramis, bemutatja Adalbert, Maria és Anton Stutzbart, Wenzel Hellebrandt és Josef Enters.
2. Herkules széke, bemutatja Toldi János.
3. Az álkapocs ereje, bemutatja Toldi János.
4. A kis komikus Anton Stutzbart az előadás szüneteiben a legnagyszerűbben szórakoztatja a tisztelt közönséget.

Zárásképp:

A 4 harcoló római,

bemutatja Wenzel Hellebrandt, Josef Enters, Maria és Anton Stutzbart.
Nyomta Beimel J. és Kozma Vazul Pesten. 1857.

4.10

Richard Dalton (1715 k. – 1791)

The Apollo Belvedere (A Belvederei Apolló), 1740 és 1749 között

papír, rézmetszet (reprodukció)

52,9×37,7 cm

London, Wellcome Library, 663939i

4.11

Carl Rappo portréja kottával

papír, könyvnyomtatás (reprodukció)

23,5×16,5 cm

Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Grafiksammlung,

PORT_00025166_01

4.12

Rappo, a legendkívülibb

Fatér Anna animációja, 1:20 perc, 2022

5. VILÁGFIK ÉS LOKÁLPATRIÓTÁK

Philip Astley, az angol könnyűlovasság egykori tisztje 1768-ban nyitotta meg londoni lovasiskoláját a nagyközönség előtt, ahol feleségével és fiával elsőként mutatott be fizető nézők előtt és kör alakú pályán akrobatikával kombinált műlovlaglást és idomított állatokkal megrendezett, tréfás jeleneteket.¹ Ezzel a „találmánnyal” Astley megteremtette a modern cirkusz máig élő formáját, amelyet már 1783-ban Párizsba is exportált.² Ekkoriban a társulatok – követve a vásári mutatványosok hagyományát – jobbára családi vállalkozásként működtek, ami jó kétszáz éven át meghatározta az állandó és utazó cirkuszok képét.³ Ám ugyanennyire meghatározó volt nemzetköziségük, hiszen a családi kört kiszélesítve a társulatok rendszeresen alkalmaztak „külhoni” hírességeket, és turnéik során számos országot, sőt kontinenst is beutaztak. Az országhatárokon átnyúló működés a reklámhadjáratokban főszerepet játszott, de nem zárta ki, hogy a mutatványosok jól jövedelmező marketingfogással kijátszhatják a szűkebb pátriához való tartozás kártyáját is, ahogy ezt Joseph Gautier is tette.

GAUTIER: GLOBÁL ÉS LOKÁL, EXPORT ÉS IMPORT

A francia származású, de kozmopolita Gautier dinasztiából, amelynek napjainkban már hetedik nemzedéke van jelen az európai és észak-amerikai kontinens porondjain, Joseph Gautier (Gautier József vagy Józef vagy Josef, 1786 k. vagy 1794–1846) magyarországi letelepedése előtt szüleivel, két testvérével és egy rendkívüli látványosságnak számító elefánttal járta be Európát.⁴ Pest-Budára először már elefánt nélkül, Berlinből érkezett 1818-ban,⁵ s néhány szezonnyi dél- és kelet-európai, valamint bécsi vendégszereplés után indította el vállalkozását a magyar fővárosban.⁶ Népes családján kívül Gautier többször foglalkoztatott helyi és külföldi akrobatákat a Pest-Budán és a Habsburg Birodalom területén szervezett fellépéseiben, ugyanakkor rendszeresen megragadta az alkalmat, hogy lokálpatriótaként is jelen legyen a hírekben. Amellett például, hogy magyar táncokat járatott a lovaival a porondon,⁷ Eszéken 1829-ben tűzkárosultak javára rendezett jótékonyági előadásával szerzett elismerést,⁸ míg 1835-ben hazai érdemeire hivatkozva igyekezett – sikertelenül – kiszorítani a pesti mutatványospiacról Laura de Bach bécsi gyökerű társulatát.⁹

A Gautier család az 1820-as évektől Joseph Gautier 1846-os haláláig zömében követte az Európában és a tengerentúlon is jól bevált cirkuszi műsorreceptet: a műlovarok és műlovarnők, valamint a kötélén táncolók mellett erőművészek, akrobaták és kisállatok szórakoztatták a nagydeműt.¹⁰ A receptet azonban érdemes volt fűszerezni: a kor egyik szenzációja lett egy tűzijátékkal kísért, idomított szarvas fellépése. Ahogy Gautier falragaszai is világossá tették, nagy kihívást jelentett az állat betanítása: féltékenysége miatt a szarvas nehezen idomítható, ráadásul a tűzijáték zaját és szagát is ki kellett bírnia.¹¹ A pest-budai közönség számára bizonyosan lenyűgöző lehetett e repertoár, annak ellenére, hogy Gautier feltételezhetően importálta. Az első bécsi állandó cirkusz igazgatója, Christoph de Bach ugyanis már 1817-ben két szarvassal és ugyanígy tűzijátékkal produkálta magát a császárvárosban;¹² a pirotechnikai műhelytitkokat pedig ugyanitt leshette el a híres tűzijátékos Stuver dinasztiától.¹³ Persze de Bach sem volt előkép híján: 1813 és 1816 között a párizsi Franconi víverek nemcsak ugratáshoz, hanem ferde kötél megmászásához is hozzászoktattak két szarvast, Cocót és Azort.¹⁴

1 Vö. a korai vásári mutatványosokhoz fűződő kapcsolatok kontextusában is Brenda Assael: *The Circus and Respectable Society in Victorian Britain*. University of Toronto, doktori értekezés, 1998, 1–63. o., illetve a lovasszínházi tradíciók és versenytársak összefüggésében Arthur H. Saxon: *Enter Foot and Horse. A History of Hippodrama in England and France*. New Haven – London, Yale University Press, 1968, 1–17. o.

2 Vö. a párizsi cirkuszalapítások történetével John McCormick: *Popular Theatres of Nineteenth-Century France*. London – New York, Routledge, 1993, 28–44. o.

3 Egy-egy dinasztia történetének monografikus feldolgozására kevésbé jellemző a kritikus megközelítésmód; vö. például Alfred A. Häslér: *Knien. Die Geschichte einer Circus-Dynastie*. Bern, Benteli, 1968; Hans Matthes Ellontamar: *Geschichte der Zirkus-Familien Franconi*. Berlin, Quorum, 1985; Klaus-Dieter Kürschner: *Von der Manege zum größten Circus Europas: Krone. Dokumentarischer Bericht*. Berlin, Ullstein, 1998; Jerry Apps: *Ringlingville USA: The Stupendous Story of Seven Siblings and Their Stunning Circus Success*. Madison, Wisconsin Historical Society Press, 2014, e-könyv.

4 A Gautier család szereteágazó történetéhez vö. Til Toppen: *Cirkushistorie*. En europæisk cirkusfamilie gennem 400 år, 1997, <http://www.gautier.dk/>. Toppen 1794-es születési dátumot ad meg, a műlovar halálakor a sajtóban emlegetett kor azonban rendre 60 év volt.

5 Vö. kat. 5.1.

6 Vö. kat. 5.2.

7 Vö. többek közt Sz[ilágyi Ferenc]: *Nemzeti színház Kolozsvártn. Mult és Jelen*, 1845. december 16., 597–598. o., itt: 597. o.

8 Vö. többek közt *Magyar Kurir*, 1829. június 19., 391. o., részletesebben *Agrarier Zeitung*, 1829. június 2., 175. o.

9 Vö. az 1835 júliusában és augusztusában kelt, a Pesti Városkapitánysághoz intézett beadványokat in Budapest Főváros Levéltára IV.1202.h – Rel. an. 5375, o. n.

10 Vö. Евгений М. Кузнецов: *Цирк. Происхождение, развитие, перспективы*. Москва – Ленинград, Academia, 1931, 56. o.

11 Vö. 5.8, 5.9.

12 Vö. Christoph de Bach Circus Gymnasticusának sajtóhírdetése. *Wiener Zeitung*, 1817. május 12., 1068. o.

13 Vö. Britta Müller: *Die beliebtesten und meistbesuchten Spektakelveranstaltungen Wiens im 18. und 19. Jhd. sowie das Spektakelstück am Theater an der Wien im 19. Jhd.* Universität Wien, szakdolgozat, 1992, 57–78. o.; lásd még a WienBibliothek digitalizált falragasz-gyűjteményét is.

14 A korabeli sajtótudósításokon túl vö. az állatidomítás vívmányait taglaló, illusztrált francia kiadványt, melynek képanyaga módosított, gyermekközönségre szabott kísérőszöveggel német nyelven is megjelent: L. V. B.: *Les animaux savants*. Párizs, k. n., 1816; Leopold Chimani: *Wunderbarer Schauplatz der Kunstfertigkeiten der Thiere*. Bécs, Haas'sche Buchhandlung [1818].

VILÁG- ÉS KÖTÉLJÁRÓK

Amikor Philip Astley megnyitotta londoni, majd párizsi cirkuszát, még amfiteátrumként hirdette őket. A korabeli színházi törvények szerint azonban műsorára nem használhatta a „színház” szót, ezért franciaországi követői úgy döntöttek, hogy a porond kör alakjára és az ókori hagyományokra utalva Cirque Olympique-nek, azaz olümposzi cirkusznak keresztelik el intézményüket.¹⁵ Latinos formában használva (Circus Olympicus) Pesten először Kenebel német műlovaratársulata népszerűsítette ezt az elnevezést 1826-ban,¹⁶ s legkésőbb rá két évvel Joseph Gautier is a „circus” mellett tette le a voksát. Ám ő valószínűleg nem a francia fővárosra vetette vigyázó szemét, hanem a bécsi Christoph de Bach 1808-ban alapított Circus Gymnasticusára.¹⁷ Mindezek a némi ókori műveltséget sugalló elnevezések főként azt szolgálták, hogy a cirkusz ne csak műsorával, hanem nevében is előkelőbbnek mutatkozzék holmi vásári mutatóanyag bódéjában, még ha Gautier átmeneti deszkaépítményekbe és pesti vendégfogadók udvarára kényszerült is. Gautier valóban igyekezett a kor európai cirkuszainak repertoárját követni, ami elsősorban az arisztokratikus aurájú műlovgalás kiemelt jelenlétében nyilvánult meg. Ugyanakkor komoly energiákat fektetett a vándormutatóanyagok közt népszerű kötéltáncba és akrobatikába is, sőt, az 1828-ban rendezett városligeti gyorsfutó-akciója arra utal, hogy híve maradt a cirkusz falain kívüli, kötetlenebb szórakoztató műfajoknak.¹⁸ Könnyen lehet azonban, hogy összességében vállalkozása nem bizonyult kellőképp kifizetődőnek. Még 60 évesen is turnézott kötéltáncosként és műlovarként, de nem sokkal később bekövetkezett halála után társulata szétszéledt, és hagyatékát végül elárverezték.¹⁹

A „kötéljárók”, vagyis kötéltáncosok, akik megfordultak a 19. századi Pest-Budán, különösen jól példázzák a társulatok világlátott és nemzetközi jellegét. Felix Chiarini és családja komoly vándormutatóanyagosi hagyományokra tekintett vissza: már a 16. századtól turnéztak bohócjeleneteket, kötéltáncot, akrobatikát, kígyóembereket és táncosokat felvonultató műsorokkal egész Európában.²⁰ Az 1820-as években kiterjedt észak- és közép-európai turnéjuk egyik állomásaként Pest-Budán is megfordultak: itt is kötéltáncos-mutatóanyagokat és harlekinádozatokat – azaz Harlekin alakját szerepeltető pantomimeket – mutattak be tömött színházak közönsége előtt.²¹ A család kötéltáncosi tudását tökéletesítve eljutott Észak- és Dél-Amerikába, majd Ausztráliába, Indiába, Kínába és Japánba is.²² Az egyik legnehezebb kötéltáncos-mutatóanyag, az ascensio – felemelkedés vagy mennybemenetel – volt: a haránt kifeszített kötélre lejtett táncokat és erőgyakorlatokat a vásári hagyományokhoz híven nemcsak köztéren mutatták be (mint a Gautier társulatát erősítő Dallot, illetve Franz Dupsky), hanem helyet kapott grófi kertben (Baptist Blondin) és színházban, a nézők feje fölött is (a Párizsban edződött Pietro Bono és a Chiarini család).²³ A mutatóanyag nézőcsalogató jellegéből adódóan nem véletlen, hogy 1839-ben a Bono-féle trüppöt szívesen fogadta be a Pesti Városi (Német) Színház, amely színjelölőadásain időről időre csökkenő nézőszámmal küszködött. Többek közt a *Spiegel* című folyóirat kritikusa is hosszan taglalta a lélegzetelállító vakmerőséget, amellyel a társulat tagjai a színpad és a harmadik karzat között kifeszített kötélre lábón és fejen fel-alá mozogtak.²⁴

A cirkusztörténetbe „Nagy Blondin”-ként bevonuló Jean François Gravelet (1824–1897) – aki valószínűsíthetően a Pesten is megforduló kötéltáncostól kölcsönözte művésznevét – már nem az ascensióval kápráztatta el Észak-Amerika és Európa nézőit, hanem a Niagara-szurdok feletti, 1859. évi átkeléssel. Közel 50 méteres magasságban futott végig a majdnem fél kilométer hosszú kötélre, természetesen bármiféle biztosítás nélkül. A vakmerő mutatóanyagot később – már nem csak a víz felett – ennél is tovább bonyolította: fejtetőre állva, csuklyában vagy gólyalábakon, a kislányát egy talicskában maga előtt tolván, úriemberrel a nyakában vagy éppen egy apró kályhán omlettet sütögetve kísértette a sorsot.²⁵ Hírneve mögött – a szakmai tudáson túl – az 1850-es évek amerikai szórakoztatóiparának meghatározó eleme is munkált: a pénzt és energiát nem kímélő reklámhadjáratok. Ez érezte hatását 1864-es pesti fellépésének körítésében is. A kellő hírverést szolgálták Blondinról kiadott, életrajzi legendákkal teli füzetkék, részletes műsorelőzetesek a napi- és hetilapokban, a vendégeskedésre időzített Blondin-csárdás megjelentetése, majd képek a Duna feletti mutatóanyagról, amelyet magyar zene kísért.²⁶ „A Niagara hőse” még 72 évesen is gyakorolta mesterségét.

15 Vö. Marius Kwint: The Legitimization of the Circus in Late Georgian England. *Past and Present*, 2002/1., 72–115. o.

16 Vö. Ismeretlen szerző: Jelentés (Circus Gymnasticus). *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1826. április 29., Toldalék, 1–2. o.

17 De Bachhoz vö. Gerhard Eberstaller: *Zirkus und Varieté in Wien*. Wien – München, Jugend und Volk, 1974, 22–27. o.

18 Vö. 5.4.

19 Vö. 5.14.

20 Vö. Gisela Winkler: *Von fliegenden Menschen und tanzenden Pferden*. Gransee, Ed. Schwarzdruck, 1. kötet, 2015, 292. o.

21 A turnéhoz vö. Ladislava Petišková: Chiarini, Felix. In: Jitka Ludvová (szerk.): *Hudební divadlo v českých zemích. Osobnosti 19. století*. Prága, Divadelní ústav – Academia, 2006, 223–224. o.

22 Dominique Jando: Giuseppe Chiarini. In: *Circopedia*, <http://www.circopedia.org>.

23 Vö. *Honművész*, 1835. augusztus 23., 544. o.; kat. 5.16, 5.17, 5.18, 5.19.

24 Vö. Dévole: Theater. Der Schmetterling. Ein Flugblatt zum *Spiegel*, 1839. január 9., 1–2. o.

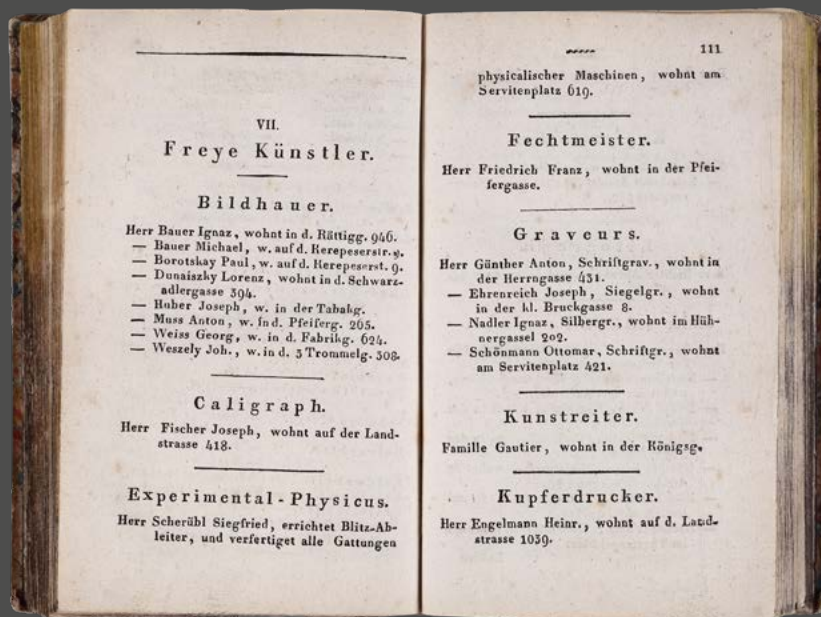
25 Vö. Karen Abbott: The Daredevil of Niagara Falls. *Smithsonian Magazine*, 2011. október 18.

26 Vö. kat. 5.20, 5.21, 5.22, 5.23, 5.24, 11.16.

5.1
 A Gautier család és társulatának
 falragasza
 Ismeretlen helysín, 1818. szeptember 7.
 papír, fametszet
 37x24 cm
 Országos Széchényi Könyvtár,
 Színháztörténeti és Zeneműtár,
 SZT SZL Cirkusz G

Felsőbb engedéllyel
 ma, 1818. szeptember 7-én, hétfőn
 a berlini Gautier családnak
 lesz szerencsége gimnasztikai mutatványokkal
 nyeregben és nyereg nélkül végzett lovaglással, valamint az afrikai majmok és kutyák komikus pantomimjeivel
 bemutatkozni.
 Továbbá bemutatásra kerül ma:
 A nagy római csoportozat avagy némacsképlet
 5 személlyel és 5 lóval, amelyek több tetszetős csoportozatot alkotnak.
 Műlovglás.
 A nemes lovarművészet a legnagyobb tökéletességében kerül ma bemutatásra. Kitéüntetni igyekszik magát Alexander Gautier úr,
 Gautier kisasszony, Louis Gautier úr, Baptist Gautier úr és Joseph Gautier úr.
 Továbbá láthatók lesznek egy nagy,
 idomított szarvas mutatványai.
 Ez a természettől fogva félnék és vad állat oly művi idomítást nyert, hogy gazdája parancsára térdepelve járja körbe a cirkusz
 porondját, lefekszik, és bár 2 ráirányított pisztoly is elsül, egészen nyugodtan fekvé marad; ezenkívül átugrik 3 lovon, és további
 különféle mutatványokkal zárul a színjáték, amennyiben a szarvas a lovasával egy asztalra fellépve bemutatja a pokol szarvasát.
 Ezután következnek:
Az afrikai kutyák és majmok pantomimjei.
 1. Négy, savoyai ruhát viselő kutya jelenik meg laterna magicával.
 2. A szép Colombine kisasszony bókol a tisztelt nézők előtt, amivel igyekszik elnyerni a jelenlévők tetszését.
 3. Megjelenik Batasia úrnő, aki a zene ütemére keringőzik.
 4. Malbruck úr sétautazást tesz egy majmokkal, aki kocsisnak öltözött a legutóbbi divat szerint.
 5. Dargankurt úrnő egész családjá kontratáncot ad elő.
 6. Egy kutya nagyszabású egyensúlyozó gyakorlatot mutat be, melynek során mellső lábain futkos.
 7. Megjelenik egy talicskát toló kutya, amely több szék között szaladgál.
 8. Egy kutya majdnem természetfeletti ügyességről tesz tanúbizonyságot több mutatványban, ugyanis gazdája parancsára
 lebénuult kutyaként 3 lábán jár, az egyik oldalán felcsapott lábakkal, 2 lábán fut egyenesen a zene ütemére, ez a kutya több
 városban a legnagyobb tetszést aratta.
 9. Egy kutya katonaszókevényként jelenik meg, akit elfognak és halálra ítélnék.
 Mivel ez az előadás költségeket nem kímélve valósult meg, Gautier úr bízik a kedvező fogadtatásban, biztosítva a publikumot
 afelől, hogy egy néző sem hagyja el rosszkedvűen a helyszínt.
 A helysín és a helyárak ismereteseek.
 Kezdeté pontban fél 5 órakor.

5.2

A Gautier műlovarcsalád bejegyzése Pest város 1822. évi címtárában Joseph Vojdisek (szerk.): Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth. Pest, 1822. 232, [6] o., 18 cm Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Könyvtár B 057/7 Arch 533 P

TESTERŐGYAKORLATI SOROMP.

A' FELSŐBBEK ENGEDELMÉVEL

Ma Vasárnap Junius 12-én Eszeki polgár GAUTIER JO'SEF' művészlovas- és kötelentánczó társaságának, – a' felsőbb lovaglásban, lóra-ugrásban és tánczolásban, feszített kötelen-való gyakorlásokban –

EGY RENDKÍVÜLI NAGY ÁBRÁZOLATOT

lészen szerentséje előadni.

ELSŐ SZAKASZ.

Művész tánczok 's gyakorlatok a' feszített kötelen arányruddal és rud nélkül:

A' kis *Gautier Mária*, egy Pas d'Andantéban mutatja-ki magát.

Gautier Antal, a' feszített kötelen tánczol

Gautier Sándor, egy különös táncz által igyekszik a' nagy érdemű nézők kedvöket meg nyerni.

Nemzeti magyar táncz, ahoz illő öltözetben elő adva *Gautier Jo'seftől*.

A' játék közi szünetet a' vig Bohoskodó igéri elmés tréfái által mulatságossá tenni

Gautier Jo'sef, Franciaia és Olasz ország első Akrobátja, egy scott tánczot jár, hegedül, és végre a' leg nagyobb vészes-ugrások közt trombitát fú.

Ezt követik több tánczok és gyakorlatok a' feszített kötelen arányrúd nélkül. *Gautier Antal*, *Sándor* és *Jo'sef által* a' leg nagyobb pontossággal elő adva.

MÁSODIK SZAKASZ.

Nagy művész lovaglások

Gautier Antal, a' leg sebesb vágatvást külömbféle gyakor latokban [sic] tünteti-ki magát.

Az *Ugro Ló-* mely 8 láb szélességű 4. korlátan egyenként és azután egyszerre át-ugrik. 's végre egymás lovan is át-szökik

Stefanie kellemes tánczok, állások és hajlongások által kíván a nagy érdemű nézőknek tisztelkedni.

Gautier Sándor több új gyakorlatok közt, leg sebesb vágatvást a' musika tactussát dob szoval követi.

FÉLELMES UGRÁSOK A' PATTANO PADLATROL,

elő adva, első grotesk Arian, *Gautier Jo'sef* által, ki is a' többek között:

26. FEGYVERES VITÉZEKEN

a' leg keményebb tüzelés és puska ropogások közöpette szökik keresztül.

Bérekasztésül:

A MŰVÉSZEK TANÁLKOZÁSÚK LONDONI UTJOKBAN A' KÉPZELMI POSTAHÁZBAN

vagy

AZ ÚJ DIVATU GYORS-SZEKÉR

tréfás jelenés előadva a' társaság több tagjaitól

A'derekason ellátott néző-hely van a' Finta háznál a' Rózsza uttzában.

Bémenetel árra: Első hely: 50 xr. Második hely: 30 xr. Harmadik hely: 15 xr. váltóban.

A' dijj-lap váltható tár megnyílik 5. óraker. A' játék kezdődik 6. óraker.

Ha az idő kedvező nem leendő, a' következő napra marad ezen játék.

TESTERŐGYAKORLATI SOROMP.

A FELSŐBBEK ENGEDÉLMÉVEL

Ma Vasárnap Junius 12-én Eszeki polgár GAUTIER JO 'SEF' művészlovás- és kötelentánczó társaságának,
— a' felsőbb lovaglásban, lóra-ugrásban és tánczolásban, feszített kötlen-való gyakorlásokban —

EGY BENDKIVÜLI NAGY ÁBRÁZOLATOT

lőszén szarvetséje előadni.

ELSŐ SZAKASZ.

Művész-tánczok 's gyakorlatok a' feszített kötlen arány-
ruddal és rud nélkül.

A' ki *Gautier Mari*, egy *Pa d'Alaute*-ban mutatja-kí magát.
Gautier Antal, a' feszített kötlen tánczol.
Gautier Sándor, egy különös táncz által igyekszik a' nagy érdemű né-
zők kedvéket meg nyerni.
Nemzetünk nagyra tartja, ahoz illő állásában elő adva *Gautier Jo'sef*-ét.
A' játék közt szünetet a' vig Bohoskodó igézi elmesa tréfái által mulat-
tságára tenni.
Gautier Jo'sef, Francia és Olasz ország első Akrobátja, egy szent tün-
czot jár, hegedül, és végre a' leg nagyobb vízszas-ugrások közt trombitát fu-
roz. Ezt követik több tánczok és gyakorlatok a' feszített kötlen arányrud
nélkül. *Gautier Antal*, *Sándor* és *Jo'sef* által a' leg nagyobb pontosság-
gal elő adva.

MÁSODIK SZAKASZ.

Nagy művész lovaglások

Gautier Antal, a' leg sebes vágatvást különféle gyakor latokban
tűnteti-kí magát.
Az *Ugró Ló*, mely 8 láb szélességű 4. korláton egyenként és azután
egyszerre át ugrik, 's végre egymás lovan is át-szökik.
Stefanis kéltelmes tánczok, állások és hajlongások által kíván a' nagy
érdemű országunk tisztelkedni.
Gautier Sándor több új gyakorlatok közt, leg sebes vágatvást a' mu-
sika tánczúttal dob szóval követi.

FELELMES UGRÁSOK A PATTANO PADLATROL.

elő adva, első grotesk *Arian*, *Gautier Jo'sef* által, ki is a' többek között:

26. FEGYVERES VITEZEREN

a' leg keményebb társalás és puska ropogások közepette, szökik keresztül.

Bérek esztésűt.

A MŰVÉSZEK TANÁLKOZÁSUK LONDONI UTJOKBAN A KÉPZELMI POSTAHÁZBAN

vagy

AZ ÚJ DIVATU GYORS-SZERER

tréfás jelenés előadva a' társaság több tagjaitól

A' derekason ellátott néző-hely van a' Finta házad a' Róza utcában

Bémenetel ár: Első hely: 60 xr. Második hely: 30 xr. Harmadik hely: 15 xr. váltóban.

A' díj-lap váltható tár megnyitil 5. órakor.

A' játék kezdődik 6. órakor.

Ha az idő kedveso nem leold, a' következőnapra marad ezen játék.

5.4
 Joseph Gautier (1786 k. – 1846) Carl Schrött gyorsfutót hirdető falragasza Pest, Városerdeje (ma: Városliget), 1828. február 10. papír, nyomtatvány 48x23 cm Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti és Zeneműtár, SZT SZL Cirkusz G

Pest.
 Felsőbb engedéllyel.
 Ma, 1828. február 10-én, vasárnap
 délután 4 órakor
 az **utolsó alkalommal**
 fog az itteni **Városligetben**
 az általános tetszést arató
gyorsfutó Carl Schrött,
 született magyar és Joseph Gautier tanítványa olyan roppant nehéz futást bemutatni spanyol rabszolgaként, hátraláncolt kézzel,
 bilincsbe vert lábbal és lábain nagy kosarakkal, amilyenre rajta kívül még biztosan senki sem vállalkozott.
 Futását a fasor elejétől kezdi, ahol egy fa közepén áll, és a teljes kört nem is egyszer, hanem kétszer,
 14 perc alatt
 futja le, majd a fasoron visszatér arra a helyre, ahonnan elindult.
 Joseph Gautier a lován, spanyol lovasként veszi üldözőbe, aminek kíséretére a műlovasok valamennyi szerelmesét szívélyesen
 invitálja.
 A futás kezdetét ágyúlövés jelzi, ahogy a végét is.
 Alulírott egyúttal legmélyebb háláját fejezi ki a kedvező fogadtatásért, amelyben már kétszer is része lehetett: Pest szabad
 városának nemes lakóira mindig a legnagyobb tisztelettel fog emlékezni.
 Alázatos szolgáljuk,
 Joseph Gautier.
 Nincs meghatározott belépti díj, mindenki szabadon dönthet, mennyit kíván adni tetszése szerint a fasorba történő belépésnél.
 Ha a kedvezőtlen időjárás miatt nem kerülhet sor az előadásra, a következő vasárnapra halasztódik.
 Ha az időjárás engedi, a mutatvány 4 órakor veszi kezdetét.

5.5
 Joseph Gautier (1786 k. – 1846)
 társulatának falragasztöredéke
 Pest, Zöhls-ház
 (ma: Október 6. utca 8.
 – Zrínyi utca 11.),
 1828. április 20.
 papír, fametszet
 17,5×21,5 cm
 Budapesti Történeti Múzeum
 – Kiscelli Múzeum,
 Térkép-, Kézirat-
 és Nyomtatványgyűjtemény,
 ltsz. 17435.7

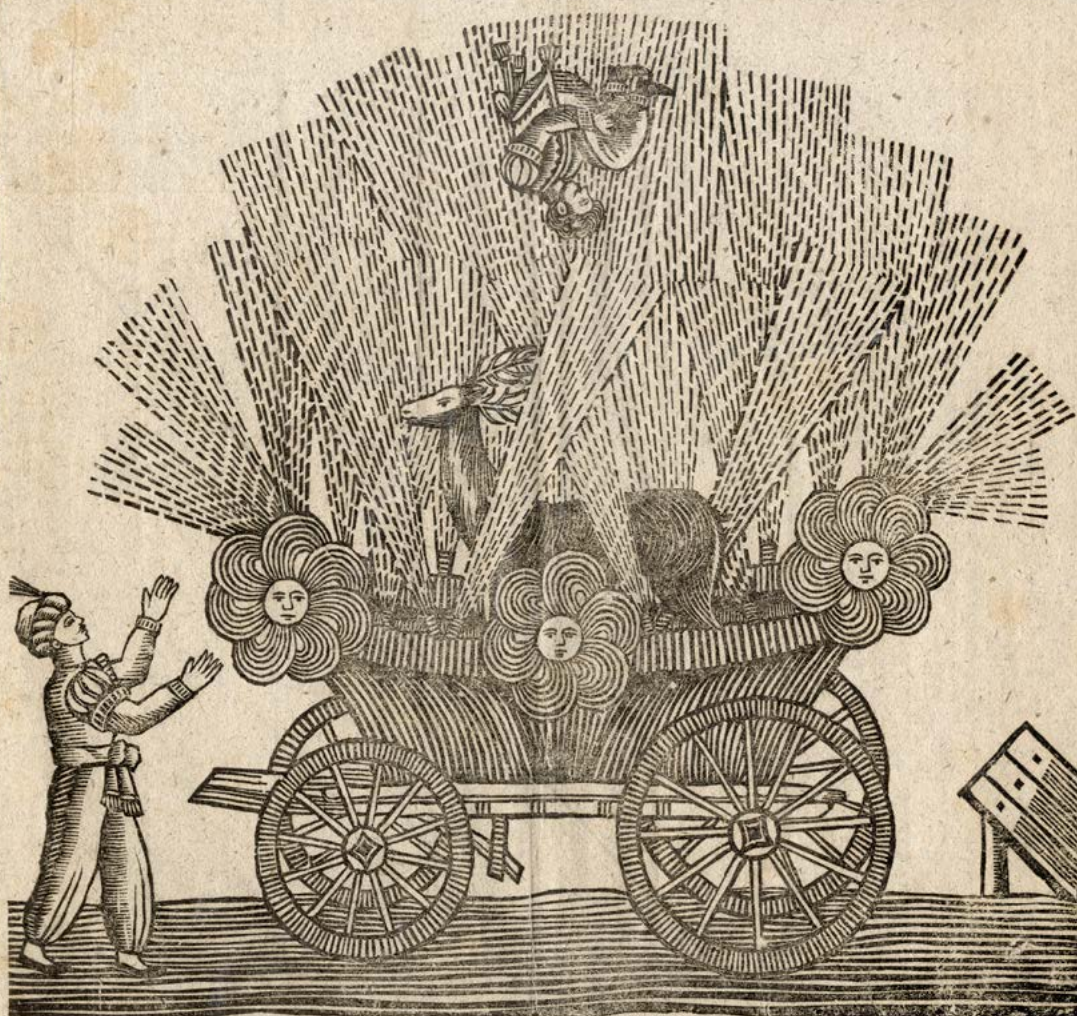
[Pe]st.
 Joseph Gautier úr a Zöhls-féle házban.
 [Felsőbb enge]déllyel:
 1828. április 20-án
 a következő mutatványokat lesz szerencséje elővezetni:
 kötélen. Nagyszabású műlovaglás és a nagy trambulinugrás

5.6
 Joseph Gautier (1786 k. – 1846)
 társulatának falragasztöredéke
 Pest, Zöhls-ház
 (ma: Október 6. utca 8.
 – Zrínyi utca 11.), 1828. április 30.
 papír, fametszet
 19,5×22,5 cm
 Budapesti Történeti Múzeum
 – Kiscelli Múzeum, Térkép-,
 Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény,
 ltsz. 17435.8

[Pe]st.
 Joseph Gautier úr a Zöhls-féle házban.
 [Felsőbb enge]déllyel:
 1828. április 30-án
 a következő mutatványokat lesz szerencséje elővezetni:
 Nagyszabású műlovaglás és első alkalommal lovag-
 lovas körtánc.

GYMNASTICUS des Herrn Joseph Gautier im

Wird heute Sonntag den 11-ten May 1828
ph Gautier mit seiner Gesellschaft seine Künste im nachstehenden die Ehre haben vor
ercitiren auf der gespannten Seile und große Kunstreiteren,

5.7

Joseph Gautier (1786 k. – 1846) társulatának falragasztöredéke
Pest, Zöhl-s-ház (ma: Október 6. utca 8. – Zrínyi utca 11.), 1828. május 11.

papír, fametszet

26,5×24,5 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 17435.2

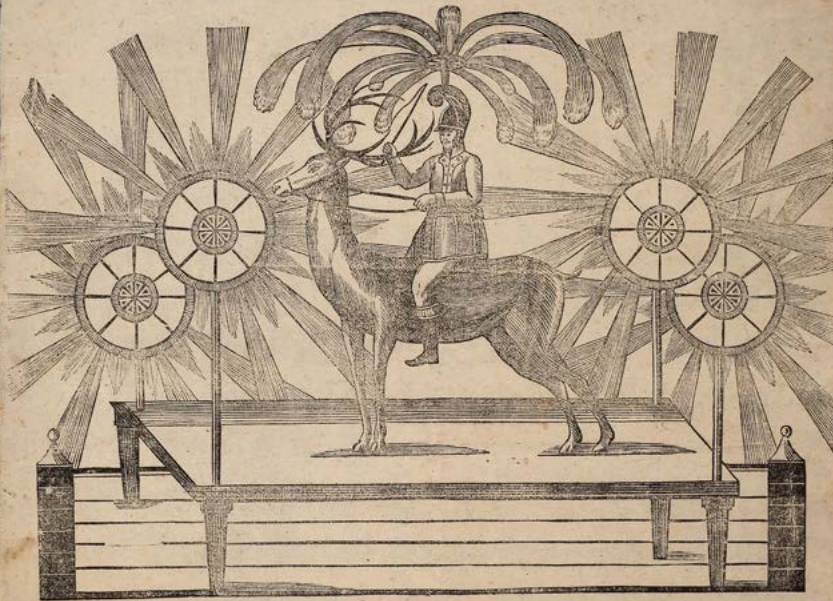
Joseph Gautier úr CIRCUS GYMNASTICUSA

Ma, 1828. május 11-én, vasárnap

Joseph Gautier-nek és társulatának lesz szerencséje bemutatni
művészetét a következőkkel:

Gyakorlatok a kifeszített kötélén és nagyszabású műlovaglás

Heute ist großes Kunst-Feuerwerk.

Pest. Mit Hoher Bewilligung
wird heute Herr Gautier, der Kunst- und Scholbeteiler bestiger Contribuent, mit seiner ganzen Familie
sein Amphitheater der Kunstfertigkeit, und mit dem abgerichteten Stierchen
zu produzieren die Ehre haben.

Erste Mitteilung:
Es werden verschiedene große Exercitien, Quälereien und Wunderes in Pferd im größten Colopp producirt.

Zweite Mitteilung: Es werden so heute
die afrikanischen Affen und Hunde mit ganz neuen Stücken auszeichnen.

Dritte Mitteilung:

Auch werden heute die Kunststücke eines großen abgerichteten Stierchen vorzeigelt.

Dieses von Natur auf hochtöne und wilde Thier ist so schnell abgerichtet worden, daß es auf Befehl seines Herrn in die Hand des Künstlers auf den Seiten
steht, es niederlegt, und abtödt man es auf schräge gerichtete Pfeile abtaucht, demselben ganz ruhig liegen bleibt; auch wird es über 3 Pferde hinweg, und mit
vertheiltem seinen Kunststücken wird das Schauspiel enden, indem es auf einen Tisch mit seinem Herrin kniet und den Hühnern die Füße verachtet. Dieser Stier
kommt von Italien und dem Meere, welcher krankt ist, ist mit Feuer-Ballen und Kunststücken bedekt; diese entzünden sich und brennen auf dem Tisch die Füße,
bis das Feuer ganz gelöscht und Fische wieder zum Wasser kommen.
Das vorstehende obige Publikum nicht geringen Nutzen und höchlich eingelassen, und mit einem jährlichen Besah zu beehren, dessen Besah mir und ja er-
weiden das möglichste aufzuhalten werden.

Eintrittspreise sind: Orter Platz 2 fl. – Zweiter Platz 1 fl. – Dritter Platz 50 kr.
Der Hofplatz ist von halb 8 Uhr. Die Kasse wird um 9 Uhr eröffnet.
Der Schauplatz ist in der Königs-Gasse, im Molitschen Hause No 1047, der Schwarz-Adlergasse gegenüber.
Letzt wegen langwieriger Witterung heute nicht gespielt werden können, so wird diese Vorstellung den darauf folgenden Tag gegeben.

5.8

Joseph Gautier
(1786 k. – 1846)
társulatának falragasza
Pest, Molitz-ház
(ma: Király utca 26.), 1828 k.
papír, fametszet
54,5×43,5 cm
Budapesti Történeti Múzeum
– Kiscelli Múzeum, Térkép-,
Kézirat- és Nyomtatvány-
gyűjtemény, ltsz. 54.122.7

Ma nagy tűzijáték

Pest. Felsőbb engedéllyel

ma Gautier úrnak, mű- és iskolalovarnak, helybéli adófizetőnek lesz szerencséje egész családjával
műlovaslói amfiteátrumát egy idomított szarvassal együtt bemutatni.

Első szakasz:

Különbéle nagyszabású lovasgyakorlatok, egyensúlyozások és manőverek kerülnek bemutatásra a leggyorsabb galoppban.

Második szakasz. Ma

egészen új mutatványokkal tüntetik ki magukat az afrikai majmok és kutyák.

Harmadik szakasz.

Egy nagy idomított szarvas mutatványai is láthatók lesznek ma.

Ez a természettől fogva félnék és vad állat oly művi idomítást nyert, hogy gazdája parancsára térdepelve járja körbe a cirkusz porondját, lefekszik, és bár 2 ráirányított pisztoly is elsül, egészen nyugodtan fekvé marad; ezenkívül átugrik 3 lovon, és további különböző mutatványokkal zárul a színjáték, amennyiben a szarvas a lovasával egy asztalra fellépve bemutatja a pokol szarvasát. Ezt az asztalt a szarvassal és a rajta ülő lovassal együtt tűzrakéták és töltényhüvelyek borítják; ezek meggyulladnak, a szarvas és lovasa pedig nyugodtan állva marad az asztalon, amíg teljesen ki nem huny a tűz, s mindketten újra láthatóvá nem válnak.

A tiszteletre méltó publikum alázatosan és illedelmesen kéri, hogy nagy számban való látogatásával tiszteljen meg minket, akik minden tőlünk telhetőt megteszünk a publikum tetszésének elnyeréséért.

A belépti díjak: Első hely 1 forint. – Második hely 30 krajcár. – Harmadik hely 15 krajcár.

Kezdete fél 5 órakor. A pénztár 3 órakor nyit.

A helyszín a Király utcai Molitz-féle ház, a 1047-es szám alatt, a Fekete Sas utcával szemközt.

Ha kedvezőtlen időjárás miatt meghiúsul a játék, másnap kerül sor az előadásra.

Ma nagy tűzijáték

Pest. Felsőbb engedéllyel

ma Gautier úrnak, mű- és iskolalovarnak, helybéli adófizetőnek lesz szerencséje egész családjával bemutatni

műlovaglást, egyensúlyozást és piramisokat felvonultató amfiteátrumát.

Első szakasz.

A nemes lovagló művészet a maga tökéletességében kerül ma bemutatásra. Alexander úr és Siegrist úr, Ephemie kisasszony, Antonie és Josephine Gautier kisasszony, Jakob és Johann Portesse úr, s Dieterich és Joseph Gautier úr egész művészetét latbaveti és verseng, hogy elnyerje a mélyen tisztelt publikum tetszését és teljes megelégedését.

Ma első alkalommal kerül bemutatásra egy allemande 2 lovon.

Második szakasz: Ma

egészen új mutatványokkal tüntetik ki magukat az afrikai majmok és kutyák.

Harmadik szakasz.

Dieterich Gautier úr ma a következő mutatványban tünteti ki magát, nevezetesen

Herkules óriás ereje, avagy A velenceiek piramisai.

Negyedik szakasz.

Egy nagy idomított szarvas mutatványai is láthatók lesznek ma.

Ez a természettől fogva félnék és vad állat oly művi idomítást nyert, hogy gazdája parancsára térdepelve járja körbe a cirkusz porondját, lefekszik, és bár 2 rá irányított pisztoly is elsül, egészen nyugodtan fekvé maradv ezenkívül átugrik 3 lovon, és további különféle mutatványokkal zárul a színjáték, amennyiben a szarvas a lovasával egy asztalra fellépve bemutatja a pokol szarvasát. Ezt az asztalt a szarvassal és a rajta ülő lovassal együtt tűzrakéták és töltényhüvelyek borítják; ezek meggyulladnak, a szarvas és lovasa pedig nyugodtan állva marad az asztalon, amíg teljesen ki nem huny a tűz, s mindketten újra láthatóvá nem válnak.

A tiszteletreméltó publikum alázatosan és illedelmesen kéretik, hogy nagy számban való látogatásával tiszteljen meg minket, akik minden tőlünk telhetőt megteszünk a publikum tetszésének elnyeréséért.

A belépti díjak: Első hely 1 forint. – Második hely 30 krajcár. – Harmadik hely 15 krajcár.

Kezdeté 4 órakor, vége 6 óra után. A pénztár 3 órakor nyit.

A helyszín a Király utcai Molitz-féle ház, a 1047-es szám alatt, a Fekete Sas utcával szemközt.

Ha kedvezőtlen időjárás miatt meghiúsul a játék, másnap kerül sor az előadásra.

5.9

Joseph Gautier (1786 k. – 1846) társulatának falragasza

Pest, Molitz-ház (ma: Király utca 26.), 1828 k.

papír, fametszet

53×42 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 54.122.6

Heute ist grosses Feuerwerk.

Fe st h. Mit Hoher Bewilligung
 wird heute Herr Gautier, der Kunst- und Schulreiter hiesiger Contribuent, mit seiner ganzen Familie
sein Amphitheater der Kunstreiterey, Equilibers und Pyramiden
 zu produziren die Ehre haben.

Erste Abtheilung.

Die erste Reitkunst wird heute in ihrer ganzen Vollkommenheit dargestellt. Herr Alexander und Herr Siegrist, Mademoiselle Epidemie, Mademoiselle Antoinette und Josephine Gautier, die Herrn Julek und Leduan Vertesse, und Herr Dieterich und Joseph Gautier werden alle ihre Kunst aufbieten und weitestens, sich den Beyfall und die vollkommene Zufriedenheit des hochverehrten Publikums zu verschaffen.

Auch wird heute zum **Erstenmahl eine Allemande auf 2 Pferden** dargestellt.

Zweite Abtheilung: Es werden sich heute

die afrikanischen Affen und Hunde mit ganz neuen Stücken auszeichnen.

Dritte Abtheilung.

Wird sich heute Herr Dieterich Gautier in folgendem Stück auszeichnen, nämlich

Die Riesenkraft des Herkuls, oder: Die Pyramiden der Benetianer.

Vierte Abtheilung.

Auch werden heute die Kunststücke eines grossen abgerichteten Hirschen vorgestellt.

Dieser von Natur aus fürsichtige und wilde Thier ist so kühnlich abgerichtet worden, daß es auf Befehl seines Herrn in die Hände des Circus auf den Knien geht, sich niederlegt und endlich man es auf selbigen gerichtete Pistolen abruert, dennoch ganz ruhig liegen bleibt; auch wird es über 3 Pferde springen, und mit verschiedenen andern Kunststücken wird das Schauspiel enden, indem es auf einen Tisch mit seinem Reiter steigt und den Hüllen-Hirschen vorstellt. Dieser Tisch kommt dem Hirschen und dem Reiter, welcher darauf sitzt, ist mit Feuer-Matzen und Kartuschen bedekt; diese entzündet sich und bleiben auf dem Tische stille stehen, bis das Feuer ganz gelöscht und wieder zum Vorschein kommen.

Das vorerwähnte Publikum wird gehorsamst gebethen und höchlich eingeladen, und mit einem zahlreichen Besuch zu bereyhen, dessen Beyfall wir uns zu erwerben das möglichste aufbieten werden.

Eintrittspreise sind: Erster Platz 1 R. — Zweyter Platz 50 Kr. — Dritter Platz 25 Kr.

Der Anfang ist um 4 Uhr, das Ende nach 6 Uhr. Die Kasse wird um 3 Uhr eröffnet.

Der Schauspiel ist in der Königs-Casse, im Molitzschen Hause No 1017, der Schwarz-Adlergasse gegenüber.
 Sollte wegen unglücklicher Witterung heute nicht gespielt werden können, so wird diese Vorstellung den darauffolgenden Tag gegeben.

P e s t b.
CIRCUS GYMNASTICUS des Herrn Joseph Gaudier im Zöhlischen Hause.

5.10

Joseph Gaudier (1786 k. – 1846) társulatának falragasztöredéke

Pest, Zöhlh-ház (ma: Október 6. utca 8. – Zrínyi utca 11.), 1828 k.

papír, fametszet

19,5×35 cm

Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 17434.1

CIRCUS GYMNASTICUS des Herrn Joseph Gaudier.
Der große Sprung durch die Arche.

5.11

Joseph Gaudier (1786 k. – 1846) társulatának falragasztöredéke

Ismeretlen helyszín, 1829 k.

papír, fametszet

36×21,5 cm

Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 17435.3

5.12

Joseph Gautier (1786 k. – 1846) társulatának (?) falragasztöredéke

Ismeretlen helyszín, 1829 k.

papír, fametszet

36×42,5

Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 17435.1

5.13

Joseph Gautier (1786 k. – 1846) társulatának (?) falragasztöredéke

Pest (?), 1836 k.

papír, fametszet

17,5×21,5 cm

Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 17435.5

Licitations-Anzeige.

Donnerstag den 24. Sept. l. J., Früh 9 Uhr,
werden in Taban, im Gasthose „zur goldenen
Breze“ Nr. 603, 13 Stück verschiedene, zur
Nachlassenschafts-Massa des jüngst allhier ver-
storbenen Kunstreiters und Akrobaten Joseph
Gautier gehörige Pferde sammt Sattel-
Zeug, dann 4 Packwägen; — den 28. Sept.
aber allda in den gewöhnlichen Vor- u. Nachmit-
tagstunden die zu bemeldeter Massa gehörige
Kunstreiter-Garderobe, wie auch andere Effecten
gegen gleich bare Bezahlung licitando veräußert.
Ofen, den 20. Sept. 1846.

5.14

*Joseph Gautier (1786 k. – 1846) hagyatékának árverezési hirdetménye, 1846
papír, röplap
19,2×25 cm*

Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti és Zeneműtár, SZT Album 134

Árverezési hirdetmény.

F. é. szept. 24-én, csütörtökön, reggel 9 órakor a Tabánban, az „Aranyperchez”
fogadóban, a 603. sz. alatt, 13 különböző,

a nemrég itt elhunyt műlovar és akrobata Joseph Gautier hagyatékához tartozó ló
szerszámmal együtt, valamint 4 teherszekér, majd szept. 28-án ugyanitt a szokványos
délelőtti és -utáni órákban az említett hagyatékhoz tartozó műlovarruházat és egyéb
ingóságok azonnali készpénzfizetés ellenében árverezés útján kisajátítatnak.

Buda, 1846. szept. 20.

Herr Louis Gautier, Adolf Nief, Wandritschek, und die beiden Knaben Wandritschek und Gautier als Gäste.

Peſth. Deutſches Interims-Theater.

5. Vorſtellung Heute Mittwoh, den 24. März 1852. im 6. Abonnement

Benefice des Schauspielers Herrn Eichenwald sen.

Zum ersten Male: — Nach dem Vorbilde:

Das Welt-Wunder,

oder:

Die Perſianer.

Sehr schwierige Straß- und Gaudibühnen-Produktion, ausgeführt von den Herren:

Louis Gautier, Adolf Nief und dem kleinen Oskar Gautier.

Nach dem Vorbilde:

Die Spiele des Iulus,

(mimo aeriens.)

Ausgeführt von Hrn. Wandritschek und dessen kleinen Sohne.

Vorstellung

Von 7 die Häßlichste!

Vorstellung in 3 Akten mit einem Vorspiel, nach Told's Bearbeitung von Louis Angely.

Erst. Tenor
Erst. Bass
Erst. Sopran
Erst. Alt
...

Die Herren Gautier, Nief und Wandritschek haben aus besonderer Gefälligkeit für den Beneficanten ihre Mitwirkung zugesagt.

Den geehrten Bühnenbesuchern eine vortheilhafte Vorstellung empfiehlt sich beschleunigt.

Kassa-Eröffnung um 6 Uhr. — Anfang um 7 Uhr. — Ende 9 Uhr.

Morgen bleibt die Bühne geschlossen.

Das Theater wird geleitet. H. Hoffmann dirigiert. Besetzt ist Theater und Orchester.

5.15
 Louis Gautier (1830–1893)
 társulatának falragasza
 Pest, Ideiglenes Német Színház,
 1852. március 24.
 papír, nyomtatvány
 (reprodukció)
 Pest, Landerer és Heckenast
 50,5x38,5 cm
 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár,
 Budapest Gyűjtemény,
 792/27144

Louis Gautier, Adolf Nief, Wandritschek úr s a Wandritschek és Gautier fiúk vendégeként.

Pest. Német ideiglenes színház.

5. előadás a 6. számú bérletben. Ma, 1852. március 24-én, szerdán.

Első alkalommal: – A vígjáték után:

A világ csodája

avagy

A perzsák.

Nagyon nehéz erő- és egyensúlyozó mutatvány,

Louis Gautier, Adolf Nief urak és a kis Oskar Gautier előadásában.

Az előjáték után:

Iloszi játékok,

(mimo aeriens.)

Wandritschek úr és kisfia előadásában.

Ezután:

7 közül a legrútabb!

Vígjáték 3 felvonásban előjátékkal, Told elbeszélése nyomán átdolgozta Louis Angely.

Szereplők:

Ernst Hellwald
 Moriz Müller, virtuóz
 Born, festő
 Jeremias Ambrosi, Falkenbrun intézője
 Ernestine,
 Rosa,
 Elise,
 Gabriele,
 Amalie,
 Doris,
 Adelheid,

lányai

Witte.
 ifj. Eichenwald úr
 Urban úr.
 N. Eichenwald.
 Julius asszony.
 Otto kisasszony.
 Großeck kisasszony.
 Weiß kisasszony.
 Schütz kisasszony.
 Bartay asszony.
 Groß kisasszony.

Morpilz főerdészasszony
 Kunckel gazdasági tanácsosné
 Maus von Mäusezahn bárónő
 Girolamo, uradalmi lakáj
 Geronimo, cipész
 Boscarino, írnok
 Fialat lány
 Fialat fiú
 Veit, öreg paraszt
 Kaspar, kertész
 Bíró

Matte asszony.
 Deny asszony.
 Merker asszony.
 Benauer úr.
 Blankowsky úr.
 Alphons úr.
 Beady kisasszony.
 Gußbauer úr.
 Gaede úr.
 Schütz úr.
 Gruber úr.

Parasztok. Hajósok.

Gautier, Nief és Wandritschek urak különös szívességből működnek közre a társulat javára.

A mélyen tisztelt publikum szívélyes jóakarátába ajánlja magát tisztelettel N. Eichenwald.

Pénztárnyitás 6 órakor. – Kezdeté 7 órakor. – Vége 9 órakor.

Holnap a színház zárva tart.

A színház fűtve van. Hoffmann kisassz. gyengélkedik. Nyomta Landerer és Heckenast.

Pest
Legkegyesebb engedéllyel
ma, 1811. május 16-án, csütörtökön
Jakob Portes javára
a Gimnasztikai Társulatnak
Blondin úr igazgatásával
lesz szerencséje
a szabadban a következő új darabokat bemutatni.

Első szakasz.

Tánc a kifeszített kötélén egyensúlyozó rúddal.

- 1.) A tréfás bajazzo török szólóval mutatkozik be.
- 2.) Baptist Blondin algériai szólót lejt több új tánclépéssel.
- 3.) Blondin kisasszony teljes erejében mutatkozik be.
- 4.) Portes úr egy egészen újonnan kitalált magyar szólótáncot lejt.
- 5.) Chancele úrnő nagyszabású angol szólót táncol, majd Blondin kisasszonnal bemutatja az olasz reggelit, melynek során egyszerre ketten étkeznek a kötélén.
- 6.) Portes úr nagyszabású komikus tatár szólót lejt, és előre és hátra szaltózik.

Második szakasz.

Tánc a kifeszített kötélén egyensúlyozó rúd nélkül.

Chancele úrnő, Portes úr és Blondin kisasszony különféle új mutatványokkal szolgálnak.

Harmadik szakasz.

Az ugrók versenytánc.

Legvégsőként következik

A nagy aszcenzió briliáns tűzijátékkal,
melynek során Portes úr egyensúlyozó rúd nélkül, 2 zászlóval és teljesen tűzbe borítva kezdi el menetelését a kötélén.

Kegyelmes főnemesség! dicséretes cs. k. katonaság! tisztelt publikum!

Legmélyebb hódolattal, a legnagyobb alázattal terjesztem elő meghívómat, és derűs várakozással tekintek jó szándékú és nagyszámú látogatók elébe. Idegenként érkeztem ide, és igyekezetemnek hangos tetszés lett a jutalma, ezért ma is minden erőmet bevetem, s addig nem hagyom el ezt az oly nemes nemzetet, mely tudja értékelni a művészeteket és a tudományokat, amíg tehetségemet nem mutattam meg teljes egészében, és amíg nem nyertem el teljes meglegedettségét; ezen végcél érdekében döntöttem még egyszer az egyensúlyozó rúd nélkül végzett nagy aszcenzió mellett, amely a legnagyobb mélységben mesteri mutatványom, hiszen az lesz a legnagyobb jutalmam, ha Önök ma este elégedetten hagyják el a helyszínt, és boldognak tudhatom magam, ha munkám precizitásával sikerül tanúbizonyságot tennem legmélyebb tiszteletemről.

A főnemesség, a dicséretes cs. k. katonaság és a legtisztelteméltóbb közönség
legalázatosabb szolgája
Jakob Portes.

Ha az időjárás nem engedi a mai bemutatót, az előadás másnapra halasztódik.

A helyek árai:

Nemesi karzat 3 forint. Első hely 2 forint. Második hely 1 forint.

A pénztár fél 3-kor nyílik, a bemenet ismert.

A helyszín a grófi Batthyány-kert. Kezdeté pontban 4 órakor.

5.16

Frans Erasmus Blondin (1775–1847) társulatának falragasza
Pest, Batthyány-kert (ma: Múzeumkert), 1811. május 16.
papír, fametszet (reprodukció)

47×37 cm

Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti és Zeneműtár, SZT SZL Cirkusz B

Fest

Mit gnädigster Bewilligung
wird heute Donnerstags den 16ten Mai 1811
Zum Vortheil des Jakob Portes
die Gymnastische Gesellschaft
unter der Direction des Herr Blondin
im Freyen
die Ehre haben folgende neue Stücke zu zeigen.

Erste Abtheilung.

- 1.) Wird der Lustige Volto mit einem tückischen Solo sich zeigen.
- 2.) Wird Baptist Blondin mit mehreren neuen Pas ein köstliches Solo tanzen.
- 3.) Wird Melle Blondin sich in ihrer ganzen Force zeigen.
- 4.) Wird Herr Portes ein ganz neu erundenes unarisches Solo tanzen.
- 5.) Wird Madam Ebancelle ein großes englisches Solo tanzen und dann mit Melle Blondin die italienische Colocion zeigen wo beide auf einem Seil zugleich speisen werden.
- 6.) Wird Herr Portes ein großes komisches tatarisches Solo tanzen und vor und rückwärts Salto Mortale machen.

Zweite Abtheilung.

- 1.) Tanz auf dem gespannten Seil mit Ballanzerkänge.
- Mad. Ebancelle Herr Portes Baptist und Melle Blondin werden mit verschiedenen neuen Stücken ihre Aufmerksamkeit machen.

Dritte Abtheilung.

Vortanz der Springer.

Zum gänzligen Beschluß folgt

Die große Ascension mit einem brillanten Feuerwerk
wo nämlich Herr Portes ohne Balanzerkänge mit 2 Faden und ganz in Freye beauftragt seinen Marsch antreten wird.

Hochverehrter Adel! hoch! l. l. Militär! verehrungswürdiges Publikum!
In dieser Ehre macht ich meine unterthänigst gehorsamte Einladungs, und bin in der festen Erwartung eines gütigen und zahlreichen Besuchs. Als Fremdling kam ich hieher, und laut war der Lohn meiner Bemühung, deshalb will ich auch heute alle meine Kräfte aufbieten, und nicht eher eine so edle Nation, die Künste und Wissenschaften zu loben weiß, verlassen die ich mich nicht ganz mit meinen Talenten gezeigt; wie ihrer gänzligen Zufriedenheit erwerben habe; zu diesem Endzweck ich noch einmal die große Ascension ohne Balanzerkänge wählte, was mein größtes Werkstück ist, denn mein größter Lohn wird er sein, wenn Sie am heutigen Abend beistehet den Schauspiel verlassen und glücklich werde ich mich preisen, wenn es mir gelungen ist, durch die weisse Darstellung, Ihnen einen Beweis meiner tiefsten Verehrung, gegeben zu haben.

Eines hohen Adel, hoch! l. l. Militär, und verehrungswürdigsten Publikum unterthänigst gehorsamte
Jakob Portes

Wenn die Witterung nicht gehalten sollte heute zu spielen, so wird die Verteilung auf dem andern Tag verschoben.

Preise der Plätze:

Nobel-Gallerie 2 fl. Erster Platz 2 fl. Zweiter Platz 1 fl.
Die Kassa wird um halb 9 Uhr eröffnet, der Eingang ist bekannt.
Der Schauspiel ist in beschriebenen Bogen im eben Garten. Der Anfang ist
Pünktlich um 8 Uhr.

Abonnement D f e n. Suspendu.

Heute Freitag den 21. Jänner 1825. wird im königl. k. k. Theater
zum Siebentenmal die Familie

mit ihrer Gesellschaft acrobatische Vorstellungen auf dem gespannten Seile geben.

Erste Abtheilung.

Tanz mit der Ballanzirstange.

1. Der brave Chiarini wird sich durch einen für sein Alter außerordentlichen Tanz auszeichnen.
2. Herr Paul Chiarini wird einen Pas de deux tanzen.
3. Demoiselle Flore Chiarini wird sich auf dem Seile mit einem sehr artigen Tanze produzieren.
4. Herr Chiarini der Jüngere wird auf dem Seile einen Graces-Tanz produzieren.
5. Demoiselle Chiarini wird auf dem Seile einen Piemonteser-Tanz ausführen.
6. Herr Anton Chiarini wird als Bajazzo auf dem gespannten Seile, verschiedene Tänze mit 2 Kindern ausführen.
7. Demoiselle Flore Chiarini und die Herren Gebrüder Chiarini werden auf dem Seile eine schöne Scruppiung ausführen.

Zweite Abtheilung.

Tanz ohne Ballanzirstange.

1. Demoiselle Flore Chiarini wird verschiedene Tänze mit Reif und Mantel ausführen.
2. Demoiselle Chiarini wird einen neuen Tanz nach eigener Phantasie ausführen.
3. Herr Paul Chiarini wird einen neuen Tanz und Acrobatische von seiner Erfindung zeigen wobei sich besonders ein Japanstanz mit welchem er einen Saltomortale ver- und rückwärts unternimmt, auszeichnen.

D a n n w i r d:

Herr Felix Chiarini auf dem gespannten Seile vom Theater bis zur obersten Gallerie ohne Ballanzirstange gehen, und im Rückwege in der Mitte des hochgespannten Seiles seinen Körper auf einen Arm ganz frey und schwebend mit außerordentlicher Kühnheit und Kraft balanzieren.

Diesem folgt zum Erstenmal:

Das Häuschen in der Rue.

Lustspiel in einem Aufzuge. Nach dem Französischen frey bearbeitet vom Verfasser der Modersorheiten.

P e r s o n e n:			
Frans, Hausinfecter, } des Baron Straßhof,	Hr. Zimmer	zwey Bediente, } Hr. Fischer	
Grasgrün, Gärtner, }	Höllner	zwey Bediente, }	Hr. Elna
Hint, Kammerdiener, }	Hr. Wache	zwey Kammerfrauen, }	Mad. Fischer
Frau von Wicken, des Barons Verlobte, . . .	Mlle. W. Verroisen		Mad. Kirchhofer
Wardel, } im Dienste . . .	Hr. Aug. Demini		
Drans, } des Barons Kinde, . . .	Hr. Ed. Demini		

Zum Beschlusse:

Harlequinal's Doctor.

Römische Pantomime in 1 Act, ausgeführt von der Familie Chiarini.

Unterzeichnete Familie zeigt hiemit ergebenst an, daß die heutige Vorstellung zu ihrem Vortheile bestimmt ist. — Durch die gütige Theilnahme, aufgemuntert gibt sie sich die Ehre Einen hohen Adel löbl. k. k. Militair und verehrungs würdiges Publikum geborsamt einzuladen.

Die Familie Chiarini.

Die P. T. Herren Abonnenten der Logen und gesparten Sitze, werden höflich ersucht, ihre Willensmeinung wegen Verbehaltung derselben bis 10 Uhr Doemittags gefälligst anzuzeigen.

Freypilletts sind heute ungültig.

Der Anfang ist Schlag 6, das Ende um 8 Uhr. — Die Kassa wird um halb 8 Uhr eröffnet.

Bérletszünet.

Buda.

Ma, 1825. január 21-én, pénteken a városi királyi színházban

a CHIARINI család

hetedik alkalommal mutat be társulatával akrobatikus mutatványokat kifeszített kötélén.

Első szakasz.

Tánc egyensúlyozó rúddal.

1. A kis Chiarini korához képest rendkívüli tánccal tünteti ki magát.
2. Paul Chiarini úr pas de force-ot táncol.
3. Flore Chiarini úrhölgy nagyon kellemes tánccal produkálja magát a kötélén.
4. Ifjabb Chiarini úr groteszktáncot lejt a kötélén.
5. Chiarini úrhölgy piemonti táncot ad elő a kötélén.
6. Anton Chiarini úr bajazzóként különböző táncokat ad elő két gyermekkel a kifeszített kötélén.
7. Flore Chiarini úrhölgy és a Chiarini fiútestvér urak szép csoportozatot mutatnak be a kötélén.

Második szakasz.

Tánc egyensúlyozó rúd nélkül.

1. Flore Chiarini úrhölgy különböző táncokat ad elő karikával és köpennyel.
 2. Chiarini úrhölgy új táncot ad elő önnön fantáziája nyomán.
3. Felix Chiarini úr egészen új táncokat és általa kitalált egyensúlyozó műveleteket mutat be, melyek közül kiemelkedik a zászlós tánc, mely során előre és hátra szaltóra vállalkozik.

Azután:

Felix Chiarini úr egyensúlyozó rúd nélkül megy végig a kifeszített kötélén a színpadtól a legfelső karzatig, a visszaúton, a magasban kifeszített kötél közepén pedig egy kézen állva, egészen szabadon és lebegve, rendkívüli vakmerőséggel és erővel egyensúlyozza testét.

Ezt követi első alkalommal:

Házikó a mezőn.

Vígjáték egy felvonásban. Francia után szabadon a Divatbolondériák szerzőjétől.

Franz, házfelügyelő,	}		Wimmer úr
Fűzőld	}	Strahldorf báró kertésze	Zöllner
Fink	}	komornyikja	Macho úr
von Birken kisasszony, a báró jegyese,	}		W. Bervison úrhölgy
Wordack,	}	Minden báró	Ag. Demini úr
Bruno,	}	szolgálatában,	Ed. Demini úr
Két szolgáló,	}		Fischer úr
			Sluka úr
Két komorna,	}		Fischer kisasszony
			Kirchhofer kisasszony

Végezetül:

Harlekin mint doktor.

Komikus pantomim 1 felvonásban, a Chiarini család előadásában.

Alulírott család ezúton hirdeti ki alázattal, hogy a mai előadás az ő javára kerül bemutatásra. – Jószándékú részvétel által felbátorítva abban a szerencsében részesül, hogy a legalázatosabban invitálja a főnemességet, a dicséretes cs. kir. katonaságot és a tiszteletre méltó publikumot.

A Chiarini család.

A páholyok és a zártszékek mélyen tisztelt bérletesei engedelemmel kéretnek, hogy délelőtt 10 óráig vonatkozó igényüket nyilvánítani szíveskedjenek.

A szabadjegyek ma nem érvényesek.

Kezdeté pontban 6, vége 8 óraker. – A pénztár fél 5 óraker nyit.

Pietro Bono második mutatványa.

Bérlet

Pesti magyar színház.

118. szám.

Vasárnapon, Februarius' 24-kén, 1839.

J. B. BONO

akrobat - athlet - mimicus társaságnak

Második mutatványa PIETRO BONO

parisi akrobat iskola' első tánczosa' igazgatása alatt.

Első szakasz:

Tánczok a' feszített kötélén.

- 1) Angela Bono assz.
- 2) Pietro Pediani ur.
- 3) Theresa Stefani k. a.
- 4) Pietro Bono ur, az ugy nevezett
DIAVOLETTO, ki két üvegen suly-
egyent fog tartani.
- 5) A' kis Anette Bono.
- 6) Ales. Bono ur.

Sulyegyenlitő nélkül.

- 1) Pietro Pediani ur.
- 2) Pietro Bono ur, ki több salto morta-
lékkal végzi be ezen szakaszt.

Második szakasz:

Athlet erőgyakorlatok, akademiái állások, harczgyakorlatok, és csoportozatok
PIETRO PEDIANI, és PIETRO BONO urak által, végzik I carus
repülésével's az olympiai forgó oszloppal.

Harmadik szakasz:

A' magos út, t.i. záradékul Pietro Pediani, és Pietro Bono urak két feszített
kötélén fel mennek a' felső karzatra, és onnan vissza jönnek.

Ezt megelőzi először:

ÉN VOLTAM.

Vigjáték 1 felvonásban. Irta Hut, fordította Telepy György.

Haszonbérló	—	—	—	—	Szerdahelyi ur.
Felesége	—	—	—	—	Bartháné assz.
Ennek huga	—	—	—	—	Komlóssy Ida.
Péter, a' haszonbérló szolgálja	—	—	—	—	László ur.
Szomszéd asszony	—	—	—	—	Kovácsné assz.

Kezdeté 7-edfélkor, vége 9-kor.

Kedden, Februarius' 26-kán 1839, adatik bérlet-szünéssel Felbér Mária' k. asszony'
jutalmául: „Bál-éj.” Opera 5 felvonásban, francziul írta Scribe, fordította Szerdahelyi,
muzsikáját szerzette Auber: az álörzösbált, és tánczokat rendezte, és betanította Kolo-
sánszky — az új öltözetek-álörzösbált alakok, a' parisi minták szerint készítettek. az új
diszletet festette Otto.

Mit hoher Bewilligung
sind hier angekommene gymnastische Künstler-Vesellschaft, unter der Leitung des Herrn
FRANZ DUPSKY,
die Ehre haben
große
gymnastische Vorstellungen
zu produziren.

Bestehend: in Portiere-Parcours und große Saltamortale-Sprünge, welche von 4 bis 5 Fuh hoch, drei- und viermal hintereinander, wobei noch größere neu erfindene Kamellen-Sprünge ausgeführt werden. Dann folgen Ausbreiche, epaische Promenaden und Quasibars, worin besonders der tollige Salasso auf dem sogenannten englischen Holzgitter. Zeile ein bedeckter Holzkasten auf dem Kopfgegründe überführen wird. Dem Wichtigsten sind das schwerste aller gymnastischen Kunststücke, nämlich: die große

ASCENSION,

von einem selbstigen Knaben, auf eine sehr bewundernswürdige Art ausgeführt.

Begleitet werde ich die Ehre haben, einen großen

Luft-Ballon

ausfliegen zu lassen.

Preise der Plätze: Standplatzsitzen zahlen nach Belieben. Erster Platz 50 kr. Zweiter Platz 25 kr. Dritter Platz außer dem Stuhl 6 kr. W. W.

Der Schauplay ist

Der Anfang ist mit Schlag 1 Uhr.

5.19

Franz Dupsky (Dubszky, Dupszky Ferenc, ?–1874 után) társulatának falragasza
Ismeretlen helyszínen, é. n.

papír, fametszet

49,5×41 cm

Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép- és Nyomatványgyűjtemény, ltsz. 54.122.4

Felsőbb engedéllyel lesz szerencséje az ide érkezett gimnasztikai művésztársulatnak **Franz Dupsky** úr irányítása alatt
nagyszabású **gimnasztikai előadásokkal** szerepelni.

Tartalmuk: talajugrások és nagy szaltó mortale ugrások, amelyeket 4-5 asztalnyi magasságban, előre és hátrafelé végeznek,
s emellett még nagyobb, újonnan kitalált trambulínugrások is bemutatásra kerülnek. Ezeket követik szépminőségű egyiptomi
piramisok és egyensúlyozó gyakorlatok, melyek kíséretében a különösen tréfás bajazzo az úgynevezett angol futószáron a
legkellemesebb módon lepi meg a mélyen tisztelt publikumot. Végezetül valamennyi gimnasztikai művészet legnehezebbikét,
nevezetesen a nagyszabású

ASZCENZIÓT

mutatja be roppant csodálatraméltó módon egy 12 éves fiú. Egyúttal lesz szerencsém egy nagy **léggballont** felereszteni.

Helyárak: rendi személyek tetszés szerint fizetnek. Első hely 30 krajcár. Második hely 15 krajcár. Harmadik hely a körön kívül
6 krajcár bécsi pénzben.

A helyszínen

Kezdetre pontban órákor.

5.20
 5-y. szígnő
 Blondin a Margitszigeten,
 1864
 papír, könyomat
 16×24 cm
 Budapesti Történelmi Múzeum
 – Kiscelli Múzeum,
 Fővárosi Képtár,
 Metszettár, ltsz. 18794

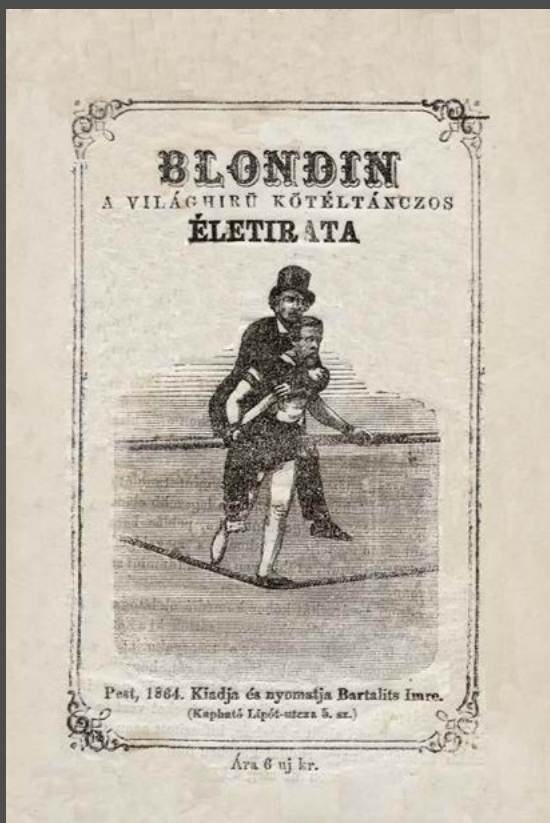
5.21
 Ismeretlen alkotó
 Blondin portréja mutatványának
 jelenetképeivel, 1864
 papír, könyomat
 Pest, Lith[ographische] Anst[alt] v.
 Gebr[üder]n] Deutsch
 40×29,5 cm
 Budapesti Történelmi Múzeum
 – Kiscelli Múzeum,
 Fővárosi Képtár, Metszettár,
 ltsz. 28643

5.22

Lebensbeschreibung des weltberühmten Seiltänzers Blondin (Blondin, a világhírű kötél-táncos életének leírása)
 Pest, Bartalits, 1864 (reprodukció)
 8 o. 19 cm
 Országos Széchényi Könyvtár,
 Törzsgyűjtemény, 314.331

5.23
Blondin a világhírű kötél-táncos életirata
 Pest, Bartalits, 1864 (reprodukció)
 8 o. 18 cm
 Országos Széchényi Könyvtár,
 Törzsgyűjtemény, 314.905

5.24

Mi annak az oka, hogy Blondin le nem esik a kötélről?
 Pest, Poldini, 1864 (reprodukció)
 8 o. 17 cm
 Országos Széchényi Könyvtár,
 Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 635

5.25

Gautier és a szarvas
 Fatér Anna animációja, 1:37 perc, 2022

5.26

Kötél-tánc Ádám Krisztián közreműködésével
 Fellegi Dénes filmje, 2:54 perc, 2022

6. **ROMANTIKUS** **ILLÚZIÓK**

A szórakoztató illúziókeltés a 19. század elején kezdett népszerűsödni és önálló foglalkozássá válni. A költő Goethe 1830-ban már bűvészdobozt ajándékozott unokáinak,¹ és a magyar társasági lapokban is szerepelt időnként egy-egy egyszerűbb, az unalmasabb szalonesemények feldobására alkalmas kártyakunstszt leírása.² A ma ismert első magyar nyelvű bűvészkönyvet Tometsek János írta és adta ki 1803-ban *A kis Tátos* címmel.³ Struktúrája a 20. századi modern bűvészkönyvekéhez hasonló: először az effektust, utána pedig annak megoldását írja le. A 87 különböző trükk között szerepel mikromágia, a ház körüli eszközökkel vagy állatokkal előadott tréfák; alapos előkészületet és vegyi kellékeket igénylő fizikai és kémiai trükkök (például izzó szenet tenyéren hordozni); kutyák és madarak idomítása, de tyúkszem ellen és fogtisztító por készítéséhez is tanácsokat talál benne az olvasó. A művet végül egy csokor találós kérdés és kegyetlen favicc („Miért jó minden ételben’ a’ disznó hús? Mert ő belé is jó volt minden étel.”) zárja. Az, hogy mennyiben volt ez Tometsek saját szellemi munkája, gyűjtése vagy tapasztalata, ma már nehéz visszakövetni. Viszont egy évtizeddel később Czövek István *A mágyiás ezermestere*⁴ már címében is jelzi, különböző publikációkból kompilálta össze a szerző a bemutatott 263 (!) trükköt.⁵ Mindkét könyv elsősorban az amatőr és nem éppen kifinomult szórakoztatást célozta meg.⁶ E korai időszak harmadik munkája, a *Varázslatok*⁷ viszont feltehetően már leleplező szándékkal jött létre: szerzője *Takarki* álnéven adta ki munkáját, és neves bűvészek trükkjeinek magyarátatát ígérte – vagyis olyanoknak szánta, akik számára a címben feltüntetett előadók nevei ismertek voltak. Mindazonáltal a könyvekben közzétett trükkök nem voltak alkalmasak arra, hogy azok alapján valaki műsort állítson össze, és turnéra induljon; viszont beavatás, kedvcsináló lehetett a további kémiai-optikai kísérletezéshez.⁸ A profik saját maguk fejlesztették ki trükkjeiket, melyek mechanikáját gondosan óvták másoktól. Egy előadónak nem volt elég egy műsornyi trükköt bemutatni; az egyes esték nézői közt nagy volt az átfedés, és a sajtó is nemegyszer csalódottan közölte, hogy aznap semmi újat nem láttak az előző produkcióhoz képest.⁹ Alkalmas helyszínt találni sem volt könnyű minden turnéállomáson: míg ma sportcsarnokoktól kezdve hálószebászpadokig különböző méretű és adottságú helyek állnak rendelkezésre, a reformkori kínálat ennél jóval szűkebb volt. A választék kimerült magánszalonokban, fogadók termeiben vagy a városi színház(ak) épületében – de mindhárom más befogadóképességgel és presztízzsel rendelkezett.

A NEMZET BŰVÉSZE

A 19. század első felében folyamatos vita tárgyát képezte a Nemzeti Színház mutatóanyagokat befogadó szerepe, vagyis a nemzeti szimbólum elit- és populáris kultúrához való viszonya. (A város más színházai, így például a Pesti Német Színház kapcsán ha volt is, lényegesen visszafogottabbnak bizonyult az ezzel kapcsolatos polémia.) Pukánszky Kádár Jolán 1940-ben, a színház százéves évfordulójára írt könyvében értően fogalmazta meg a színház korabeli helyzetét: „A Nemzeti Színház ezekkel [a mutatóanyagokkal] is a nemzeti ügyet szolgálta, mert létét vélte erősíteni velük s ha az elvárt odadobja a létet, megsemmisíti s összetöri vele a nemzeti színészetnek még a lehetőségét is. A művészi körülhatárolás pedig akkor még ismeretlen volt. A Nemzeti Színház kénytelen volt egy fejlődésnek induló város nyelvben, szellemben, társadalmi összetételben heterogén közönség[é]nek minden zenei és színi szükségletét kielégíteni az operától a varietéig. Épen neki volt a hivatása, hogy ezt a sokrétű lakosságot színházi közönséggé ötvözze.”¹⁰ A korszak elvi vitájának két végpontját a mutatóanyagokat az útonálló csőcselékkel szemesítő elitisták¹¹ és a műsorok népszerűvel jellegét kiemelő vélemények képezték.¹²

1 Werner H. A. Debler: *Leopold Ludwig Döbler, 1801–1864. Wiener Hofschenspieler und Zauberprofessor aus einem alten Schwäbisch Gmünder Geschlecht*. Schwäbisch Gmünd, Einhorn, 2001, 151. o.

2 Ismeretlen szerző: A megmutatott Kártyát mássá változtatni. *Hasznos Mulatságok*, 1820/30., 239. o.

3 Tometsek János: *A kis Tátos avagy út-mutatás a’ természeti Varázslásból könnyű, és mulatságos Alakjátékok’ készítésére*. Kalocsa, 1803; vö. kat. 6.10.

4 *A’ mágyiás ezermester, mellyet Eckartshausenből, Philadelphiból és Wagner János Mihály Írásaiból, a’ társaságos vig mulatságnak, ’s idő töltsének okáért és a’ babonáság, kísértés, bűvölés, bájjolás mesterségében vetett erős hitnek meggyengítése kedvéért egybeszedett és magyar nyelven kiadott Czövek István*. Pest, 1816; vö. kat. 6.11.

5 Néhányat szinte szó szerint *A kis Tátos*-ból vett át: „Egy egyes rántással 9-et írni”; „A tejet vérré változtatni” stb.

6 „35. Hogy a’ ló tiktojásokat tojjon. Fogagy valakivel. Azután 3-4 tik tojásokat sós vajjal, vagy fa olajjal jól megkengetvén, hogy igen sikamló legyen dugdosd a’ lónak alfelibe; a hegyes végével toid bé előbb csendesen, ne fély a’ lónak semmi baja nem lesz, mert a’ felől oda a’ kezedet is bé dughatod; majd megládd egy kis idő múlva, egy más után szépen ki tojja azokat a’ ló. Hogy a’ tojások öszve ne történjen, hincsal alá jó vastagon töreket vagy szalmát. Annak, a’ kivel fogadtál a kezébe is oda adhatod, hogy el hidje, sőt megfőzvének meg is eheted, és az áldomást reá megihattátok, a’ mibe t. i. fogadtatok.” *A mágyiás ezermester*, 16. o.

7 *Varázslatok vagy: Bosco, Philadelphia, Petorelli, Comte és mások jelesebb szemfényvesztési darabjai. Útmutatásul azoknak, kik a’ varázslatok természetességét általlatni, ’s a’ meglepőbb darabok mutatása által másokat gyönyörködtetni akarnak*. Kassa, Takarki, 1835.

8 Az *Ezermester* a hordozható camera obscura készítését is leírta.

9 „Február 24-dikén: Galeuchet Lévi úr harmadik előadása üres padok előtt. Csak a magyar közönség műveltségére mutat az, hogy utóbbi időkben bármely drama adatására nagyobb számmal jelent meg, mint ez estve. De elég is az efféle haszontalanságokat egyszer látni; mert Lévi úr ma ismét csak azon dolgokat mutatá, melyeket két első ízben; ígéré azonban a közönségnek, miként jövő alkalommal őket mind új, még eddig nem látott (?) bűvészi dolgok előadásával fogja meglepni.” *Divatcsarnok*, 1854. február 28., 278. o.

10 Pukánszky Kádár Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története*. 1. Magyarország újabbkori történetének forrásai, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1940, 138. o.

A színház 150. évfordulójára megjelentetett kötetből már hiányzott ez az átfogó szemlélet. Kerényi Ferenc: *A nemzeti romantika színháza 1837–1849*. In: uő (szerk.): *A Nemzeti Színház 150 éve*. Budapest, Gondolat, 1987, 11–37. o.

11 „[V]alóban csudálni lehet, milly türedelemmel hallgattatik a’ sok rossz énekes és énekesné, – nézetnek Rappo, Romanini ’s több effélék’ nem nagy színpadra, hanem vásári kunyhóba való mutatóványai, a’ galériák’ s ingyenjegyesek’ szünetlen ’s néha illetlen tapsai közt, a’ rosszul világított házban, hol az ügyetlenül készült nagy lámpa oly mostohán terjeszti gyenge sugarait, mint a’ nap ködös novemberben.” Pesti Lajos: *Levelezés. Hírnök*, 1837. július 4., 1. o.

12 „A kinek szeméi épek, esze, szíve helyén és észlelni tud ott a hol kell, befogja vallani, hogy Bosco vagy Rappo szemfényvesztő természettani kísérletei egy este több proselyt[át] [követőt] szereznek az alsó néprétegekben a művelődésnek, mint a tanköteles évrnek dorgáló szavai, erkölctstani kézikönyvei, paedagogiai csesebecsés és paedag[og]iai kopalattásai, ültögei.” Szeremlei Samu: *Schwarz Gyula: A közoktatási reform, mint szükséglet Magyarországon c. munkájáról. Protestáns egyházi és iskolai lapok*, 1868. december 13., 1606–1613 o., itt: 1608. o.

Eközben a harmincas évek színházi gyakorlatába az is belefért, hogy az éppen városban tartózkodó mutatványost és tudását integrálták az előadásba. Samuel Motty kaucukakrobatát és erőművészt „belerendezték” Nestroy *Majom és vőlegény*¹³ című darabjába majomnak. (Ebben pénzügyi szempontok is közrejátszhattak; kapott is érte a színház hideget és meleget egyaránt.)¹⁴ Mégis, ez a konfliktus elsősorban a fellépő bűvészek kapcsán érhető tetten; feltehetően azért, mert ez a fajta előadás a korszakban kimondottan verbális műfajnak számított, és a nyelvre az identitásformálás és nemzetépítés egyik legfontosabb eszközeként tekintettek. Nem ismerünk kiemelkedő magyar származású bűvészt a korszakból, csak műkedvelőket.¹⁵ Ugyanakkor a kontinens színpadjain ketten is európai világhírré tettek szert: Ludwig Döbler és Bartolomeo Bosco.

AZ OSZTRÁK DÖBLER A MAGYAR NEMZETI SZÍNHÁZBAN

Ludwig Döbler (1801–1864) Bécsben született, és aranyműves apja nyomdokain járva gravírozást tanult az ottani Akadémián.¹⁶ Fizikai és mechanikai trükköket először 1825 körül mutatott be, és miután Metternich herceg, a korszak ikonikus konzervatív politikusa „felfedezte”, I. Ferenc magyar király előtt is felléphetett Pozsonyban. A bécsi színházak meghódítása után európai turnéra indult; Weimarban Goethe azt írta az emlékkönyvébe: „Kell még egy pecsétes diploma? Elhitted velünk a lehetetlent.”¹⁷ 1829 márciusában mutatkozott be először a Pesti Német Színházban, majd két héttel később két előadás erejéig Budán is.¹⁸ A beszámolókat váratlan eredetiségét emelték ki, és hogy műsora a nem sokkal korábban a városban föllépő Boscóval egyenrangú. 1840-es második látogatásának körülményei már jobban dokumentáltak. 1837. augusztus 22-én megnyílt a Pesti Magyar Színház azzal a céllal, hogy ott kizárólag magyar nyelvű előadások szülessenek. A színházat Pest vármegye részvénytársaság formájában működtette. (1840 májusában a pozsonyi országgyűlés alkotta törvény alapján vált állami színházzá, és vette fel a Nemzeti Színház nevet.) A színházat üzemeltető részvénytársaság elnöke hívta meg Döblert a Magyar Színházba, aki el is fogadta az invitálást.¹⁹ Csak hogy a Pesti Német Színház bérlője, Alexander Schmid(t) tiltakozott a városi tanácsnál, hogy „Döbler német előadásai a Magyar Színházban teljesen ellentétesek ennek az intézménynek eredeti céljával és nem egyéb, mint kasszaspekuláció, amely számomra rendkívül káros, hiszen a német szemfényvesztő előadásokat nagyrészt a német közönség látogatja és ez a közönség távol marad az én színpadomtól.”²⁰ Vagyis a német színház vezetője kérte számon, hogyan kerül német nyelvű előadás a magyar színházba, miközben azok saját nyelvüket kellene ápolják. Igaz, nem a domborodó magyar mellekért tette, hanem a konkurenciától tartott; az ő szempontjából már a magyar nyelvű színház fölépítése is sértette szerződésének eredeti kondícióit. A szerződés szerint ráadásul jogosult volt a vándor előadók tiszta bevételének negyedére, függetlenül attól, hogy azok a városban belül vagy azon kívül produkálták magukat. A magyar színház azonnal igazságtalanságot és elnyomást kiáltott, mondván „független” státuszuk miatt is hátrányosabb helyzetben vannak, mint a német; valamint „azt sem látja az igazgatóság, miért a’ pesti magyar színházban némely mutatványok, a fentebbeknél fogva is, ne adattathatnának; annyival inkább, hogy már ilyenek valósággal adattak is; mert ilyen volt Pietro Bono kötélén tánczó; ilyen Rappo; ilyen Motti mutatványa; a’ mire ha talán az mondatnék, hogy már azok előbb a’ német színházban is felléptek volna, ismét az következnek, hogy a pesti magyar színház a’ németnek utána téve, annak alája vettetik [...]. De meg kell jegyezni: hogy Bassi nevű bűvész²¹

13 Johann Nestroy: *Affe und Bräutigam*, énekes bohózat. Ösbemutató: Bécs, Theater an der Wien, 1836. július 23. Magyarországi bemutató: Pesti Német Színház, 1837. jan. 19., magyar nyelvű bemutató: Pesti Magyar Színház, 1838. december 2.; vö. *Rajzolatok a’ társas élet és divatvilágból*, 1838. december 6., 360. o. A szerepet először Eduard Klischnigg alakította; vö. Gareis: Klischnigg als Affe Mamok, 1837, Historisches Museum der Stadt Wien, közli Jörn Merkert (szerk.): *Zirkus Circus Cirque*. Berlin, Nationalgalerie Berlin, 1978, 26. o.

14 „A’ majom és vőlegényben Motty Sámuel ur Mamok majom alakjában lépett fel, melyben olly sokszor látta őt a’ pesti közönség a’ német színpadon. A’ drámai művészetben a’ magyar színpadon úgy látszik, nagyon szépen haladunk; borjuk, lovak, majmok egyre váltogatják egymást e’ színpadon, mit mi e’ ház méltóságával, midőn éppen az forog szőnyegen, hogy nemzeti intézette alakítások, sehoggy sem tudunk megegyeztetni, bárha szívesen megbocsátunk is a’ majomnak azért, mivel udvari színházban is föllépette.” *Rajzolatok a’ társas élet és divatvilágból*, 1838. december 6., 360. o.

15 Egyikük, Joób (Jóbb/Joob) Zsigmond (?–1847) a Nemzeti Színház tenorja volt, aki „Bosco bűvész tanítványaként” a Nemzeti *Ál-Döbler* című produkciójában bűvésztrükköket mutatott be; vö. *Honművész*, 1840. május 21., 327. o.

16 Döbler élete alapos részletességgel feldolgozott; vö. Debler: i. m. Kat. 6. 8.

17 „In das Stammbuch Ludwig Döblers: Bedarfs noch ein Diplom besiegelt? Unmögliches hast du uns vorgespiegelt”. Johann Wolfgang von Goethe: *Gesamttausgabe der Werke und Schriften in zweiundzwanzig Bänden: Poetische Werke*. 1. kötet. Stuttgart, J. G. Cotta’sche Buchhandlung, 1949, 1057. o. Kat. 6.7a–c.

18 „Nem sokat olvastunk Döbler úrról az újságokban és a falragasán sem ígértek semmi figyelemreméltót, ezért nem is bízunk a fiatal csodaemberben. [...] Ehhez jön még udvarias viselkedése, amely bűvészként jellemzi, így nem csoda, hogy általános tapsot kapott. Döbler úr rendelkezik mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyek művészként és emberként szerethetővé teszik, és csak egy hibája van – német.” Ismeretlen szerző: Die Kunstproduktionen des Herrn Ludwig Döbler, Physiker aus Wien. *Der Spiegel*, 1829. március 21., 183. o.

19 „[T]öbb uraságok, kik Döblernek mutatványait a Bétsi színházba előadni látták, őtet [Földváry Gábort, a Magyar Színház Részvényes Társaság elnökét] arra megkérték, hogy Döblert felszólítsa, hogy Pesten a’ Magyar Színházban mutatványaival a közönséget mulassa, minthogy ezelőtt csak oly művészek léptek fel a magyar színházban, kik már előbb a’ Német Színházban a’ publicumot ünteg mulatták, és minthogy már ezelőt is több művészek a magyar színházban mutatványaikat előadták, azért Döbler a’ Pestre jöve, és itt a magyar színházban előadandó művészi productioira megnyerettetett, ki is levél által megjelenésit megígérte.” Budapest Főváros Levéltára IV. 1202. g. Miss. am. 9438. Patisz Károly városkapitány levele a városi tanácsnak, 1840. február 28.

20 Budapest Főváros Levéltára IV. 1202. g. Miss. am. 9438. Alexander Schmid levele a városi tanácsnak, 1840. február 25.

21 Bassi 1838 februárjában lépett fel a Pesti Magyar Színházban, csekély sikerrel. „Minél vígabb volt a’ közönség e’ két hosszú, de egy perczig sem untató két felv. alatt, annál kevesebb volt az, Bassinak, azokra következett, szemfényvesztő mutatványain. A’ jó ember Amerikából és Ázsiából hozott ügyessége’ bizonyítványait, magától a’ nagyúrtól egy dicséző oklevelet, ’s mind a’ mellett bennünket ügyetlenül elrejtett fogásaival nemcsak untatott, hanem örök lödözéseivel damáinknak alkalmatlan is volt.” *Athenaeum*, 1838. március 4., 288. o. Noha 1839-ben és 1840-ben is újra fellépett, nagyobb sikert nem aratott.

is fellépett volt a magyar színházban, a' ki pedig a németben soha nem vala – melly szerint ha az mondatnék is hogy talán az első esztendőben a pesti magyar színház csak színi mutatóványokra vala szánva, már a fentebbi esetek által, azon is túl volnának.”²² Végül megegyezés született: egy bizonyos összegű hálapénzért (Gratification) Schmid nem gördített akadályokat Döbler szereplésének útjába.²³ Döbler felléptetése a magyar színpad számára – noha annak elveivel teljesen ellentétes volt – presztízs- és nem utolsósorban pénzkérdést is jelentett. Vagyis a bevétel és a rang kedvéért a vezetőség hajlandó volt eltekinteni kulturális elveitől.²⁴ Döbler 1843-as visszatérése az addigra ködfátyolképekkel és egy kisebb zenekarral kiegészült repertoárjával ismét óriási sikert aratott, a bűvész egy egész hónapig maradt; Buda város díszpolgárává választották.²⁵ Ekkorra már szinte minden európai királyi udvar kitüntette őt műsoráért. Legnevesebb trükkjei a pisztolylövessel történő gyertyagyújtás és a műsor végén számtalan virágcsokor és bonbon elővarázslása volt egy üres kalapból; ezért aztán virágcsokrokat, kalapokat, édességeket neveztek el róla szerte Európában.²⁶ 1848-ban szerepelt utoljára a városban ködfátyolképeivel a Pesti Német Színházban.²⁷ Döbler 1850 után visszavonult alsó-ausztriai birtokára, ahol Eschenau és Traisen falvak polgármestere lett. Életét végül tanult szakmájában, grávirozóként fejezte be.

BOSCO, A „SZEMFÉNYVESZTŐK SZEME FÉNYE”²⁸

Bartolomeo Bosco (1793–1863) volt az első modern bűvész, aki misztifikálás és a közönség félrevezetése helyett annak szórakoztatására törekedett. Neve száz éven át a mesterség szinonimája volt Európában;²⁹ első életrajza mégis csak néhány éve jelent meg.³⁰ Jelszava az volt: „Gyorsaság, nem boszorkányság!”³¹

Torinóban született, fiatalon harcolt Napóleon oroszországi hadjáratában. A borogyinói ütközet után fogságba esett, két évvel később, 1814-es kiadatása után döntötte el, hogy mutatóványosként tér vissza a civil életbe. 1822-es berlini fellépte után a költő Heine azt írta: „De Boscót, Boscót, Bartolomeo Boscót látni kell!”.³² 40 éven át megállás nélkül turnézott európai városi színházakban és királyi udvarokban. Bosco először 1829. március közepén öt előadás erejéig járt Pesten, ahol a Hét Választófejedelem fogadóban³³ lépett fel nagy sikerrel.³⁴ (Széchenyi István naplójában több együtt töltött soirée-ról is ír.)³⁵ Az 1840-es évekre már európai szupersztár és fogalom lett; a magyar sajtó is követte, merre jár. Először 1843 végén röppent fel a hír, hogy Bosco ismét Pestre látogat, és az újságok üdvözölték a tényt, hogy kizárólag a Nemzeti Színházban fog dolgozni.³⁶ Ez a terv azonban nem valósult meg, és komolyan csak 1845 végén volt ismét szó arról, hogy Bosco újra Pestre látogat – ugyanakkor fellépésének helyszíne nyitott kérdés volt. 1846 márciusára kijelölt szerepléséhez először a Redout merült fel,³⁷ de azt talán Bosco nem találta megfelelőnek.³⁸ Az üres időben gondoskodott saját hírveréséről, és szalonokban, magánházaknál mutatkozott be: Habsburg József főherceg (József nádor) és családja kétszer is meghívta magához.³⁹ Március 15-én sikerült megegyezni három fellépéséről (március 19., 22., 24.) a Nemzeti Színházban – déli 12 órakor.⁴⁰ A szokatlan és előnytelen időpontválasztás mögött a fennálló kultúrpolitikai dilemma állt: az előadás nem magyar (Bosco német, olasz és francia nyelveken dolgozott), de rangos. Nem tudjuk, Bosco miért nem a Pesti Német Színház színpadát választotta, ahol konfliktus nem lett volna; valószínűleg a körötte kialakult liberális-nacionalista hírnév⁴¹ (és esetleg saját szimpátiája) miatt választotta a magyar színházat. A déli 12 óra tehát a magyar érzelmeket simogató kompromisszum volt – este mehetett a házban a magyar

22 Budapest Főváros Levéltára IV. 1202. g. Miss. am. 9438. Földváry Gábor levele a városi tanácsnak, 1840. március 4.

23 Budapest Főváros Levéltára IV. 1202. g. Miss. am. 9438. Alexander Schmid nyilatkozata, 1840. március 11.

24 Döbler után nem sokkal, 1840 decemberében egy francia bűvész, Philippe „chinai öltözetben” szerepelt a Nemzeti Színházban. Csak franciául beszélt, ezért a pénztárnál szórólapot osztottak a jegyek mellé, amelyben ezért (magyarul) elnézést kért. *Honművész*, 1840. december 24., 831. o.

25 Kat. 6.9.

26 Ezt Pesten is kihasználták: „Döbler ur jelenlétét a' Ieleményes Fischer czukrász igen jól használja; mert minden estve más más à la Döbler csemegéjével sok édesség-kedvelőt 's falánkot bűvöl magához.” *Honművész*, 1840. március 19., 200. o.

27 Vö. kat. 6.6.

28 *Honderű*, 1843. december 23., 804. o.

29 Még egy hatvan évvel a halála után kiadott magyar bűvészkönyv is az ő nevét használta a címben. *Bosko bűvészkönyve: meglepő bűvészműtatóványok, amelyek segédeszköz nélkül bemutathatók*, Budapest, Magyar Könyvkiadó [1919]; vö. kat. 6.12.

30 Vö. Alex Rusconi: *Bartolomeo Bosco. Vita e meraviglie del mago che conquistò l'Europa*. Firenze, Florence Art Edizioni, 2017.

31 *Regélő, Pesti Divatlap*, 1843. július 20., 190. o.

32 Joerg K. Sommermeyer (szerk.): *Heinrich Heines Reisebilder. Ausgewählte Werke II*. Berlin, Orlando Syrg, 2019, 28. o.

33 Pest első modern szállodája, 1724–1840 között állt. Váci utcai telkén ma a Pesti Színház épülete található; vö. 6.14; 6.1.

34 „Az idő és a tér eme ura villámgyorsan lehetővé teszi a lehetetlen dolgokat, és jókedvvel és szeszélyességgel fűszerezi előadását. A kiváló pohár[-golyó]játék az emberi gyorsaság non plus ultrája. A kendős művelet, a madárátváltoztatás, az eltűnő órák és gyűrűk bizonyítják, hogy a szemfényvesztés mestere.” *Der Spiegel*, 1829. március 18., 176. o. Vö. kat. 6.1.

35 Vizsota Gyula (szerk.): *Gróf Széchenyi István munkái 12. Gróf Széchenyi István naplói 3. 1826–1830*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1932, 288. o.

36 „Egy német lap ezt írja: »A' magyar nemzeti színház' igazgatósága tudunkra adá, hogy egy az igazgatósághoz épen most érkezett levélnél fogva Bosco ur Boroszlóbi Pestre jöven, csak a' nemzeti színházban adandja mutatóványait.« *Evviva!*” *Regélő, Pesti Divatlap*, 1843. december 21., 1593. o.

37 *Pesti Hírlap*, 1846. január 25., 58. o.

38 *Pesti Hírlap*, 1846. március 12., 169. o.

39 „[Bosco] részint nem talál, részint nem kap alkalmas helyet.” *Honderű*, 1846. március 17., 219. o.

40 Vö. kat. 6.2, 6.3.

41 A helyi érzelmeik már érkezte előtt magyar nacionalista hősként hirdették: „Bosco a világhírű bűvész Bécsbe, s innen fővárosunkba fog jöni, s mondják, hogy mindazt, mi hazánkban külföldi idegen, honivá, nemzetivé fogja átvarázsolni.” *Pesti Divatlap*, 1845. március 23., 388. o.

játék⁴² –, amit Bosco hírneve révén megengedhetett magának. Néhányan persze így is nemtetszésüknek adtak hangot, mondván, fellépése elszívja a nézőket a „hangszegyleti hangversenyről”⁴³ – persze a vele párhuzamosan városban tartózkodó Lehmann légutazásáról nem sajnálta senki a nézőket. A *Pesti Hírlap* szerint a „bementi díjak méregrágák, mindazáltal úgy halljuk, hogy a ’ kiadható helyek’ nagyobb része már a ’ harmadik előadásra is el van foglalva”.⁴⁴ A negyedik, április elsejei, utolsó pesti előadás⁴⁵ után két héttel később még háromszor lépett fel a budai színházban – este hétkor –, és egy jótékonyági előadást is tartott a Budai Nyári Színházban.⁴⁶ Turnéját 1846-ban vidéki magyar városokban (Pécsett, Aradon, novemberben pedig Pozsonyban) folytatta. Többet nem járt Magyarországon, de még egy (sokszorosán áttételes) magyar vonatkozásáról tudunk: 1903-ban a drezdai temető fel akarta számolni Bosco sírját, de Harry Houdini – azaz Weisz Erik, a Budapesten született amerikai illuzionista – vásárolta meg és hozta rendbe. Döbler és Bosco magyar kultúrára tett hatása azonban túlmutat szerepléseiken. Elérték azt, ami azóta is igen keveseknek adatott meg: nevük szófordulattá vált, és közel száz éven át használatban is maradt. Hősromantika helyett azonban gúnyos aktuálpolitikai eufemizmusként terjedt el, miszerint adott képviselő a település pénzét „à la Bosco” vagy „à la Döbler” tüntette (értsd: sikkasztotta) el.

LEVIEUX GALEUCHET, A „KELETI MÁGUS”

Talán az utolsó önálló bűvészeti est a Nemzeti Színház színpadán Levieux Galeuchet „professzor előadása a mágia, kémia, fizika, tisztánlátás stb. [tárgyában]”⁴⁷ volt 1854 februárjában. Nem tudjuk, hogy tényleg utazott-e a Közel-Keleten (Boscóról tudjuk, hogy igen), de az orientalizmus jegyében önmagát „levantei bűvészként” hirdette. Bár portréján nem viselt keleties vizuális attribútumokat,⁴⁸ reklámjain és műsorában azonban igen, hozzájárulva a „keleti mágus” később kanonizálódó toposzához. Plakátját, amely a finom metszetek miatt nem lehetett olcsó, a *Pesti Napló* újságírója a színházhoz méltatlannak találta.⁴⁹ Bécsi szereplése után érkezett Pestre, ahol műsorát Habsburg-Tescheni Albert főherceg és felesége, Hildegárd Lujza hercegnő is megtekintette.⁵⁰ A ködfátyolképek mellett fő száma „a ketté repesztett nyúl (mellyből egyszerre két egyforma, eleven nyúl lesz)” volt.⁵¹

ROBIN ÉS FELESÉGE

Henri Robin (1811–1874) francia bűvész és felesége 1855. január 13-tól a Pesti Német Színházban lépett fel „természettani és tündérlátványi, tulajdonképpen bűvészeti előadásaival”.⁵² Előadása első szakaszában kisebb, bemelegítő trükköket mutatott be (köztük Döbler immár klasszikusát, *Flora virágkosara* címmel), majd a bűvészet szinte minden ágából ízelítőt adott a közönségnek.⁵³ Felesége nemcsak segédje, hanem a plakáton teljes értékű előadóként reklámozott bűvész volt, aki mentálmágiát (*double vue* – „kettős látóerő”) mutatott be.⁵⁴ Műsoruk legnagyobb sikere az *agioscope* ködfátyolképek és az illúziótrükk volt, amelyben Robin eltüntette feleségét („Mme Robin összehasonlíthatatlan eltűnésének rendkívüli kísérlete”), majd a közönség egy tagját is.

42 „Némellyek roszalják, hogy Bosconak, a nemzeti színházban működés, s német francia nyelven tolmacslás megengedett; mi ezt menthetőknek találjuk, annyiból, mert az előadások déiben, tehát rendkívül eső időben történtek; és szívből örvendünk, hogy Bosco tisztelve nemzetiségünket, inkább a magyar, mint a német színházban lépett föl; a miért a P[ester] Zeitung nagyon haragszik.” *Pesti Divatlap*, 1846. március 26., 257. o.

43 *Honderü*, 1846. március 24., 237. o.

44 *Pesti Hírlap*, 1846. március 19., 189. o.

45 Előadásáról és közönségéről érzékeltes beszámolót közölt Kiss Pál. *Életképek*, 1846. április 4., 442–444. o.

46 *Honderü*, 1846. április 28., 339. o.

47 *Fremden-Blatt*, 1853. november 23., 8. o.

48 Eduard Kaiser: Levieux Galeuchet, 1854. ÖNB Bildarchiv und Grafiksammlung PORT_00116049_01.

49 „Miután színházi műrovatunk, a nemzeti színházban előadott bűvészetéről, mint e rovatba nem tartozórol mit sem szólhat, bennünket illet a kötelesség, a nemzeti színház tegnapi előadásáról, mint napi eseményről szólani. De mi sem szólunk az előadás felől, egyedül azon nyegleség feljegyzésére szorítokunk, minek jelét a tegnapi előadás hirdetésén találtuk s mi a nemzeti színház barátait boszankodással tölthető el. Alig ismerünk rá a nemzeti színház színlapjára, annyi s oly otromba körjazzal szegé be azt a t. professzor úr (in partibus infidelium.) A beteges fantasia minden képletére találunk e körjazzokban, mik kisvárosi vásárok alkalmával dulcamaráss figyelmeztetéseknek megjárják, de a nemzeti színház méltóságával meg nem egyeznek. Legfelül torzképekből és majmokból gyurt betűk hirdetik a professor úr praedicatumát: »Le sorcier du levant.« E szavak magyarra fordítva így hangzanának: »a kelet him boszorkánya.« A lap oldalait nagyszájú torzképek és ördögös jelenetek rosul sikerült fametszetei lepik el. E képek között egy pillangó szárnyú alak egy szalagot feszít ki, melyen e betűk olvashatók: »ruption.« Corruption vagy eruption? » *Pesti Napló*, 1854. február 24. [4. o.]. Vö. kat. 6.4.

50 *Hölgyfutár*, 1854. február 25., 184. o.

51 *Hölgyfutár*, 1854. február 23., 176. o. Képen lásd: *Wiener Allgemeine Theaterzeitung*, 1853. december 15., 1200. o.

52 *Budapesti Hírlap*, 1855. január 16., 3455. o.

53 Vö. kat. 6.5

54 *Budapesti Hírlap*, 1855. január 24., 3487. o.

6.1
Bartolomeo Bosco (1793–1863)
falragasza
Pest,
a Hét Választófejedelem fogadó
táncterme, 1829. március 14.
papír, nyomtatvány
46×38,5 cm
Budapesti Történelmi Múzeum
– Kiscelli Múzeum, Térkép-,
Kézirat- és Nyomtatvány-
gyűjtemény, ltsz. 54.122.14

Heute Samstag den 14-ten März 1829,

wird

BOSCO

seine dritte große Kunst-Produktion
im Saale zu den sieben Churfürsten
in zwey Abtheilungen zu geben die Ehre haben.

Mit der Anzeige der dritten großen Kunst-Produktion, welche der Geseftigte die Ehre zu machen hat, flattert er zugleich Einem hohen Adel, löbl. k. k. Militär und verehrungswürdigen Publikum seinen verbindlichen Dank, für die ihm an beyden vorhergegangenen Abenden bezeugten gütigen Besuch und Beyfall ab, mache es sich zur Pflicht auch heute in seiner 3-ten Vorstellung welche ebenfals aus 20 neuen Stücken bestehen wird, keines der vorhergehenden zu wiederholen, außer auf Verlangen

Das beliebte Wechselspiel.

Das Finale der ersten Abtheilung macht:

Das große Experiment Chromatik,

oder:

die schnelle Verwandlung,

welches die verehrten Zuschauer gewis überraschen wird.

Das Finale der zweyten Abtheilung macht:

Die bezauberte Sigeuner Küche,

eine sehr komische Scene.

Es empfiehlt sich Einem hohen Adel, löbl. k. k. Militär und Einem verehrungswürdigen Publikum,

Der ganz erhabene
B. Bosco.

Preise der Plätze. in C. M.

Nobler Gallerie 2 fl. — Sperrstis im ersten Parterre 2 fl. — Entree ins 2te Parterre 1 fl. — Gallerie 30 kr.

Die angegebenen Billets sind nur für die Vertheilung gültig, für welche sie gelöst sind.

Billete sind in der Kunsthandlung des Herrn Ferdinand Tomala in der Waisen Hofe zu haben.

Die Kassa wird um 4 Uhr eröffnet. Der Anfang ist um 5, Ende vor 7 Uhr.

Pest

Ma, 1829. március 14-én

a Hét Választófejedelem termében

BOSCO

úrnak lesz szerencséje két szakaszban bemutatni

harmadik nagy művészeti előadását.

E harmadik nagy produkció kihirdetésével, melyet alulírottak van szerencséje eszközölni, egyúttal lekötelezett hálóját fejezi ki a főnemességnek, a dics. cs. k. katonaságnak és a tiszteletre méltó közönségnek a két megelőző estén tanúsított jóindulatú látogatásáért és tetszésnyilvánításáért, és a mai, harmadik előadásán is, amely újfent 20 új mutatványból áll, kötelezi magát arra, hogy nem ismétli meg semelyik korábbi darabját, csakis közkívánatra.

A közkedvelt pohárjáték.

Az első szakasz fináléjában:

A nagy földmérő kísérlet,

avagy:

a gyors átváltozás,

amely bizony meglepetést okoz a tisztelt nézőknek.

A második szakasz fináléjában:

A varázslatos cigánykonyha,

egy roppant tréfás jelenet.

A főnemesség, a dics. cs. k. katonaság és a tiszteletre méltó közönség kegyeibe ajánlja magát

B. Bosco.

Helyárok ezüstpénzben.

Nemesi karzat 2 forint. – Első földszinti zártszék 2 forint. – Belépés a második földszintre 1 forint. – Karzat 30 krajcár.

A kiadott jegyek csak arra az előadásra érvényesek, amelyre megváltották őket.

Jegyek válthatók a Ferdinand Tomala úr Váci utcai műkereskedésében.

A pénztár 4 órakor nyit. Kezdeté 5, vége 7 órakor.

PEST.

A nemzeti színházban

Kedden, martius 24-én, 1846,

déli 12 órakor

adja:

B O S C O

HARMADIK és UTOLSÓ

varázs-mutatványát

az aegyptomi magia köréből;

két szakaszban

Előadásban több száza menő bö-mutatványainak legkitűnőbbjeiből, husz legérdekesebb s legjelesebbet fog előadni, melyeknek egyike sem adatott két első előadásában.

Mutatvány-szünetekben és előadás előtt EGRESSY BENJÁMIN magyar népzenező társasága lesz szerencsés a t. cz. közönséget mulattatni.

HELYÁRAK EZÜST PÉNZBEN:

Főhely már nem kapható. Zártszék földszint 2 fr. Zártszék 2-ik emeleten 1 fr. 30 kr. Bemenet földszint 1 fr. Bemenet 2-ik emeleten 40 kr. Bemenet karzaton 20 kr.

A pénztár reggeli 10 órakor megnyitattik; előadás kezdete pontban déli 12 órakor, vége 2 óra után lesz.

Ezen varázsmutatványok, a színházi rendes előadások során teljesen kívül lévén, semmi néven nevezett BÉRLETT- vagy SZABAD jegy nem érvényes.

Nyomtatott Beimelnél,

6.2

Bartolomeo Bosco (1793–1863) falragasza
Pest, Nemzeti Színház, 1846. március 24.

papír, nyomtatvány

39,5×24 cm

Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 54.122.13

6.3
 Grundig
 In memoriam et honorem
 Bartholomaei Bosco, 1846
 papír, könyvomat
 44,3×30,4 cm
 Kolozsvár, Jezsuita nyomda
 Magyar Nemzeti Múzeum,
 Történelmi Képcsarnok,
 ltsz. TK Gr 56 599

NEMZETI SZÍNHÁZ.

Bérlet Pest, esütörtökön, február 23-án 1854. 228 szám.

LEVIEUX GALEUCHET
 professor urnak, levantei bűvésznek
 2-dik nagy és rendkívüli fényes ELŐADÁSA,
 a magasabb magia, chemia, physika, mechanika, galvanismus, s indiai és chinai játékok köréből.

Levieux ur ma mindazon műremeket előadja, melyeket az egyiptomiak a Pharaók korában végrehajtottak, valamint a legújabb s legdivatosabb műdarabokat is.

Vége a mechanika, physika, chemia, galvanismus, kettős ábrák, a hydraulika és villanyosság köréből a legmeglepőbb mutatóványokkal lépend fel.

Levieux ur, a meglepés tekintetéből, előadandó kísérletei műsorozatát nem teszi közzé; melyek kétségkívül a nézőt a legnagyobb bámulatra fogják indítani, egy halandó kezében ennyi bűverőt látván egyesítve.

Az egész előadás két szakaszra fog osztatni.

Azon osztatlan tetszés és csudálat, mely Levieux Galeuchet urnak, a magasabb physika és magia professorának előadásait Europa minden nagyobb városában kísérte, kezeskedik, hogy rendkívüli mutatóványai itt is a legnagyobb tetszésben fognak részeshetni, mire annál is inkább figyelmetlenek a t. közönség, mert egyéb szerződési viszonyainál fogva, előadásaival a legrövidebb időszakra kényszerül szoritkozni.

Helyarok pengő pénzben: Földszinti s első emel. páholy 6 for. Második emel. páholy 5 for. Földszinti székerek 1 for. Második emel. székerek 40 kr. Földszinti bemenet 40 kr. Második emel. bemenet 24 kr. Karzat 10 kr. — Tíz évnel nem idősebb gyermekek számára földszinti gyerekszéky 20 kr. másod... gyerekszéky 12 kr. Támlásszék az erkélyen 2 ft.

Kezdele 7 órakor. vége 9-kor.

Emich Gusztáv könyvnyomdája, ur-utczán, 8 sz. n. Kiadta: Szégliget, tükör.

6.4
 Levieux Galeuchet falragasza
 Pest, Nemzeti Színház,
 1854. február 23.
 papír, fametszet
 39×31,5 cm
 Pest, Emich Gusztáv
 Budapesti Történelmi Múzeum
 – Kiscelli Múzeum, Térkép-,
 Kézirat- és Nyomtatvány-
 gyűjtemény, ltsz. 54.122.11

Pesth. Deutsches Theater.

86. Vorstellung Freitag den 26. Jänner 1855. im Abonnement.

Große außerordentliche Vorstellung von H^{rn} & M^{ad}. Robin aus Paris,

welche aus den vorzüglichsten Piecen des Programms zusammengestellt, aus vier Abtheilungen bestehen wird.

- Erste Abtheilung:
1. Das magische Wörterbuch.
 2. Die Räube von Sans-Souci.
 3. Das Geheimniß eines Schwärzers.

Erste Abtheilung:

4. Der moderne Freischütz, oder: ein Schuß nach den Sonnenstrahlen.
5. Die Erfüllung aller Wünsche.

- Zweite Abtheilung:
1. Die Pillen von Morison.
 2. Der tauchende u. musikalische Harlequin von Bergamo.

Zweite Abtheilung:

3. Flora's Blumentorb.
4. Die Wundermappe von Herrn Robin.

Dritte Abtheilung:

Das außerordentliche Experiment des unvergleichlichen Verschwindens der Madame Robin.

Vierte Abtheilung:

„Der Traum eines Wanderers durch die Kunstwelt,“ dargestellt durch das Agloscope,
woburd zum zweiten Male gezeigt wird

das Riesen-Cyclorama von Lissabon

und das Erdbeben vom Jahre 1755, wobei ein ganz neuer Effect der größten mechanischen Vollendung sichtbar wird.

Programm der Agloscope:

1. Allegorische Tableau der Agloscope.
2. Barenburg, Kais. Lustschloß bei Wien. Dieses Tableau gibt Hr. Robin um das Naturgetreue aller seiner Tableau zu beweisen.
3. Die Ausfahrt aus dem Hafen von Marseille auf dem Dampfschiffe „Egyptus.“ Man sieht das Schiff, die beiden Küsten zurücklassend, in die offene See hinaustreten. (Ganz neues, doppeltes Panorama von Herrn Robin's Erfindung, welches noch nirgends so vollkommen gezeigt wurde.)
4. Die Stadt Avignon mit den Ruinen einer alten römischen Brücke. In der Höhe der Stadt sieht man das weltberühmte Schloß.
5. Riesen-Cyclorama von Lissabon, dargestellt vor dem Erdbeben von welchem diese Stadt am 1. Nov. 1755 heimgefußt wurde. 22 Stöße wurden in der Runde und 50 Meilen weit in die See hinaus verspürt. Der erste Stoß erfolgte um 9 Uhr 40 Min. und in weniger als sechs Sekunden wurden sämtliche Kirchen und Klöster, das Theater, der

6. kön. Pallast, die vornehmsten Gebäude und ein Viertel der Stadt im Grunde erschüttert, wobei 20,000 Menschen ihr Leben eingebüßt. Zuerst folgen die Küsten des Tago-Flusses, dem Schlosse welchem bis zum Patriarchen-Pallast, und die Ansicht des Meeres daselbst.
7. Das Eingangsthor in die heil. Dreifaltigkeit-Kirche.
8. Das Innere derselben im Momente des ersten Stoßes. In diesem Tableau wird sich Hr. Robin bestreben mehrere Effekte vorzuführen, welche das Erdbeben auf das Naturgetreue darstellen.
9. Ein Theil der Stadt, in Ruinen u. brennend, nach dem Erdbeben.
10. Ansicht der ungestümen See während dem Erdbeben.
11. Die Kirche St. Jaf und das Standbild Peter's des Großen in Petersburg, mit Sommer- und Winter-Szene.
12. Der Markus-Platz in Venedig. Einer der schönsten Plätze der Welt.
13. Der Golf von Neapel. In der Ferne der Vesuv u. dessen vulkanischer Ausbruch im Jahre 1819.

Zum Schluß zum zweiten Male: Großes, komisches, belebtes Charivari-Museum.

1. Die Blumen der Liebe und Keuschheit.
2. Die erste Übung einer Tänzerin.
3. Wie leicht man verführt werden kann.
4. Vorstellungen eines englischen Clowns.

5. Der Wamm in einer Fische.
6. Gefahr für die Dämonen.
7. Was ist das nicht immer daum.
8. Es geht es wenn man es zu weit treibt.

9. Neues Ballet-Genre (Pas de deux).
10. Saten in Perlen.
11. Das Alter auf Freierfüßen.
12. Der äthiopische Läufer. (Neuen Photographie.)

Vor dem Beginne der Vorstellung wird Herr **Constant Demebecq.** auf dem noch unbekanntem Instrumente Melophone, einen grossen Marsch (mit Begleitung des Orchesters) und in den Zwischenacten der 3. und 4. Abtheilung eine Quadrille vorzutragen die Ehre haben. (Es ist zu bemerken, daß schon mehrere Instrumente so genannt wurden, deren eigentlicher Name aber „Concertine“ ist.)

Anfang 7, Ende nach 9 Uhr, Kassa-Eröffnung 6 Uhr.

Preise der Plätze wie in den vorigen Vorstellungen des Herrn Robin.

Druck von J. Beimel und Basil v. Kozma in Pesth. 1855. (Untere Donauzeile, Plarsten-Gebäude)

Pest. Német Színház.
1855. január 26., péntek. 86. bérletes előadás.

A Párizsból érkezett Robin úr és asszony

nagy, rendkívüli előadása,
amelyet a műsor legkiválóbb számaiból állítottak össze, és amely *négy szakaszból* áll.

Első szakasz:

1. A mágikus szótár.
2. Sanssouci malma.
3. Egy üzér titka.
4. A modern bűvös vadász, avagy: lövés a napsugarakra.
5. Minden kívánság teljesítése.

Második szakasz:

1. Morison pirulái.
2. A dohányzó és zenélő bergamói harlekin.
3. Flóra virágkosara.
4. Robin úr csodamappája.

Harmadik szakasz:

Robin asszony egyedülálló eltűntetésének

rendkívüli kísérlete.

Negyedik szakasz: „A művészet világában vándorló ember álma”, amely az agioszkóp segítségével jelenik meg, melynek köszönhetően másodszer mutatkozik be

Lisszabon hatalmas ciklorámája

és az 1755. évi földrengés, melynek során a legnagyobb mechanikai tökély egészen új effektusát látni.

Az agioszkóp műsora:

1. Az agioszkóp allegorikus tablói.
2. Laxenburg, csász. nyári rezidencia Bécs mellett. Robin úr abból a célból mutatja be ezt a tablót, hogy bizonyítsa valamennyi tablójának természeti hűségét.
3. Kihajózás a marseille-i kikötőből az „Egyiptus” gőzhajón. Látni, ahogy elhagyva a partot a hajó kisiklik a nyílt tengerre. (Robin úr találmánya ez az egészen új, dupla panoráma, melyet még sehol másol nem mutatott be eme teljességében.)
 4. Avignon városa egy régi római híd romjaival. A város magasságában látni a világhíres kastélyt.
5. Lisszabon óriási ciklorámája, amelyen a város azon földrengés előtt látható, amely 1755. november 1-én sújtotta a várost. Körös-körül 22 rengést lehetett érzékelni, amelyek a tengeren is 50 mérföldnyire érezhetőek voltak. Az első rengés 9 óra 40 perckor következett be, és alig hat másodperc alatt alapjaiban rengette meg az összes templomot és kolostort, a színházat, a kir. palotát, a város legelőkelőbb épületeit és egyik negyedét, aminek során 30 000 ember lelte halálát. Először a Tejo folyó partját látni a Belém kastélyától a Pátriárka palotájáig, majd a tenger látképét.
 6. A Szentháromság-templom bejárati kapuja.
 7. A templom belseje az első rengés pillanatában. Ennél a tablónál Robin úr igyekezni fog több olyan effektust is bemutatni, amelyek a természethez leghívebben adják vissza a földrengést.
 8. Egy városrész romokban, lángokban a földrengést követően.
 9. A földrengés közben háborgó tenger látképe.
10. A pétervári Szent Izsák-székesegyház és Nagy Péter lovas szobra, nyáron és télen.
 11. A velencei Szent Márk tér. A világ egyik legszebb tere.
12. A nápolyi öböl. A távolban a Vezúv és 1819. évi vulkanikus kitörése. Végezetül *második alkalommal*: nagy, komikus, eleven tréfamúzeum.
 1. A szerelem és a csalárdság virágai.
 2. Egy táncosnő első lépései.
 3. Milyen könnyen csábul el az ember.
 4. Egy angol bohóc fellépése.
 5. Férfi egy palackban.
 6. Veszély hölgyekre nézve.
 7. A libák nem mindig buták.
 8. Így jár az, aki túlzásba esik.
 9. Új tánckar (pas de deux).
 10. Maga a sátán.
 11. Az öreg udvarlói.
12. A kínai táncos. (Hatalmas fotográfia.)

Constant Dennebecq úrnak lesz szerencséje az előadás előtt egy nagy (zenekari kísérettel játszott) indulót, majd 3. és 4. szakasz közötti szünetben egy francia négyest előadnia a melofon nevű, még ismeretlen hangszeren. (Megjegyzendő, hogy már több hangszert is így neveztek, ám ezek tulajdonképpeni jelölése „kézi harmonika”.)

Kezdeté 7 órakor, vége 9 óra után, pénztárnyitás 6 órakor.

A helyárák megegyeznek Robin úr korábbi előadásainak helyáráival.

Nyomta Beimel J. és Kozma Vazul Pesten. 1855. (Alsó Dunasor, a piaristák épülete)

Pest. Német Színház.
137. bérletes előadás.
1848. március 21., kedd.

L. Döbler úr

negyedik optikai előadása
három szakaszban.

Első szakasz: **Új ködfátyolképek.**

1) Előforduló tájak és építészeti látképek.

1. A cosmedini Szent Mária-templom és a Vesta-szüzek temploma Olaszországban
2. A Tungtin-tó Kínában.
3. A királyi palota az angliai Windsorban
4. Argura Albana Törökország európai részén.
5. Tengeri látkép a skóciai Edinburgh közelében.
6. A római Forum.
7. Szent János és Pál temploma belülről.
8. A müncheni Mindenszentek temploma belülről.
9. A velencei hercegi palota belső udvara.
10. Egy kolostor belső kertje.
11. A hohenkönigsbergi kastély föld alatti termének romjai az Alsó-Rajnáánál.
12. A Wasenburg-kastély romjai belülről az Alsó-Rajnáánál (Télen és holdvilágnál.)

2) Magyar hősök.

1. Béla. 2. Keve. 3. Kadicsa. 4. Keme. 5. Attila. 6. Buda. 7. Árpád. 8. Szabolcs. 9. Gyula. 10. Kund. 11. Corvin Mátyás. 12. József nádor.

Második szakasz:

Chromatróp,

avagy **Optikai szín- és vonaljáték.**

Harmadik szakasz:

Fantaszkóp.

Új optikai gépezet, melynek köszönhetően a figurák minden mechanika nélkül, csupán a fénynek a szemre tett hatására mozgó alakokként jelennek meg.

Előforduló mozgó figurák.

1. A török zsonglőr. 2. A hajtányfutók. 3. A karikán átugrók. 4. A favágó. 5. A kínai zsonglőr. 6. A párbajozók.
7. A táncos. 8. A kötél-táncos.

Eme figurákat kísérő díszletek: Török porta. – Sátor. – Vidéki táj. – Kínai porta. – Sziklabarlang. – Gimnasztikai színház.

Előtte:

Egy nő, ki az ablakon kiugrik,

Vígjáték egy felvonásban, Scribe nyomán átdolgozta W. Friedrich. – (Rendező: Berg úr.)

Szereplők:

d'Harcourt lovag
Rudolph, unokaöccse
Gabriele, neje

Bergmann úr.
Urban úr.
Gehringér úrhölgy.

de l'Esparte márkinő, Gabriele anyja
Lise Pomme, bérliő, Gabriele tejtěstvére

Demy asszony.
Kalis-Padjera asszony.

Kezdetre 7 órakor, vége 9 óra után.

Helyárák ezüstpénzben:

1. emeleti páholy 5 forint. – 2. emeleti páholy 4 forint. – Földszinti zártszék 48 krajcár. – 3. emeleti zártszék 30 krajcár.
- Belépő a földszintre 30 krajcár. – Belépő a 2. emeletre 30 krajcár. – Belépő a 3. emeletre 20 krajcár. – Belépő a karzatra 10 krajcár.
- Belépő a földszintre és a 2. emeletre } gyermekeknek – 10 krajcár.
- ” a 3. emeletre } 10 éven aluliaknak – 10 ”
- 1. emeleti páholyülés 1 forint 30 krajcár. – 2. emeleti páholyülés 1 forint.
- (A szabadjegyek és az ingyen belépők kivétel nélkül érvénytelenek.)

137. Vorstellung

Verh. Deutsches Theater.

Dienstag den 21. März 1848.

im Abonnement.

Vierte optische Vorstellung des

Herrn L. Döbler

in drei Abtheilungen.

Erste Abtheilung: **Neue Rebel-Bilder.**

1) Vorkommende Landschaften und architektonische Ansichten.

1. Die Kirche St. Maria und der Tempel der Befal zu Coemodin in Italien.	6. Das Forum in Rom.	11. Die Ruinen des unterirdischen Saales im Schlosse Hohenkönigsberg am Nieder-Rhein.
2. Der Lung-ting-iban in China.	7. Das Innere der Kirche St. Johann und Paul in München.	12. Innere Ansicht der Ruinen des Schlosses Wassenburg am Nieder-Rhein (Bei Winterzeit und Mondbeleuchtung.)
3. Das königl. Schloß Windsor in England.	8. Das Innere der Allerheiligen-Kirche in München.	
4. Arguta Albana in der europäischen Türkei.	9. Das Innere des Hofes im herzoglichen Palaste zu Venedig.	
5. Eine Seeblick in der Nähe von Einburgh in Schottland.	10. Das Innere eines Klostergartens.	

2) **Ungarische Helden.**

1. Béla. 2. Keve. 3. Kadisa. 4. Keme. 5. Attila. 6. Buda. 7. Arpad. 8. Sabolch. 9. Gyula. 10. Kund. 11. Matyás Corvin. 12. Nador Ispán Josef.

Zweite Abtheilung:

Chromatrop,

oder: **Optisches Farben- und Linien spiel.**

Dritte Abtheilung:

Phantaskop.

Ein neuer optischer Apparat, durch welchen Figuren, ohne Mechanik, nur durch den Eindruck des Lichtes auf das Auge, beweglich dargestellt werden.

Vorkommende bewegliche Figuren.

1. Der türkische Jongleur.	4. Der Holzschnitzer.	7. Der Tänzer.
2. Die Dresdener Kauler.	5. Der chinesische Jongleur.	8. Der Seiltänzer.
3. Die Weispringer.	6. Die Duellanten.	

Die bei diesen Figuren vorkommenden Decorationen sind: Ein türkisches Portal. — Ein Zelt. — Eine ländliche Gegend. — Ein chinesisches Portal. — Eine Felsenrotte. — Ein gymnastisches Theater.

Vorher:

Der Weg durch's Fenster,

Rußspiel in einem Act, nach Scribe, von W. Friedrich. — (Regisseur: Fr. Berg.)

Personen:

Cherwell von Porvort	— — — — —	Fr. Bergmann	Marcelle de l'Esparre, Gabrielen's Mutter	— — —	Woh. Dem.
Radelyk von Kelle	— — — — —	Fr. Urban	Die Pomme, Marcelle's Mägdelein	— — —	Mad. Kalle-Pohjara
Gabriele, des Gen Ostin	— — — — —	Die Weisinger.	Dienst.	— — —	

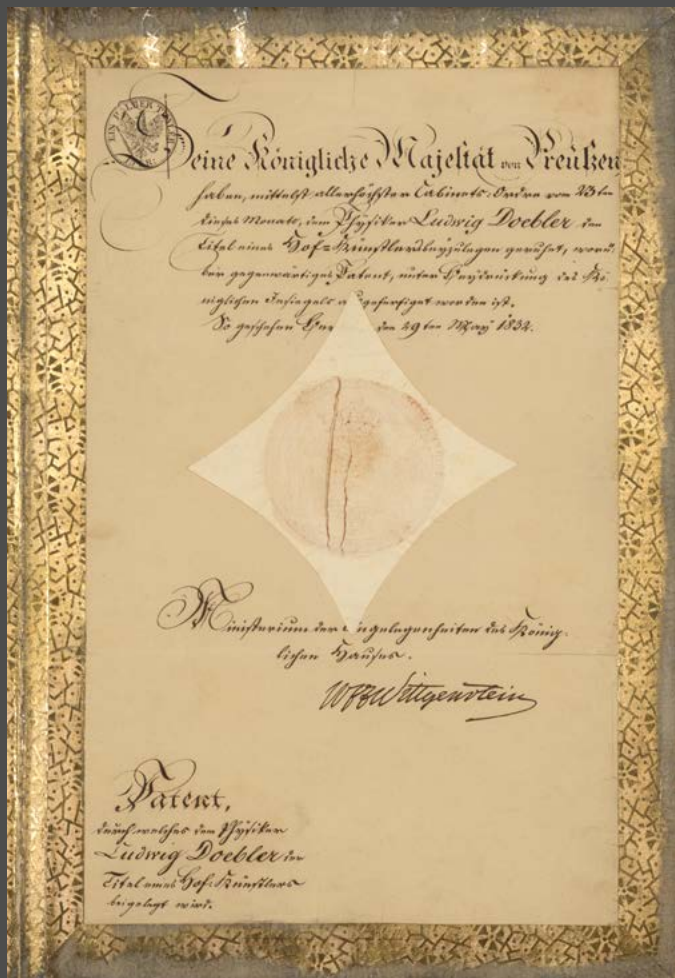
Anfang 7, Ende nach 9 Uhr.

Preise der Plätze in Conv. Münze:

- Eine Loge im 1ten Range 5 fl. — Eine Loge im 2ten Range 4 fl. — Ein Speerßiß im Parterre 48 fr. — Ein Speerßiß im 1ten Range 48 fr. — Ein Speerßiß im 2ten Range 30 fr. — Parterre Entrée 30 fr. — Entrée im 1ten Range 30 fr. — Entrée im 2ten Range 20 fr. — Entrée in die Gallerie 10 fr. Entrée in's Parterre und 2ten Rang für Kinder — 20 fr. — Ein Logenplatz im 1ten Range 1 fl. 30 fr. — Ein Logenplatz im 2ten Range 1 fl. im dritten Range hinter 10 Jahren — 10 „ — Ein Logenplatz im 1ten Range 1 fl. 30 fr. — Ein Logenplatz im 2ten Range 1 fl.

(Freibilletts und freier Eintritt sind ohne Ausnahme aufgehoben)

6.6
Ludwig Döbler (1801–1864) falragasza
Pest, Német Színház, 1848. március 21.
papír, nyomtatvány
43×36 cm
Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, R 32-149

6.7a
 Pátens az akadémiai művésszé avatott Ludwig Döbler részére
 Berlin, 1833. szeptember
 okmány (reprodukción)
 55,5×39 cm
 Wienbibliothek im Rathaus, Handschriftensammlung, Ic 77579

A Királyi Művészeti Akadémia,
 melynek végcélja, hogy ízlés dolgában átfogóan támogassa és nemesítse a hazai ipart, és amely kötelességévé teszi,
 hogy valamennyi területen pártolja a művészi tehetségeket, ezen év június 1-ei gyűlésén akadémiai művésznak választotta
 a Bécsből származó Leopold Ludwig Döblert, királyi udvari művészt és tanult vésnököt, és tanúsítja, hogy az akadémiai
 szabályzat 50. és 51. paragrafusának megfelelően akadémiai művészként részesül [Döbler] az akadémia előjogaiban
 és felszerelésének használatában, és ennek fejében kötelezi magát arra, hogy adott esetben tudásával, melyet vésnökként
 elsajátított, s tanácsaival segíti az Akadémiát.

Megerősítésképp a Művészeti Akadémia a bélyegzőjével ellátva adja ki ezen pátent.

Berlin, 1833. szeptember [olvashatatlan].

A berlini Művészeti Akadémia igazgatósága és szenátusa

[alíráások]

Pátens

Leopold Ludwig Döbler udvari művész és vésnök mint akadémiai művész számára

Négy tallér 2 ezüstgaras 6 pfennig kancelláriai és pecsétleték.

6.7b
 Pátens a orosz udvari művésszé avatott Ludwig Döbler részére
 Berlin, 1832. március 29.
 okmány (reprodukción)
 55,5×38,5 cm
 Wienbibliothek im Rathaus, Handschriftensammlung, Ic 77579

6.7c
 Diploma Ludwig Döbler
 Lipcsei Műszaki Társaságba
 történő felvételéről
 Lipcse, 1837. március 17.
 okmány (reprodukció), 43,5×55,5 cm
 Wienbibliothek im Rathaus,
 Handschriftensammlung, Ic 77579

Szászország királyi őfelsége, ANTAL király
 stb. stb.
 által a legkegyesebben jóváhagyott
 Lipcsei Műszaki Társaság
 ezen
 DIPLOMA
 kiadásával tanúsítja
 L. Döbler professzor úr
 rendes tagként való felvételét.
 Lipcse, 1837. március 17.
 Ernst Heinrich Weber igazgató
 Friedrich Hofmeister titkár

6.8
 Domokos Perlasca (Perlaszka Domokos, 1801–1846) – Leopold Steinrucker (1801–1853)
 L. Döbler. Physiker aus Wien (L. Döbler. Bécsi fizikus)
 Der Spiegel, oder Blätter für Kunst, Industrie und Mode, I. évf. 1. kötet, 1829. április 15., műmelléklet
 Buda, Egyetemi Nyomda, 1829
 papír, színezett könyvnyomat, 28×20 cm
 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Folyóíratár, T308.542

1

Mi Szabad királyi Buda
Főváros Polgármestere, Helyettes-birája,
és több Tanácsnoki
aduk tudtára mindenkinek a
kiket illet most, vagy jövőjében illethetne: hogy méltó tekintetbe vevén Döbler Lajos úrnak Porosz király ő Felsőége udvari művésznének – a Berlini királyi Academia academiai művésznének – a Művészet és Tudományok alapított nagy érdempénz tulajdonosának Buda városa körül szerzett jeles érdemeit, a ki tudni illik a szenvedő emberiség nyomorai enyhítését, nemes szíve legszebb örömeinek tartván, 1840 évben, midőn a Lombard-venecziái királyság lakosai, az özönlő tenger és folyók rendkívüli áradásai által mindenektől megfosztatván felebarátjaik segítségére szorulának: javukra egy művészeti mutatót adni sziveskedett, és így egy adósságot, mellyel a Budaiak – kik 1838^{ik} évi Duna áradás következtében szinte nagy károkat szenvedtek, és a most mondott Lombard-venecziái lakosokról tetemes segedelmet nyerének – ezeknek atyafiságos indulatjaiért tartozának, Leróni segített; – a ki továbbá, hogy üdvös célok előmozdítási készséget újjolag bebizonyítaná: legközelebbi napokban először is Buda városa jótékony intézetei javára, és az után a Budapesti Nőegyesületek által a' testvérvárosokban már létező, és ezután felállítandó emberiség ápolására, egy és egy művészeti mutatót a Színházakban adni, és így mások jámbor vágyait és a részvételre felbuzdítani szives vala; – és tekintvén: hogy előbb címzett Döbler Lajos úrnak ebbeli készsége köztetszést és méltánylást nyervén, emberbaráti, és különösen e város körüli érdemei méltó elismerést, és kítüntetést igényelnének: ugyan azért nyilvános köszönetünk mellett Mi Döbler Lajos urat azon reményben: hogy így Buda Fővárosa közérdekéhez szorosabban kapcsolódna, annak javát minden alkalommal buzgón előmozdítani törekedendik, Tiszteletbeli Polgárnak kinevezzük. – Miről Mi jelen hivatalos Bizonyítványunkat, szokott városi pecsétünkkel megerősítve kiadtuk. Budán December napján ezer nyolcz száz negyven harmadik esztendőben tartott Tanács ülésünkben

Budapesti Nőegyesületek által a testvérvárosokban már létező, és ezután felállítandó emberiség ápolására, egy és egy művészeti mutatót a Színházakban adni, és így mások jámbor vágyait és a részvételre felbuzdítani szives vala; – és tekintvén: hogy előbb címzett Döbler Lajos úrnak ebbeli készsége köztetszést és méltánylást nyervén, emberbaráti, és különösen e város körüli érdemei méltó elismerést, és kítüntetést igényelnének: ugyan azért nyilvános köszönetünk mellett Mi Döbler Lajos urat azon reményben: hogy így Buda Fővárosa közérdekéhez szorosabban kapcsolódna, annak javát minden alkalommal buzgón előmozdítani törekedendik, Tiszteletbeli Polgárnak kinevezzük. – Miről Mi jelen hivatalos Bizonyítványunkat, szokott városi pecsétünkkel megerősítve kiadtuk. Budán December napján ezer nyolcz száz negyven harmadik esztendőben tartott Tanács ülésünkben

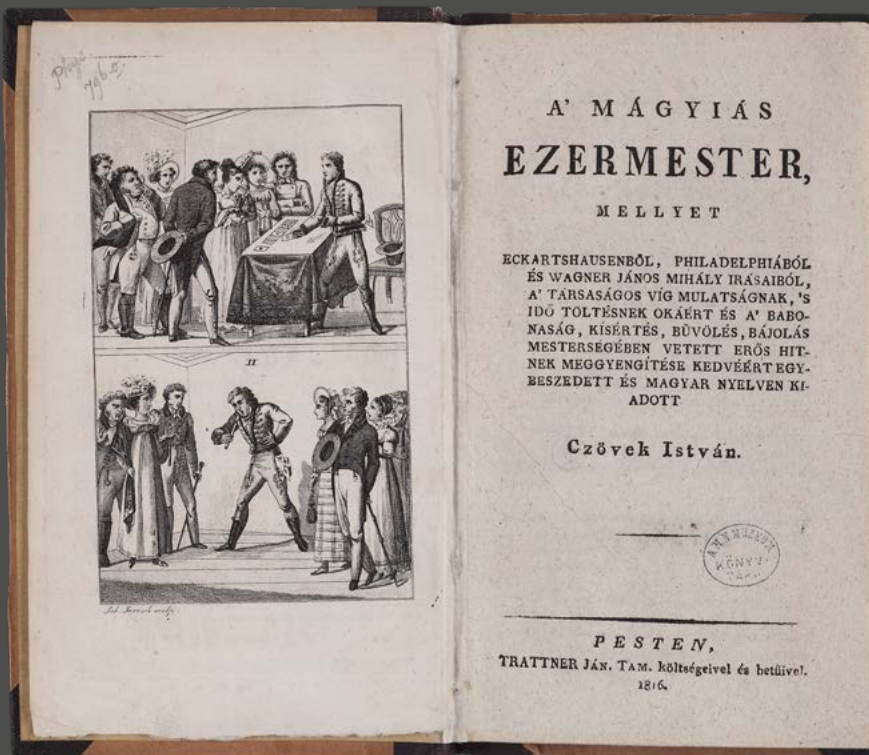
6.9
Ludwig Döbler budai díszpolgárrá választásáról szóló tanácsi határozat
Buda, 1843. december 4.
42x26 cm
Budapest Főváros Levéltára IV.1202.h Rel. an. 5375

Felolv. és Helybehagyatott Budán 1843. Dber 4^{kén} tartott Tanátsi Ülésben
Ofner Polgármester

Mi Szabad királyi Buda Fővárosa Polgármestere, Helyettes-birája, 's többi Tanácsnokai adjuk tudtára mindenkinek a kiket illet most, vagy jövőjében illethetne: hogy méltó tekintetbe vevén Döbler Lajos úrnak Porosz király ő Felsőége udvari művésznének – a Berlini királyi Academia academiai művésznének – a Művészet és Tudományok alapított nagy érdempénz tulajdonosának Buda városa körül szerzett jeles érdemeit, a ki tudni illik a szenvedő emberiség nyomorai enyhítését, nemes szíve legszebb örömeinek tartván, 1840 évben, midőn a Lombard-venecziái királyság lakosai, az özönlő tenger és folyók rendkívüli áradásai által mindenektől megfosztatván felebarátjaik segítségére szorulának: javukra egy művészeti mutatót adni sziveskedett, és így egy adósságot, mellyel a Budaiak – kik 1838^{ik} évi Duna áradás következtében szinte nagy károkat szenvedtek, és a most mondott Lombard-venecziái lakosokról tetemes segedelmet nyerének – ezeknek atyafiságos indulatjaiért tartozának, Leróni segített; – a ki továbbá, hogy üdvös célok előmozdítási készséget újjolag bebizonyítaná: legközelebbi napokban először is Buda városa jótékony intézetei javára, és az után a Budapesti Nőegyesületek által a' testvérvárosokban már létező, és ezután felállítandó emberiség ápolására, egy és egy művészeti mutatót a Színházakban adni, és így mások jámbor vágyait és a részvételre felbuzdítani szives vala; – és tekintvén: hogy előbb címzett Döbler Lajos úrnak ebbeli készsége köztetszést és méltánylást nyervén, emberbaráti, és különösen e város körüli érdemei méltó elismerést, és kítüntetést igényelnének: ugyan azért nyilvános köszönetünk mellett Mi Döbler Lajos urat azon reményben: hogy így Buda Fővárosa közérdekéhez szorosabban kapcsolódna, annak javát minden alkalommal buzgón előmozdítani törekedendik, Tiszteletbeli Polgárnak kinevezzük. – Miről Mi jelen hivatalos Bizonyítványunkat, szokott városi pecsétünkkel megerősítve kiadtuk. Budán December napján ezer nyolcz száz negyven harmadik esztendőben tartott Tanács ülésünkben

6.10
Tomontsek János
A' kis tátos. Avagy út-mutatás a' természeti Varázslásból könnyű, és mulatságos Alakjátékok' készítésére
Kalocsa, Tomontsek, 1803
136, [7] o. 20 cm
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, Sz 1806

6.11
Czövek István (1777–1828)
A mágyiás ezermester,
mellyet Eckartshausenből,
Philadelphiből és
Wagner János írásaiból
egybeszedett Czövek
István
Pest, Trattner, 1816
164 o. 20 cm
Országos Széchényi
Könyvtár,
Törzsgyűjtemény, 287.283

6.12

Bosko bűvészkönyve. Meglepő bűvészműtávkönyvek, amelyek segéd-eszközök nélkül előadhatók
Budapest, Magyar Könyvkiadó [1919]
64 o. 15 cm
Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény, 326.399

6.13

A páratlan ezermester
Nefeletjs, 1867. január 27., 50. o.
sajtóhirdetés (reprodukción)
Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény, HB 10.313

6.14

J. B. v. Hunyady (szerk.)
Zwölf Scheibenschützen Walzer und 2 Galopps für das Forte-Piano (Tizenkét célbalövő-keringő és 2 galopp zongorára)
Pest, Carl Lichtl's Industrie Comptoir für Kunst und Musik, 1829
nyomatott kotta (címlap)
25x33 cm
Budapesti Történeli Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomatványgyűjtemény, ltsz. 3328

6.15

Nemzeti Színház, 1860-as évek
fénykép, albumin
23,4x30,2 cm
Budapesti Történeli Múzeum – Kiscelli Múzeum, Fényképgyűjtemény, ltsz. 973

6.16

Tarokk-kártya magyarországi látképekkel, 19. sz. közepe
kártya, 42 lap
Budapesti Történeli Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomatványgyűjtemény, ltsz. 15893

6.17
Magyar kártya a napóleoni háborúkat
idéző ábrázolásokkal, 19. sz. eleje
kártya, 32 lap
Budapesti Történeti Múzeum –
Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és
Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 18286

6.18
Katonai kovás pisztoly, francia, 1810–1820
Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum,
Műszaki Gyűjtemény, ltsz. M.5

6.19
Kriek János (működött 1806–1846 között)
Gyertyatartó pár
Pest, 1837
préselt, poncolt, cizellált ezüst
Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Kerámia-,
Üveg- és Ötvöstárgy-gyűjtemény, ltsz. lp.73.32-33

6.20
Kriek János (működött 1806–1846 között)
Gyertyatartó pár
Pest, 1838
öntött, cizellált ezüst
Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum,
Kerámia-, Üveg- és Ötvöstárgy-gyűjtemény,
ltsz. 96.93.1-2

6.21
Dísztányér a Pesti Német Színház
ábrázolásával, 1840 körül
Az ábrázolás előképe: Schwindt Károly
(1797–1867) – Schwindt M.
Tizenkét hónap Pesten c. aquatintája.
keménycserép, levonóképes díszítés
Budapesti Történeti Múzeum
– Kiscelli Múzeum, Kerámia-, Üveg-
és Ötvöstárgy-gyűjtemény,
ltsz. 8080

6.22
Dísztányér a Pesti Magyar Színház
ábrázolásával, 1840 körül
Az ábrázolás előképe: Joseph Kuwasseg
(1799–1859) – Martens Pesti Magyar Színház c.
aquatintája.
keménycserép, levonóképes díszítés
Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum,
Kerámia-, Üveg- és Ötvöstárgy-gyűjtemény, ltsz.
5040

6.23
Rekonstruált bűvésztükkök
Kelle Botond bűvész
közreműködésével
Fellegi Dénes filmje,
3:47 perc, 2022

7. LÁTSZANI ÉS LÁTTATNI

A fényhatásokkal és a perspektívával folytatott kísérletek, amelyek már az ókorban – főleg a camera obscura első darabjainak használatával – elterjedtek, majd különösen a reneszánsz idején, a 16. századtól élték egyik virágkorukat, korán meghihlette a cirkuszi és vásári mutatványosokat. Kukucskalódobozokat (Guckkasten) és laterna magicákat használó vándormutatványosokkal már a 18. század közepén nemcsak városokban, hanem vidéki vásárokon is találkozni.¹ E korai szerkezetek és a pirotechnikai trükkök alkalmazása mellett a 18–19. században már egyre jelentősebb szerep jutott olyan eszközöknek és eljárásoknak, amelyek a képek statikusságát megbontva a mozgás illúzióját keltették, vagy éppen a háromdimenziós térhatás létrehozását célozták.² Ahogy a fotózás történetében, a korai képmanipuláció területén is megkerülhetetlen Louis Jacques Mandé Daguerre (1787–1851), aki nemcsak a róla elnevezett fényfestési eljárást dolgozta ki, hanem a panoráma és a mozgó panoráma elvét alkalmazva valódi tömegszórakozássá tette a látással folytatott játékot.³ A ma kezdetlegesnek tűnő vetítógépek és kellékek – egyszerű dobozok lencsével, vásznak, a gyertya és a gázlámpa fénye – vezettek később a fényképezésre, filmezésre használt mai összetett optikai szerkezetekhez.⁴ A 19. század optikai attrakciói azonban messze túlmutattak a műszaki fejlesztések pusztá bemutatásán, hiszen a kor fejlődő utazási infrastruktúrájáról vagy a régészet modernizálásáról ugyanúgy tanuskodtak, mint az ipar térhódításáról vagy a természethez és a történelemhez fűződő viszony változásáról. Mindemellett a vetített vagy fufangosan megvilágított képek nemcsak ismeretlen és egzotikus tájakra vezettek el, hanem olyan látószögekből is ábrázolták tárgyaikat, amelyek eltértek a látás hétköznapi tapasztalatától, és új státuszt adtak a megfigyelőnek és a megfigyelés aktusának.⁵

MOZGOLÓDÁSOK SZKÓPIÁBAN

Amilyen sokszínűek voltak a szem megcsalásának módszerei a 18. század végétől kezdve, olyan fantáziadús elnevezéseket kaptak a mutatványok is.⁶ Aloys Schmidt például, aki 1815-ben a pesti Somogyi-házban produkálta magát, fantazmagórikus légképeként aposztrofálta azt, hogy az egyszerű laterna magica hatását fokozandó, mozgó vászonra vagy füstre vetítette híres emberek képét, s mindezt még villámlással és dörgéssel is körítette.⁷ Valószínűleg laterna magicával dolgozott a Boroszlóbból érkező, Weiß nevű „mechanikus” is, aki bemutatóját egy tizenkét jelenetből álló „világ-színházzal” zárta.⁸ Meglepően hosszú életűnek bizonyultak a ködfátyolképek, amelyekből legalább két típust vezettek elő a Pest-Budán megforduló mutatványosok. A dupla (később tripla) laterna magica lencséiből érkező fényt manipulálva a két (vagy három) kép átfolyhatott egymásba, így például napszakok váltakozását vagy alakok mozgását lehetett imitálni.⁹ Annál a zenés kísérettel bemutatott ködfátyolkép-sorozatnál viszont, amellyel a bécsi Heinrich Bawinger igyekezett megnyerni magának a pest-budai közönséget, valószínűsíthetően a dioráma egyik változatáról volt szó, amelynél egy-egy – akár üvegre rajzolt – festmény trükkös, hátsó megvilágítása keltette azt a látszatot, hogy mozog a kép. Bawinger, a bécsi „optikai és phisikai művész” gyakorlatilag lemásolta a már komoly bűvészi és optikai hírnévvel büszkélkedő Ludwig Döbler két évvel korábbi repertoárjának vázát.¹⁰ Egy-egy korabeli turisztikai látnivalóhoz kalauzolta el a nézőket, és az úgynevezett fantaszóknak köszönhetően helyet kaptak benne a cirkusból ismert figurák is: egy egyszerű laterna magicából vetítve úgy produkálták magukat, hogy az egymáson elcsúsztatott két dia két, csöppet eltérő testhelyzetet kölcsönzött nekik. Hasonlóan egyszerű elven alapult a chromatróp, amely két, egymásra helyezett és egymáson forgatott, sugár irányban színezett üvegtárcsa átvilágításával kaleidoszkopszerű látványt teremtett. A korabeli kritikákból ítélve Bawinger jó, lelkiismeretes mesterember színvonalán dolgozhatott, de ez már kevés lehetett az olyan hangos sikerhez, mint amilyenben előtte Döbler lubickolt. A *Pesti Napló* kritikusa például részletesen cáfolta a falragasz bombasztikus megfogalmazásait: „Bawinger úr mutatványa nem múl felül mindent, mi az optika e nemében eddig feltűnt, mert a közönség egyhangú véleménye hirdeti, hogy Döbler egykor látott ködfátyol-képei a mostan látottaknál sokkal szebbek voltak. ... A mutatott képek művészi daraboknak hirdettek a leghíresebb mesterektől. Legyen, hogy ez a képekre nézve, a mint kicsinyben füstve vannak, áll; de a mint e képeket

1 Vö. Kolta Magdolna: *Képmutatógatók. A fotográfiai látás kultúrtörténete*. Kecskemét, Magyar Fotográfiai Múzeum, 2003, 33–37. o.

2 Átfogóan vö. Kolta: i. m.; a camera obscura történetéhez vö. Olaf Breidbach – Kerrin Klinger – Matthias Müller: *Camera obscura. Die Dunkelkammer in ihrer historischen Entwicklung*. Stuttgart, Steiner, 2013, 14–57. o.; a laterna magica történetéhez vö. Detlev Hoffmann – Almut Junker: *Laterna magica. Lichtbilder aus Menschenwelt und Götterwelt*. Berlin, Fröhlich und Kaufmann, 1982.

3 Tömören vö. többek közt Barry Daniels: Daguerre – Theatermaler, Dioramist, Photograph. In: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland (szerk.): *Sehsucht. Das Panorama als Massenunterhaltung des 19. Jahrhunderts*. Kiállítási katalógus. Frankfurt am Main, Stroemfeld – Roter Stern, 1993, 36–51. o.

4 Vö. többek közt Ernst Kieninger – Doris Rauschgatt: *Die Mobilisierung des Blicks. Eine Ausstellung zur Vor- und Frühgeschichte des Kinos*. Kiállítási katalógus. Bécs, PVS, 1995.

5 Vö. Jonathan Cray: *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. században*. Ford. Lukács Ágnes. Budapest, Osiris, 1999, főleg 40–83. o.

6 Az optikai eszközök és hatások terminológiája meglehetősen kusza – Kolta Magdolna és a gyűjtő Werner Nekes glosszáriumai kísérletek arra, hogy rendet vágjanak a bozótban; vö. Kolta: i. m., 167–180. o.; Werner Nekes: Glosszárium. In: Kékesi Zoltán – Peternák Miklós (szerk.): *Pillanatgépek*. Kiállítási katalógus. Budapest, C³ Alapítvány – Műcsarnok, 2009, 193–203. o.

7 Vö. kat. 7.1, említi Zoltán József: *Népi szórakozások a reformkori Pest-Budán*. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1975, 32–33. o.

8 Vö. kat. 1.4.

9 Vö. kat. 7.2, 7.15.

10 Vö. kat. 7.3–6, 6.6; Döblerhez vö. *Az osztrák Döbler a magyar Nemzeti Színházban* című alfejezetet, valamint Farkas Zsuzsa: *Panorámák és ködfátyolképek az 1840–1850-es években Pesten és Budán*. In: Király Erzsébet (szerk.): *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 1997–2001*. Művészettörténeti tanulmányok Sinkó Katalin köszöntésére. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2002, 139–147. o., itt: 141–142. o.; Döbler 1843-as bemutatójához vö. továbbá *Világ*, 1843. október 28., 706. o.

nagyított árnyukban láttuk, homályos, sokszor összefolyó, vonásaikból a művészséget nem vehettük ki, sőt némely arcz valóban torzvonásoktól volt elferdítve. ... A gázfénykészítés tökélyességét is tévedés volt előre magasztalni, mert *Bawinger* képei megvilágítás tekintetében is mögötte maradtak *Döbler* mutatványinak. [...] A mutatványok első szakaszáról, a ködfátyol-képekről, tehát nem mondhatunk semmi dicséretet.”¹¹

A sokoldalúságáról híres, színészként, színpadtechnikusként, díszlettervezőként, drámaíróként és fordítóként is tevékenykedő Telepi (vagy Telepy) György is kipróbálta magát a ködfátyolkép-mutogatás műfajában.¹² Jóllehet a közönség nagyra értékelte a magyar vonatkozású képanyagot,¹³ és Telepi valószínűsíthetően házi használatra is festett,¹⁴ vállalkozása végül kimerült egy 1844–45. évi, néhány előadásos magyarországi turnéban, melynek egyik állomása a Nemzeti Színház volt. A – nem német, hanem osztrák – Ludwig Döbler nyomdokaiban való haladás itt sem talált maradéktalan tetszésre: „A naiv közönség özönlött a laterna magica csodáira, a társulat nagy ezermestere, Telepi György pedig elírígyelte a német dicsőségét, s a következő évben ő állt elő a maga Döbler utánzatával. A sajtó nem írta fel érdemül, a közönség szívesen látta.”¹⁵

RÁMÁZOTT UTAK ÉS KOROK

A 19. század a különböző rámák Angliában és Franciaországban kezdődő fénykora: panorámák, diorámák, kozmorámák, georámák, pleorámák, neorámák, ciklorámák, majd a század végétől mareorámák és cineorámák özönlnek el Európát és Észak-Amerikát.¹⁶ Ezekből háromba, a diorámba, a panorámba és a kozmorámba a pest-budaiak is belekóstolhattak, jóllehet csak kettőről maradtak fenn hirdetések. Akárcsak a ködfátyolképek esetében, itt is fogalmi kuszaság uralkodott. A panorámák költségesebb verziója – vagyis a 360 fokos, gigantikus látkép – csak 1894-ben, a Feszty-körképpel érkezett meg Budapestre, míg az, amit az 1830–50-es évek pesti utcáin panorámaként emlegettek, valójában a későbbi császárpanoráma elődjének volt megfeleltethető. Ezekben nagyítólencsével ellátott kukucsálón keresztül tárultak a szem elé különféle egzotikus és kevésbé egzotikus tájak, történelmi eseményeket ábrázoló festmények, a kor ipari-technikai fejlődésének mérföldkövei. Az ilyen panorámások – mint a rejtélyes kilétű, mert csak Magyarországon nyomot hagyó Nifont de Rarke és Eduard Liebich – fogadók termeiben vagy külön felhúzott építményekben várták a művelődni vágyó közönséget.¹⁷

Bár a kozmoráma mind témáit, mind technikáját tekintve közeli rokona volt az ilyen panorámáknak (a kukucsáló lencse itt hiányzott),¹⁸ a bécsi Hubert Sattler (1817–1904) életműve mégis kiemelkedik a hasonzorói vállalkozókéi közül. Sattler maga is körpanorámásként, apja nyomdokaiba lépve kezdte pályáját, ám Salzburg látképének panorámáját már édesapja is kiegészítette kozmorámákkal.¹⁹ Míg a rámások zöme kölcsönzött vagy vásárolt anyagokkal dolgozott, Sattler saját maga festette jó méteres vásznait. Az ábrázolt helyszíneken – Afrikában, Amerikában, a Közel-Keleten, Európában és a közöttük háborgó tengereken – skiccelte fel képeit, hogy aztán nyugodtabb körülmények között, roppant finom ecsetkezeléssel és a legkisebb részletekre ügyelve dolgozza ki őket. A fő motívum mellett, amelyet perspektivikusan eltol, nagy gondal festette meg a kevésbé hangsúlyos képelemeket is; a fennmaradt – esetenként rácshálót is alkalmazó – vázlatok pedig arról tanúskodnak, hogy Sattler roppant pedánsan készítette elő a festményeket: ceruzarajzaira részben már a színeket is felvitte, sőt – miután beszerzett egy fényképezőgépet – a fotón is jelölte ezeket az információkat.²⁰ Képei részletgazdagságuk és speciális megvilágításuk folytán a nézőben – kukucsálóban – azt a benyomást kelthették, mintha benne lenne a képben, szemével mintegy bejárhatja a háromdimenziós teret.

11 Ismeretlen szerző: Heti szemle a Nemzeti Színházról. *Pesti Napló*, 1850. április 8., 1–2. o., itt: 2. o.

12 Vö. kat. 7.7; Telepi pályájához – a ködfátyolképes kitérő nélkül, de forrásközlésekkel – vö. Békési Gábor: „Maradok szeretve tisztelő barátod...” Telepi György a dokumentumok tükrében. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 42*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2003, 409–461. o.

13 Vö. *Hírnök*, 1844. december 13., 581. o.

14 Vö. kat. 7.8.

15 Rédey Tivadart id. Gyarmati Béla: Egy hajdanvolt színházi mindenes. Telepi György (1794–1885). In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 40*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2001, 503–506. o., itt: 504. o.

16 Vö. Stephan Oettermann: *Das Panorama. Die Geschichte eines Massenmediums*. Frankfurt am Main, Syndikat, 1980, 56–76. o.; 123–144. o.; Erkki Huhtamo: *Illusions in Motion. Media Archaeology of the Moving Panorama and Related Spectacles*. Cambridge, MIT Press, 2013, 29–62. o.

17 Vö. kat. 7.9, 7.10.

18 Az első londoni kozmoráma terméről készült metszethez vö. Kolta: i. m., 38. o.

19 Vö. Nikolaus Schaffer: In 24 Bildern um die Welt. In: Gerhard Plasser (szerk.): *Kosmorama von Hubert Sattler*. 2. kötet: *Metropolen und Gebirgswelten mit Originaltexten von Hubert Sattler*. Kiállítás kísérőkiadványa. Salzburg, Salzburg Museum, 2007, 3–5. o., itt: 3. o.

20 Vö. Plasser (szerk.): i. m., 2. kötet, 6–8. o.; Nikolaus Schaffer: Hubert Sattler und der Orient. In: Gerhard Plasser (szerk.): *Kosmorama von Hubert Sattler*. 3. kötet: *Morgenland mit Originaltexten von Hubert Sattler*. Kiállítás kísérőkiadványa. Salzburg, Salzburg Museum, 2009, 3–12. o.

A festő-mutatványos munkássága a kor- és kortársaihoz képest felettébb jól dokumentált, ami nemcsak annak köszönhető, hogy vendégszerepléseit viszonylag nagy sajtófigyelem kísérte, hanem annak is, hogy több mint 130 festménye, vázlatai, levelei bekerültek a Salzburg Museum gyűjteményébe.²¹ Amikor például első alkalommal, 1842-ben Pesten járt, és egy Hortz nevű panorámással versengett a nézők kegyeiért,²² a *Regélő* című folyóirat újságírójának nemcsak – némileg félrevezető – technikátörténeti és terminológiai fejtegetésekre adott alkalmat, hanem arra is, hogy Sattlert hozza ki győztesnek: „Bátor vagyok továbbá a’ helybeli német lapok’ auctoritása ellenére állítani, hogy Hortz ur’ ugynevezett panorámája minden inkább mint műremek levén, valódi mázolások, vízfestékekkel papirosra felületesen és minden legkisebb szín-érzet nélkül oda vetve, a’ mi főképp a’ kékitő-kék vizeken ’s a’ sáfránysárga levegőkön tűnik szembe; a’ rajzolat silány, ’s a’ vonalperspectiva, melly a’ csalódást leginkább eszközli, kezdő kézre mutat, úgy hogy az ember még ismeretes tájakat is csak ügygyel bajjal ismerhet fel, mint ez Béccsel történik. Ellenben Sattler urnak szerényen és valódi nevőkön nevezett kosmorámái olajfestékekkel vászonra ’s szorgalomfestvők, a’ szín-érzék itt jóval helyesebb, noha a’ violaszin itt is tetemesen használtatott; a’ perspectiva többekben közeledik ama’ tőkélyhez, mellyet a’ most ismeretes szabályok és segédeszközök mellett elérhetni; a’ tárgyak hiven rajzolvák ’s könnyen megismerhetők.”²³ Egy-egy állomásán Sattler a nézők többszöri látogatása érdekében ügyelt arra, hogy időnként cserélődjenek a képsorozatok: feltehetően az 1842-es fellépésekor, majd 1861–1862 telén is három „szakaszra” (vagy „osztályra”)²⁴ osztotta a festményeket, és ezen tagolásnak megfelelően kísérőfüzeteket is kiadott, amelyekben minden egyes képhez kapcsolódva történelmi, kultúrtörténeti és földrajzi ismereteket osztott meg a látogatókkal, a maga eurocentrikus nézőpontjából.²⁵ A sorozatok kivétel nélkül elismerő visszhangot keltettek, sőt az 1861–1862-es bemutatót szemlélő tudósító a *Sürgöny*ben ezzel a kommentárral hívta fel rájuk a figyelmet: „s valóban nem birjuk eléggé sajnálni, hogy Pestnek nem csak műértő közönsége, hanem a művészek, kik a helyes világítást és távnézetet tanulmányozni akarják, eléggé nem méltányolják e jeles kiállítást; mert e képek oly természet-hivek, mikép nagyítás nélkül mondhatjuk, hogy Sattler urnak, ki azokat a helyszínén festette, művészi hir-nevét biztosították.”²⁶

A sattleri hagyatékuk ugyanakkor számottevő magyarországi vonatkozásai is vannak: az esztergomi Keresztény Múzeum őriz két olyan vásznat, amelyet Sattler az 1842-es turnéján nagy valószínűséggel Pesten is bemutatott,²⁷ továbbá olyan későbbi festményeket, amelyek esztergomi és római látképeket ábrázolnak, és amelyek Simor János esztergomi érsek megbízásából készültek.²⁸

21 Az egyik 1842-es, kis-ázsiai utazásról szóló levelét fordításban is olvashatták a *Világ* című lap forgatói (a szerkesztői megjegyzés téves: Hubert Sattler írta a levelet édesapjának); vö. [Hubert Sattler]: Utazás [I]. *Világ*, 1842. július 23., 479–480. o.; uő: Utazás [II]. *Világ*, 1842. július 27., 487–488. o.

22 Vö. többek közt *Athenaeum*, 1842. május 22., 973. h.

23 *Regélő. Pesti Divatlap*, 1842. május 8., 289–290. o., itt: 290. o.

24 Utóbbihoz vö. *Sürgöny*, 1865. december 8. [1. o.].

25 Vö. kat. 7.14. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban őrzött három kiadvány ritkaságnak mondható, ugyanis ilyen füzetek nemigen maradtak fenn. A Salzburg Museum muzeológusai is csak részletes, az egykori füzeteket többé-kevésbé hűen idéző sajtóanyagok alapján tudják rekonstruálni Sattler 1840-es évekbeli „műsorait” (Gerhard Plasser szíves közlése).

26 *Sürgöny*, 1862. január 15. [2. o.].

27 Vö. kat. 7.11, 7.12; M.: Sattlers Kosmoramen in Klagenfurt [I]. *Carinthia*, 1843. december 16., 201–203. o.; M.: Sattlers Kosmoramen in Klagenfurt [II]. *Carinthia*, 1844. január 6., 6–7. o.; M.: Sattlers Kosmoramen in Klagenfurt [III]. *Carinthia*, 1844. január 27., 19–22. o.

28 Vö. Sinkó Katalin: Múzeumprogramok, új múzeumok. In: Papp Júlia – Király Erzsébet (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Képzőművészet*. Budapest, Osiris, 2018, 486–498. o., itt: 497–498. o.

Mit hoher obrigkeitlicher Erlaubniß
wird heute Sonntag den 2ten April 1815.
der Künstler Aloys Schmidt,
aus Tyrol, die Ehre haben, bey seiner Durchreise sich zu produciren. Er kündigt:
Ein korsikanisches Kunstpferd,
über dessen künstliche Beantwortung der an selbes gerichteten Fragen, Erkenntnis der Zeit zu einer ihm von ihm immer
bevorzugten Uhr, und dergleichen viele andere Stücke für die Kunstliebhaber besonders wünschlich, so zwar, daß die Erwartung
Aller genugs übertraffen werden wird.
Zweytes: Wird sich der Künstler mit seiner Familie mit Lust- und Vegerstärkenden auffschickste zeigen. Derselbe
dem wird sich die Madame mit starken Casuübers ober Belances auf der Stimme mit einer Personität mit Ohren zeigen. Denn wird
selbe dem Publikum mit mechanisch- und physikalischen Kunststücken großes Vergnügen machen. Der Künstler wird sich als Mechaniker
durch die Maschine zeigen. Auch wird sich ein Frauensommer in starken Vonnestücken produciren.
Drittes: Wird der sogenannte Muffentanz auf hölzernen Füßen, nämlich: Centrotänze, Menuets, Walzer und
Märsche getanzet werden, und auf eben die Art Pantomime gespielt.
Viertes:
Phantasmagorische Luftbilder und optische Illusionen,
in welchen man bey den in vorigen und jetzigen Zeiten sich verhöret gemacht geübten Männern und großen Kindern überraschen
wird. Die erscheinenden Personen entziehen sich in der Luft, entwickeln sich in mancherley Gestalt und Größe, werden jedem
Zuschauer sich auf das Naheste nähern, und alsdann in ihr voriges Dasein verschwinden. Um diese optischen Bezauberungen
beyn überreichlicher zu machen, wird man solche unter einem künstlich rollenden Donner und Blitz produciren.
NB. Des Mannes wegen können die übrigen Stücke nicht angezeigt werden. Alle Tage werden besondere Veränderungen
gegeben. Auch schmeichelt sich der Künstler eines genigten Zuspruchs des geübten Publikums.
Denbenannter Künstler wird die Ehre haben, sich noch 14 Tage zu produciren.
Preise der Plätze: Erster Platz 30 kr. — Zweyter 18 kr. — Dritter 12 kr.
Der Schauplatz ist im von Somogyischen Hause auf der Waigener Landstraße, zwischen dem Zerbeyhof und dem goldenen A B C,
in der Pforte im Hof.
Die 1te Vorstellung ist um 3, die 2te um halb 6 Uhr.

7.1
Aloys Schmidt mutatóvnyos falragasza
Pest, Somogyi-ház (ma: Károlyi krt. 3/b-c.) [1815]
papír, fametszet
45,5x35 cm
Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomatványgyűjtemény, ltsz. 28556

Felsőbb engedéllyel
ma, 1815. április 2-án, vasárnap
Aloys Schmidt tiroli művésznek
lesz szerencséje átutazóként fellépnie. Elsőként:
Egy korzikai művészlő,

melynek a hozzá intézett kérdésekre adott művészi válaszai, a tetszőleges személy által megmutatott óra időjelzésének felismerése és sok más mutatvány különösképp csodálkozásra készíti a jelenlévőket, mégpedig úgy, hogy valamennyiük elvárásait bizton felülmúlja.

Másodszor: A művész és családja a legkiválóbb módon produkálja magát levegőben végzett és ívelt ugrásokkal. Emellett az úrnő kiváló egyensúlyozó avagy balanszírozó gyakorlatokkal mutatkozik be, melyek során poharából épített piramist tart meg a homlokán. Ezután mechanikai és fizikai mutatványokkal roppant mód fogja mulattatni a közönséget. A művész úr műszeresként szerepel egy géppel. Egy nőszemély kitűnő férfimutatványokkal produkálja magát.

Harmadszor: Falábakon lejtett, úgynevezett óriástánc kerül bemutatásra, nevezetesen: kontratáncok, menüettek, keringők és indulók, és ily módon egy pantomim is.

Negyedszer:

Fantazmagórikus léggépek és optikai illúziók,

melyek során meglepetéssel szolgálnak régen és korunkban hírnévre szert tett férfiak és nagy hősök. A megjelenő személyek a szabad levegőben születnek meg, bizonyos alakot és nagyságot öltenek, roppant megtévesztő módon közelítenek a nézőkhöz, majd újra láthatatlanná válnak. Annak érdekében, hogy ezek az optikai varázslatok még meglepőbbek legyenek, művileg előidézett mennydörgés és villámlás kíséretében kerülnek bemutatásra.

N. B. A helyszín miatt elmarad a többi mutatvány. Naponta változik a műsor. A művészt lekötelezi a tisztelt közönség kedvező fogadtatása.

Fent nevezett művésznek lesz szerencséje még 14 napon át fellépni.

Helyárak: Első hely 30 krajcár. – Második h. 18 krajcár. – Harmadik 12 krajcár.

A helyszín a Váci országúton a Zsidó udvar és az arany ABC között álló Somogyi-ház udvarán felállított házikó.

Az 1-ső előadás 3, a 2-dik fél 6 órakor.

7.2
Iker laterna magica, 1880 k.
fémváz, faalapon
28×27×28 cm
Oktatási Hivatal, Országos Pedagógiai
Könyvtár és Múzeum, ltsz. 72.374.1

NEMZETI SZÍNHÁZ.

Bérlet

Pest, szerdán, ápril 3-án 1850

2 szám.

BAWINGER H.

ur, optikai és phisikai művész

Ködfátyol képeinek és optikai mutatványainak első előadása

3 szakaszban. Hozzájuk az egészen új zenét szerzette Titl Emil.

Első szakasz: Ködfátyol képek:

1. Velence a dogepalotával.
2. Bemenet a Bosphorusba a fekete tengerről.
3. Viadal jeges medvékkel a földszarki tengeren.
4. Vasöntöde Maria Zellnél, Stiriában.
5. A börze belseje Hamburgban.
6. Pest-Buda.
7. Kolostortornász Amalfyban.
8. Tengeri vihar Smyrnánál, a kikötőből.
9. Brazíliai őserdő.
10. A hit hatalma.
11. A themsei tunnel.
12. Ave Maria.
13. Temető falun, nyáron.
14. Ugyanaz télen.

Második szakasz: Chromatrop, vagy optikai szín-és vonaljáték.

Harmadik szakasz: Phantascop, látszólagosan mozgó alakokkal.

1. A chinai jongleur.
2. Kötéltánczosnő.
3. Az abroncsugráló.
4. A magyar tánczos

 Bawinger ur mutatványa felülmul mindent, mi az optika e nemében eddig feltűnt, A mutatandó képek művészi darabok, a leghiresebb mesterektől. A gázfénykészítés szerei annyira tökélyesek, hogy a legfínobb arnyéklatok és színvonalak is a legtisztábban és megkülönböztetöleg tűnnek fel. Bawinger ur csak néhány mutatványt adand, s egy kép sem fog a következő előadásokban ismételtetni.

Ezt megelőzi:

ROBIN ORVOS.

Vigjáték 1 felv. Irta Premeray Julius. Francziából fordította Egressi B.

Rendező: SZENTPÉTERI.

S z e m é l y e k :

Garrick Dávid	—	—	—	Lendvai	Eva, öreg gondviselőné Jacksonnál	—	—	Miakolczi Julia.
Jackson, kalmár	—	—	—	Szilágyi S.	Szolga	—	—	Petrik.
Mallam Arthur	—	—	—	Szigeti.				
Mari, Jackson leánya	—	—	—	Latkócziné.				

Történethely: Jackson háza Londonban.

Helyárak pengő pénzben:

Földszinti s első emel. páholy 5 for. Második em. páholy 4 for. Földszinti támlás karzók 1 for. 20 kr. Földszinti sártszék 50. kr. Másod. em. sártszék 30 kr. Földszinti bemenet 30 kr. Második em. bemenet 20. kr. Karzat 8 kr.

Kezdeté 7 órakor, vége 9-kor.

Mártha.

Holnap, csütörtökön, ápril 4-én. bérletfolyamban: Nagy vig opera 4. felv. Flotowtól.

Szymanska Leona kisasszony, Mártha szerepében, először és

Szabó Emilia kisasszony, Nancy szerepében, mint új szerződött tagok lesznek szerencsések föllépni,

Nyomatik Lukács Lászlónál, Országut, Kunewaldterház.

Kiadta: Szigligeti titkár.

7.3

Heinrich Bawinger falragasza

Pest, Nemzeti Színház, 1850. április 3.

papír, nyomtatvány (reprodukción)

Pest, Lukács László

41×33,5 cm

Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti és Zeneműtár, SZT SZL NSZ K1849-50 1850.04.03.

BAWINGER ur utolsó előadása.

NEMZETI SZÍNHÁZ.

Bérlet

Pest, szombaton, april 13-án, 1850

szünet.

BAWINGER H.

ur optikai és phisikai művész **JUTALOMJÁTEKA**, és ködfátyolképeinek és optikai mutatványainak **UTOLSÓ** előadása.

Első szakasz: KÖDFÁTYOL KÉPEK,

1. „NOTRE-DAME” székesegyház Párisban.	8. Diana, nympháival és Acteon) a Mithológiából
2. Az áhítat képe.	9. Az elesetek sírja Sia-Lucia temetőben, Olaszhonban.
3. Gastein vadfürdő.	10. Salzburg Eigen felől.
4. Mindszentek udvari temploma Münchenben.	11. Anif, gróf Arco családi vár, a salzburgi tartományban.
5. Ugyanaz diorami változattal.	12. Egy ind család Braziliában.
6. Nesso, Olaszhonban.	13. Temetőkert falun, nyáron.
7. Endymion és Diana mint világító Luna) a Mithológiából.	14. Ugyanaz télen

Második szakasz: PHANTASCOP: látszólagosan mozgó atakokkal,

1. A chinai jongleur.	3. A korlátugráló.
2. A kötél táncosnő	4. Kigyóviadal.

Harmadik szakasz: CHROMATROP, vagy optikai szín- és vonaljáték.

Ezt megelőzi:

Két özvegy, vagy Hűség a sírig

Vigjáték 1 felvonásban. Holbein után P. H. D.

Rendező: SZENTPÉTERI.

SZEMÉLYEK:

Emilia, fiatal özvegy — — — Komlossi Ida.	Báró Zavarházi — — — László.
Báró Rózsavölgyi, ifjú özvegy — — — Szigeti.	Paulina, Emilia barátója — — — Latkócziné.

A t. közönség kegyébe mély tisztelettel ajánlja magát

BAWINGER H.

Kéretnek a páholy-és zártszékberlők, méltóztassanak bérlett helyeik iránt reggeli 10 óráig rendelkezni, azontul másoknak adatnak ki.

Helyarak pengő penzben:

Földszinti s első emel. páholy 5 for. Második em. páholy 4 for. Földszinti támlás karszék 1 for. 20 kr. Földszinti zártszék 50. kr. Másod. em. zártszék 30 kr. Földszinti boaszék 20 kr. Második em. bemenet 20. kr. Karszék 8 kr.

Kezdeté 7 óraker, vége 9 után.

Holnap, vasárnap, april 14-én, bérletfolyamban, először:

A földönfutó.

Eredeti népszínmű 3 felvonásban, dalokkal, Irta Csalóközi. Zenéjét szerkesztette Egressi Benj. sz. a. m. n. Szathmári-Laczkócziné szabadsággal elutazott.

Nyomaték Lukács Lászlónál, Országút, Kunewaldkerhár

Kiadvány: Szigligeti titkár.

7.4

Heinrich Bawinger falragasza

Pest, Nemzeti Színház, 1850. április 13.

papír, nyomtatvány

Pest, Lukács László

43x36 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 20462

Heinrich Bawinger falragasza
Pest, Nemzeti Színház, 1850. április 13.
papír, nyomtatvány (reprodukción)

Pest, Lukács László

41×33,5 cm

Országos Széchényi Könyvtár, Színház-történeti és Zeneműtár, SZT SZL NSZ K1849-50 1850.04.13.

Vierte Gastvorstellung des Herrn Bawinger, optisch- und physikalischer Künstler.

K. Stadt-Theater in Ofen.

Abonnement

Donnerstag den 17. October 1850,

suspendu.

unter der Direction des A. Schmid:

Große optische

Kunst-Vorstellung

des Hrn Heinrich Bawinger aus Wien, in drei Abtheilungen.

Erste Abtheilung:

Nebel-Bilder,

die alle bisher gesehenen weit übertreffen. Mit eigens zu jedem Bilde passender, ganz neu componirter
Musik von Emil Tull, k. k. Hofburg-Kapellmeister.

Vorkommende Ansichten:

1. Die Allerheiligen Hofkirche in München.	7. Der Soldaten-Tod.	12. Das Grab der Gefallenen des 10. Jäger-Bat-
2. Daffelbe mit Dorianischer Verwandlung.	8. Groß Nirosches Schloß Anif im Salzburgerischen.	tailons, auf dem Friedhofe von St. Lucia in
3. Neffo in Italien.	9. Ein Urwald in Brasilien, und das Lager einer	Italien.
4. Notre-Dame-Gathedrale in Paris (von Innen).	Indianer-Familie (zum ersten Male).	13. Der Meersturm bei Saverna vom Hafen aus
5. Das Bild der Andacht, oder: Der Maler Co-	10. Fels ritter Baumgarten (zum ersten Male).	(zum ersten Male).
broniuss im Schlummer.	11. Diana mit ihren Nymphen und Aktoron, aus	14. Eingang zum Empfangs-Saal des Serrails in
6. Wildbad Gastein.	der Mythologie (zum ersten Male).	Constantinovel (zum ersten Male).
- Die Bilder, wovon jedes einzelne ein Meisterstück der Malerei ist, sind von den berühmtesten Malern aus Wien, München, London u. Paris, genau nach der Wirklichkeit gemalt. Der Apparat ist aus dem Atelier des rühmlichst bekannten Optikers Hrn W. Profesch aus Wien.

Zweite Abtheilung:

Phantascop.

Ein ganz neuer Apparat mit beweglichen Figuren, wodurch die natürliche Bewegung des Menschen ganz getreu nachgeahmt wird.

1. Der Jongleur, welcher das Spiel der Schincken mit Kugel und Messer vollständig ausführen wird.	3. Der Gaukler. Ein Knabe der das türkische Kugel-Spiel produzieren wird (zum ersten Male).
2. Die Seiltänzerin, welche auf gespanntem Seile tanzen wird.	4. Der Tänzer, der nach dem Takte der Musik tanzen wird.

Dabei kommt vor: ein Zeit.

Dritte Abtheilung:

Chromatrop, oder optisches Farben- u. Linien-Spiel,

wie selbes in der königl. Polytechnit in London, unter dem Namen Chromatrop gezeigt wird.

Zum Schluß: Amor's Straußen-Spende.

Diesem geht vor:

Jurist und Bauer.

Luftspiel in 2 Aufzügen von J. Nautenstrauch.

Kanze, } Advokaten — — — — — Dr. Zeumann.	Kunz, } Bauern — — — — — Dr. Engel.	Gräßler, ein Weidenweider — — — — — Dr. Korn.
Gepp, } — — — — — Dr. Schwarz.	Knebel, } — — — — — Dr. Großer.	Michel, Kunzen's Knecht — — — — — Dr. Jordis.
Reitz, Kunzen's Schreiber — — — — — Dr. Miklaß.	Woline, Kunzen's Tochter — — — — — Fel. Müller.	Wuifer, ein Amselknecht — — — — — Dr. Lito.
Katbarne, Kunzen's Haushälterin — — — — — Fel. Albert.	Woll, ein Wäbter, Kunzen's Schwager — — — — — Dr. Bonini.	
- Der erste Akt spielt in einem kleinen Städtchen, der 2. Akt eine halbe Stunde davon, auf einem Dorfe. — Die Handlung dauert von Bermittag bis gegen Abend.

Anfang halb 7, Ende 9 Uhr.

Heinrich Bawinger falragasza
Buda, Királyi Városi Színház (Várszínház), 1850. október 17.
papír, nyomtatvány
44,5×36 cm
Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 17161.46

Az optikai és fizikai művész

Bawinger úr negyedik vendégelőadása.

Budai Kir. Városi Színház.

Bérletszünet.

1850. október 17-én, csütörtökön,

A. Schmid igazgatása alatt:

A bécsi Heinrich Bawinger úr

nagy optikai

műelőadása

három szakaszban.

Első szakasz:

Ködfátyolképek,

amelyek messze túlszárnyalják az eddig látottakat. Emil Titl, cs. k. udvari karmester minden egyes képhez illő, egészen újonnan komponált zenéjével.

Előforduló képek:

1. Mindenszentek udvari temploma Münchenben.

2. Ugyanaz diorámás átváltozással.

3. Nesso Olaszországban.

4. A Notre Dame-székesegyház Párizsban (belülről).

5. Az áhítat képe, avagy Szophroniosz festő szendereg.

6. Gastein fürdőhely.

7. Katonahalál.

8. Az Areo grófok Anif kastélya Salzburg tartományban.

9. Brazíliai őserdő és egy indián család tábora (első alkalommal).

10. Tell megmenti Baumgartent (első alkalommal).

11. Diana a nimfákkal és Akteónnal a mitológiából (első alkalommal).

12. A 10. vadász-zászlóalj elesettjeinek sírja az olaszországi St. Lucia temetőjében.

13. Tengeri vihar Szmirnánál, a kikötőből nézve (első alkalommal).

14. A konstantinápolyi szeráj fogadótermének bejárata (első alkalommal).

A képeket, melyek mindegyike a festészet egy-egy mesterműve, a leghíresebb bécsi, müncheni, londoni és párizsi festők készítették, pontosan a valósághoz híven. A gépezet a hírneves bécsi optikus, W. Prokesch úr műterméből való.

Második szakasz:

Fantaszkóp.

Mozgó alakokkal működő, egészen új gépezet, amely az ember természetes mozgását egészen híven utánozza.

1. A zsonglőr, aki a kínaiak golyó- és késjátékát tökéletesen utánozza.

2. A kötél-táncosnő, aki kifeszített kötélen táncol.

3. A mutatványos. Egy fiú, aki a török golyójátékot mutatja be (első alkalommal).

4. A táncos, aki a zene ütemére táncol.

Mindeközben feltűnik: egy sátor.

Harmadik szakasz:

Chromatróp, azaz optikai szín- és vonaljáték,

amelyet a londoni kir. politechnikumban chromatróp néven mutatnak be.

Végezetül: Ámor bokrétaadományja.

Ezt megelőzi:

Törvénytudós és paraszt.

J. Rautenstrauch vígjátéka 2 felvonásban.

Lanze,	}	ügyvédek	Treumann úr.
Geyer,	}		Schwarz úr.
Fettig, Lanzen írnoka			Niklas úr.
Katharine, Lanzen házvezetőnője			Albert kisasszony.
Kunz,	}	parasztok	Engel úr.
Knebel,	}		Grosser úr.
Rosine, Kunz lánya			Müller kisasszony.
Rost, bérlő, Kunz sógora			Vanini úr.
Grübler, számtudós			Korn úr.
Michel, Kunz szolgája			Jordis úr.
Puffer, hivatalosolga			Otto úr.

Az első felvonás egy kisvárosban, a 2. felvonás innen fél óra távolságra, egy falun játszódik. – A cselekmény délelőttől estig tart. Kezdeté fél 7, vége 9 órakor.

NEMZETI SZÍNHÁZ.

Bérlet Pest, csütörtökön, december 5-én, 1844. 200-dik szám.

TELEPI G.

Ködfátyol képei

hazai tájakat ábrázolók.
ELŐFORDULANDO KÉPEK:

<p>I. BUDAPEST. II. BUDA-PEST Margit szigeténél. III. TIBANY és Balaton. IV. VISREGHÁD, Bástyáigam felől. V. KÖLMEBÁZ, a szerb határon. VI. VASKAPU ÚJ UT.</p>	<p>VII. DEVÉN, Anatólia felől. VIII. TOLAJÁN síja. IX. ARVA-VÁR. X. MOKHADA. XI. TETI VIDÉK, ártéri tájak. XII. TAVASZI VIDÉKRE.</p>
--	--

Ezt megoldás: Tíz-századkori

Tudtán kívül kém.

Vigjáték 2 felvonásban. Melleville és Duveyrier után fordította Csépregi Lajos, a m. t. t. k.

S Z E M L E Y E K:

Ferris Mihály, egykor lelkész	Scenipistery	Gózon
Fouché, miniszter	Üvevényi M.	Üvevényi B.
Dessandis, osztrák főnök	László	Egreesy B.
Crossac Gyula	Szigeti	Hubenay J.
Bersárd	Szigeti	Vas
Társó, Ferris szabóháza	Háború né.	Réti
Batton	Szilágyi	Petrik

Az első felvonás történetik Ferris Mihály házában a második Fouché réndirminiszternél.

Levegőbe beteg. Kezdeté 7-edfél órakor, vége 9-edfélut n.

Holnapután, szombaton, december 7-én, **BENZA KÁROLY** javára, bérletszűnőssel:

L I N D A.

Nagy opera 3 akt. Don'ettől.

Látás: Levegő, rendező. (Nyomatott díszlet József kezeivel.) kiadta: Szigeti, líriknok.

Műtárgyat: Iró szoba változata Wéber és Tóth.

7.7

Telepi György (1800–1885) falragasza
Pest, Nemzeti Színház, 1844. december 5.

papír, nyomtatvány (reprodukción)

410×325 mm

Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti és Zeneműtár, SZT SZL NSZ K1844 1844.12.05.

7.8

Telepi György (1800–1885)

Négy tájkép, 1843

fémlemez, olaj

fémlemez paszpartu

teljes mérete: 32,7×52,5 cm,

egyes képek mérete: 12×17,5 cm

Országos Széchényi Könyvtár,

Színháztörténeti és Zeneműtár,

SZT KE 216 – KE 219

Harmadik és utolsó kiállítás.

Lieblich panorámájában 100 üveg által látható.

1. Pest.

Magyarország legszebb és legnagyobb szab. kir. városa 106300 lakossal. A Dunán innen, Pest átellenében fekszik Buda, szabad kir. főváros 50000 lakossal. Mindkét város a világhírű láncziddal, egy városá van összekapcsolva.

2. Pawlovits Miklós, Oroszország császára,

gyászmenete 1855-dik év mártius hava 2-án Pétervárott. Ezen menet 3 orosz werst hosszú, a koporsó után mindjárt Sándor császár és öccse Konstantin mennek, jobbról és balról Vilmos austriai főherceg és a porosz herceg, azután az udvari személyzet stb.

3. Szebasztopol bevétele

és a Malakoff-torony ostroma 1855-iki szeptember 8-án, rajzolva a Krímben lévő francia festő Molin ur által, festette Niessen A. ur Pesten.

4. Egy hollandi vidék télen;

és a hollandi nép egy vasárnapi mulatsága jégén.

5. Ortles hegy csúcsa Tiroiban Drofui mellett;

magassága 12060 láb és 1801-ben jutottak fel először a tetejére.

6. Konstantinápol. (szemléltető 20 üvegen által)

Ázsiában Geant nevű hegyről szemléltető Konstantinápol, az egész török birodalom fővárosa és a sultán székhelye, a Marmarosi tenger és a Bosporus oldalán, mely itt mintegy fél óra szélességű, több mint 500000 lakossal, kik közül mintegy fele törökök-, egy negyed része görögök-, a többiek pedig európaiak-, örmények- és zsidókból áll. E városban létező számos kupok, moséok, minaretek a nezőnek a távolból egy elvezetőd látványt nyújtanak, de e város belseje a külsővel igen nagy ellentétben áll, mert az utcák igen székek, gűbök és piszkosak, a legzámosabb kövezetlen- s egyenetlenek, többhelyett nyomoru fagyonyhó van építve a legszebb kastélyok mellett. Konstantinápol a törököktől Stambul néven nevezeték, kerülete 4 mérföld, a külvárosok között kitérnek, különösen az építészeti bizonyos szabályosága által Pera, hol az európai követeik, és Galata hol a leggazdagabb görög családok laknak. A Bosporus hosszában fekszik: Bebek, Kardili, azután az erős vár, nevről Rumili Hisar, vagy az európai vár, e vár alapvető, Mohamed próféta nevének betűiből vette midőn sultán Mohamed Ázsiából átaljút, akkor építette ő e várat, hogy az neki Konstantinápol bevetelénél védfalul szolgáljon Pera átellenében az ázsiai oldalon fekszik Konstantinápol 3-ik külvárosa, Scutari 50000 lakossal.

7. 8. 9. 10. Stereokospiai vázlatok, 4 patent készítmény által.

11. A solferinói csata június 24-én 1859.

12. Egy csata Isly mellett Afrikában augusztus 14. 1844.

Ezen ütközetjelenet hűn előnkbe tárja a marakkói francia csatáért. Csaknem négyszer annyi sereg, mint a győző, mely csak fortélyt használ, jóllehet amazoknál a hűdű, gyűlölet és kétségbeesés harcoltak. Sok százan fedtek hulláikkal a csatáért; a francziák Bugeaud tábornagy vezérlete alatt voltak; a marakkóiak, kabylok, mindnyája nyílt csatában. Nagy szorongás az afrikai táborban, mely Sidi Mohamednek, Abderhaman fiának sátora körül van elterülve. Megható leginkább azon tekintet, mely egyszersmind félelmes is midőn az afrikai sereg fut, a kabylok megzavarodnak, a francziák pedig győzelmesen vonulnak előre miáltal e képgyűteményünk legerdekesebbje közé tartozik.

13. Silistria ostroma június 3-án 1854.

Hadjelentés: Orosz szökevények által azon pontra figyelmeztetvén, melyen az ő általok elkészített tüzakna létezik, mivőgre en egy ellentűzakkal elkészíttem. Hogy az ellenséget rászedjem, először egy kirohanást a várból, és reá egy színellett hátrálást megrendeltem, mely alkalommal egy egész ágyutelepet abba hagycék; ezen hadifogás sikerült, a tüzakna fellobbant annak idejében és oly erővel, hogy az oroszok választófalát ketté szakítá, azt hasonlóképp felgyújtá, és az ellenségnek ezáltal tetemes kár okoztatott: a többi bejövő jelentések 2000 orosz elesteről szólanak, melyek közt több tábornokok is foglaltatnak.

A párisi elisei mezőn levő kristály palota.

Bementi díj 15 kr. újpénzben.

A t. cz. közönség eddigi számos látogatásáért hála-köszönetemet nyilvánítva, biztosan hiszem, miszerint jelen kiállításom szinte azon tetszésben részesülend, mit ha elérni szerencsés leendek, s ha még egyszer e nemes városban megjelenek, egészen új kiállításal fogom a t. cz. közönséget gyönyörködtetni

alázatos
Lieblich Eduard.

Hetfőn visszavonhatlanul utoljára leszen látható.

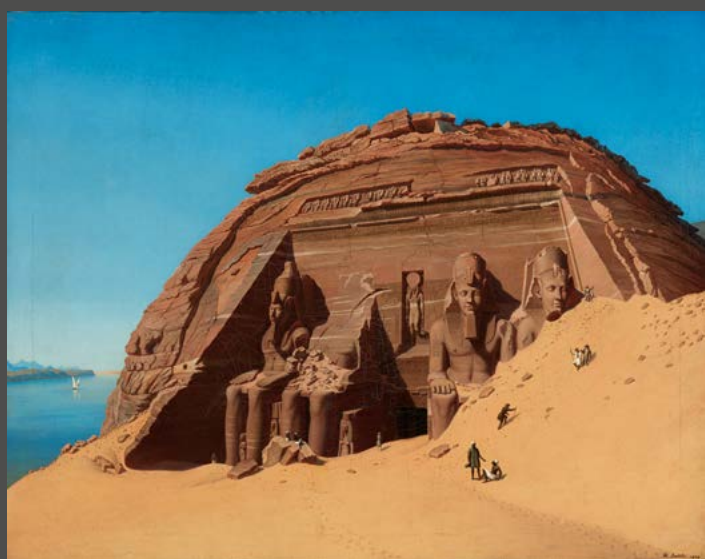
Nyomatott Szegzárdon 1859.

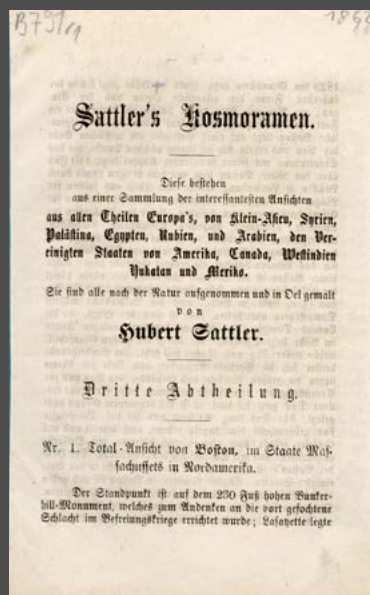
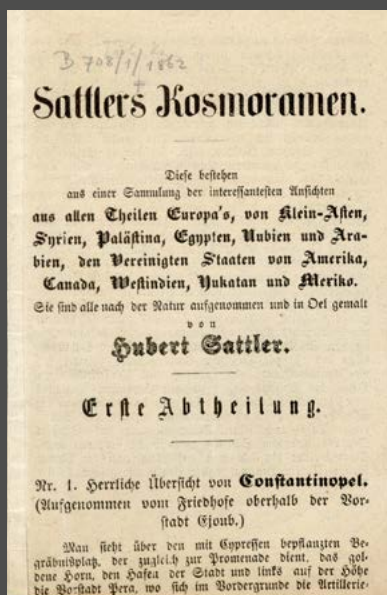
7.11
Hubert Sattler (1817–1904)
Louvain, 1837
olaj, vászon
105×133 cm
Keresztény Múzeum, Itsz. 56.556

7.12
Hubert Sattler (1817–1904)
Brüsszel, 1840 k.
olaj, vászon
108,5×135 cm
Keresztény Múzeum, Itsz. 56.579

7.13
Hubert Sattler (1817–1904)
Der Felsentempel von Abu Simbel
(Abusimbil) in Nubien, äußere Ansicht
(Abu Szimbel [Ibszambol] sziklatemploma
Núbiában, kívülről nézve), 1837
olaj, vászon (reprodukción)
105×133 cm
Salzburg Museum, Itsz. 9072-49

7.14a-c

Hubert Sattler (1817–1904) kozmorámáinak ismertető füzetei

Sattler's Kosmoramen (Sattler kozmorámái)

1. füzet: Bécs, k. n., [1861/1862]

Ferd. Ullrich, Bécs

16 o. 16 cm

2. füzet: Pest, k. n., 1862

Gustav Emich, Pest

6 o. 17,5 cm

3. füzet: Pest, k. n., 1862

Gustav Emich, Pest

16 o. 16 cm

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, B 791/1/1862, B 708/1/1862

Sattler kozmorámái.

A legérdekesebb látképek gyűjteményéből összeállítva

Európa minden részéről, Kis-Ázsiából, Szíriából, Palesztinából, Egyiptomból, Núbiából, és Arábiából, az Amerikai Egyesült Államokból, Kanadából, Nyugat-Indiából, Yucatánból és Mexikóból.

Valamennyit a természet alapján rajzolta és olajjal festette

Hubert Sattler.

Első szakasz.

[részlet]

9. sz. Abu Szimbel (Ibszambol) nagy sziklatemploma a Nílusnál, Núbiában.

A líbiai sivatag Núbiában általában a Nílusig ér, és itt-ott váratlanul egy-egy homokkőhegy emelkedik a magasba, amelyeket az ókori egyiptomiak gyakran használtak kőbányának; gyakran építettek rajtuk sírkamrákat is, és templomokat faragtak ezekből a sziklatömegekből, hogy megemlékezzenek valamilyen híres eseményről; így jött létre ez a gigantikus mű, egy közeli, de ezen a képen már nem látható kis sziklatemplommal együtt. A nagy templom bejáratát négy, 61 láb magas, sziklába vájt üdö kolosszus díszíti. Ezek a legbátrabb és legerősebb egyiptomi királyt III. Ramszeszt, a nagy Szészosztriszit ábrázolják, aki egyben e templom építtetője is volt. Sajnos e pompásan megmunkált királyi képek közül csak egy maradt meg jó állapotban. A másodikat egy villámcsapás rongálta meg, a másik kettőt pedig betemette az itt magasban fekvő líbiai sivatag soha nem nyugvó homokja. Közvetlenül a bejárat fölött látható Phrè (Ré, a Nap) isten madárfejű ábrázolása, akinek ezt a templomot szentelték. A szintén súlyosan megrongálódott karzat fölött egy sor ülő majom látható, amelyek közül sok teljesen elpusztult. Alattuk egy hieroglifikus felirat található. Ennek az épületnek és a kis templomnak az eredete Ramszesz életének egy fontos eseményére vezethető vissza. Amikor az ázsiai és afrikai háborúkból dicsőséggel és zsákmánnyal megrakodva visszatért, felesége, Nofre Ari királynő Abu Szimbelben várta, és itt megfogadták, hogy két templomot emeljen a győzelmek emlékére és az istenek iránti hálójuk jeléül a kapott segítségért.

7.15

Fondazione Scienza e Tecnica, Firenze

Dissolving view apparatus (Ködfátyolkép-vetítőgép), 2014

ismeretterjesztő kisfilm, 2:14 perc

7.16a-b
Világítótorny és hajók éjjel
és viharban, 1875 körül
laterna magica kép, ködfátyolkép
(reprodukció)
üveg, vízfesték, lakk
8,4 cm Ø
Wien Museum,
Itsz. 176.283, 176.284

7.17a-b
Parasztház egy nyári napon
és egy téli éjszakán, 1870 körül
(reprodukció)
üveg, színezett könyomat
7,6×7,6 cm
Wien Museum,
Itsz. 176.732, 176.731

7.18a-b
Piramisok naplementénél és éjjel, 1900 körül
diapár ködfátyolkép-vetítőhöz (reprodukció)
üveg, vízfesték, lakk
7,6 cm Ø
Wien Museum, Itsz. 176.346, 176.347

8. **SZÍNHÁZBAN** **A CIRKUSZÉRT**

A modern cirkuszt születése pillanatától kezdve kísérte az a vita, amely az intézmény által létrehozott kulturális javak művészi kvalitásai körül forgott, illetve akörül, hogy általában milyen viszony fűzi a színházhoz. A testi erő és ügyesség bemutatása, az állatidomítás mestersége, a bohócok tréfái vagy az illúziókeltésen alapuló látványosságok jellemzően a könnyű, vásári szórakoztatás címszava alatt szerepeltek a köztudatban. Ugyanakkor már az első londoni és párizsi cirkuszalapításokat követően felismerték a színigazgatók, hogy nem lebecsülendő konkurenciát jelenthetnek az új szórakoztató műfaj képviselői, mégpedig nem utolsósorban azoknak a jeleneteknek és nagyszabású pantomimeknek köszönhetően, amelyek valójában – a „pantomim” szóhoz társított mai jelentéssel ellentétben – zenekísérettel, lovakkal s gyakran számos stasztával előadott színjátékok voltak, és amelyek kedvéért a nagyobb vállalkozások úgy építették meg cirkuszaikat, hogy a porondhoz színpadot is kapcsolnak.¹ A két ország színházi törvénykezésében – bizonyára nem mentesen a teátrumi vezetők befolyásától – ez olyan restriktív szabályozásban csapódott le, amely a cirkuszoknak például megtiltotta az élőbeszéd alkalmazását.² Jóllehet efféle törvényi megszorításokról nem volt szó a 19. századi Pest-Budán, és színpaddal kombinált porondot sem konstruáltak az ideiglenesen felhúzott cirkuszépületekbe, a cirkuszi és színházi látogatottság közti versenyhelyzet azonban gyakorta borzolta a Thália szellemének hódolók kedélyeit.

Egyetlen olyan színpadi műfaj ismeretes, melynek művelését többé-kevésbé tolerálta a színikritika: a teátrumokban előadott, lovasjelenetekkel dúsított darabok már a cirkusz megjelenése előtt is népszerűek voltak Londonban és Párizsban,³ ahol az 1830-as években innovatív technikai megoldásokkal – futópadok integrálásával – még a lovas vágaték illúzióját is meg tudták teremteni.⁴ Ilyen műszaki fejlesztésről Pest-Budán nem tudni, mindenesetre 1853 júniusában és júliusában a budai Nyári Színház két „műlovar-társaságot” is alkalmazott, hogy a lovas drámák szakértelmet igénylő jeleneteinek bemutatását a legavatottabbakra – Václav Slezák, illetve Naudmann Lajos társulatára – bízta.⁵ Mindez azonban kevésbé segített abban, hogy a mutatóanyagok a színházpártolók körében vagy általában is tartós elismerésre tegyenek szert; még ha a cirkuszi műlovaslás professzionalizmusa és időnként a kötéltréfa eleganciája kapcsán találkozni is elismerő kritikákkal, összességében paradigmaticusnak tekinthető az a hozzáállás, mely szerint színház és cirkusz mind esztétikailag, mind intézményileg elválasztandó egymástól. Általánosítható példa erre Pietro Bono és Pietro Pediani fellépésének visszhangja a *Jelenkor* lapjain: „maga Pietro s’ Pediani valóban sokat tesznek súlygyengén nélkül a’ kötélen, ’s athletai erőmutatónyaik látásra méltók; de a’ társaság többi tagjai középszerűségig is alig emelkednek, ’s így sokszori föllépésüket annál kevésbé óhajthatni, mivel a’ pesti közönség már elégszer látá azokat; vásári alkalomkor pedig a’ rendesen magosb jövedelem nagy részét nem gazdaságos az intézethez nem tartozó idegenekkel fölosztani, főleg olyanokkal, kiknek föllépése Thalia templomában botránykő a’ valódi művészet tisztelőji előtt [...]”.⁶ Ezzel párhuzamosan maguk a mutatóanyagok persze falragaszokon és újsághirdetéseken minduntalan igyekeztek emelni munkájuk presztízsét, bizonygatva annak művészi kvalitásait és minőségét. Ennek egyik eszköze volt, hogy – mint Bono és társulatának tagjai – mutatóanyajaikat színházi közegbe adaptálták, ezzel elemelkedve a vásári bódék előadásaitól és a hozzájuk kapcsolódó negatív megítéléstől, még ha ez – mint látni – nem feltétlenül sikerült is.

A MOZGÁS ÉS A MOZGATÁS MŰVÉSZETE

Hasonló megfontolások is közrejátszhattak abban, hogy Christian Josef Tschuggmall (1785–1845), a cirkusztörténeti szempontból egyedülálló tiroli asztalos és mechanikus szerkezetek autodidakta készítője kifejezetten törekedett arra, hogy arisztokratikus – vagy ilyen aurájú – terekben mutassa be félautomata bábjait, amelyekkel egy komplett cirkuszi est műsorát adta elő miniatürizált formában. Egy kortársi rajongójának, a hatvankötetes osztrák életrajzi lexikon szerzőjének, Constant von Wurzbachnak, valamint egy lokálpatrióta helytörténésznek, Simon M. Premnek köszönhetően meglepően sok adat hagyományozódott át a bábkészítő és családi vállalkozásának pályájáról,⁷ ami a korai 19. századi mutatóanyagok történetére egyáltalán nem jellemző. Ráadásul 1955 óta a cirkusztörténet páratlan kincseiként őrzi a Münchner Stadtmuseum a Tschuggmall család néhány fafiguráját, amelyeket 1886-ban a mutatóanyag Michael August Schichtl vett meg az örökösöktől, és amelyeket az ő utódai is megőriztek.⁸

1 Vö. Teller Katalin: *Történelem a cirkuszban. A cirkuszi kosztümös darabok történelemképe*. Habilitációs értekezés. Budapest, ELTE, 2019, kézirat, 88–96. o.; Christian Dupavillon: *Architecture du cirque des origines à nos jours*. Párizs, Éditions du moniteur, 1982, 14–20., 27–32., 43–59. o.

2 Vö. Marius Kwint: *The Legitimization of the Circus in Late Georgian England. Past and Present*, 2002/1., 72–115. o.; Сергей М. Макаров: *Театрализация цирка*. Москва, URSS, 2010, 94–95. o.; Gisela Winkler: *Von fliegenden Menschen und tanzenden Pferden*. Gransee, Edition Schwarzdruck, 2015, 1. kötet, 76–77. o.

3 Vö. Arthur H. Saxon: *Enter Foot and Horse. A History of Hippodrama in England and France*. New Haven – London, Yale University Press, 1968, 6–7. o.

4 Vö. Dupavillon: i. m., 19–20. o.

5 Vö. Koch Lajos: *A Budai Nyári Színház. Adattár*. Budapest, Színháztudományi Intézet, 1966, 49. o. Slezák pályájához vö. Antonin Novotný: *Staropražští komedianti a jiné atrakce, 1800–1850*. Prága, Atlas, 1944, 64–66. o.

6 *Jelenkor*, 1839. március 2., 69. o. Az előadást kísérő marketingtechnikák összefüggésében vö. a *Hír és név* című fejezetet.

7 Vö. „Tschuggmall, Christian” szócikk. In: Constant von Wurzbach: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 48. kötet. Bécs, k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1883, 64–69. o.; [Simon] M. Prem: *Die Tschuggmallischen Automaten. Ein Kapitel aus der Geschichte der mechanischen Künste des 19. Jahrhunderts*. Lipcse, H. Haessel, 1915.

Tschuggmall életútja ihletforrásul szolgált egy színvonalas, kortárs életrajzi regényhez is; vö. Inga Hosp: *Tschuggmall, oder Das Leben durch Maschinen*. Innsbruck, Haymon, 1995.

8 Vö. Münchner Stadtmuseum: *Schaustellerei: Tschuggmalls Automatenkabinett*, <https://sammlungonline.muenchner-stadtmuseum.de>.

A roppant inséges körülmények között felnövő, nemcsak asztalosként, gépészként és esztergályosként, hanem tehénpásztorként, kifutófiúként, szappanfőzőként és szénégetőként pénzt kereső Tschuggmall érdeklődése korán az asztalosmesterség finomabb technikai és a korabeli óraszerkezetek, automaták működése felé fordult, amihez viszonylag idős korában, harmincöt évesen megkapta a brixeni püspök szellemi és pénzbeli támogatását is. A bábkészítőt az emberi mozgás lehető legpontosabb leképezésének igénye hajtotta, amelyet a korabeli óraművesség által kidolgozott technikák segítségével kívánt elérni. Elgondolása és a bábok kivitelezése annyiban forradalmi volt, hogy a korabeli bábosok – mint például a szintén híressé vált földije, Matthias Tendler – nem rézhuzalokkal, fémáttétekkel, rugókkal és fémcsőrlőkkel építették meg figuráikat, hanem elsődlegesen zsinórokat, köteleket használtak.⁹ Önmagában a mechanikus szerkezetek konstruálása ugyanakkor nem számított úttörőnek, az viszont igen, hogy Tschuggmall roppant összetett szerkezeteket alkotott, hogy ekképp megépített 50–60 centiméteres bábjait egy körülbelül két méter átmérőjű, porondot imitáló és speciálisan kialakított alapon mozgassa anélkül, hogy láthatóvá tenné a mozgást biztosító embert vagy mechanikát. Bábjai között több kötél-táncos-, bohóc- és műlovarfigura volt (lovakkal együtt), amelyek mellett felléptetett egy bűvészt és egy olyan pincérbábót is, amely igazi bort tudott inni – fejét megdöntve, száját kinyitva, szemét lehunyva. A kötél-táncos-figurák jeleneteiről a már említett Constant von Wurzbach adott érzékletes leírást: „1. Egy automata, amely élettelenül fekszik a művész karjaiban. Amint kapcsolatba kerül a lengőkötéllel, hirtelen életre kel. Mestere minden kérdésére igennel vagy nemmel válaszol, szemeit a zene ütemére mozgatja, elhagyja a kötelet, újra megragadja, felkapaszkodik rá, hasra és hátra fekszik rajta, tapsot hallva látni örömet; minden mozdulat kecses, alig lehet elhinni, hogy az alak igazából nem él. 2. A kötéltre helyezett automata (Madame Blondin) a legnehezebb gyakorlatokat és halálugrásokat hajtja végre, amelyeket egyetlen élő akrobata sem merne utánozni.”¹⁰

A szerkezetek összetettsége a muzeológusok, technikatörténészek és restaurátorok körében ma is újra és újra érdeklődést kelt,¹¹ rekonstruálásuk pedig roppant kihívásnak bizonyulhat, ahogy a kiállított félautomata trapéz-művésznőt készítő Tintaló Társulás bábépítői, Sipos Katalin és Sisak Péter is igazolhatják. Ekképp egyáltalán nem meglepő, hogy amikor Tschuggmall 1830-ban meglátogatta Pestet, a *Hasznos mulatságok* kritikusa a folyóirat első oldalán nevezte őt „századunk Archimedjének”, és nem leplezte csodálatát, amikor a bábok mozgatásáról így számolt be: „Hajlékony és minden lét és élet-erő nélkül való holt testek, de mihelyt azokat Tschuggmall a' lóballó vagy is hinta-kötélre reá szerkezteti, ezer élet látszik ezen alakoknak legkissebb izeket is keresztül hatni. / Koszorút az érdemnek!!! ezen alakok remek mozgása olly nagy gépely (mechanica) Tudományára mutatnak Tschuggmall Urnak, mellyeknek megmagyarázását a' bámuló emberi elme, mint hajdan az Isis szemfedő fátyolát olly keveset fejtheti [...].”¹² A *Der Spiegel* kritikusa is elragadtatottan kiáltott fel: „az ember már-már megcsókolná a szeretetreméltó fadarabot!”¹³ Tschuggmall ügyes önmarketingjéről tanúskodik, hogy mesterségbeli tudását ausztriai, németországi, itáliai, lengyelországi és oroszországi turnéin jól kamatoztatta: királyi, császári, cári és fejedelmi udvarok vendége lett, kitüntetések, elismeréseket halmozott. Pesten ugyan nem részesült efféle érdemben, de legalábbis fellépti helyének megválasztásával igyekezett emelni a mutató fényét: 1830-as és 1839-es vendégjátékát a Hét Választófejedelemhez címzett fogadó díszes termében tartotta – utóbbit Széchenyi István jelenlétében –,¹⁴ 1839-ben a budai oldalon a Német Játékszínben is megfordult,¹⁵ majd halála után örökösei (lánya és veje) 1848-ban a Redout kistermében és a budai Nyári Színházban, 1853-ban pedig az Európa Szálló elegáns termében mutatták be az időközben bicikliző bohóccal és ún. némaképletekkel kiegészített miniatűr cirkuszt,¹⁶ amelynek összetevőit Vörösmarty Mihály „csoda-bábgépekként”¹⁷ aposztrofálta. Ez a lelkes fogadtatás korántsem tekinthető magától értetődőnek a 19. századi Pesten, ugyanis a bábosmesterség a legalacsonyabb presztízsű foglalkozások közé tartozhatott, amint azt Pór Anna a Balog István pályáját rekonstruáló tanulmányában is bemutatta.¹⁸ Mi több, még a félautomata bábok sem feltétlenül jelentettek automatikus belépőt a nézők szívébe: a szintén tiroli Georg Wierer, aki valószínűsíthetően Tschuggmall epigonja volt, 1835-ös pesti fellépésén kifejezetten csalódást okozott a *Honművész* kritikusanak.¹⁹

9 Vö. a két technika összehasonlításával Stefan Poser: Schausteller, Automatenfiguren und Technikverständnis im 19. Jahrhundert. Die Automatenbauer Mathias Tendler und Christian Tschuggmall. *Technikgeschichte*, 1992/3., 217–240. o.

10 „Tschuggmall, Christian” szócikk, 69. o.

11 Vö. Birgit Kurz 1984-es diplomamunkájának tanulmányverzióját: Birgit Kurz: Christian Joseph Tschuggmall und sein mechanisches Kunst- und Automatentheater. *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung*, 1990/2., 165–192. o.; Poser: i. m. Wolfgang Till: *Puppentheater. Bilder – Figuren – Dokumente*. München: Dr. C. Wolf und Sohn, 1986, 155–161. o.

12 Tschuggmall Keresztely József Pesten. *Hasznos mulatságok*, 1830/11., 81–83. o.

13 R–l.: Die Automate des Hrn. Tschuggmall. *Der Spiegel*, 1830. július 28., 479–480. o., itt: 480. o.

14 Vö. R–l.: i. m., 479. o.; *Der Spiegel*, 1839. február 20., 120. o.; *Gróf Széchenyi István naplói*. 5. kötet: 1836–1843. Szerk. Vizsota Gyula. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1937, 243. o.

15 Vö. *Honművész*, 1839. június 6., 359. o.

16 Vö. kat. 8.1–3.; *Divatsarnok*, 1853. november 27., 1402. o.

17 Id. Szigethy Gábor: Vörösmarty gazdagsága. *Irodalmi Szemle*, 1975/10., 944–947. o., itt: 946. o.

18 Vö. Pór Anna: Az első írott magyar bábszínház és európai rokonai. *Filológiai Közöny*, 1966/3–4., 421–446. o., itt: 421–422. o.

19 *Honművész*, 1835. április 2., 214. o.

ÓRAMŰVESSÉG MUTATVÁNYKÉNT

A Tschuggmall-féle bábok egyedülálló mivolta bár tagadhatatlan, kiemelendő, hogy a mechanika és az automaták iránti érdeklődés korántsem volt új a 19. században. Tudósok, kísérletező kedvű emberek már a 16. század végén fabrikáltak felhúzható, a természetes emberi és állati mozgást imitáló gépezeteket, „androidokat”, ami az „ókor iránti vágyakozás” divatjaként a 18. században újabb virágkorát élte.²⁰ Csakhogy ezek a tárgyak a művészeti és ritkasággyűjtemények (Kunst- und Wunderkammer) polcain díszlegtek, vagy a vagyonos társadalmi rétegek otthoni szórakozását, szórakoztatását szolgálták. A magyarországi újságolvasók időről időre értesülhettek egy-egy külföldi remekmű megszületéséről,²¹ sőt Mahl György pesti órasmester műhelyéből is kerültek ki figurákat, tárgyakat mozgató, festményeket és kis színpadokat idéző „automaták”,²² de szélesebb közönség ezeket nem láthatta. Ugyanakkor a 18. század végétől – legalábbis Magyarországtól nyugatra – egyre több mutatványos szerzett be tőkéjét nem kímélve egy-egy ilyen szerkezetet. Mivel ekkoriban még az órák is luxuscikknek számítottak, nem meglepő, hogy a „mechanikai művészet” efféle darabjai komoly nézőszámot eredményeztek.

A késő 18. század egyik legnevesebb óraművesének, Pierre Jaquet-Droznak és fiának szerkezeteivel²³ a pest-budaiai már korán találkozhattak az újságok lapjain,²⁴ ám „élőben” csak 1852-ben láthatták a rajzoló, író és zongorázó figurákat.²⁵ A francia Georges Tietz egy 1774 körül Londonban készült mechanikus mesterművel²⁶ nyerte meg magának Pest-Buda közönségét nemcsak 1842-ben,²⁷ hanem 1858-ban is, amelyről a fennmaradt falragasz roppant részletes leírással is szolgál. Viszont a kísérőmutatványként kiállított, részben mozgó viaszfigurái a beszámolók szerint inkább visszatetszést keltettek.²⁸ Ez utóbbi látványosság egy korábbi verziója sem nyerte meg egy budai kritikus tetszését, aki már 1842-ben egyenesen „viaszbábu-iparról” beszélt.²⁹

20 Vö. Horst Bredekamp: *Antikensehnsucht und Maschinenglauben. Die Geschichte der Kunstkammer und die Zukunft der Kunstgeschichte*. 4. kiadás. Berlin, Wagenbach, 2012.

21 Vö. például *Hasznos mulatságok*, 1830/51–52., 407. o.; Ismeretlen szerző: Varázs-óra. *Hasznos mulatságok*, 1833. október 23., 261. o.; *Der Spiegel*, 1844. október 2., 630. o.

22 *Zeitschrift von und für Ungarn*, 1802., 1. kötet, 2. füzet, 278–281. o.

23 Kultúrtörténeti összefüggésben vö. Catarina Caetano da Rosa: *Androiden als Spie[ge]l der Aufklärung*. Hamburg, Avinus, 2020, 99–107. o.

24 Vö. Ismeretlen szerző: Híres automatok. *Hasznos mulatságok*, 1822/14., 105–108. o.; Ismeretlen szerző: Híres automatok. *Hasznos mulatságok*, 1825/11., 82–83. o.; „Droz” szócikk. In: *Közhasznú esmeretek tára. A' Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmazotva*. 4. kötet. Pest, Wigand Otto, 1832, 134. o.

25 Vö. *Hölgyfutár*, 1852. június 25., 578. o.

26 A Tietz által bemutatott szerkezet, amely egyúttal zenegép is, a YouTube-on működés közben megnézhető: Waddesdon Rothschild Collections: A Marvellous Elephant. Musical Automaton, H. Martinet, 1774.

27 Vö. *Pesti Hírlap*, 1842. május 26., 376. o.

28 Vö. kat. 8.15; *Hölgyfutár*, 1858. június 8., 512. o.

29 *Der Spiegel*, 1842. augusztus 13., 520. o.

Tschuggmall's Automaten.

Indem diese Vorstellungen im kleinen Redouten-Saale durch einige Tage wegen den zahlreichen Versammlungen und Bewachung der Thore im Redouten-Gebäude einige Störung erlitten, so machen wir einem hochgeehrten kunstfinnigen Publikum die ergebenste Anzeige, daß nunmehr die Vorstellungen wieder

täglich um 6 Uhr Abends
statt finden.

Für den bisherigen zahlreichen Besuch freundlichst dankend, machen wir zu den ferneren Vorstellungen wieder unsere ergebenste Einladung.

Geschwister Tschuggmall
aus Tirol.

Preise der Plätze in Ud.:
Ein numerirter Sitz 40 kr. Erster Pl. 20 kr. Zweiter Pl. 10 kr.
Kinder zahlen die Hälfte.

Anfang um 6 Uhr Abends.

Billetts sind Vormittags von 10 bis 12, und Nachmittags von 2 Uhr an im Redouten-Saale zu lösen.

8.1

*Elise Tschuggmall (?–1869), férje és testvére társulatának falragasza
Pest, a pesti Redout kisterme, 1848. március
papír, fametszet
Pest, Bagó Márton
45×26 cm
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest
Gyűjtemény, 29628*

Tschuggmall automatái.

Minekután a Vigadó kistermében rendezett előadásokat néhány napon át megzavarta a számos népgyűlés és a Vigadó épületébe vezető kapuk őrzése, alázattal hozzuk a mélyen tisztelt, mélyen tisztelt publikum tudomására, hogy mostantól az előadások

újra
minden nap este 6 órakor
kezdődnek.

Az eddigi nagyszámú részvételt szívóbból köszönve további előadásainkra is alázatosan invitáljuk a közönséget.

A Tschuggmall-testvérek
Tirolból.

Helyárak ezüstpénzben:
Számozott szék 40 krajcár. Első hely 20 krajcár. Második hely 10 krajcár.
Gyermekek a felét fizetik.

Kezdetek este 6 órakor.
Jegyek délelőtt 10 és 12 óra között, délután 2 órától válthatók a Vigadó termében.

Nyomta Bagó M. Budán.

Tschuggmall's Automaten.

Zm städt. Kleinen Redouten-Saale
zu Pesth,

wird jeden Abend 6 Uhr,

eine Vorstellung

mit den berühmten

Automaten, Antroiden,

u n d

Metamorphosen,

in 4 Abtheilungen, nebst einer Schlußscene gegeben.

Indem sich unser Aufenthalt seinem Ende nähert, so machen wir alle kunstfälligen Bewohner der beiden Hauptstädte Pesth und Ofen auf dieses höchst interessante, eben so kunstreiche als unerschaltende Kunstkabinett aufmerksam, und für den bisherigen zahlreichen Besuch und ungerheilter Beifall unsern herzlichsten Dank zollend, machen wir zu den ferneren noch zu gebenden Vorstellungen unsere ergebene Einladung.

Geschwister Tschuggmall
aus Tirol.

Preise der Plätze in Conv. Münze:

Ein numerirter Sitz 40 kr. Erster Pl. 20 kr. Zweiter Pl. 10 kr.
Kinder zahlen die Hälfte.

Billetts sind Nachmittags von 2 Uhr an im Redouten-Saale zu lösen.

Druckt bei M. Budó in Ofen.

8.2

Elise Tschuggmall (?-1869), férje és testvére
társulatának falragasza

Pest, a pesti Redout kisterme, 1848. március
papír, fametszet

Pest, Bagó Márton

45×26 cm

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest

Gyűjtemény, 29629

Tschuggmall automatái.

A városi Vigadó kistermében

Pesten

esténként 6 órakor

előadás

látható a híres

automatákkal, androidokkal

és átváltozásokkal

négy szakaszban, zárójelenettel.

Minekután végéhez közeledik itt-tartózkodásunk, felhívjuk a két főváros, Pest és Buda valamennyi műértő lakosának figyelmét erre a roppant érdekes és ugyanannyira művészies, mint szórakoztató műgyűjteményre, s az eddigi nagyszámú résztvevő és osztatlan tetszés kinyilvánítását szívóbból köszönve további előadásainkra is alázatosan invitáljuk a közönséget.

A Tschuggmall testvérek

Tirolból.

Helyárok ezüstpénzben:

Számozott szék 40 krajcár. Első hely 20 krajcár. Második hely 10 krajcár.

Gyermekek a felét fizetik.

Kezdeté este 6 órakor.

Jegyek délelőtt 10 és 12 óra között, délután 2 órától válthatók a Vigadó termében.

Nyomta Bagó M. Budán.

Nyári színház.

BUDA

7. bérlet.

15. előadás.

1848. április 27., csütörtök

A. Schmid igazgatósága alatt:

Első előadás a híres automatákkal, androidokkal és átváltozásokkal

négy szakaszban, zárójelenettel.

Első szakasz:

[1.] Egy automata mint laza kötélén fellépő táncos, aki non plus ultraként általános elismertséget vívott ki.

2. Egy második automata a „Madame Blondin”, avagy a felülmúlhatatlan néven.

Második szakasz:

1. Pantomim egy öreg bécsi pincér és egy bajzozó szereplésével.

2. A bajzozó és a tiroli pincérről. Ezek az alakok természetű utánzatok, és különösen alkalmasak nevetés kiváltására.

3. Herkulesi kötél-táncosként fellépő bajzozó.

4. Pierrot, a talján, aki a bajzozót szabadon leemeli a kötélről, és a színpalak mögé viszi.

Harmadik szakasz:

1. Műlovarnó, aki két zászlóval produkálja magát lovon.

2. Művészi ló, amely a hozzáértők ítélete szerint lovasiskolai szabályoknak megfelelően köröz a cirkuszban, és amelyen két műlovar a legnehezebb mutatványokat adja elő.

Negyedik szakasz:

1. A kis tiroli, amely a „természetes és kecses” néven ismert.

2. Bajzozó létrával, amelyet ő maga támaszt ki, és amelyen több ízben, a természethez egészen hűen fel- és lemászik.

Átváltozások, melyek villámgyors, a varázsló intésére bekövetkező átalakulásai igazán meglepők. Majd 2 művészi hattyú, melyek természetes mozdulatai a mechanika legsikerültebb példáinak nevezhetők.

Végezetül: „Minerva temploma”, amelyet bengáli tűz világít meg.

Amióta a 17. században a természettudományok fellendülésével a mechanika is tökéletesedett, és amióta az ember nem mágiával vagy varázserővel, hanem azzal kívánt uralkodni a természet felett, hogy felismerte törvényeit, s ezeknek megfelelően állította önnön szolgálatába, megtanulható lett a mozgó, élettelen testek készítése is, melynek során igyekeztek elrejteni a szem elől a rugók és a kerekek működését, s ekképp úgy tetszhetett, mintha a külsőleg egy élő szervezet képére formált alak szabadon, belső erő által mozogna. Az efféle gépezeteket automatáknak nevezték el. Több ilyen műalkotást ismerünk régi mesterektől. Néhai Tschuggmall úr aztán erre a tárgyra összpontosította mechanikus tehetségét; a szakértő műtészek egybehangzó véleménye szerint Tschuggmall automatái korunk valódi látványosságai közé tartoznak. – Már mindegyik európai uralkodó udvara csakúgy, mint Németország és Itália több tudósa úgy nyilatkozott a művész emlékkönyvében, hogy eme, a játékmechanika terén utolérhetetlen automaták a mechanikai zsenialitás és művészi igyekezet legkritikább produktumai közé tartoznak. Ezért Pest és Buda valamennyi, az igaz művészetet tisztelő lakosát legalázatosabban invitáljuk előadásainkra. Tschuggmall testvérek. – Az ízléses díszletek a társulat festőjétől, Georg Julianótól származnak. – Műsorfüzet ezüstpénzben 6 krajcárért vásárolható a kasszájánál.

Előtte:

Zolky, a vén diák.

Von Maltitz báró színműve 2 felvonásban.

Biederstein gróf
Therese, lánya
Von Flachentropf úr, a kijelölt vőlegény

Vanini úr
Rostock kisasszony.
Korn úr.

Zolky
Johann, a gróf inasa

Gallmeyer úr.
Schwarz úr.

A cselekmény a gróf németországi birtokán játszódik.

Kezdetre 5, vége 7 órákor.

Nyomta Bagó M.

8.4

id. Rudolf Gaupmann (1811–1877)

J. Ch. Tschuggmall portréja, 1840

papír, könyomat (reprodukció)

Wien, Johann Höfelich

43,7×31,7 cm

Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Grafiksammlung, PORT_00115758_

8.5

Filmfelvételek, PUS-Film-Nr. 53, 1990, digitalizálva, 5:24 perc

1. rész: Mechanische Kunstfigur nach Tschuggmall (Mechanikus báb Tschuggmall nyomán)

Alfred Schichtl-Klunker (1929–) bemutat egy 1840 körül konstruált Tschuggmall-bábot (Kétkarú tornász, ltsz. PS-89237).

1990, színes, 2:11 perc

2. rész: Mechanische Kunstfigur von Hans Schichtl-Rulyans (Hans Schichtl-Rulyans mechanikus bábjá)

A Münchener Városi Múzeum fegyvertárában Hans Schichtl-Rulyans (1912–1997) bemutat egy általa 1947 táján konstruált

„robotot”, a kötélről lánytestvére emeli le a figurát.

1955, fekete-fehér, 3:13 perc

Stadtmuseum München, Sammlung Puppentheater/Schaustellerei

8.6

Christian Josef Tschuggmall (1785–1845) félautomata pincérlánybábja, 1825 k.

E. Jank felvétele

fénykép

Münchner Stadtmuseum, Sammlung Puppentheater/

Schaustellerei, PS-8495

8.7

Christian Josef Tschuggmall (1785–1845)

félautomata műlovarbábjai fekete lovon, 1825 k.

E. Jank felvétele

Münchner Stadtmuseum, Sammlung Puppentheater/

Schaustellerei, PS-8504

8.8
Christian Josef Tschuggmall (1785–1845) félautomata bohócbábja számaron, 1825 k.
Dorothee Jordens-Meintker felvétele
Münchner Stadtmuseum, Sammlung Puppentheater/Schaustellerei, PS-8499

8.9
Christian Josef Tschuggmall (1785–1845) félautomata
műlovarbábja deresen, 1825 k.
Dorothee Jordens-Meintker felvétele
Münchner Stadtmuseum, Sammlung Puppentheater/
Schaustellerei, PS-8498

8.10
Christian Josef Tschuggmall (1785–1845) félautomata
bohócbábja mint herkulési kötélátúzó, 1825 k.
Dorothee Jordens-Meintker felvétele
Münchner Stadtmuseum, Sammlung Puppentheater/
Schaustellerei, PS-37825

8.11
Ismeretlen alkotó
A Redout a Feldunasoron, 1830–40-es évek
papír, rézmetszet
32,5×47 cm
Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár, Metszettár, Itsz. 3199

8.12

Ságody József (1810–1899) tervrajza nyomán Vidéky János (1827–1901)

A budai Nyári Színház bokrétaünnepélye alkalmából kiadott beszéd az épület ábrázolásával, 1843

papír, fametszet

21×13,7 cm

Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum,

Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 1994

8.13

Schwindt Károly (1797–1867) – Perlaszka Domokos (1801–1846)

A pesti Redouté kisterme, 1844

Honderű, műmelléklet

papír, színezett könyvnyomtatás

20×25 cm

Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 84.141

8.14

A Krisztinaváros látképe a Várból

(bal szélén a Horváth-kert a Budai Színkörrel), 1870-es évek

fénykép, albumin

9,6×14,5 cm

Budapesti Történelmi Múzeum

– Kiscelli Múzeum,

Fényképgyűjtemény,

ltsz. F 70.665

8.15

Georg Tietz automatájának és viaszbábu-kiállításának falragasza

Pest, a Polgári Lövőházzal szemben (ma: Lövölde tér), 1858. május–június

papír, fametszet

Pest, Johann Herz

40,5×26,5 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 14647

Egyiptomi naptemplom.

A háttérben a szép műalkotásként megformált nap kering a tengelye körül, és olyan, mintha szabadon lebegne a horizont felett.

Aranyozott bronzból, ezüstből és briliáns kövekből készült, és 4 láb az átmérője. Közepén 19 különböző méretű és ellentétes mozgású csillagot látni; ezek körül pedig 48 spirál formájú kristálysugarat, amelyek forognak, és visszaverik a fényt.

Mozgó viaszfigurák csoportban és egyesével, régmúlt, legutóbbi és mai idők plasztikai-mechanikai életképeiként.

I. Napóleon

császári uralkodásának első évében, a párizsi Invalidusok házában található mellszobor alapján.

III. Napóleon.

Androklész a sivatagban, amint kihúzza a tüskét az oroszlán mancsából, és bekötözi a sebet.

A szép Esmeralda

hűség kecskéjével, amint üldözője, Claude Frello [Frollo] abban a pillanatban üt rajta, amikor szerelmet vall Phoebus Châteaupers-nek.

Judit az alvó Holofernész nyughelyénél,

mellette a zsákot tartó szolgálólány, aki a bevégzett tett után a zsákba teszi a szír férfi fejét.

Nagy Frigyes, Poroszország királya és Voltaire,

könyvet lapozva, egy ehhez hasonló, Párizsban található mellszobor alapján.

Laudon tábornagy. Lannes tábornok halála. (11 fős csoport.)

Ez a csoport azt a jelenetet ábrázolja, amelyben Franciaország egyik legbátrabb tisztjét, Lannes tábornokot, miután az Eblingen melletti csatában egy ágyúgolyó elvitte a fél lábát, elszállítják a csatatérről. Kíséretében ott vannak a híres tábornokok, Massena, Rapp, Mouton és Larrey seborvos.

A hűtlen rabszolgályné, avagy a pasa bosszúja

Ez a jelenet, amely Konstantinápolyban esett meg, általános csodálatot kelt azon ábrázolt mozdulatok és kifejező fiziognómiák révén, melyeket értő módon kölcsönöztek az eme csoportba tartozó figuráknak. A főszereplő arcvonásaiban egy elmes mechanizmus segítségével ábrázolhatóvá vált az a lelkiállapot, amelyben a főszereplő a hűtlenséggel vádolt kegyencső meggyilkolására készül.

Keresztelő János lefejezése.

Heródes szolgálatkészen tartja a tálat a hóhér elé, hogy ebbe helyezze a szent fejét. Műértők széles köre csodálja azt a mechanizmust, amely mozgásba hozza a száját, a szemeket és a testet, amelyben még észrevehető az élet utolsó jelei. A börtönfelügyelő meglepő élethűséggel fejezi ki érzéseit e szörnyűség láttán.

Babette kisasszony ófrancia viseletben.

Életnagyságú, mechanikus, a zene ütemére táncoló figura, amely lenyűgözően természetesként, takarosként és tökéletes táncosnőként jelenik meg.

A bűvész

rendkívüli művészi ügyességről tesz tanúbizonyságot a publikum csodálatára.

Az ezred dobosa,

fél ember nagyságú mechanikus figura.

Őt éltés férfiú,

más-más arckifejezéssel, amint egy asztalnál ülve játszanak.

Egy pletykálkodó

az öt hallgatókkal és más alakokkal együtt.

A kis síró-rívó.

Egy kislány alakja életnagyságban, amely mozdulatainak és hangjának köszönhetően meglepő módon nyilvánítja ki, miért kapta az említett nevet.

Kint felállított csoportozatok.

Zenélő verklis és asszonya. Pierrot és Cassander nagymama, pas de deux-t táncolva.

Medina del Campo grófnéjának elrablása

Amikor Medina del Campo grófnéja az urával Franciaországba menet átutazott Spanyolországon, egy hegy lábánál feltartóztatta kocsiját az a rablóbanda, amely ekkoriban, 1811-ben Spanyolország útjain mindenütt nyugtalanságot okozott. A gróf emberei kitartóan és konokul védekeztek, de végül alulmaradtak a túlerővel szemben. A rablók elrabolták a grófnét, miután agyonütötték urát.

A múzeum naponta délután 3 órától este 9 óráig tart nyitva. 5 órától kezdődően briliáns megvilágítás. 1. hely 24 krajcár. 2. hely 12 krajcár. 3. hely 6 krajcár ezüstpénzben. 10 év alatti gyermekek az 1. és 2. helyen a felét fizetik.

G. Tietz.

Pest, 1858. Nyomta Johann Herz.

METAMORPHOSEN

oder: mechanisches Kunst-Theater.

Es wird einem hohen gnädigen Adel, löbl. k. k. Militär, und dem verehrungswürdigen Publikum ergebenst bekannt gemacht, daß Unterzeichneter nebst dem mechanischen Kunst-Theater verschiedene gymnastische, equilibristische Pyramiden, pantomimische, chinesische und optische Vorstellungen zu geben die Ehre haben wird.

Dies ertheilt
Franz Dupszky,
mechanischer und gymnastischer Künstler.

NB. Da die Anschlagzettel nur einmal ausgegeben werden, so wird eine jedesmalige Vorstellung durch das Aushängen des Schildes bekannt gemacht.

Preise der Plätze: Standspreisen zahlen nach Belieben. Erster Platz 30 kr. — Zweiter Platz 15 kr. — Dritter Platz 9 kr. 20. B.
Der Anfang ist um 7 Uhr. Der Schauplatz ist

8.16

Franz Dupsky (Dubszky, Dupszky Ferenc, ?–1874 után) társulatának falragasza

papír, fametszet

41×50 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 54.122.3

METAMORFÓZISOK

VIVAT HUNGARIA

avagy: mechanikai mű-színház.

A kegyelmes főnemesség, a dicséretes cs. k. katonaság és a tiszteletre méltó publikum előtt alázatosan kihirdettetik, hogy mechanikai mű-színháza mellett alulírottanak lesz szerencséje bemutatni különböző gimnasztikai, egyensúlyozó piramisokat, pantomim-, kínai és optikai előadásokat.

Alázatos tisztelettel,

Franz Dupszky,

mechanikai és gimnasztikai művész.

N. B. Mivel a fali hirdetések csak egyszer jelennek meg, az adott előadásról a kiaggatott tábla tudósít.

Helyárak: rendi személyek tetszés szerint fizetnek. Első hely 30 krajcár. – Második hely 15 krajcár. – Harmadik hely 9 krajcár bécsi pénzben.

Kezdeté órákor. A helyszín

8.17
Kiscelli Nefelejcs
a Tintaló Társulás félautomata bábrekonstrukciója, 2022
vegyes technika
Fáryné Szalatnyay Judit felvétele

9. NŐK A NYEREGBEN

A nők cirkuszban betöltött szerepe egyike volt a műfaj legellentmondásosabb mozzanatainak, mert a mutatványosok miliője egyszerre biztosított kereteket önállósulási törekvéseknek, és egyszerre volt lenyomata a hierarchikus, patriarchális társadalmi berendezkedésnek.¹ A színházhoz hasonlóan nők már a kezdetektől fogva, vagyis a 18. század utolsó harmadától jelen voltak az európai és egyesült államokbeli cirkusztársulatokban, mégpedig mint ünneplést kötél-táncosok vagy műlovarnók, de a 19. század elejétől egyre gyakrabban találkozni velük egész trüppök vezetőiként is; ilyen volt például a francia kötél-táncos Madame Saqui (1786–1866), aki 1816-tól igazgatta saját társulatát.² A cirkuszon kívül, az egyéni vándormutatványosok között is fontos helyet foglaltak el a női vezetők, például az állatsereglettel turnézó Philippine Tourniaire vagy a Pest-Budát is felkereső Elisabetha Schmidt.³ A társadalmilag elvárt szerep – anya és háziasszony – mérföldekre esett az önállóan pénzt kereső, többtagú gárdák felett rendelkező országok között utazó igazgatónőktől. A cirkusz késő 19. századi történetét már kifejezetten a sztárokként ünneplést női cirkuszdirektorok, erőművészek, idomárok vagy trapézművészek jellemzik.⁴ Egy ilyen karrier a kevés kitérés lehetőség egyike volt, ugyanakkor gyakran lenézéssel és megvetéssel párosult: ez nem csupán a vándorkomédiások és -mutatványosok produkcióinak alantas népszórakoztatásként történő értelmezésére vezethető vissza, ami nemtől függetlenül sújtotta ezt a közeget. Hanem a női test „felszabadítására”, illetve „másként” való prezentálására is: a kötél-táncosnők már csak praktikus okokból sem használhattak az etikettnek megfelelő hosszú szoknyát, a műlovarnók pedig a férfias erő tükrözésére nemegyszer nyúltak olyan viselethez – például huszármüntéhez, mint Caroline Loyoy⁵ –, amely eltért az elvárttól. Erre vezethető vissza, hogy a korabeli kritikusok megnyilvánulásaiban nemegyszer sejlik fel némi bizonytalanság abban a tekintetben, hogy miként értékélik e mutatványokat. Az 1839-ben a Nemzeti (akkor még Pesti Magyar) Színházban vendégeskedő Pietro Bono társulatának kötél-táncosnőit szemlélő újságíró így referált: „[K]ét asszony személy is tánczol, elég ügyességgel és bátorsággal, csudálni lehet hogy az asszonyokban is annyi erő, és merészség van, bár ha nem éppen illendőnek tartjuk is, hogy allig térdig érő rövid ruhába lábát kifeszíti és felhajtja egy asszonyszemély, de ha több nagy színpadokon megjárta, és a’ publicum megegyezik benne, nem ellenzük.”⁶ Hasonlóképp ingadozott a műlovarnók megítélése, amikor sikereiket hol csupán a bájaikra, hol a szaktudásukra vezették vissza.⁷ Viszont az 1850-es évektől – a nyugat-európai diskurzushoz képest jelentős késéssel – már megfigyelhető, hogy e két pólus fokozatosan komplementerré válik, amikor például a kritikus a műlovarnót, Kätchen Carrét „bátor amazon[na]k” nevezve kiemeli, hogy „műlovaglásában a legnagyobb férfias merészséget páratlan női kellellem tudja egyesíteni”.⁸

MAGASAN ÉS LÓHÁTON

A hobbiszinten űzött lovaglás számos formája és főként a műlovaglás hosszú időn át a vagyonos társadalmi rétegek kiváltsága volt, és a modern kori Európában észrevétlen maradt a városi közegben, hiszen a lóversenypályák jobbára vidéken vagy a városok periferiáján épültek fel, a lovardák pedig zárt terű, az arisztokráciának és a nemességnek fenntartott intézmények voltak. Miután azonban a műlovaglást oktató Philip Astley nyomában az 1780-as évektől kezdődően egyre-másra nyíltak cirkuszok Európa- és Amerika-szerte, és egyre több utazó cirkusz kezdte meg működését, legalábbis nézőként már a városi alsó- és középrétegek is élvezőivé válhattak eme úri időtöltésnek. Ráadásul a 19. századi cirkuszok árpolitikája Európa-szerte megengedte, hogy a szegényebb városlakók is megválthassák a belépőjegyet: a Laura de Bach társulatának 1835-ös előadásaira szóló, legalacsonyabb árú, a „harmadik helyre” szóló jegyért mai értékre átszámolva kevesebb mint ezer forintot kellett fizetni,⁹ és az efféle árfekvés általános is maradt a 20. század közepéig egész Európában. A komoly idomítói tudást igénylő magasiskola, a szabadidomítás (amikor az állatok a porondról kapott vezényszavakra mozognak) és a lovas akrobatika az első perctől meghatározó, a nézőket vonzó eleme lett a cirkuszi repertoároknak.¹⁰ A kor előkelőnek számító vállalkozásaiban egyértelműen a lovas számok domináltak, még ha erőakrobatika és kötél-tánc nélkül elképzelhetetlen is volt egy-egy cirkuszi est.¹¹

1 Vö. többek közt Janet M. Davis: Brazen, Bare, Beautiful and Bearded: Circus Women and the Making of Modernity. In: Ivan Kralj (szerk.): *Žene & Cirkus/Women and Circus*. Zágráb, Mala performerska scena, 2011, 207–231. o.

2 Vö. Charles Dolffus: Madame Saqui. In: Lucienne Mazonod (szerk.): *Les femmes célèbres*. Párizs, Éd. d'art Mazonod, 2. kötet, 132–133. o.; Günter Bose – Erich Brinkmann: *Circus. Geschichte und Ästhetik einer niederen Kunst*. Berlin, Wagenbach, 1978, 57–59. o.; Helma Bittermann: „Die Rasende”. Marguerite-Antoinette Lalanne alias Madame Saqui. In: uő – Brigitte Felderer: *Tollkühne Frauen. Zirkuskünstlerinnen zwischen Hochseil und Raubtierkäfig*. München, Knesbeck, 2014, 85–93. o.

3 Vö. Annelore Rieke-Müller – Lothar Dittrich: *Unterwegs mit wilden Tieren. Wandermenagerien zwischen Behlragung und Kommerz 1750–1850*. Marburg, Basiliken-Press, 1999, 33–39. o., kat. 2.6.

4 Vö. Stephanie Haerdle: *Keine Angst haben, das ist unser Beruf! Kunstreiterinnen, Dompteusen und andere Zirkusartistinnen*. Berlin, Aviva, 2007; Katherine H. Adams – Michael L. Keene: *Women of the American Circus, 1880–1940*. Jefferson – London, McFarland & Co. 2012; Bittermann – Felderer: i. m.

5 Bose – Brinkmann: i. m., 73. o.

6 Ismeretlen szerző: Magyar színház. *Rajzolatok a' társas élet és divatvilágból*, 1839. február 28., 128. o.

7 Vö. Berának székesfehérvári szereplését kísérő kommentárt: Sip.: Székesfehérvárról. *Nemzeti Ujság*, 1845. július 10., 433. o.

8 Inokai Csalán: Fővárosi társaséleti szemle, XIII. *Budapesti Hírlap*, 1853. május 24., 615. o.

9 Vö. kat. 11.11.

10 Vö. Gisela Winkler: *Von fliegenden Menschen und tanzenden Pferden*. Gransee, Ed. Schwarzdruck, 2. kötet, 2015, 277–286. o.

11 Vö. Евгений М. Кузнецов: *Цирк. Происхождение, развитие, перспективы*. Москва – Ленинград, Academia, 1931, 34–86. o.

A mai előadói gyakorlattól eltérően és a falragaszok tanúsága szerint a társulatok naponta változtatták a műsorukat – igaz, ez jobbára nem radikális változtatásokat jelentett, viszont alkalmas volt arra, hogy a nézőket egy-egy vendégszereplés alkalmával többször is a cirkuszba csábítsák. Az Emánuel Berának fellépését kevésbé elismerően kommentáló pesti kritikus zsinórmértékként használta a látogatás gyakoriságát: „Ki háromszor megtekinté ez előadásokat, meg lehet győződve, hogy mindent látott.”¹²

A napi műsorváltoztatás stratégiája csapódott le a Pest-Budán vendégeskedő Keleti Kör (Oriental Circus) 1846-os repertoárjában is, amelyet jellemzően lovas mutatványokkal töltött ki a vezetőség.¹³ Megfelelő épület híján más vendégtársulatokhoz hasonlóan a Keleti Kör is egy helyi ácsmesterrel építtette fel ideiglenes cirkuszát egy üres háztelken, amely nemcsak az állatszállításnak kedvező helyen, a pesti rakpart közelében állt, hanem az Újépület szomszédságában is,¹⁴ amelyet látványosságként megrendezett „lóversenyek” bemutatására használtak. A helyszínt már korábban kipróbálta a hatgyermekes Laura de Bach, aki férjétől, az első bécsi cirkuszigazgatótól, (a „de” nemesi előtagot önkényesen a neve elé biggyesztő) Christoph de Bachtól 1834-ben örökölte meg a jól képzett műlovarcsoportot, amellyel kiterjedt európai turnékat folytatott.¹⁵ 1835-ben, első pest-budai vendégeskedése alkalmával, amikor még a megörökölt névvel jelölve, Circus Olympicusnak hívta társulatát, igénybe vette az Újépület udvarát, hogy versenyfutásokat és kocsihajtó-versenyeket rendezzen itt, mégpedig leendő – később igazgatóvá avanzsált – férje, Louis Soullier szereplésével. De Bach vezetői kvalitásait elismerve, ám a társulat férfi tagjainak autonómiáját hangsúlyozva vezette fel a *Der Spiegel* kritikus a cirkusz bemutatását: „Egy nő uralkodik itt, de a férfiak mégsem papucshősök.”¹⁶ A futtasásokat a korabeli tudósítások szerint 4000 néző izgulta végig, és még az esések is a mester-ségbeli tudást tükrözték.¹⁷ Mi több, a látványosságban való közreműködésre a nézők és lovaik is meghívást kaptak, amivel a bemutató valóban versenyjelleggel öltöztetett.¹⁸

Úgy tűnik, e műfaj népszerűsítésével Laura de Bach megelőlegezte az 1840-es évek franciaországi cirkuszi trendjeit: a lovas kultúra további popularizálódásának és polgárosodásának ugyanis az egyik csalhatatlan jele volt, hogy 1845-ben Párizsban a Franconi cirkuszdinasztia egyik tagja, Victor Franconi megnyitotta a modern kor első európai hippodromját, egy lóversenyzésre alkalmas, 108 méter hosszú és 104 méter széles épületet, amelynek neve a „ló” (görögül „hipposz”) és a „futás, vágta” („dromosz”) szóból eredt. Az ókori görög és római hagyományokra visszanyúlva kocsiversenyeket is rendeztek bennük, de amint egy cirkusz betette ide a lábát, már nem a versenyzésre, hanem a látványra, a nyaktörő mutatványokra, a tréfás lovasjelenetekre, illetve időnként a nagyszabású lovas pantomimekre került a hangsúly.¹⁹

Soullier és de Bach tízévnyi kelet-európai és törökországi turnét követően, 1846-ban tért vissza szűkebb otthonába, és ekkor, egy évvel a párizsi Hippodrome megnyitása után kifejezetten azon ügyködött, hogy Közép-Európában is meghonosítsa a lófuttató látványosságokat. A pesti híradásokból ítélve nemcsak népszerűbbnek, de jóval jobbedelműbbnek is bizonyultak ezek a rendezvények, mint a cirkusz klasszikus előadásai. A társulat faépületében elővezetett műlovarmutatványok ugyanis kevésbé elégítették ki a közönséget, amely a kor egyik legelismertebb társulatának, Paul Cuzent és Jules Lájars röviddel de Bachék előtt fellépő cirkuszának kvalitásaival²⁰ kívánta volna összevetni a műsor színvonalát. A *Der Spiegel* kritikája szerint például a Miss Melillo nevű műlovarnő sokkal jobban tette volna, ha varrni megy ahelyett, hogy szemmel láthatóan rettegjen a lovon,²¹ a *Jelenkor* híradása pedig az új műsorszámok nézőcsalogatónak szánt, hatékony bevetése kapcsán ébreszthetett kételyt az újságolvasókban: „Az itt időző, ’s legújabbban amerikai tagokkal is szaporodott De Bach Soullier-féle lovartársaság fogyatkozó közönségét ismét öszszegyűjteni szándékozik, ’s e’ célra új mutatványokat ad. E’ mutatványok abból állnak, hogy előadás alatt minden lovartag legalább egyszer rettenetesen esik lováról, ’s miután fájdalmát kinyögte, újra előszáguld.”²² Ezzel szemben a versenyfutások – nem utolsósorban Soullier („a Nagy Szultán istálló mestere”)²³ 30 lovon bemutatott vágatájának köszönhetően – kifejezetten nagy sikert könyvelhettek el.²⁴ Ennek egyik oka feltételezhetően abban állhatott, hogy az Újépület hatalmas udvara könnyebben megközelíthető és megfizethető alternatívát nyújtott azoknak, akik nem jutottak

12 *Hölgyfutár*, 1851. december 1., 1098. o.

13 Vö. kat. 9.3–7.

14 Az Újépület történetéhez vö. Pásztor Mihály: *A százötven éves Lipótváros*. Budapest, 1940, 25–28. o.

15 Vö. Hans Pemmer: *Der Zirkus de Bach im Prater*. *Wiener Geschichtsblätter*, 1961, különyomat, 240. o., itt: 233–236. o.

16 *Der Spiegel*, 1835. szeptember 5., 567–568. o., itt: 567. o.

17 Vö. *Rajzolatok a’ társas élet és divatvilágból*, 1835. szeptember 9., 123. o.

18 Vö. Ismeretlen szerző: *Große Wettkurse der Mad. de Bach*. *Der Spiegel*, 1835. október 3., 632. o.

19 Vö. Winkler: i. m., 1. kötet, 303. o.

20 Vö. például *Pesti Divatlap*, 1845. július 3., 444–445. o.

21 Vö. *Der Spiegel*, 1846. augusztus 15., 1038–1039. h. és 1846. augusztus 19., 1054–1055. h.

22 *Jelenkor*, 1846. november 5., 527. o.

23 A cím megszerzéséhez vö. Mestyán Ádám: *Az attitűd (1734–1885)*. Doktori értekezés, ELTE, Budapest, 2011, 204. o.

24 Vö. többek között *Jelenkor*, 1846. szeptember 10., 430. o. és *Der Spiegel*, 1846. november 18., 1473. h.

ki a Széchenyi sugallatára 1827-től rendezett városszéli lóversenyekre.²⁵ A Keleti Kör pesti szereplése, pontosabban az Újépület hatalmas udvarán megtartott, műlovarnóket is felvonultató bemutatók nagy szerepet játszhattak a lovas tusák hazai népszerűsödésében, amelyből később – a lóspport mellett – más cirkuszi vállalkozók, például Václav Slezák és Louis Naudmann is profitáltak fővárosi fellépéseik során.²⁶

KECSESEN ÉS ERŐSEN

A cirkuszi lovasmutatványok között külön figyelmet kaptak a műlovarnók által bemutatott számok, ugyanis számukra a 18–19. században olyan speciális nyereg használatát írta elő az illem, amely a lábakat nem engedte szétvetni. Az úgynevezett dámanyergeren féloldalasan kellett ülni, ami hosszabb sétalovaglások esetében kifejezetten kényelmes volt, ám a ló vezetése és a magasiskola lépéseinek végrehajtása tekintetében már jóval nagyobb kihívást jelentett, mint a klasszikusan megült nyeregből történő irányítás.²⁷ Erre vezethető vissza, hogy a cirkusztörténet korai szakaszában – a légiösen mozgó kötéltáncosnők mellett – a műlovarnók is a sztárok státuszát élvezhették, akik a komoly fizikai megterhelést a kor nőeszményének megfelelő kecsességgel és finom eleganciával, illetve kevésbé praktikus, hosszú uszályú kosztümmel fedték el. A műfaj 19. századi meghatározó szereplői között megtalálható valamennyi cirkuszdinasztia női képviselőit, mint Antoinette és Pauline Cuzent-t, a Hinné nővéreket vagy Elvira Guerrát.²⁸ Az 1851-ben elhunyt Laura de Bach már nem ismerhette Eliza (vagy Elisa, Elsa) Petzoldot, aki az 1870–80-as évek egyik ünnepezt műlovarnője lett. Bár Ernst Renz társulatának állócsillaga és a párizsi cirkuszok illusztris vendége volt, Petzold mégis elsősorban Erzsébet királynővel, Sissivel kötött barátságának köszönhetően vonult be a cirkusz és a császári ház történetébe.²⁹ És bizonyára ennek köszönhető az is, hogy számos pályatársnőjével ellentétben – akikről vagy nem maradt fenn semmilyen ábrázolás, vagy legfeljebb egy-egy metszet, később fotográfia készült – egy olajfestmény szüzséjévé avanszált: Edmond Georges Grandjean francia festő képén a lovardai közegben megjelenített hölgy jellemzően már nem a cirkuszi porondon ünnepezt sztárt, hanem a fegyelmezetten edző és az egyszerű, de kifogástalan eleganciájú ruházatot viselő lovaszt idézi meg.³⁰

A mesterségbeli tudásukért magasztalt műlovarnók szakmája és később a légtornásznői pálya is olyannyira vonzónak bizonyult, hogy egyre-másra bukkantak fel férfiak, akik nőnek öltözve futottak be komoly karriert az európai és az egyesült államokbeli porondokon. A roppant fiatalon híressé vált műlovarnók – Caroline Loyo, Pauline Cuzent és Virginie Kenebel³¹ – sorát gyarapította az amerikai Ella Zoyora vagy Zoyara. Ő Miss Ella néven turnézott Európában az 1850-es években, impresszáriója, Spencer Q. Stokes vezetésével, aki felismerte a női lovasok jövedelmezőségét.³² Az 1854-ben 14 éves lány – akinek a *Nefelejts* című lapban közölt portréja ritka cirkusztörténeti dokumentumnak számít³³ – magas szinten művelte a műlovaglást, de hírnevét akrobatamutatványainak köszönhette. Lóháton bemutatott balett-táncokkal és azzal az iskolát teremtő gyakorlattal kápráztatta el cirkuszi és színházi nézőit, hogy futó lovakon ötven, selyempapírral befedett karikán ugrott át előre- és hátrafelé. Szereplésén a Pesti Német Színházban telt ház várta, bár itt – ha hinni lehet a sajtóhíreknek – csak húsz karikát használt.³⁴ Sztárként megjárta az angol és az olasz királyi udvart, eljutott Oroszországba is, sőt az Egyesült Államokban egyre-másra bukkantak fel az őt utánzó ál-Ellák. Sikerét persze a tudatosan felépített marketing is erősítette: a sajtó egyre csak találgatta, hogy mexikói rabszolgasalád lánya-e, vagy vajon apache indiánok tanították ki a lovaglásra, vagy cigányok között nevelkedett – a bécsi és pozsonyi fellépésekről tudósító magyar újságírók az egyszerűség kedvéért „creolnő[ként]”³⁵ aposztrofálták. Német nyelvterületen igazi kultusza alakult ki, hajviseletét, öltözkéjét utánozták, Ella-fésűk, -legyezők és -táskák kerültek forgalomba, ifjabb Johann Strauß pedig *Ella-polkát* komponált.³⁶ 1861-ben azonban az a hír érkezett az USA-ból, hogy Miss Ella megnősült, mert valójában egy Omar (vagy Olmer) Kingsley nevű férfi. Ettől fogva – immár saját kezűleg irányított – reklámhadjáratokkal megtámogatva hol nőként, hol férfiként produkálta magát, változatlanul szép jövedelemre téve szert.³⁷

25 Vö. Fehér Dezső – Török Imre: *A magyar lóversenyzés története (1827–1977). Történelmi visszapillantás a reformkor küzdelmes korszakától napjainkig*. Budapest, Natura – Magyar Lóverseny Vállalat, [1977], különösen 10–37. o.

26 Vö. *Budapesti Hírlap*, 1853. június 24., 776. o.

27 Vö. Alice M. Hayes: *The Horsewoman. A Practical Guide to Side-Saddle Riding*. 2. kiadás. London, Hurst and Blackett, 1903, 181–183. o.

28 Vö. Mazenod (szerk.): i. m., 2. kötet, 371–372. o.

29 Vö. Charles-Maurice de Vaux: *Écuycers et écuycères, histoire des cirques d'Europe (1680–1891)*. Párizs, Rothschild, 1893, 146–153. o. és Brigitte Hamann: *Erzsébet királyné*. Ford. Kajtár Mária. Budapest, Európa, 2019, 348–350. o.

30 Vö. kat. 9.14 és Kovács Anna Zsófia: Egy modern amazon. Edmond Georges Grandjean: *Eliza kisasszony, a bécsi műlovarnő*. In: *Bulletin*. Szépművészeti Múzeum, 2018, 129–149. o.

31 Loyo pályafutásához vö. Haerdle: i. m., 31–35. o.; Cuzent-éhoz vö. Кузнецов: i. m., 80–82. o.; Kenebeléhoz vö. Tristan Rémy: Virginie Kenebel. In: Mazenod (szerk.): i. m., 2. kötet, 135. o.

32 Vö. Gillian M. Roger: Queer in the Field: What Happens When Neither „Queer” Nor „The Field” Is Clearly Defined? In: Gregory Barz – William Cheng (szerk.): *Queering the Field: Sounding Out Ethnomusicology*. New York, Oxford University Press, 2020, 67–90. o., itt: 70–71. o.

33 Vö. kat. 9.15.

34 Vö. például *Budapesti Hírlap*, 1855. április 10., 3824. o.

35 *Pesti Napló*, 1855. március 14., [1. o.]; vö. továbbá *Budapesti Hírlap*, 1855. február 14. 3567. o.

36 Haerdle: i. m., 37–41. o.

37 Vö. kat. 9.15–18.; Shauna Vey: The Master and the Mademoiselle: Gender Secrets in Plain Sight in Antebellum Performance. *Theatre History Studies*, 2007, 39–59. o.

Az efféle cirkuszi szerepjátszás a 19. században nem volt egyedülálló, és a 20. században sem volt ritka: a Moráviából származó, a cirkusztörténet-írásban megkerülhetetlen artista, műlovar és író Emil Mario Vacano maga is nőként indult a pályán az 1860-as években,³⁸ de az 1870-es években tudni egy El Niño Farini, illetve később Lulu néven szereplő amerikai trapézművésznőről, akit valójában Sam Wasgate-nek (vagy Wasgottnak) hívtak.³⁹

A műlovglás női csillagai a fizikai erő és a kecsesség vegyítésével tettek szert hírnévre, ám az 1830-as évektől megsaporodtak azok a női szereplők, akik kifejezetten fizikai erejükkel, jellemzően férfiakhoz társított képességeikkel emelkedtek ki a névtelenségből. A női erőművészeket megelőzve hódították meg a porondot a női állatszélidítők, akik részint még az utazó menaszériákban szereztek tapasztalatot, de tudásukat cirkuszokban vagy – mint Fanny Casanova – színpadokon és állatkertekben is kamatoztatták.⁴⁰ A Pesten és Székesfehérváron fellépő Fanny Casanova a vadállatok idomítók körében a szerencsésebbek közé volt sorolható, mert nem a drótketrecben lelte halálát, hanem 1877-ben Grazban. Ide jó pár életveszélyes cirkuszi epizód után vonult vissza, miután még 1870-ben eladta gyűjteményét az alig négy évvel korábban alapított pesti Állatkertnek.⁴¹

A cirkuszi lovglás terén is egyre több nő vállalkozott olyan mutatványokra, amelyek az elegáns műlovarság helyett az amazoni bátorságot és erőt hangsúlyozták. Jóllehet a cirkuszi szaknyelvben a francia „amazone” szó a dámanyerges lovgláshoz készített öltözetet jelölte, és nem a vakmerőség szinonimája volt,⁴² az általa sugalmazott jellemzők nagyon hamar ráragadtak az ugratásban jeleskedő műlovarnőkre.

38 Vö. Hubert Bergmann: Vacano Emil Mario. In: Österreichische Akademie der Wissenschaften (szerk.): *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. 15. kötet. Bécs, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2018, 140–141. o.

39 Vö. George Speaight: *A History of the Circus*. London, The Tantivy Press; San Diego – New York, A. S. Barnes & Co., 1980, 74. o.

40 Vö. az *Állatvállalatok* című fejezetet.

41 Vö. *A Hon*, 1877. február 11. [2. o.].

42 Vö. Christine Schmitt: *Artistenkostüme. Zur Entwicklung der Zirkus- und Variétégarderobe im 19. Jahrhundert*. Tübingen, Niemeyer, 1993, 139–143. o.

9.1
Dámanyereg, 19. sz.
bőr, textil
hossz: 45 cm, ülő rész szélessége: 35–15 cm, nyeregszárny magassága: 45 cm
Varga Zoltán gyűjteménye, Keszthely

9.2a–b
 Átutazók könyve Laura de Bach bejegyzésével, 1835
 40×27,5×10 cm
 Budapest Főváros Levéltára IV.1219.b Átutazók, 6. köt.

Keleti Lovar-Kör.

Pesten a Spiegeltúró házban, Széksten szegélyén, az új épület irányában.

De BACH LAURA Asszony

Levelezőnővel,
SOULLIER LAJOS,
 a kinek a kényes felkérésre megírta a művét, amelyre kiadás
 ma Szerdán Augusztus 19-én
rendkívüli nagyszerű
ELŐADÁST
 adni, melynek jövedelme, egy részben a városi sze-
 gényeket ápoló intézetek javára más részben pedig a
 dolgozóház alapítókéjé szaporítására van szánva.

Helyek ára eseti pénzben:

Egy Felső s. emeletre	—	—	—	5 sz.
Egy Felső-székhely	—	—	—	1 — 20 h.
Egy alsóemletről szembe	—	—	—	—
Egy alsó —	—	—	—	— 40 —
Hátul hely	—	—	—	— 20 —
Kaput	—	—	—	— 10 —

Ezen előadások Programja a Lovar-Kör honlapján látható.

Pénztár megnyitása 4, Kezdet 5, Vége 7 órákor.

Pályozó- és szerkesztési jegyek reggel 10, délután 3 óráig a Leopold utcában, „Pártus Városi” címűnél kézbesítésre kaphatók.

* Soullier Laury csak az a szerkesztési jegyvel rendelkezők számára érvényes, akiknek a kért-
 ták a szerkesztési jegyvel rendelkezők számára érvényes, akiknek a kért-
 * Napközben egyes sorsok kibocsátás, új sorsok kibocsátásával, újabb előadások
 napok kibocsátásával. A jegyek csak az aznap érvényesek, amelyre vállaltak.

Oriental-Circus

auf dem Ringelblumen-Platz, auf der Ringelblumen-Platz, dem Ringelblumen gegenüber.

Die Gesellschaft der Madame
Laura de Bach,
 unter der Direction der
Herrn LOUIS SOULLIER,
 Malermeister im Kreis-Bezirk, und in Wien
Heute Mittwoch den 19. August 1846
eine große
Vorstellung
 zu geben, wovon die Hälfte des Ertrages zu Gunsten der
 diesstädtischen Armen-Anstalten, die andere Hälfte aber
 für den Arbeitshaus-Fond bestimmt ist.

Preise der Plätze in Conv. Währungen

Erste 4. Ordnung	—	—	—	5 sz.
Erste	—	—	—	1 — 20 h.
Zweite	—	—	—	— 40 —
Dritte	—	—	—	— 20 —
Vierte	—	—	—	— 10 —

Kasseneröffnung um 4, Anfang um 5 Uhr. — Ende vor 7 Uhr.

Das Programm dieser Vorstellung wird bei Theater- und bei den Musikanten in Wien gratis zu haben.
 Bilet zu haben und zu besorgen gegen die von der Ringelblumen-Platz-Verwaltung zu besorgen. — am Ringelblumen-Platz.

* Soullier Laury csak az a szerkesztési jegyvel rendelkezők számára érvényes, akiknek a kért-
 ták a szerkesztési jegyvel rendelkezők számára érvényes, akiknek a kért-
 * Napközben egyes sorsok kibocsátás, új sorsok kibocsátásával, újabb előadások
 napok kibocsátásával. A jegyek csak az aznap érvényesek, amelyre vállaltak.

9.3
 A Keleti Lovar-Kör/Oriental Circus, Laura de Bach (1807–1856) és Louis Soullier (1813–1886) társulatának falragasza
 Pest, Tüköry-telek (ma: Nádor utca 20. – Arany János utca 12.), 1846. augusztus 19.
 papír, nyomtatvány (reprodukción)
 39,5×45 cm
 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, 791.3/29681

Keleti Kör.

Posten n° Spiegelféle háztelken. Székhelye szegleten, az új-épület irányában.

Szerdán September 16-án

Oriental-Circus

Auf dem Spiegel'schen Hausgrunde, Eck der Windgasse, dem Neugebäude gegenüber.
Die Gesellschaft der Madame **LAURA DE BACH**, unter der Direction des Herrn **LOUIS SOULLIER**,
wird **Wittwoch den 16ten September 1846**

zum Benefice des Hrn. Albert de Bach,

eine brillante Vorstellung

in der höheren Reitskunst, Pferdebesetzung und Gymnastik, abwechselnd mit Quadrillen, Manövern, mimischen, gymnastischen und athletischen Darstellungen, Fencetouren, Verführung dressirter Pferde, caecotischen Szenen, Reitspielen und sonstigen Divertissements, zu geben.

PROGRAMM

Große französische Quadrille du moyen âge,
geritten von 4 Damen und 4 Herren, Commandirt von Herrn Soullier.
Außerordentliche Vor- und Rückwärts Production,
des Herrn **ALBERT DE BACH**,
ausgeführt auf 2 ungefattelten Pferden, indem er mehrere Barrieren über,
und Reife durchdringen wird.
Erstes Debut
der Abyssinierin Zanot.
Der außerordentliche Grottesk,
dargestellt auf einem Pferde im größten Gaitiere von Hrn. Aluisi.
Les Chevaux valseurs,
vorgeführt von Hrn. Soullier.

Außerordentlicher Courier des Groß-Sultans,
dargestellt auf mehreren Pferden vom Beneficianten.
Pas de Silphyde,
produziert zu Pferd von Mlle. Melillo.
Course des Julius Caesar,
ausgeführt auf 2 ungefattelten und ganz freie Pferde von dem furchtlosen **J. de Bach.**
Mahomet.
Schulspieß geritten von Mlle. Laura de Bach.
Der kühne ungarische Husar,
dargestellt auf ungefattelten Pferden von dem jungen Pierre.

Zum Beschluß:
zum ersten Male:

Die 3 Gladiatoren,

dargestellt zu Pferd von den Gebrüdern Albert, Francois und Jean de Bach, den Meinen Leon Soullier und Pierre.

Auf das Wohlwollen des P. L. Publikums vertrauend, sieht einem zahlreichen Zuspruch entgegen

ALBERT DE BACH

Preise der Plätze in Cont. Münze:

Eine Loge für 4 Personen	5 fl. - fr.	1-ter Platz	— fl. 40 fr.
Logenplatz	1 fl. 20 fr.	2-ter Platz	— fl. 20 fr.
Numerirter Sitz	1 fl. - fr.	Soullier	— fl. 10 fr.

Kasseneröffnung um 4, Anfang um 5, Ende vor 7 Uhr.

Die Billete zu Logen und numerirten Sitzen sind von 10 Uhr Morgens bis 3 Uhr Nachmittags im Kaffeehause zur Stadt Paris zu haben.

Das Programm dieser Vorstellung nebst den Namen der Künstler ist bei den Eingängen des Circus zu haben.

NB. Die Billets sind nur für den Tag gültig, an welchem dieselben sind gelöst worden.

Es findet jeden Tag um dieselbe Zeit eine Vorstellung mit neuen Abwechslungen Statt.

Herr **Soullier** hat die Ehre anzuzeigen, daß er während dem hiesigen Aufenthalt der Gesellschaft Lection im Reiten sowohl Herren, wie auch Damen ertheilen, und gänzlich ungeadmete Pferde zum Dressiren übernehmen wird.

Sonntag findet das letzte große Wettrennen im Neugebäude Statt.

Keleti Kör

A Tüköry-féle háztelken, a Szél utca sarkán, az Újépülettel szemközt.
LAURA DE BACH asszony társulata, Louis Soullier úr igazgatásával
1846. szeptember 16-án, szerdán

Albert de Bach úr javára

briliáns előadást

mutat be

magasiskola, lóidomítás és gimnasztika tárgyában, változatos francia négyesekkel, manőverekkel, mimikai, gimnasztikai és atlétikai mutatványokkal, versenyszámokkal, dresszírozott lovak elővezetésével, lovasjelenetekkel, lovarmutatványokkal és komikus darabokkal.

Műsor

Nagy modernkori francia négyes,

amelyet 4 hölgy és 4 úr mutat be lovon, Soullier úr irányításával.

Rendkívüli előre- és hátrafelé végrehajtott produkció

ALBERT DE BACH úrtól,

amelyet 2 nyergeletlen lovon mutat be, s melynek során több akadályon ugrat át, és több karikán ugrik keresztül.

Az abesszin hölgy, Zanot

első fellépése.

A rendkívüli groteszktánc,

amelyet a legnagyobb vágóban mutat be Aluisi úr egy lovon.

Les Chaveux valseurs,

amelyet Soullier úr mutat be.

A Nagy szultán rendkívüli hírnöke,

amelyet a jutalomjátékos ad elő több lovon.

Pas de Sylphide,

Melillo asszony elővezetésében, lovon.

Course des Julius Caesar,

amelyet a rettenthetetlen J. de Bach mutat be 2 nyergeletlen, egészen szabadon futó lovon.

Mahomet,

Laura de Bach kisasszony által meglovagolt iskolaló.

A merész magyar huszár,

amelyet nyergeletlen lovon ad elő a fiatal Pierre.

Végezetül:

Első alkalommal:

Az 5 gladiátor,

amelyet a de Bach testvérek, Albert, Francois és Jean, a kis Leon Soullier és Pierre ad elő lovon.

A mélyen tisztelt publikum jóakarátában bízva nagyszámú fogadtatást remél

ALBERT DE BACH.

Helyárak ezüstpénzben:

Páholy 4 személyre	5 forint – krajcár
Páholyülés	1 forint 20 krajcár
Számozott ülés	1 forint – krajcár
1. hely	– forint 40 krajcár
2. hely	– forint 20 krajcár
Karzat	– forint 10 krajcár

Pénztárnyitás 4, kezdete 5 órakor, vége 7 óra előtt.

A páholyokba és számozott ülésekre szóló jegyek reggel 10 órától délután 3 óráig a Párizs Kávéházban kaphatók.

Ezen előadás műsora a művészek nevével a circus bejáratainál megvásárolható.

N. B. A jegyek csak azon a napon érvényesek, amelyen megváltattak.

Ugyanebben az időben naponta kerül sor előadásra új számokkal.

Soullier úrnak van szerencséje kihirdetni, hogy a társulat itt-tartózkodása idején lovagló leckéket ad mind uraknak, mind hölgyeknek, és teljesen szelídítetlen lovakat is dresszíroz.

Vasárnap kerül sor az utolsó versenyfutásra az Újépületben.

Keleti Kör

A Tüköry-féle háztelken, a Szél utca sarkán, az Újépülettel szemközt.

LAURA DE BACH asszony társulata, Louis Soullier úr igazgatásával

1846. szeptember 26-án, szombaton

briliáns előadást

mutat be

magasiskola, lóidomítás és gimnasztika tárgyában, változatos francia négyesekkel, manőverekkel, mimikai, gimnasztikai és atlétikai mutatványokkal, versenyszámokkal, dresszírozott lovak elővezetésével, lovasjelenetekkel, lovarmutatványokkal és komikus darabokkal.

Műsor

Nagy francia kontratánc,

amelyet 4 hölgy mutat be 8 lovon.

A társulat valamennyi tagja megkértszerezi igyekezetét, hogy kivívja a pest-budai publikum tetszését.

Végezetül:

Második alkalommal:

1812,

avagy

Napóleon tábora.

Történelmi jelenet több lovas és gyalogos felfejléssel. Rendezte Adolph Berg úr.

Szereplők:

Napóleon, francia uralkodó	Jean de Bach úr
Rustan Mameluk	Szedoglavitz „.
Bertrand tábornok	Albert de Bach „.
Murat tábornok	Penkof „.
Ponjatovszky herceg	Bayer „.
Bessieres tábornok	Kolder „.
Jenő herceg, olasz alkirály	Fr. de Bach „.
Ney marsall	Melillo „.
Durot marsall	Joseph „.
Rapp tábornok	Anton „.
	Aluisi „.
Segédtsztek: }	Neivit „.
	Fredrich „.
Kapitány }	Gabrie „.
Gárdatiszt }	Guilbert „.
Markotányosnő }	Melillo asszony.

Helyárak ezüstpénzben:

Páholy 4 személyre	5 forint – krajcár
Páholyülés	1 forint 20 krajcár
Számozott ülés	1 forint – krajcár
1. hely	– forint 40 krajcár
2. hely	– forint 20 krajcár
Karzat	– forint 10 krajcár

Pénztárnyitás 4, kezdete 5 órakor, vége 7 óra előtt.

A páholyokba és számozott ülésekre szóló jegyek reggel 10 órától délután 3 óráig a Párizs Kávéházban kaphatók.

Ezen előadás műsora a művészek nevével a cirkusz bejáratainál megvásárolható.

N. B. A jegyek csak azon a napon érvényesek, amelyen megváltattak.

Keleti Kör.

Pesten a' Spiegelféle háztelken, Széleteza szegleten, az új-épület irányában.

Szombaton September 26-án

Oriental-Circus

Auf dem Spiegelfchen Hausgrunde, Eck der Windgasse, dem Neugebäude gegenüber.

Die Gesellschaft der Madame **LAURA DE BACH**, unter der Dircction des Herrn **LOUIS SOULLIER**, wird Samstag den 26ten September 1846

eine brillante Vorstellung

in der höchsten Reitkunst, Pferdebesetzung und Gymnastik, abwechselnd mit Quadrillen, Wandern, mimischen, gymnastischen und abentheuerlichen Darstellungen, Corcoulons, Vorführung dressirter Pferde, equestrischen Szenen, Reitspielen und fomiischen Diversifiments, geben.

PROGRAMM

Große französische Contredanse,

ausgeführt auf 8 Pferden von 4 Damen und 4 Herren.

Alle Mitglieder der Gesellschaft werden ihren Eifer verdoppeln, um den Beifall des Pesth-Diner Publikums zu erwerb en

Zum Beschluß:

Z u m A t e n W a s t:

1812,

oder

Bivouac von Napoleon.

Historische Scene mit mehreren Evolutionen zu Pferd und zu Fuß. In Scene gesetzt von Herrn Adolph Berg.

		P e r s o n e n:			
Napoleon Imperator der Franzosen	— — — —	Dr. Jean de Bach.	Marshall Durot	— — — —	Dr. Je
Rustan Nameluk	— — — —	" Szadoglavitz.	General Rapp	— — — —	Alon
General Bertrand	— — — —	" Albert de Bach.	(— — — —	Alisi.
General Murat	— — — —	" Penkof.	Adjutanten: (— — — —	Neuvit
Kürst Ponjatovszky	— — — —	" Bayer.	(— — — —	" Friedrich
General Bessieres	— — — —	" Kolder.	Capitain	— — — —	Gabrie.
Prinz Eugene, Vice-König von Italien	— — — —	" Fr. de Bach.	Garde-Offizier	— — — —	Guibert.
Marshall Ney	— — — —	" Melillo.	Marfetrüderin	— — — —	Wd. Melillo.

Preise der Plätze in Conv. Wänze:

Eine Loge für 4 Personen	5 fl. — fr.	1-ter Platz	— fl. 40 fr.
LogenPlz	1 fl. 20 fr.	2-ter Platz	— fl. 20 fr.
Numerirter Sitz	1 fl. — fr.	Gallerie	— fl. 10 fr.

Kasseneröffnung um 4, Anfang um 5, Ende vor 7 Uhr.

Die Billete zu Logen und numerirten Sitzen sind von 10 Uhr Morgens bis 3 Uhr Nachmittags im Kassehause zur Stadt Paris zu haben.

Das Programm dieser Vorstellung nebst den Namen der Künstler ist bei den Eingängen des Circus zu haben.

NB. Die Billete sind nur für den Tag gültig, an welchem dieselben sind gelöst worden.

9.8

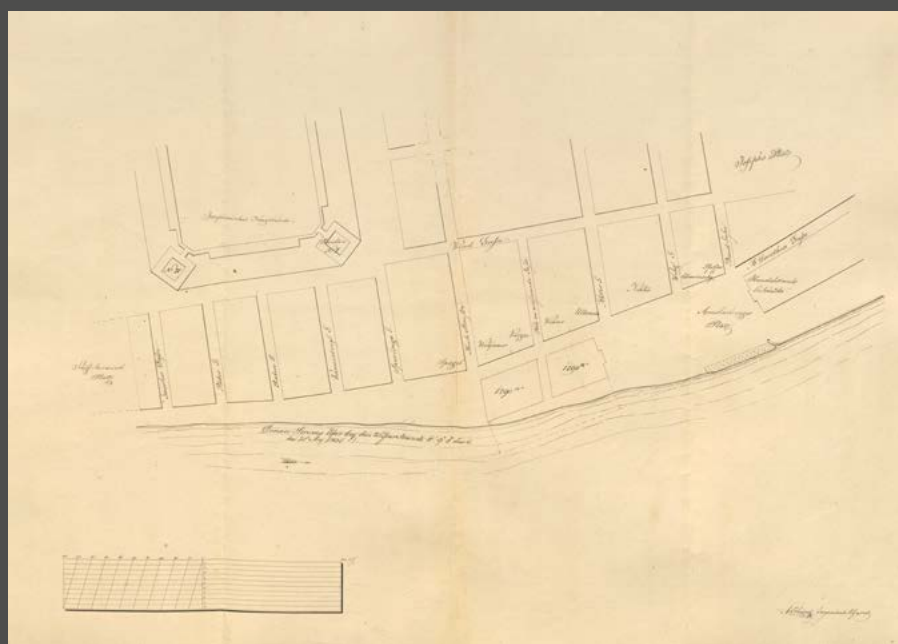
Johann Vincenz Reim (1796–1858)

A pesti korzó, 1851

papír, színezett rézkarc

18×23 cm

Budapesti Történeli Múzeum – Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár, Metszettár, ltsz. 53.35.1

9.9

Erhard Ágost (1809–1883)

Helyszínrajz az Újépület és a Duna-part közti telkekkel, köztük a Tüköry-telek jelzésével, 1835

papír, tus

35×49 cm

Budapest Főváros Levéltára IV.1202.g. Miss. am. 9438, 6. sz., 28. o.

9.10

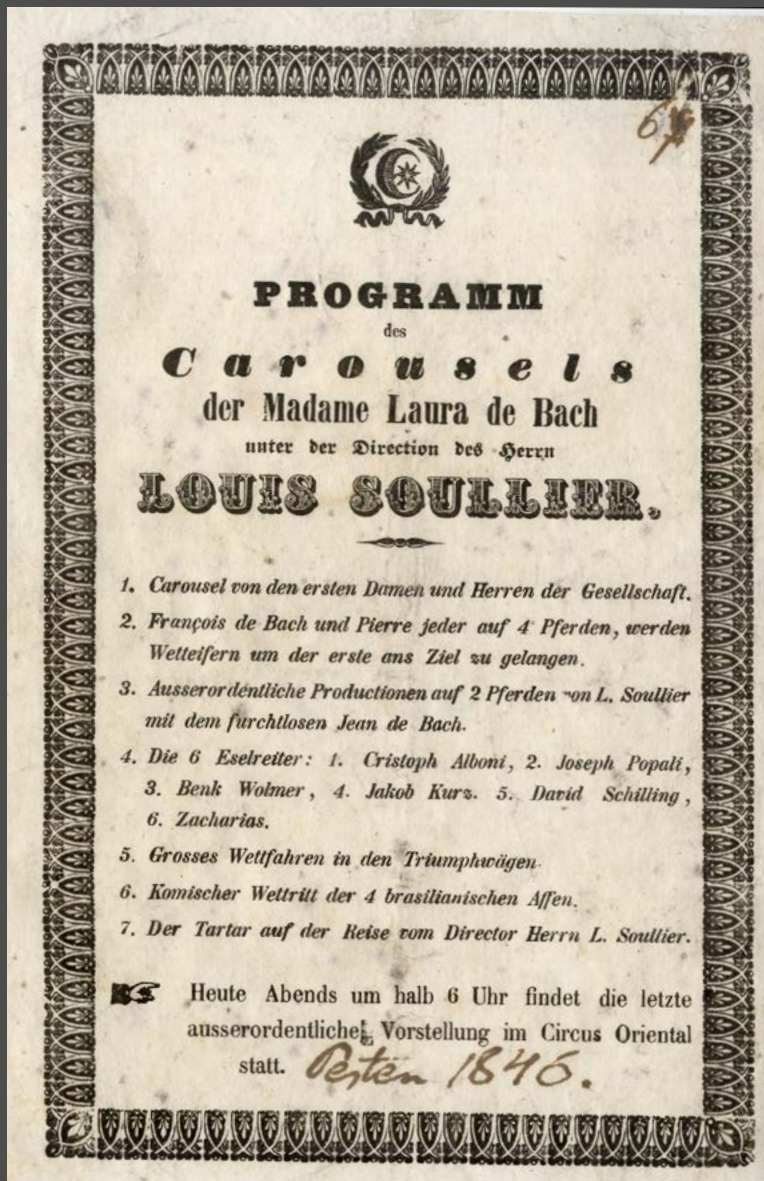
Louis Soullier (1813–1886) műsorfüzetének borítója, 1850 körül

papír (reprodukció)

T. Phillips Sc. Birm.

32×22 cm

Bibliothèque nationale de France, Département des Arts du spectacle, 4-ICO CIR-36

9.11

Laura de Bach (1807–1856)
és Louis Soullier (1813–1886)
társulatának hirdetménye
Pest, Újépület (ma: Szabadság tér),
1846. szeptember
papír, nyomtatvány
20×13 cm
Budapesti Történelmi Múzeum –
Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és
Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 23388

Laura de Bach asszony
lovasfogatainak
MÚSORA
LOUIS SOULLIER
úr igazgatása alatt.

1. A társulat első hölgyeinek és urinak lovasfogata.
2. François de Bach és Pierre 4-4 lovon versenyez, hogy elsőként érjen a célba.
3. L. Soullier és a rettenthetetlen Jean de Bach rendkívüli produkciói 2 lovon.
4. A 6 számárlovar: 1. Cristoph Alboni, 2. Joseph Popali, 3. Benk Wolmer, 4. Jakob Kurz, 5. David Schilling, 6. Zacharias.
5. Nagy versenyzés diadalkocsikkal.
6. A 4 brazil majom komikus versenylovaglása.
7. Az utazó tatár, előadja L. Soullier igazgató úr.

Ma este fél 6 órakor kerül sor az utolsó rendkívüli előadásra a Keleti Körben.

9.12
Ismeretlen alkotó
Pesti lóverseny, 1840 körül
papír, toll, akvarell
35×82 cm
Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár, ltsz. 15732

9.13
Erdélyi Mór (1866–1934)
Az Újépület udvara, az északkeleti sarok udvari nézete, 1896 körül
fénykép, celloidin
69×89 cm
Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Fényképgyűjtemény, ltsz. 109.17

9.14

Edmond Georges Grandjean (1844–1908)

Eliza kisasszony, a bécsi műlovarnó, 1883

vászon, olaj

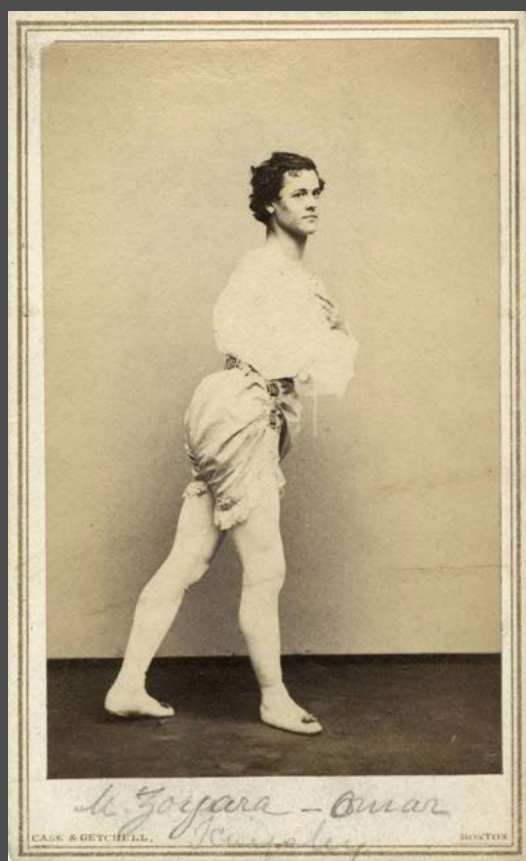
53×43,9 cm

Szépművészeti Múzeum, 242 B

9.15
Miss Ella (Ella Zoyara/Omar Kingsley, 1840–1879 k.)
portréja
Nefelejts, 1855, 1. kötet, III. füzet, 49. o.
illusztráció (reprodukción)

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár,
Budapest Gyűjtemény, BQ 058/7

9.16
Case & Getchell, Boston
Ella Zoyara, 1863 k.
fénykép, vizitkártya (reprodukción)

10,2×6,4 cm

The Meserve-Kunhardt Foundation, Pleasantville, USA

9.17
 Miss Ella (Ella Zoyara/Omar Kingsley, 1840–1879 k.)
 társulatának falragasza
 Pest, Német Színház, 1855. április 23.
 papír, nyomtatvány (reprodukció)
 Pest, Beimel J. és Kozma Vazul
 39×30,5 cm
 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár,
 Budapest Gyűjtemény, 792/25013

Délután 5 órakor!
 Pest, Német Színház.
 Bérletszűnet
 1855. április 23., hétfő.
 Az amerikai műlovarnő
 Miss ELLA
 és társulatának
 nagy produkciója
 Mr. Stokes igazgatása alatt.
 Első szakasz:

1. Angletaire Matelot, előadja Leon lovag.
 2. S. Ethair kristálypiramisa.
 3. Magasiskola, előadja Miss Rosina.
 4. A székek, előadja a bohóc.
 5. Le Globe Roulante, előadja C. Ethair.
 6. Le Monstre Perche, előadja M. és C. Ethair úr.
 7. A szerelmes svájciak, pas de deux lovon, előadja Miss Rosina és Leon lovag.
- Második szakasz:
8. Dance de Barrique, előadja Mr. Ethair.
 9. Az alpesi ugró, lovon előadja Miss ELLA.
 10. Pantomimjelenet, előadják az ifjú bohócok.
 11. Le Saut de la Riviere, lovon előadja Charles Ethair úr.
 12. A repülő Childres, lovon előadja Leon lovag.
 13. Nagyszabású elegáns gimnasztikai gyakorlatok, bemutatja az Ethair család.
 14. Csodálatos ballon- és piruettprodukciók, lovon előadja Miss ELLA.
- Kezdeté 5, pénztárnyitás 4 órakor.

Helyárak ezüstpénzben:

1. emeleti páholy és földszint	6 forint – krajcár.
2. emeleti páholy	5 forint – krajcár.
3. emeleti páholy	4 forint – krajcár.
Zártszék páholyban	1 forint 30 krajcár.
Földszinti zártszék	1 forint – krajcár.
2. emeleti zártszék	50 krajcár.
3. emeleti zártszék	36 krajcár.
Földszinti állóhely	50 krajcár.
Belépő a földszintre és a 2. emeletre	40 krajcár.
Belépő a 3. emeletre	24 krajcár.
Belépő az legfelső karzatra	12 krajcár.

Beteg: Berg úr.

Nyomta J. Beimel és Basil v. Kozma Pesten 1855-ben.
 (Alsó Dunasor, piaristák épülete)

Theatre Royal, Drury Lane.
 Lessee, Mr. E. T. SMITH.
SATURDAY, July 18th, 1857.
GRAND EQUESTRIAN PERFORMANCES
 UNDER THE DIRECTION OF
MISS ELLA

Overture. BY THE BAND.
 1. Horizontal Pole, by POTTER and JENNINGS
 2. SAIB (Trick Pony), trained and introduced by M. NEWSOME
 3. Miss EMILY WELLS—Clown, SWANN.
 4. Clown, HENDERSON
 5. L'Incroyable, showing the different Methods of Riding, by M. NEWSOME
 6. The Little Wonder, Miss WELLS as the "Jockey"
 7. The Clown and his Grand Mamma
 8. Haute Ecole Tandem, Madame NEWSOME
 9. **MISS ELLA** in her Wonderful Hurdle Act

AN INTERVAL OF TEN MINUTES.

10. Miss FLORA FABIA on the Tight-rope
 11. JACK, THE GIANT KILLER
 12. England, Ireland, and Scotland, by Madame SCHAPLIN
 13. Slack Wire, M. HENDERSON
 14. Brunette, introduced by Madame NEWSOME
 15. **MISS ELLA's** Flight through 50 Balloons, and Aerial Vault to the Throne of Fame.

PROMENADE ONE SHILLING
 Pit, 1s. Galleries, 6d. Second Circle Boxes, 1s. 6d.
 Dress Circle. 2s. 6d. Private Boxes, 10s. 6d. and £1 1s.

9.18

Miss Ella (Ella Zoyara/Omar Kingsley, 1840–1879 k.)
 társulatának falragasza

London, Theatre Royal Drury Lane, 1857. július 18.
 papír, fametszet (reprodukció)

51×32 cm

Harry Ransom Center, The University of Texas at
 Austin, USA,

Drawer 18 Folder Series 1 Folder1of16_009

Királyi Színház, Drury Lane.

Lessee. Mr. E. T. Smith.

SZOMBAT, 1857. július 18.

NAGY LOVAS BEMUTATÓK

MISS ELLA

rendezésében.

Nyitány, a zenekar előadásában.

1. Vízszintes rúd, POTTER és JENNINGS előadásában

2. SAIB (idomított póni), betanította és elővezeti M. NEWSOME

3. Miss EMILY WELLS – bohóc, SWANN.

4. Bohóc, HENDERSON

5. L'Incroyable [A Hihetetlen], különböző lovaglások bemutatása M. NEWSOME előadásában

6. A Kis Csoda, Miss WELLS, mint „zsoké”

7. A Bohóc és Nagy Mamája

8. Tandem magasiskola, Madame NEWSOME

9. Miss ELLA csodálatos akadályugró számával

TÍZ PERC SZÜNET

10. Miss FLORA FABIA a feszített kötélén

11. JACK, AZ ÓRIÁSÖLŐ

12. Anglia, Írország, és Skócia, Madame SCHAPLIN előadásában

13. Lengőkötél, M. HENDERSON

14. Brunette, elővezeti Madame NEWSOME

15. Miss ELLA repülése 50 ballonnal és légi ugrások a Hírnév Trónjára.

PROMENÁD EGY SHILLING

Árok, 1 shilling. Karzat, 6 penny. Második emeleti páholyok, 1 shilling 6 penny.

Első emeleti erkély, 2 shilling 6 penny. Magánpáholyok, 10 shilling 6 penny és 1 font 1 shilling.

A világnak legnagyobb csodája

Pénteken
march. 18. 1870.

Zöldfia
vendéglőben.

OROSZLÁN SZINKÖR

oroszlán, oroszlán és dán kitüntetéssel.

A pesten építendő

HONVÉD MENHÁZ

javára ma pénteken mart. 18-án 1870., a világhírű és felülmulhatlan állatszelistitő

CASANOVA FANNI ASSZONY

(több érme tulajdonosnője) az ő általa szelidített vadállataival u. m.

oroszlánok, hyena, párducz és farkasokkal

egy nagy fényes előadást rendez,

melyre a nagy érdemű közönség számos látogatását -- tekintve e nemes czélt -- tisztelettel felkéri.

Pénztárnyitása fél 6 órakor. Kezdeté fél 7 órakor.

Helyek ára: Számzott ülőhely 1 frt. 1-ső hely 80 kr. 2-ik hely 60 kr. 3-ik hely 30 kr.

Jegyeket előre válthatni reggeli 10-től délután 4 óráig a „Zöldfiában.”

Az állatok egy külön hozzá épített magas ketreczben vezetnek elő.

☞ Az egész tiszta jövedelem a fennemlitett czél javára szenteltetik. ☜
Felülfizetések köszönettel fogadtatnak!

Sz. Fehér, úr. Szammer Pálné.

9.19

Oroszlán szinkör – Fanny Casanova (?–1877) társulatának falragasza
Székesfehérvár, 1870. március 18.

papír, fametszet

Székesfehérvár, özv. Szammer Pálné

64×38 cm

Szent István Király Múzeum Könyvtára, ltsz. 274/1918

MARCHE DES AMAZONES

pour le PIANO par
FREDERIQUE BOSCOVITSCH.

N° 941

Propriété des Editeurs

Pest, chez Rózsavölgyi et Comp.

Pr $\frac{60 \text{ kr}}{12 \text{ ngr}}$

9.20

Boscovits Frigyes

Marche des Amazones

Pest, Rózsavölgyi, 1864

nyomtatott kotta (címlap-reprodukció)

Pest, Schneckengerber

33,5×26 cm

Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár, 1564

9.21

Dámalovaglás Eper Barbara és a Deres Lovasudvar
tanítványai közreműködésével

Fellegi Dénes filmje, 2:03 perc, 2022

10.
A VILÁGOT
JELENTŐ DESZKA-
ÉPÍTMÉNYEK

1779-ben Londonban Philip Astley megnyitotta első, teljesen fedett és páholyokkal ellátott cirkuszát „Astley’s Amphitheatre Riding House” néven. Majd három és fél évre rá ugyanő Franciaország első teljesen fedett, páholyos és kétezer gyertyával megvilágított cirkuszát is átadta, amelyet a párizsiak hamarosan „Cirque Anglais”-ként kezdtek emlegetni. 1793-ban Astley bérbe adta cirkuszát az olasz származású Antonio Franconinak, aki „Cirque Olympique” néven kezdte működtetni az új helyen és nagyobb méretben felépített intézményt. Fiai továbbvitték e nevet akkor is, amikor még kétszer költöztek a cirkusszal Párizsban.¹ Egy évtizeddel később, 1808-ban Christoph de Bach a bécsi Práterben nyitotta meg háromezer fős, üvegkupolás „Circus gymnasticus”-át, amely 44 éven át fogadta a nézőket.² Berlinben 1821-ben avatta fel a francia származású Jacques Tourniaire a bécsi mintára készült cirkuszépületét, a „Circus vor dem Brandenburger Tor”-t.³ Az első oroszországi állandó cirkuszt pedig Szaratov városában húzták fel a Nyikityin fivérek 1876-ban, miután egy 1859-es tűzvészben elpusztult az 1845-ben alapított, veszteségesen működő szentpétervári cirkusz.⁴ A Pest-Budán fellépő mutatványosoknak és társulatoknak viszont egészen 1889-ig kellett várniuk, míg Eduard Wulff (Wulff Ede) meg nem nyitotta állandó cirkuszépületét a Városligetben.⁵ Ezt megelőzően a sztárfellépők és az arra érdemes kisebb társulatok színházakban, míg mások ideiglenes faépületekben produkálták magukat.

A források – tervrajzok, leírások, képes dokumentumok – szűkössége miatt nehéz átfogó képet kapni a korszak pest-budai cirkuszairól és mutatványosbódéiról, ám feltételezhető, hogy az időlegesen felhúzott cirkuszépületek színvonala a 19. századi Pesten jelentős változáson ment keresztül. A század elején mai fogalmaink szerint pusztá deszkatákolmányok lehettek azok az építmények, amelyekben a két- és négylábú vendégek, így Blondin kötél-táncos társulata vagy Elisabetha Schmidt állatai felléptek.⁶ Sőt, Joseph Gautier hirdetésményeiből ítélve a trüppök gyakran vendégfogadók udvarát használták, kiegészítve a helyszínt kifeszített kötelekkel, függönyökkel, esetleg elkerített poronddal.⁷ Az 1840-es években már egyre nagyobb loállománnyal és artistagárdával rendelkező vállalkozók keresték fel az ikerfővárost, ezért nagyobb szabású épületekre lett szükség, amelyek elhelyezésében, kivitelezésében, ülérendjében és természetesen jegyáraiban leképeződött a város társadalmi rétegzettsége is.

PRESZTÍZSHARCOK

A cirkuszépületek helyének kiválasztása egyszerre volt városépítészeti, reprezentációs megfontolások tárgya és a vállalkozói érdekek diktálta döntés. A párizsi vagy a moszkvai állandó cirkuszok például a maguk gazdag klasszicista díszítményeivel és művészeinek kikiáltott repertoárjával élvezték az uralkodó elit és a fizetőképes réteg támogatását, így a városok belső kerületeiben állhattak. Bécsben, Berlinben és Pest-Budán viszont alacsony volt a cirkuszok és a mutatványosok presztízse, inkább a köznép mulatságának tartották őket, ezért vagy peremkerületekbe és vendégfogadókbá szorultak, vagy az idényszerűen rendezett vásároka időzítették működésüket.⁸ Az 1840-es pesti vásár alkalmával például látni lehetett kar nélküli lányokat, Dumos műlovar-társulatát, Stuver tűzijátékát és Bertolotti idomított bolhait – valamennyien provizórikus építményekben léptek fel.⁹ Kivételt azok az alkalmak jelentettek, amikor egy-egy elismertebb mutatványos előtt megnyitlak a színházak kapui, annak ellenére, hogy a színikritika kezdettől fogva fenntartásokkal kezelte az efféle műfaji keveredést.¹⁰

Az 1840-es évektől tűnnek megszaporodni azok a viták, amelyek a fából épült cirkuszok és mutatványosbódék urbanisztikai összefüggéseit tárgyalták, valószínűleg nem utolsósorban azért, mert a városrendezésre fordított összegek stagnálásával mindjobban kiütköztek a tömegesedés és a városiasodás negatív következményei;¹¹ a járdák, utak építésének, karbantartásának elhanyagolása a sajtó állandó témája lett. A vitákat tovább generálhatta a mutatványosok megszaporodása mellett az, hogy 1843-ban leégett a Wolff cirkusz pesti építménye, amit a *Honderü*

1 Vö. A. H. Saxon: The Circus as Theatre: Astley’s and Its Actors in the Age of Romanticism. *Educational Theatre Journal*, 1975/3., 299–312. o., itt: 299–301. o.; John McCormick: *Popular Theatres of Nineteenth-Century France*. London – New York, Routledge, 1993, 28–30. o.

2 Vö. Gerhard Eberstaller: *Zirkus und Varieté in Wien*. Wien – München, Jugend und Volk, 1974, 22–28. o.

3 Hans-Werner Klünner: *Zirkusstadt Berlin. Eine Chronologie der Zirkusbauten an der Spree*. Berlin, Edition Berlin 750 [1986], 9–15. o.

4 Vö. Юрий Дмитриев: *Цирк в России. От истоков до 2000 года*. Москва, РОССПЭН, 2004, 54. o. és Рудольф Е. Славский: *Братья Никитины. Основатели русского национального цирка*. Москва, Искусство, 1987, 60–62. o. és 99–101. o.

5 Vö. Dohi Tamás: *A ligeti porond*. Budapest, Magyar Cirkusz és Varieté Nonprofit Kft., 2009, 8–11. o.

6 Utóbbi bódéjának tervét lásd kat. 2.3.

7 Vö. kat. 5.3, 5.5, 5.8.

8 Berlinhez vö. Sylke Kirschnick: Vom Rand ins Zentrum und zurück. Moderner Zirkus und moderne Metropole. In: Paul Nolte (szerk.): *Die Vergnügungskultur der Großstadt. Orte – Inszenierungen – Netzwerke (1880–1930)*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2015, 53–64. o., itt: 53–57. o.; Bécshez vö. Manuela Rath: Zirkus in Wien. Zur Architektur und Programmatik der feststehenden Zirkusbauten. In: Birgit Peter – Robert Kaldy-Karo (szerk.): *Artistenleben auf vergessenen Wegen. Eine Spurensuche in Wien*. Wien, Lit, 2003, 79–99. o., itt főként: 79–88. o.

9 Vö. *Jelenkor*, 1840. augusztus 15., 261. o.; *Honművész*, 1840. augusztus 27., 560. o.

10 Vö. a *Szinpadon a cirkuszért* című fejezetet.

11 Vö. Nagy Lajos: *Budapest története III.: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Szerk. Kosáry Domokos. Budapest, Akadémiai, 1975, 442–443. o.

zsurnalisztája kellő intésekkel kommentált: „Mult vasárnap estve különös – a légcsőndnek köszönhető, hogy nem gyászemlékü – tűzijátékkal lepeték meg városunk’ lakossága. Az országúton álló műlovarszín t. i. leégett. A hírlapok egyhangúlag intik óvatosságra az illető hatóságot fabódéknak épületek közti fölállítására nézve, vajha a jó tanács már egyszer el is fogadtatnék. Az újtéren vásárkor fölállítatni szokott fabódék’ máshová helyezése is helyesen figyelemzetetik több lapok az illetőket.”¹² A század közepére jó pár nyugat-európai nagyváros gyakorlatáról, illetve állandó cirkuszépületeiről lehetett volna példát venni: ezek a maguk fejlett világítástechnikájával előképül szolgálhattak volna a pesti terveknek,¹³ csak hogy az épületgépészeti és egyéb szaktudás itt még hagyott némi kívánnivalót maga után. Erről tanúskodik a Laura de Bach társulata és Zitterbarth József pesti ácsmester között a beázó tető miatt 1846-ban kirobbant pereskedés is, amely paradox módon az ácsmester javára dőlt el, mondván egy deszkaépitménytől – még ha az cirkuszi előadások céljából épül is – nem várható el, hogy ne ázzon be.¹⁴ Ekképp feltételezhető, hogy a *Honderü* zsurnalisztájának csalatkoznia kellett, amikor előremutató technikai tanulságok levonását remélte ettől az ügytől: „A circus’ látogatóit pedig ugyanez alkalommal a hirtelen zuhatagban ömlő zápor a faépület’ deszkafedelzetén át össze meg össze áztatá. Ha az építőmesternek, kit tulajdonképen hibáztatnunk kell, lelkismeretlen munkája’ büntetéséül mindazon kárt megtérítenie kellene, mit csak a nőruhákban tön, aligha jövőre szilárdabban s kielégítőbben nem építené majd a circusokat.”¹⁵

A pesti Beleznay-kert és közvetlen szomszédsága különösen tanulságos példa a városiasodás és a mutatványosi kultúra – és szűkebb értelemben a cirkuszépítés – kapcsolatára: a mai Rákóczi út és Múzeum körút találkozásánál található egyetemi kampusz területe, amelyen egy vendégfogadó és üzletek, lakóépületek mögött maga a kert, illetve vele határosan a Fűvészkert terült el, az 1830-as évekig külvárosnak számított. Ugyanakkor tágabb környezetében, a mai Kiskörút vonalán szinte egymást érték a piachelyek és más vendégfogadók, ahová rendszeresen érkeztek mutatványosok. A Beleznay-kertben álló vendéglő már 1828-ban kapott egy 200 fős színháztermet, és 1831-ben kiegészült még egy – a források szerint 3000 főt befogadni képes – szabadtéri arénával is, ahol reprezentatív ünnepségek mellett színházi és mutatványos előadásokat is rendeztek.¹⁶ Itt, az 1837-ben megnyitott Nemzeti Színház előtti poros úton szintén működött egy kisebb piac, a színház épülete mögötti területen pedig az 1860-as évekig egymást követték a cirkuszi társulatok a színingazgatóság gyakori bosszúságára. Amikor Westermayer, aki később itt nyitott fogadót, 1844-ben építeni kezdett egy házat a Dob utcában, és felröppent a hír, hogy udvarába egy cirkuszépületet is felhúzna, konzervatív *Világ* újságírója – más kollégáihoz hasonlóan – tűzbiztonsági és művészetpolitikai érvekkel bírálta a tervet: „Láttuk, milly veszedelemnek tette ki a várost a Wolff-féle circus leégése a város közepén, ’s azt hittük, azóta örökre száműzve leend illy eszme. Nézetünk szerint illy »pajta« – nem találunk hamarjában helyesebb nevet – épen nem való a városba, sem utcára, sem udvarba. Mert mellőzve a lehető tűzveszély esetét – hiszen azt mondhatná valaki: »föleépitem kőből, jó kamatbér reményében,« – illyféle mutatványokat a város kebelében összehalmozni, a nemesebb művészet rovására, igen czélszerűtlen. Legjobb volna bizony mindenféle lovardákat, arénákat, színeköröket, és bohózzati pajtákat ’sat. a város közepére hozni, ’s majd utójára a nemzeti színházat valahová az isten háta mögé, a lófuttatás helyére, vagy uj Pestre tenni át! A közönség kényelme sem nyom semmit illy mutatványok körül. Kinek kedve telik illyesmikben: ám fáradjon utána. Ha Bécsben a Praterben van a circus, miért nem lehetne Pesten a városligetben? Bécs pedig kissé nagyobb város, mint Pest, ’s tán a Práter is kissé messzebb van, mint a városliget. Tehát »a bas« illy gondolattal, hogy valaki a város kebelében valaha illyes circust építsen!”¹⁷

E dörgedelem azonban, amelyhez roppant hasonló t intézett egy újságíró-kolléga a közhöz és a Nemzeti igazgatójához 1854-ben,¹⁸ nem tudta megakadályozni, hogy a Beleznay-kert végül mégis otthont adjon egy olyan fából készült cirkuszépületnek, amely bár nem nevezhető állandó cirkusznak, de több évad során fogadta a Pest-Budára érkező trüppokat. A sajtó először 1854 januárjában adott hírt arról, hogy Naudmann és Carré társulata a tavaszi vendégjátéka számára a Beleznay-kertet szemelte ki,¹⁹ igaz, végül Ernst Gillet és Louis Goetz másodvonalbéli és rövid életű, de 90 artistát és 60 lovat alkalmazó „Cirque Français”-e foglalta el az „elegánsan és kényelmesen berendezett”²⁰ építményt. A pestiek négy hónapon át élvezhették a gyakran változó műsort, amelyben a lovasakrobatika, a műlovaslás, a lovas

12 *Honderü*, 1843. május 6., 615. o.

13 Vö. átfogóan Ballenstedt – Detert: *Architektur 1900*. 2. kötet: *Unterhaltung und Ertüchtigung: Theater, Zirkus, Panoramamen, Saal-Bauten, Vereinshäuser, Sport-Anlagen*. Reprintkiadás. Mannheim, Reinhard Welz Vermittler Verlag, 2005, 171–188. o.; Christian Dupavillon: *Architecture du cirque des origines à nos jours*. Párizs, Éditions du moniteur, 1982.

14 Vö. kat. 10.3; *Der Spiegel*, 1846. szeptember 26., 1230. h.

15 *Honderü*, 1846. szeptember 1., 177. o.

16 Vö. Rexa Dezső: Magyar színtársulatok Pesten 1831-ben. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* II., 1933, 63–72. o.; Nagy: i. m., 413. és 514. o.

17 *Világ*, 1844. április 24., 253. o.

18 Vö. *Pesti Napló*, 1854. március 2. [3–4. o.]

19 Vö. *Pesth-Ofner Localblatt*, 1854. január 19. [1. o.]

20 *Pesth-Ofner Localblatt*, 1854. április 2., melléklet [1. o.]

pantomimek domináltak, de artisták és bohócok is szerepeltek.²¹ Decemberben aztán Naudmann Lajos²² vette bérbe az épületet, és 1855 januárjára fűthetővé tette, amit nem mulasztott el reklámozni falragaszain sem.²³ Az egyébként langyos sikerrel folyó műsor miatti alacsony nézőszámot ez valamennyire kompenzálhatta, hiszen egészen addig a fővárosban télen fellépő cirkuszok – mint például Beránékék 1851-ben – kénytelenek voltak pokrócokat bevetni, hogy ne kongjanak az ürességtől.²⁴ Naudmann igyekezett további fejlesztéseket is eszközölni, ám ezeknek útját állta a hatóság, illetve némelyiket – a vélhetően makacs vállalkozó önkényes beavatkozásait követően – utólag engedélyezte.²⁵ Naudmann szereplése után egészen 1860-ig egyre-másra érkeztek a társulatok: 1855 késő tavaszán Slezák, decemberben Wilhelm Carré vállalkozása, amely egy évvel később visszatért,²⁶ 1857-ben és 1858-ban az erőművész Toldy és kompániája,²⁷ majd 1859-ben újra Wilhelm Carré, a majomszínházzal turnézó Casanova és a Circus Foureaux, s végül egy cirkusztörténetileg beazonosíthatatlan „Római műlovarda” Lepick és Liebhard igazgatásával.²⁸ 1860-ban azonban döntés születik arról, hogy az immár több mint öt éve működő, „sötétkedő cirkuszalkotmány”²⁹ elbontandó. Könnyen elképzelhető, hogy elkerülhető lett volna ez a lépés, ha a korszak egyik meghatározó cirkuszi vállalkozójának, Ernst Renznek – aki 1857-ben járt először Pesten – 1858-ban sikerül megegyeznie a cirkusz fejlesztéséről.³⁰ A terület azonban csupán négy évig maradt cirkusz nélkül, ugyanis a régi Fűvészkertben, amely 1832-vel kezdődően lassan az enyészeté lett,³¹ a Wilhelm Suhr igazgatta cirkusz megbízásából 1864-ben felhúztak egy újabb faépületet, amely három éven át működött,³² jóllehet már egy évvel a nyitás után, amikor a szomszédos Griff vendéglőben tűz ütött ki, a *Fővárosi Lapok* tudósítója máris a cirkusz felszámolását követelte.³³ Összességében a két kisebb zöldterületen lezajlott cirkuszépítészeti fejlemények utalhatnak arra, hogy a város tömegesedése, megélenkülő társasélete bár segítette a szórakoztatás e speciális intézményének meghonosodását, ám részben kellő technikai feltételek hiányából, részben pedig abból adódóan, hogy a várospolitikai előnyben részesítette a belvárosi kerületek reprezentatív arculatának kialakítását, a nagy helyigényű és sajátos logisztikát szükségessé tevő cirkuszi üzem egyre kijebb szorult a város belső tereiről.

A cirkuszigazgatók tervei azonban már korábban sem kizárólag a Beleznay-kert és a Fűvészkert területén felhúzott cirkuszépületekre vonatkoztak: Emánuel Beránék már 1852-ben, Ernst Renz pedig 1857-ben azzal került az újsághírekbe, hogy állandó cirkuszt kívánnak létesíteni a fővárosban.³⁴ Sőt, Renz 1863-ban egy városligeti hippodrom ötletét is felvetette.³⁵ Egyik terv sem valósult meg, viszont 1868-ban Renz – a szintén tekintélyes Gaetano Cinisellivel párhuzamosan – nem sajnálta a tőkét arra, hogy vendéglátóháza egy korszerű technikával ellátott épület kivitelezésére adjon megbízást.³⁶ Renz végül a Dunasoron, Ciniselli pedig a Városligetben építette fel cirkuszát.³⁷

21 Vö. a *Pesth-Ofner Localblatt* rendszeres hirdetéseit 1854 júliusáig.

22 Naudmann pályájáról – már csak a név gyakorisága és eltérő írásmódjai miatt (Nautman[n], Naudman[n]) – csupán bizonytalan adatok voltak gyűjthetők a hozzáférhető sajtóforrások alapján. Valószínűleg kávéházat üzemeltetett a Kígyó-udvarban, és lovaglást tanított Budán, illetve a Beleznay-kert szomszédságában található lovardában, mielőtt különböző, Közép-Európában turnézó cirkuszok társulati tagjaként, majd önálló cirkuszigazgatóként kezdett tevékenykedni.

23 Vö. kat. 10.5, 10.6.

24 Vö. *Pesti Napló*, 1851. december 2. [3. o.].

25 Vö. kat. 10.7, valamint Budapest Főváros Levéltára IV.1303.f.452/1855 és 1753/1855.

26 Vö. kat. 10.8; *Budapesti Hírlap*, 1855. december 19., 3092. o.; 1856. december 3. [2. o.]; Wilhelm Carréhoz vö. Fred van Sluis: *Circus in Europa*. Bussum, C. A. J. Van Dishoeck, 1966, 54–55. o.

27 Vö. kat. 4.9; *Hölgylutár*, 1858. április 7., 312. o. Toldyhoz vö. a *Nem az a Toldi* című alfejezetet.

28 Vö. *Budapesti Hírlap*, 1859. február 4. [3. o.]; kat. 2.14; kat. 10.9; a Foureaux-dinasztiahoz vö. Signor Saltarino [Hermann Waldemar Otto]: *Pauvres saltimbanques*. Düsseldorf, E. Lintz, 1891, 89–91. o.; *Pesti Napló*, 1860. április 10. [2. o.].

29 *Nővilág*, 1860. április 8., 236. o.

30 Vö. *Budapesti Hírlap*, 1858. augusztus 6. [2. o.]; Renz és utódai pályájához vö. többek közt Ernst Günther – Dietmar Winkler: *Zirkusgeschichte. Ein Abriss der Geschichte des deutschen Zirkus*. Berlin, Henschel, 1986, 43–77. o.

31 Vö. Gombocz Endre: *A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története, 1770–1866. Egy fejezet a magyar botanika történetéből*. Budapest, Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem, 1914, 103–110. o.

32 Vö. Hidvégi Violetta: A fal mellett és a fal mögött. *Budapest*, 2007. május, 35–38. o.

33 *Fővárosi Lapok*, 1865. szeptember 10., 817. o.

34 Vö. *Hölgylutár*, 1852. január 28., 88. o.; *Budapesti Viszhang*, 1856. október 30., 363. o.

35 Vö. *Színházi Látszó*, 1863. április 26. [3. o.].

36 Vö. kat. 10.11, 10.12.

37 Vö. Réthy Lajos: Két lovarda Pesten. *Vasárnapi Ujság*, 1868. június 7., 275. o.

RENZ **CIRCUSA**

a lánczhid közelében Pesten.

ELŐLEGES HIRDETÉS. vésulatoamatosa

A nagybecsű közönséget tisztelettel értesitem arról, hogy művészársulatommal, mely a szakmájukban első és legjelesebb tagokból áll, és 70 jól idomított s nemesfajú lovakkal

hétfőn, october 12-dikén,

külön vasutvonattal megérkezendek, hogy előadásaimat a magasb műlovglatban testgyakorlat- és lóidomításban megkezdjem az újon épült lovardában.

 Ezen lovarda a legfényesb légszesz-világítással és minden kigondolható kényelemmel elégitendi ki a tisztelt közönséget.

Miután szerencsém van Magyarhon két fővárosát **PEST-BUDÁT** ez alkalommal először meglátogatni, azon reményt táplálom, hogy a t. ez. közönség nagyhirű lovardám előadásait érdekel és tömeges látogatással szerencsétotendi.

 Közelebbet a későbbi hirdetések.

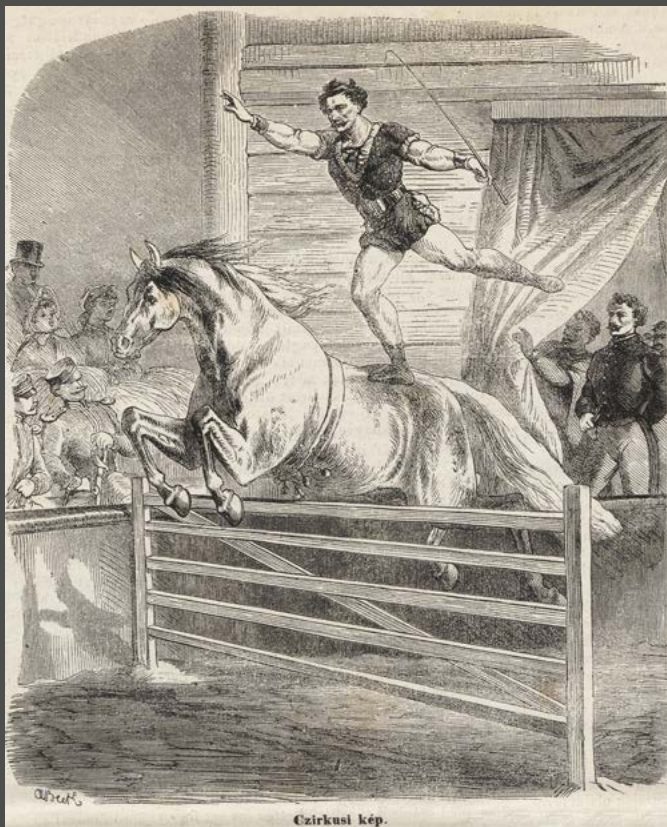
Pest, october 1-én 1857.

RENZ ERNŐ,
igazgató.

1433 (1-2)

10.1

Ernst Jacob Renz (1815–1892)
Renz circusa, 1857
újságkivágat (reprodukción)
Országos Széchényi Könyvtár,
Szinháztörténeti és Zeneműtár,
SZT Album 134

Cirkusi kép.

10.2

Réthy Lajos (?-?)
Két lovarda Pesten
Vasárnapi Ujság, 1868. június 7., 275. o.
(illusztráció: 273. o.)
illusztráció (reprodukción)
Országos Széchényi Könyvtár,
Törzsgyűjtemény, HC 2.960

Naudmann Lajos Lovarköre

a kerepesi-úton, Beleznay-kertben.

Ma vasárnap december 31. 1854.

Ötödik nagy Előadás

a magasb műlovaglás-, lóidomítás-, és mű-testgyakorlatból.

Programm:

1. **Cours volante**, a társaság férfi személyzete által.
2. **Mack Teréz** k. a. Pestről, mint merész kanyarlovag.
3. **Minerva** ugróló, lovagolja **Schwarz Fanny** k. a.
4. **Eisele és Beisele**, tréfas jelenet, adják **Sánd.** és **Vockan** urak.
5. **Douglas** szabadon tanított iskolaló, és elővezeti **Naudmann** igazg.
6. **Köpeny-változtatások**, adja **Barada** kisasszony.
7. **Rendkívüli Grotesk-járat** és ugrások, papír-bronzsokon át, végzi **Krembsér Ágoston** ur.
8. **Bájos állásvételek**, **Schwarz L. k. a.** által.
9. **Mint csudás hajrálovag**, **Krembsér Sándor** ur.
10. **Othello iskolaló**, minden magasb művészeti járatokban lovagolja **Naudmann Lajos** igazgató.
11. **A 3 alban Hercules**, nagy erőmtatványok, lovon előadják, **Krembsér** testvérek.
12. **Lovagjárat nyereg nélkül**, adja a kis **Henry**.

Végül:

Virág-négyes,

lovagolja 4 hölgy és négy férfi lovag.

HELYEK ÁRA:

Egész páholy 4 ft. — Egy páholyülés 1 ft. 20 kr. —
Zártszék 40 kr. — I. hely 30 kr. — II. hely 20 kr. —
III. hely 10 kr.

Gyermekek az első és másik helyen felonyit fizetnek.

Páholy- és zártszékjegyek kaphatók reggeli 10 órától 1 óráig
a lovarkörben, és estve a pénztárnál.

Pénztárnyitás 4 órakor. — Kezdet 5 órakor.

Holnap nagy előadás.

Programm a jegyszedőknél 3 krért kapható.

Pesten, nyomtatott Beimel J. és Kozma Vazulnál 1854.

Circus

VON
Louis Naudmann

auf der Kerepeser-Strasse im Beleznay-Garten.

Heute Sonntag den 31. Dezember 1854.

Fünfte große VORSTELLUNG

in der höheren Reitkunst, Pferdebedressur und Gymnastik.

Program:

1. **Cours valante**, vom sämtlichen Herrenpersonale der Gesellschaft.
2. **Die kühne Voltigeurin**, Frä. **Therese Mack** aus Pesth.
3. **Minerva** Springspferd, geritten von Frä. **Fanny Schwarz**.
4. **Eisele und Beisele**, komische Scene, ausgeführt von Herrn **Alexander und Vockan**.
5. **Douglas** Schulpferd, in Freiheit dressirt und vorgeführt vom Dekt, **Louis Naudmann**.
6. **Mantel-Stellungen** von Frä. **Barada**.
7. **Ausserordentliche Grottesque-Touren**, und Sprünge über mit Papier überzogene Reifen, von Hrn. **A. Krembsér**.
8. **Grazlöse Attituden**, von Frä. **Lina Schwarz**.
9. **Hr. Alex. Krembsér**, als kühner Voltigeur.
10. **Othello**, Schulpferd, dressirt in allen künstlichen Gangarten, geritten von Director **Louis Naudmann**.
11. **Die drei albanesischen Herculesse**, große Kraftproduction zu Pferde, dargestellt von den drei Gebrüdern **Krembsér**.
12. **Travail sans selle**, vom kleinen **Henry**.

Zum Schluß:

Blumen-Quadrille,

geritten von 4 Herren und 4 Damen.

Preise der Plätze:

Eine ganze Loge 4 fl. — Ein Logensitz 1 fl. 20 fr. — Ein
Sperrsiß 40 fr. — I. Platz 30 fr. — II. Platz 20 fr. III.
Platz 10 fr.

Kinder unter 10 Jahren zahlen am 1-ten und 2-ten Platz die Hälfte.

Billets zu Logen und Sperrsiß sind Vormittag von 10 bis
1 Uhr im Circus, und Abends an der Cassa zu haben.

Kassa-Eröffnung 4 Uhr. — Anfang 5 Uhr.

Morgen große Vorstellung.

Das Programm kostet 3 fr. und ist bei den Billeteurs zu haben.

10.4

Naudmann Lajos társulatának falragasza
Pest, Beleznay-kert
(ma: Rákóczi út 7-9.), 1854. december 31.
papír, nyomtatvány (reprodukción)
Pest, Beimel J. és Kozma Vazul
39×30 cm

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár,
Budapest Gyűjtemény, 791.3/29409

Naudmann Lajos
Lovarköre

a kerepesti-uton, Beleznay-kertben.

Ma hétfőn január 1-én 1855.

Grande Representation
equestre gymnastique et mimique.

Programm:

1. Cours volante, a társaság férfi személyzele által.
2. Rendkívüli mutatványok lovon, adja a kis Josephine.
3. Lovagjárat nyereg nélkül, adja a kis Henry.
4. Képeny-változtatások, adja Barada kisasszony.
7. Rendkívüli Grottesk-járat és ugrások, papír-abroncsokon át, végül Krembser Traugott ur.
3. Minerva ugrólo, lovagolja Schwarz Fanny k. a.
7. Az angolok a német lovardában, tréfas jelenet, a társaság több tagjai által.
8. A matróz a tengeri viharban, a merész lovac, Krembser Ágoston ur által.
8. Bajos állásvételek, Schwarz L. k. a. által.
9. Mint csudás hajrálovag, Krembser Sándor ur.
11. Furiosa, iskolaió idomita és lovagolja Naudmann L. igazgató.
11. A 3 alban Hercules, nagy erőmutatványok, lovon előadják Krembser testvérek.
13. Icarusi játékok, adja Vockan ur fiaival együtt.

Végül:

Beduin-lovagjárat,

lovagolja 7 hölgy, vezénylé Schwarz F. k. a.

HELYEK ÁRA:

Egész páholy 4 ft. — Egy páholyülés 1 ft. 20 kr. —
Zárszék 40 kr. — I. hely 30 kr. — II. hely 20 kr. —
III. hely 10 kr.

Gyermekek az első és másik helyen felényit fizetnek.

Páholy- és zárszékjegyek kaphatók reggeli 10 órától 1 óráig
a lovarkörben, es este a penztárnál.

Penzárnnyitás 4 óraker. — Kezdet 5 óraker.

Holnap nagy előadás.

Programm a jezyszedoknél 3 krért kapható.

 A nap egyéb óráiban, ha kívántatik, lo-
vaglati lezkek is adatnak hölgyek
és urak részére.

Fiatall lovak is teljes kitanításra elfogadtnak.

1854. JAN. 1. 1855. 1. 1854.

Pesten, nyomtatott Beimel J. és Kozma Vazulnál 1854.

Circus
von
Louis Naudmann
auf der Kerepesti-Straße im Beleznay-Garten.

Heute Montag den 1-ten Jänner 1855.

Grande Representation
equestre, gymnastique et mimique.

Programm:

1. Cours volante, vom sämmtlichen Herrenpersonale der Gesellschaft.
2. Außerordentliche Production zu Pferde, von der kleinen Josephine.
3. Travail sans selle, vom kleinen Henry.
4. Mantel-Stellungen von Hrn. Barada.
5. Parforce-Sprünge über breite Leinwand, durch Traugott Krembser.
6. Minerva Springpferd, geritten von Hrn. Fanny Schwarz.
7. Die Engländer in der deutschen Reitschule, komische Scene, ausgeführt von mehreren Mitgliedern der Gesellschaft.
8. Der Matrose in Sturm, ausgeführt von den kühnen Reiter Herrn August Krembser.
9. Graziöse Attituden, von Hrn. Lina Schwarz.
10. Hr. Alex. Krembser, als kühner Voltigeur.
9. Furiosa, Schulpferd, dressirt und geritten vom Director Louis Naudmann.
12. Die drei albanesischen Hercules, große Kraftproduction zu Pferde, dargestellt von den drei Gebrüder Krembser.
13. Die Icarischen Spiele von Hrn. Vockan und Sohne.

Zum Schluß:

Beduinen-Manöver,

geritten von 7 Damen, commandirt von Hrn. Fanni Schwarz.

Preise der Plätze:

Eine ganzeloge 4 fl. — Ein Logensitz 1 fl. 20 fr. — Ein
Sperrstis 40 fr. — I. Platz 30 fr. — II. Platz 20 fr. III.
Platz 10 fr.

Kinder unter 10 Jahren zahlen am 1-ten und 2-ten Platz die Hälfte.
Billets zu Logen und Sperrstis sind Vormittag von 10 bis
1 Uhr im Circus, und Abends an der Cassa zu haben.

Kassa-Eröffnung 4 Uhr. — Anfang 5 Uhr.

Morgen große Vorstellung.

Das Programm kostet 3 fr. und ist bei den Billeteurs zu haben.

 In den Tages-Stunden werden
auch auf Verlangen Reitlectionen für
Herren und Damen gegeben.

Auch werden junge Pferde zur vollstän-
digen Dressur übernommen.

A lovarkör fűtve van. Der Circus ist geheizt.

Circus Naudmann.

Ma Hétfőn január 22. 1855.

Grand Spectacle
equestre et mimique.

Programm:

1. **Jeux de barres**, lovagolják **Fanny, Barada és Mach** kisasszonyok.
2. **Füzértáncz**, lovon előadja a kis **Josefin**.
3. **A 2 atléta**, nagy erőmutatványok előadják **Antal és Ágoston** urak.
4. Először: **Le grand exercice en avant et en arrière**: és halálos-ugrások különféle tárgyakon át, 2 lovon állva rohanó futásban végzi a **Kremsber Sándor** ur.
5. **Pas de Schawl**, lovon adja **Barada** k. a.
6. **A kettős hordóugrás**, a merész lovag **Ágoston** ur által.
7. **Lángész**, vagy: a 2 utazó szabó, tréfás jelenet, a társaság több tagjai által.
8. **A 4 akrobat**, előadják a 4 **Kremsber testvérek**.
9. **La jardiniere fleuriste**, adja **Schwarz Lina** k. a.

Művésznő a vadászkürtön,

milyen még soha senki nem volt: Kremsber nő assz. a „Büvészadász” operából egy dalomat a legesüdső módra fogja a vadászkürtön balancirozva eljátszani; mellyel már ő **Fel. Napoleon** cs. legmagasb tetszését, kiérdemelni szerencés volt.

11. **A fölülmulhatlan kanyarlovag**, előadja **Kremsber Sándor** ur.

Kívánatra:

PETROVSZKY FERENCZ UR,

lövészmeister Pestről „Minerva vadászlovon” a magas iskolai járatokat lovaglandja.

A testgyakorlók versenyviadala, és halálos ugrás hét lovon át;
teendő **Kremsber Sándor** ur.

Végül:

Pas de Schawl, lovagolja 7 hölgy, vezényli **Fanni** k. a.

Az enyegelő időközti jeleneteket a bohóc töltendi ki.

HELYEK ÁRA:

Egész páholy	— 4 fl. — kr.	Első hely	— 30 kr.
Egy páholyülés	— 1 „ 20 kr.	Második hely	— 20 „
Zártszék	— 40 „	Harmadik hely	— 10 „

Gyermekek az első és másik helyen felényit fizetnek.

Páholy- és zártszékjegyek kaphatók reggeli 10 óráig a lovarkörben, es este a penztárnál.

Penztárnyitás 4 óraker. — Kezdet 5 óraker.

Heute Montag den 22. Jänner 1855.

Grand Spectacle
equestre et mimique.

PROGRAMM.

1. **Jeux de barres**, geritten von den Damen **Fanny, Barada und Mach**.
2. **Pas de Guirlande**, von der kleinen **Josephin**.
3. Die 2 **Athleten**, Kraft-Produktion von dem Gebrüdern **Anton und August**.
4. Zum ersten Male: **Le grand exercice en avant et en arrière**; und Salto-mortale-Sprünge, stehend über Gegenstände auf 2 Pferden im Carriere laufend, von **Hrn. Alexander Kremsber**.
5. **Pas de Schawl**, von **Hrn. Barada**.
6. Der **doppelte Fass-Sprung**, von dem fähigen Springer **Herrn August**.
7. **Genie, ou les deux tailleurs de Paris**, komische Scene, von mehreren Herren der Gesellschaft.
8. **Les quatre Akrobats**, von den 4 Gebrüd. **Kremsber**.
9. **La jardiniere fleuriste**, von **Hrn. Lina Schwarz**.

Die Waldhorn-Virtuosin

wie noch nie dagewesen **Hr. Kremsber** wird das Waldhorn auf wunderbarer Weise balanciren und zugleich eine Arie aus dem „Freischütz” vortragen, mit welcher sie die höchste Zufriedenheit **Sr. Majestaet des Kaisers Napoleon** zu erringen das Glück hatte.

11. Der **unübertreffliche Voltigeur** **Hr. Alex. Kremsber**.

Auf Verlangen:

HR. FRANZ PETROVSZKY

Stallmeister aus Pest auf dem Jagdperd „Minerva” in den höheren Schulgängen Vorreiten.

Der Wettkampf der Gymnastik, und der Salto-mortale Sprung über 7 Pferde;
ausgeführt von **Hrn. A. Kremsber**.

Zum Schluss:

Pas de Schawl, geritten von 7 Damen, dirigirt von **Hrn. Fanni Schwarz**.

Die komischen Intermezios werden durch die Clowns ausgeführt.

Preise der Plätze:

Eine ganze Loge	— 4 fl. — kr.	Erster Platz	— 30 fr.
Ein Logen-Sitz	— 1 „ 20 „	Zweiter Platz	— 20 „
Ein Sperrsiß	— „ 10 „	Dritter Platz	— 10 „

Kinder unter 10 Jahren zahlen am 1-ten und 2-ten Platz die Hälfte.

Billets zu Logen und Sperrsiß sind Vormittag von 10 bis 1 Uhr im Circus, und Abends an der Cassa zu haben.

Kassa-Eröffnung 4 Uhr. — Anfang 5 Uhr.

Pesten, nyomtatott J. Beimel és Kozma Vázulnál 1855.

10.6

Naudmann Lajos társulatának falragasza

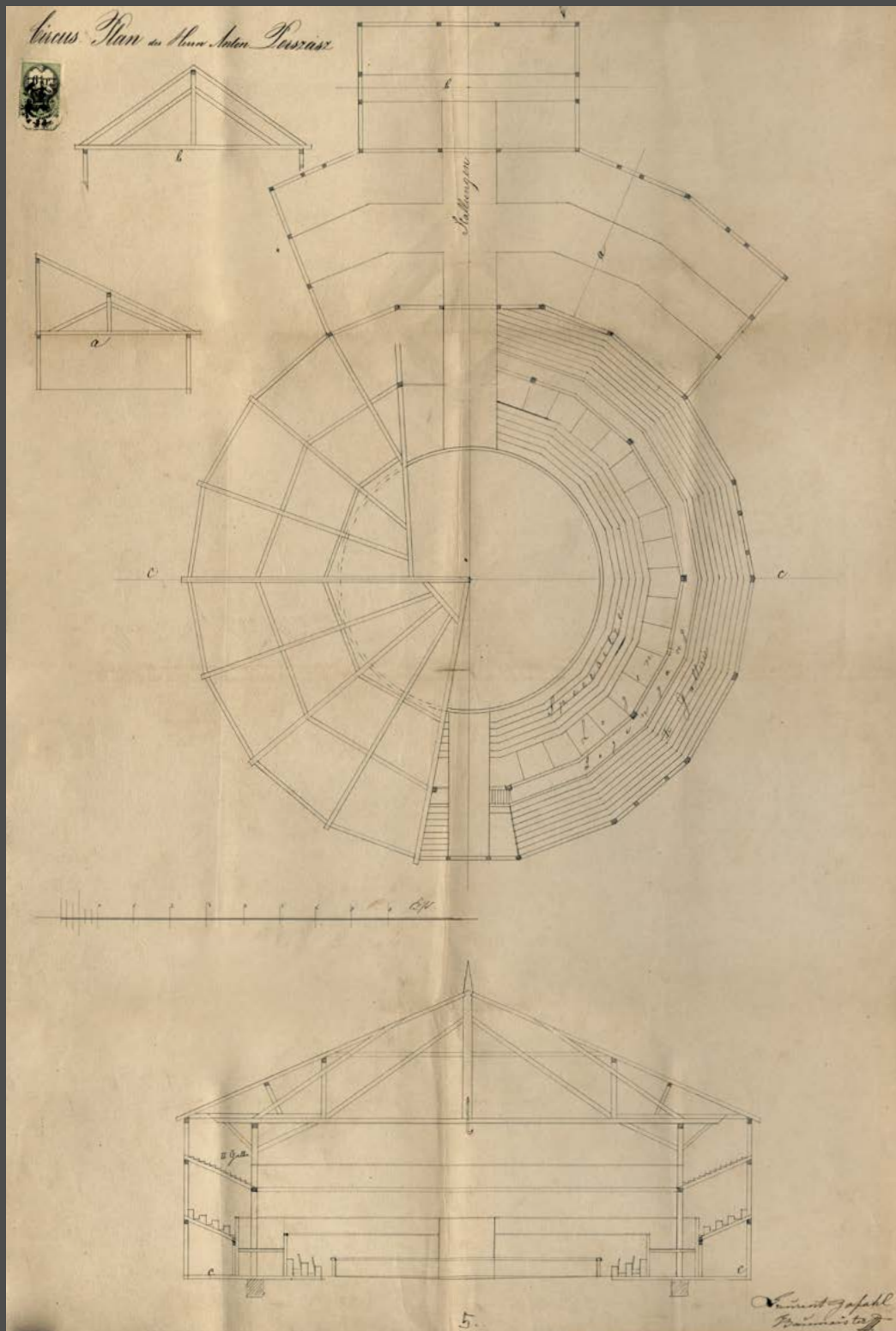
Pest, Belezna-kert (ma: Rákóczi út 7–9.), 1855. január 22.

papír, nyomtatvány

Pest, Beimel J. és Kozma Vazul

39x31 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 17161.12

10.7
Zofahl Lőrinc (1791–1863)
A Naudmann cirkusz fűtésterve és alaprajza, 1855
papír, tus
74×50 cm
Budapest Főváros Levéltára IV.1303.f.452/1855, 5. o.

SLEZAK V. lovarköre.

A kerepesi-uton
Beleznay-kertben

Ma esütörtökön május 3. 1855.

4-ik nagy
ELŐADÁS

a magas műveltség-, löködtetés és testgyakorlatból.

Auf der Kerepeser-Strasse
in dem im Beleznay-Garten
befindlichen Circus.

Heute Donnerstag den 3. Mai 1855.

4-te grosse
Vorstellung

in der höheren Reitskunst, Gymnastik & Pferdedressur.

Programm:

1. Műtani ugrások, adva a társaság férfi-személyzete által.
2. Neki Angelo, kengyel-kanyarlatban és különféle forgásokban fogja magát kitüntetni.
3. Bájós táncok és állásvételek, lovon adja Ferroni assz.
4. Othello a velencei szerezsen, lovon előadja Fouraux ur.
5. Az angol tengerész viharban, néma jelenet, lovon személyesíti Slezak Károly ur.
6. Dallot bohóc működése.
7. Méretes-ugrások, lovon teszi Fouraux asszony.
8. Les jeux icariens, adja Heuberger ur a kis Dubszki Lajossal.
9. A numida-verseny, nagyszerű mulatvány, adja Slezak Károly ur.
10. Buton és Pasquaro urak, tréfás mulattató jelenet, adva a két bohóc Dallot és Scroggs által.
11. Indus bűvészet, adva Ferroni Sándor ur által, ki e jeles mulatványaival a t. közönséget igen meglepő-érdekesen fogja mulattatni.
12. Cachucha, sponyol tánc, lovon táncolja Slezak Lina k. n.
13. La lutte romain, adva Heuberger és Scroggs urak által.

Végül:

Donna Pandora,

vagy: Pompadour asszony,

nagy némajáték, táncokkal és forgásokkal adva a társaság több tagjai által.

Helyek ára:

Egész páholy	— 4 fl. — kr.	Első hely	— 30 kr.
Egy páholyülés	— 1 „ 20 „	Második hely	— 20 „
Zártszék	— 40 „	Harmadik hely	— 10 „

Gyermekek az első és második helyen felényit fizetnek.

Páholy- és zártszékjegyek kaphatók reggeli 10 órától 1 óráig a lovarkörben, és estve a pénztárnál.

Pénztárnítás 4 óraker. — Kezdet 5 óraker.

Holnap pénteken nem leend előadás.

Még csak 5 előadás leend.

Programm:

1. Akademische Voltige, ausgeführt vom Herren-Perfonale der Gesellschaft.
2. Neki Angelo, wird sich im Bügel-Voltigeuren und verschiedenen Wendungen produzieren.
3. Graziöse Taenze und Stellungen, zu Pferde ausgeführt von Mad. Ferroni.
4. Othello der Mohr von Venedig, zu Pferde ausgeführt von Herrn Fouraux.
5. Der engl. Matrose im Seesturm, mimische Scene zu Pferde ausgeführt von Herrn Carl Slezak.
6. Entrée de Clovns, ausgeführt von Herrn Dallot.
7. Tempo-Sprünge, zu Pferde ausgeführt von Mad. Fouraux.
8. Les jeux icariens, produziert von Grn. Heuberger mit dem kleinen Louis Dubszky.
9. Der Numiden-Wettlauf, außerordentliche Produktion zu Pferde ausgeführt von Grn. Carl Slezak.
10. Mons. Buton et Pasquaro, komische unterhaltende Scene, dargestellt von den beiden Clovns Dallot und Scroggs.
11. Herr Alex. Ferroni wird verschiedene indianische Jongleur-Uebungen ausführen, und das Publikum auf das Angenehmste unterhalten.
12. Cachucha, spanischer Tanz, zu Pferde getanz von Fr. Lina Slezak.
13. La lutte romain, ausgeführt von den Herren Heuberger und Scroggs.

Zum Schluss:

Donna Pandora,

oder: Madame Pompadour,

große Pantomime mit Ballet-Tänzen und Evolutionen, ausgeführt von mehreren Mitgliedern der Gesellschaft.

Preise der Plätze:

Eine ganze Loge	— 4 fl. — fr.	Erster Platz	— 30 fr.
Ein Logen-Sitz	— 1 „ 20 „	Zweiter Platz	— 20 „
Ein Sperrsit	— 40 „	Dritter Platz	— 10 „

Kinder unter 10 Jahren zahlen am 1-ten und 2-ten Platz die Hälfte.

Billets zu Logen und Sperrsitze sind Vormittag von 10-1 Uhr im Circus, und Abends an der Cassa zu haben.

Cassa-Eröffnung 4 Uhr. — Anfang 5 Uhr.

Morgen Freitag keine Vorstellung.

Es finden nur noch 5 Vorstellungen Statt.

Druck von J. Beime und Basil v. Kozma in Pest. 1855.

10.8

Václav Slezák társulatának falragasza

Pest, Beleznay-kert (ma: Rákóczi út 7-9.), 1855. május 3.

papír, nyomtatvány

Pest, Beime J. és Kozma Vazul

39×31 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 54.122.24

CIRCUS FOURAUX

Kerepesi-úton a Beleznay-kertben.

Ma kedden, október 4-én 1859.

Europa legelső bohóca,

Little Wheal ur,

közreműködése mellett.

Nagy előadás

a magas művovaglat-, testgyakorlat- és lóidomításból.

Kerepescher-Strasse im Beleznay-Garten.

Heute Dienstag den 4. Oktober 1859.

Unter Mitwirkung des

Herrn Little Wheal,

ersten Komikers von Europa.

Große Vorstellung

in der höheren Reikunst, Gymnastik und Pferdebesessur.

Előadandó darabok :

Pas de Shawl, kecses táncok és állások lovon, teszi **Dacy Katinka** kiasszony.

Nina kiasszony műveletel nyergeetlen lovon.

A négy nemzet, nemzeti táncok, táncolja **Mosely Anna** kiasszony.

A párbaj, tréfás időközi jelenet, adva **Little Wheal** és **Kopal** bohócok által.

Csikós, szolgató, (magyar ló), idomítá és elővezeti **Benoit-Fouraux ur**.

A kedvelt zászlójáték, lovon teszi **Kopal Otília** asszony.

La transformation, vagy: **Az eltűnt bohóc**, tréfás át-

változási jelenet, **Little Wheal ur** által.

Figaro, iskolaló, idomítá és elővezeti **Fouraux Adolf ur**.

La voltige adroit, par **Mr. Charles Hintz**.

A három megsalattott kedvencz,

vagy :

A megzavart légyott,

tréfás némajáték, adva a társaság több hölgy és férfi tagjai által.

Dacy Josefín k. a. rendkívüli műveletel és ugrásai lovon.

NERO és JAMBO,

ujjonnan idomított kutyák,

idomítá és elővezeti **Little Wheal** bohóc.

A tréfás időközi jeleneteket **Little Wheal**, **Kopal Károly** bohócok és a kis **Billi** üstendik ki.

Helyek ára ausztr. értékben :

Páholy 4 személyre 4 fr. — Páholy 6 személyre 6 fr. — Páholy-ülés 1 fr. — Zárt vagy erkélyszék 80 kr. — 1-ső hely 60 kr. — 2-dik hely 40 kr. — 3-dik hely 20 kr.

10 éven alóli gyermekek az első és második helyen felényit fizetnek.

Pénztárnyitás 4 óraker. Kezdeté 5 óraker.

☞ A n. é. különöség nagyobb kényelme végett mindennemű jegyek reggel 10—12 óráig, és déltán 2 órástól 5-ig a lovarkör pénztáránál kaphatók.

A váltott jegyek csak azon nap érvényesek, melyen váltattak.

Holnap nagy előadás.

Vorkommende Piecen :

Pas de Shawl, grációse táncz und Attitüden zu Pferde, ausgeführt von **Miss Katharina Dacy**

Mlle Nina in ihren Exercitien auf ungefatteltem Pferde.

Die vier Nationen, Nationaltänze, getanzt von **Miss Anna Mosely**.

Das Duell, komisches Intermezzo des Clowns **Herrn Little Wheal** und **Kopal**.

Csikós, Apportierstück, dressirt und vorgeführt von **Hrn Benoit-Fouraux**.

Das beliebte Fahnenpiel, zu Pferde ausgeführt von **Mad. Ottilie Kopal**.

La transformation, oder: **Der verschwundene Clown**, komisches Intermezzo des **Herrn Little Wheal**.

Das Schulpferd Figaro, dressirt und vorgeführt von **Herrn Adolf Fouraux**.

La voltige adroit, par **Mr. Charles Hintz**.

Die drei angeführten Liebhaber,

oder:

Das gestörte Rendez-Vous.

komische Pantomime, ausgeführt von mehreren Damen und Herren der Gesellschaft.

Miss Josefina Dacy in ihren außerordentlichen Exercitien zu Pferde.

Die neudressirten Hunde

Nero und Jambo,

dressirt und vorgeführt vom Clown **Herrn Little Wheal**.

Die Zwischenpausen werden durch komische Intermezze des Clowns **Hrn Little Wheal**, **Charles Kopal** und dem kleinen **Billi Wheal** auf das Angenehmste ausgefüllt werden.

Preise der Plätze in öst. Währung:

Eine Loge für 2 Personen 4 fl. — Ein Loge für 6 Personen 6 fl. — Ein Logensitz 1 fl. — Ein Speersitz oder ein Erbinensitz 80 kr. — I. Platz 60 kr. — II. Platz 40 kr. — III. Platz 20 kr.

Kinder unter 10 Jahren zahlen auf den 1-ten und 2-ten Platz die Hälfte.

Kassa-Eröffnung 4 Uhr. Anfang um 5 Uhr.

☞ Zur größeren Bequemlichkeit des P. T. Publikums sind Billets Vormittag von 10 bis 12 Uhr, Nachmittag von 2 bis zum Anfang der Vorstellung an der Circus-Kassa zu haben.

☞ Die Billets sind nur für den Tag gültig, an welchem sie geteilt wurden.

Morgen große Vorstellung.

Pest, 1859. Druck von J. Neumann, Neudruck von K. Kozma.

10.9

Jean-Adolphe Foureaux (1824–1887) társulatának falragasza

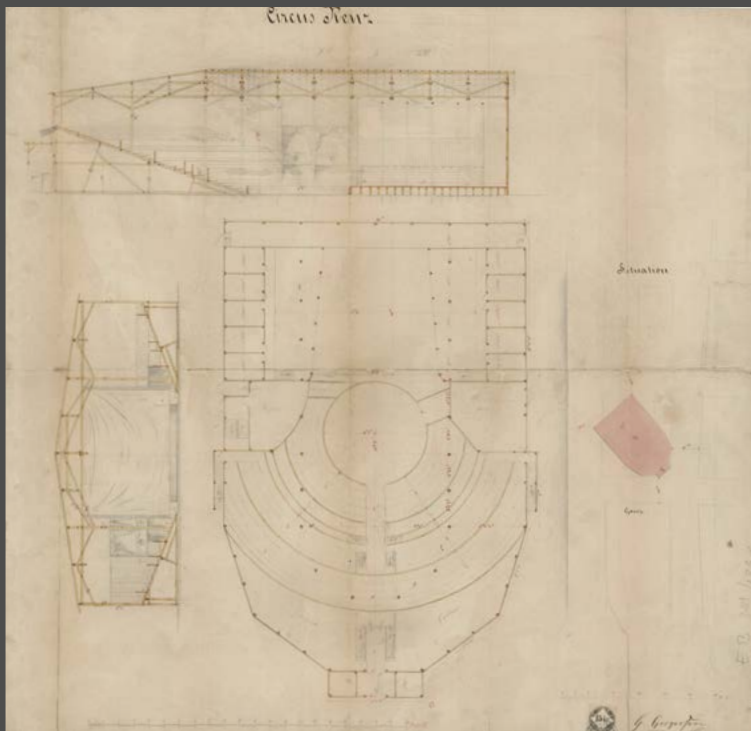
Pest, Beleznay-kert (ma: Rákóczi út 7–9.), 1859. október 4.

papír, nyomtatvány (reprodukció)

Pest, Beimel J. és Kozma Vazul

39×30 cm

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, 791.3/29408

10.12
 Gregersen Gudbrand
 (Guilbrand, 1824–1910)
 A Renz cirkusz tervrajza, 1868
 papír, ceruza, vízfesték, tus
 64×66 cm
 Budapest Főváros Levéltára
 XV.17.b.312 – 281/1868

10.13
 Telepy Károly (1828–1906)
 Kerepesi út, 1852 körül
 vászon, olaj
 49×79 cm
 Budapesti Történeti Múzeum
 – Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár, ltsz. 814

10.14
 Warschag Jakab (működött 1819–1873 között)
 A Beleznay-kertben tartott népünnepély átvilágítható dekorációja
 (transparentje), 1831
 papír, akvarell
 55,5×40 cm
 Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum,
 Építészeti Gyűjtemény, ltsz. 329

11. HÍR ÉS NÉV

Közönséget fogni ma is legalább olyan nehéz, mint egy önálló produkciót létrehozni. A vállalkozás egy vándorelőadásra óriási egzisztenciális rizikót jelentett: nem mindig lehetett felbecsülni, mekkora lesz a bevétel a következő városban, megtérül-e a befektetés, tovább lehet-e menni, nem történik-e baj az utazás során, beszerezhető-e a fogyókellékek stb.¹ Minél tovább volt valaki úton, annál tapasztaltabb lett; az idő múlása viszont mindenkit próbára tett, különösen a testügyességre építő produkciókat. Valamelyes biztonságot az jelentett, ha jó volt a szám: vagyis megfelelt a nézői elvárásoknak. A legnevesebb (és legjobb) előadókra rangra és anyagi helyzetre való tekintet nélkül mindenki kíváncsi volt: a japán társaság műsorát a megszokott népszínházi közönség mellett az arisztokrácia (meg nem nevezett) képviselői is megnézték.² Ha pedig egy szám köztetszést aratott, a búcsúfellépések száma is megnövekedett. Rappo kéthetes német színházbéli fellépései után a Hétválasztó fogadó nagytermében folytatta – valószínűleg nemcsak a „köz kedvesség” miatt, amellyel a hírek szerint a város fogadta, hanem a közelgő vásár miatt is, ahová vidékről is érkeztek emberek,³ és ahol fiával és lányával magyar táncot járatott magyar viseletben.⁴ A kötél-táncos-erőművész Pietro Bono is legutolsó fellépése után további négy alkalommal szerepelt még legutoljára⁵ – pont úgy, ahogy manapság egyes zenekarok is évente megrendezik utolsó búcsúkoncertjüket.

A marketing szakirodalma kiemelten foglalkozik az amerikai Phineas Taylor Barnummal és hirdetéstechnikai hatásával.⁶ Európában nem volt ilyen meghatározó nagyvállalkozó.⁷ A század első felét inkább az előadók fantáziája és lehetőségei, mintsem tudatos stratégiák jellemezték. Az alapelvek mindazonáltal nem sokat változtak az elmúlt kétszáz évben:⁸ a hírverés az előadások értékéről kívánja nézőjüket meggyőzni. Egyet fizet – kettőt kap; Napóleon is látta, és mennyire imádta; ha előre megveszi, kevesebbet fizet; a legokosabbak sem tudták megfejteni; csak most, az első és nemzeti – megannyi ismerős fordulat.⁹ Stratégiát a korszakban kevesen váltottak, és nem is mindig volt szükség minden technika kihasználására. Míg az aztékok népszerűsítését a menedzsment felsorolt előkelőségekkel látta biztosítva,¹⁰ addig ugyanebben az időszakban Kreutzberg (aki szintén hosszú listát állíthatott volna össze kékvérű nézőiből) eléggnek találta „a nagy állatsereglet” jelzót használni.¹¹ Pest-Buda méretéből adódóan viszont kisebb szerepe lehetett a hirdetéseknek, mint például Londonban, amelynek népessége tízszer akkora volt.

A század elején az előadók elsősorban falragaszokon és személyesen igyekeztek önmagukat promotálni. Az egyik első magyar nyelvű artistaplakát a kolozsvári „Aerbe szökö és kötelen tántzolo Társaság”, amely az előadás leírása mellett képpel is illusztrálta, mire számíthat a közönség.¹² (Noha a műsor nagy részét kötélygyakorlatok tették ki, a képen nem ilyen tűntettek fel.) A falragaszok gyakran részletesen felsorolták mindazt, amit a néző a pénzéért látni fog – amire garancia azért persze nem volt –,¹³ illetve a megtekintéshez szükséges információkat: helyet, időt, jegyárakat, esetenként kedvezményeket.¹⁴

Az idő és a hely gyakran maradt üresen: volt, hogy az utolsó pillanatig nem lehetett tudni, hol lesz a fellépés (például Bosco látogatása esetében).¹⁵ Az utazás nehézségei, a hivatali ügyintézés lassúsága miatt az előadások helye és ideje sokkal rugalmasabb volt, mint ma.¹⁶ Mivel a városi lingua franca a német volt, a falragaszokat is németül, gót betűvel (Frakturschrift) szedték. A magyar színházakban fellépőket természetesen magyarul, majd a nyelv terjedésével párhuzamosan megjelentek a kétnyelvű plakátok is.

1 A bűvész Bosco is maga fizette a világtáshoz szükséges viaszgyertyákat. Budapest Főváros Levéltára IV. 1202.h Rel. am. 711. Johann Eichholz (Tölgyessy János) levele a városi tanácshoz, 1829. március 9.

2 „Szeretünk hát végre oly mulatságra is, mely nemcsak a – népet, de a fölsőbb köröket is érdekli s a népszínház pályáiban most estende többször volt szerencsénk láthatni azon czimeres uraságokat, kik – vagy melyek – máskor csak egy-egy balletes operában láthatók a nemzeti, s igen gyakran a »Schöne Helena« lábainál a német színházban.” Áldor Imre: A hét története. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1868. január 18., 31–32. o., itt: 32. o.

3 *Hazai 's külföldi tudósítások*, 1837. május 10., 301. o.

4 *Hazai 's külföldi tudósítások*, 1837. május 27., 338. o. Az ilyen technikához nélkülözhetetlen a gyors adaptációs képesség és a kulturális érzékenység.

5 Vö. kat. 11.2–3

6 Applegate egy egész fejezetet szentel munkásságának; vö. Edd Applegate: P. T. Barnum and His Influence on Advertising. In: uő: *The Rise of Advertising in the United States*.

7 *A History of Innovation to 1960*. Lanham, Scarecrow Press, 2012, 45–58. o. Az amerikai cirkuszmarketinghez továbbá lásd Kate Holmes: Marketing circus through personalization: Class and the celebrity images of John Ringling and Bertram Mills. *New Theatre Quarterly*, 2018/3., 203–215. o.

8 A korszakra vonatkozóan a kontinens cirkuszplakátjait eddig csak néhány album állította fókuszába: vö. J. Markschiess-van Trix – Bernhard Nowak: *Artisten- und Zirkus-Plakate. Ein internationaler historischer Überblick*. Lipsce, Edition Leipzig, 1976.

8 Al Lieberman – Patricia Esgate: *The entertainment marketing revolution. Bringing the moguls, the media and the magic to the world*. Prentice Hall, Financial Times, 2002, XIX. o. A könyv újabb kiadásaiból kimaradtak a szakma történetére vonatkozó utalások.

9 Vö. kat. 11.8–9.

10 Vö. kat. 11.1 és 11.10.

11 *Pesti Napló*, 1859. január 21., 4. o.

12 Vö. kat. 1.2.

13 Vö. kat. 3.1. Hamarosan megjelentek a szélhámosok is: egy Szőts Anna nevű nő Szentesen birkózás ígéretével csalta ki a városiak pénzét, és állt tovább. *Szegedi Híradó*, 1866. március 29., 2. o.

14 Levieux Galeuchet bűvész falragasza pont e stratégia megfordításával próbálkozott Pesten, amikor azt írta plakátjára, hogy „a meglepés tekintetéből, előadandó kísérletei műsorozatát nem teszi közzé” (kat. 6.4). Nem biztos, hogy ez bevált; pár hónappal későbbi brünni szereplésének reklámjaiban már felsorolta trükkjeit. *Tagesbote (Neuigkeiten mit der Montagsbeilage Omnibus)*, 1854. április 27., 4. o.

15 Vö. a *Show és business Pest-Budán* című bevezető tanulmányunkat. Ez az utazó látványosságok ma is használt technikája. A feltárt plakátgyűjtemény döntő részét Pest-Budán nyomták, elsősorban Landerer és Heckenast, valamint Beimel József és Kozma Vazul nyomdájában.

16 „Az itt élő Karl Rappo atléta édesanyja a mellékelt levelet azzal a kéréssel nyújtotta be, hogy azt hivatalos úton juttassák el a címre, mivel több levélre sem kapott választ, és ezért aggódik, hogy fia egyáltalán nem kapta meg azokat, hanem a titkára elmulasztotta. A városi tanács minden tisztelt tagjától kéri, hogy szíveskedjék átadni ezt a levelet Karl Rappo saját kezébe, és abban az esetben, ha már elhagyta volna Budát, kérje, hogy küldjék el újonnan választott lakóhelye hatóságainak.” A tiroli és vorarlbergi rendőrkapitányság levele a pesti városi tanácsnak, 1837. május 31. Budapest Főváros Levéltára IV. 1002. j. 352/1837.

Egy-egy érdekesebbnek talált előadót (például Rappót) jóval a városba érkezése előtt elkezdhetett követni a sajtó, amely a szűk, de véleményvezér újságolvasó réteg érdeklődését felcsigázta. Az 1850-es évekre kiépült vállalkozások már nem bízták a véletlenre, és tudatosan kezdték használni a sajtót: cikkeket rendeltek, beharangozókra, fizetett hirdetésekre költöttek.¹⁷ Arra sem kellett sokat várni, hogy megjelenjen a mutatványosok reklámszövegeivel kapcsolatos szkepticizmus.¹⁸ A legfontosabb hirdetési technika viszont továbbra is a falragasz maradt: a sajtóhírek is gyakran oda vezették a nézőt.¹⁹

PROFIT ÉS JÓTÉT

A városok a játékgengedélyért cserébe 1848-ig kereseti illetéket, taksát vetettek ki az előadókra, amelyet az előadóval való megegyezés alapján szegények vagy különféle károsultak javára ajánlottak fel.²⁰ Ez a mellékjövédelmet is érintette: Bosco a fellépése előtt alacsony belépődíj fejében közszemlére tette néhány kellékét; ennek jövédelme után pedig „adományát” a szegények és a kórház tavacskjára ajánlotta fel.²¹ Sőt, a híresebb fellépőkre támaszkodva jutalomjátékokat is rendeztek a társulat tagjainak részére.²² A város, a mutatványos vállalkozó és a színház megállapodásai alkalmiak és egyediek voltak – többnyire kiegyeztek egy előadás bevételének jótékony célra fordításában.²³ Hogy a műsorok bevételéből milyen arányban részesültek az előadók – ha egyáltalán részesültek –, az saját érdekvérvényesítő képességükön múlt.

Amikor a század közepén megalakulnak az első nagyobb szórakoztatóipari vállalkozások, a sajtó is fölfedezi, hogy a szférában nagy pénzek mozognak.²⁴ Egy 1879-es újságcikk szerint ezek az összegek már a politikusok fizetésével is vetekedhettek: „A Renz czirkusa egy-egy jelesebb tagjának a fizetése havonként 600–900 márkára (300–450 ft.) rug. Kitűnő tagok havonként 1200–1500 márkát (600–750 frtot) kapnak – tábornoki fizetést. [...] Az amerikai *Mac-Collum*, ki ezelőtt néhány évvel a Renz társulatánál vendégszerepelt, havonként 900 tallért (1350 frt) kapott; azonkívül lovai teljes ellátásban ingyen részesültek. A híres »*Miss Ella*« három hétig tartó vendégszereplését Renz 6000 tallérral (9000 forinttal) fizette. *Rarey* lóidomító, ki háromszor lépett föl, – mely alkalmakkal kétszeresen fölemelt belépti díjak voltak, – esténként 3300 márkát (1650 frtot) tett zsebre. A legnagyobb állandó fizetést (nem vendégszereplési díj) a mennyire tudjuk, *Robinson* amerikai műlovar kapta, ki néhány év előtt a Renz czirkusz egyik első tüneménye volt. Havi fizetése ugyanis 2250 forintra ment, három lóva ingyen-tartásával s ingyen-lakás egyik elsőrendű szállodában az ő és családja számára, (így Berlinben a Szentpétervárhoz címzett hotelben.) Ez annyi, mint 33 ezer forint évi jövédelm, melyet bármelyik német miniszter megirigyelhet, mint ki a politika nádparipáján lovagolva, távolról sem kaparíthat össze ily jelentékeny összeget.”²⁵ Boscóval kapcsolatban azt kalkulálták, hogy „[...] Budapest' lakossága 120 ezerre megy, s ennek negyede (s tán több is) Boscót egyszer látni kívánandja, kétezernél pedig több egyszerre be nem fér: tehát 15 estvét ígérhet magának a színház. S ha e jóslat valamiképp betelne, s Bosco ur' ördöge az igazgatónak újra netán 15 tele pénztárt eredményezne: [...]”²⁶ Ehhez képest Bosco összesen nyolc előadást tartott a két városban. A hírlapokból tudunk arról, milyen összegekről is volt szó: „A' nemzeti színház igazgatósága a' Bosco utolsó előadásától házdíjúl fizetett 200 pforintnak felét, levonván a' napi költségeket 29 ft. 12 krral, a' pesti kisdiedkórház javára nagylelkűen odaajánlani sziveskedék, melly öszveg a' Bosco ur által ugyane' célra áldozott 40 ft. 12 kr. pengőhöz (a' 702 pftnyi tiszta jövédelm egy tizedrészéhez) csatoltatván, mindaz említett t. igazgatóságnak, mellynek közbenjárásának ez utóbbi jövédelmet is köszönhetni, mind Bosco urnak az egyesület forró hálája nyilvánítani fog.”²⁷ Ezek az összegek is közrejátszottak abban, hogy nem mindig volt magától értetődő, megkaphatja-e egy mégoly hírneves fellépő a játékgengedélyt. 1846-ban Kolozsvárt a játékszíni bizottmány úgy találta, hogy a Bosco által belépődíjak túl

17 A bűvész Bosco Pestre érkezte után eltöltött egy órát a *Honderü* szerkesztőségben így garantálva saját hírét. *Honderü*, 1846. március 11., 198. o.

18 Vö. kat. 11.5; vö. „Volt nálunk egy állat mutogató. Volt egy félszemű medvéje, hájogos szemű hiénája, beteg sasa, sovány oroszlánja, néhány éhezett papagája – aztán úgy csúfolták »nagy állat-sereglet.«” *Budapesti Visszhang*, 1856. november 20., 887. o.

19 Kreutzberg állatsereglete „ide megérkezett, [sic] s egy nagy, sajátképen e célra épített bódében a Fel-Dunasonon, nem messze a cs. k. rendőri igazgatóság hivatalától, a tisztelt közönség számára ma, csütörtökön, f. hó 14-kén megnyitattik. Ugyan azon időben történik, pontban délutáni 5 órakor az állatszélidítő nagy előadása, valamint az összes ragadozó állatok fő-etetése is. Közelebről a nyilvános falragaszok fogják a t. cz. közönséget mindenkor értesíteni.” *Pesti Napló*, 1851. augusztus 14. [4. o.]. Vö. kat. 11.6–7.

20 1916-tól adóztatták ismét a szórakoztatóipari produkciókat az ún. vigalmi adó bevezetésével – szintén szegényügyi és népjóléti célokra.

21 Budapest Főváros Levéltára IV. 1202.h Rel. am. 711. Johann Eichholz (Tölgyessy János) levele a városi tanácshoz, 1829. március 9.

22 Az 1830-as években két „Ál”-darab is készült. Mindkettőt jutalomjáték céljára írták, az eredeti előadókot parodizálva – és hírnevük által bevettelt remélve. Az ilyen alkalmak is mélyebbre plántálhatták a mutatványosokat a közönség emlékezetében. Ferdinand Schinn: *Der falsche Dupuis oder Das Wettingen in Krähwinkel* [Ál-Dupuis, vagy versenyküzdes Hollószugolyban]. Bem. Pesti Német Színház, 1835. augusztus 8. Balog István: *Al-Döbler*. Bem. Pesti Magyar Színház, 1840. május 26.

23 Vö. kat. 11.11–13.

24 „Egy angol lap felszámította, hogy a' nevezetesebb művészek életükben mennyi pénzt szereztek bé művészetükkel. Legelől áll Rossini másfél millió, utána Rubini 1,200,000, Elszler Fáni 1,100,000, Taglioni egy millió, Paganini 800, Malibran 800, Ungher Károlina 6000, Cerito Fáni 600, Liszt Ferencz 400, Lind Jenni 400, Ole Bull, Bosco, Donizetti mindenik 300, Thalberg 200 és Döbler 50 ezer ezüst forinttal. Szép öszszegek, de arról hallgat az idéztük lap, hogy az elősorolt urak és hölgyek azon öszszegekből mennyit takarítottak meg hanyatló korukra.” *Erdélyi Híradó*, 1848. január 7., 17. o.

25 U–i.: A műlovarok világa. I. A vándor-művészek. *Vaddász- és Versenylap*, 1879. augusztus 7., 266–267. o.

26 *Honderü*, 1843. december 23., 804. o.

27 *Életképek*, 1846. április 4., 448. o.

magasak, és sok pénzt vinnének el a városiaktól, ezért elutasították szereplését a helyi színházban. Bosco erre két előadást tartott saját költségére az Apolló-teremben, amelyek teljes bevételét az új református templom, a „fenyítő-és dologház”, valamint a sétatér felújítására ajánlotta fel.²⁸ (A történet a helyi vásárlóerőt is jól jellemzi.) Kreutzberg 1855-ben ragaszkodott ahhoz, hogy deszkavárát a Duna-parton verje fel. Nem találtak neki alkalmas helyet, ezért egyszerűen lemondta beharangozott pesti szereplését.²⁹ Hiába, az előadók számára a szórakoztatás nemegyszer az önértékelésről és az önérzetről is szólt.

NAGY LUFIK

Reklámfogásokra főleg akkor volt szükség, amikor egy produkció nem volt már olyan exkluzív, mint amilyenek igyekezett feltüntetni magát. Példa erre a léghajós Christian Lehmann és az őt követő Vilgelm Berg stratégiája, akik szó szerint egyensúlyozni igyekeztek az újszerűség és az érdektelenség között. Nem sokkal azután, hogy a Montgolfier fivérek 1783-ban debütáltak a később függeszkedésnek nevezett hőlégballonos felszállással, a mutatványosok is megpróbálkoztak a levegő meghódításával. A 19. században, miközben a tudósok a „repülő golyóbisok” hatékonyabb feltöltésének és irányíthatóságának problémáján dolgoztak, a nagyvárosokban rendre felbukkantak olyan vállalkozók, akik a nagyérdemű szórakoztatására vetették be a légutazás e formáját. A többi európai nagyvárostól eltérően a pest-budai közönség számára ez az attrakció ritkaságszámba ment, miközben a sajtó rendszeresen tájékoztatott a külföldön elért vívmányokról. Az első olyan pesti kísérletnek, amelynek során egy ember is a levegőbe emelkedett, 1811-ben a mai Városliget adott helyet, egy osztrák származású magyar orvos, Menner (vagy Männer) léggömbbe-mutatójával,³⁰ de úgy tűnik, még ez sem adott kellő löketet a légi közlekedés magyarországi kutatásának: Fogarasi János még 1836-ban is arról panaszkodott az európai technikai haladás szintjét mérlegelve, hogy „[n]álunk a’ gőzkocsi és léghajó ismételten lények, darab ideig még a’ pium desideriumok sorába tartozandók”.³¹

1811-től egészen 1846-ig kellett várni, hogy újra ember szálljon a város fölé: Christian Lehmann, a Nemzeti Színház díszletfestőjének, Lehmann Mórnak a fivére Bécsből csábult át a magyar fővárosba,³² és beharangozójában nemcsak azzal az ígérettel igyekezett rokonszenvet kelteni a főváros potenciális közönségében, hogy valamennyi alkalommal jótékony célt szolgál majd a mutatványa,³³ hanem azzal is, hogy a bemutató előtt kiállította „légkosar[át]” a Redout termében.³⁴ A mézesmadzagok elhúzása a műfaj jellegéből adódóan érthető: a léghajót csak az nem láthatta, aki nem akarta felemelni a fejét – nem meglepő, hogy a reklám ellenére az „ingyennézők száma a’ fizetőkét legalább húszszor felülhalad, még a’ budai várhegy is ingyennézőkkel volt garnirozva [...]”.³⁵

Több mint tíz év elteltével, 1857-ben érkezett Pest-Budára egy újabb vállalkozó, Wilhelm vagy Vilgelm Berg, aki Lehmannnal ellentétben nem a Városligetből reptetett, hanem a régi Botanikus (vagy Fűvészs-)kertben várta az érdeklődőket.³⁶ Jóllehet a telek addigra meglehetősen romos állapotba került, ám a szabadidős kikapcsolódást szolgáló Beleznay-kert és a Nemzeti Színház szomszédsága, illetve a belváros közelsége magas látogatószámmal kecsegtetett. Ennek ellenére Berg valószínűen számolt azzal, hogy Montgolfier-ék párizsi szenzációja után bő hetven évvel, az eddigi pesti akciók után egy puszta „léggolyó” látványa már kevésbé hozhat izgalomba pest-budai tömegeket, amiért is az eddig ismert marketingfogásokat kreatívan egészítette ki. A vállalkozó úgy döntött, hogy a tornász Antonio Regenti nyaktörő artista-mutatványával kombinálja a már nem különösebben újszerű szerkezetének bemutatóját, mi több, kisfiát is megrepteti a léggömbbel.³⁷ A *Budapesti Hírlap* tudósítója nem leplezte a látvány keltette, rosszállással vegyes borzongását: „Ez alkalommal ketten emelkedtek föl, Berg ur fia és a multkori utazás hőse Regenti Antonio ur. A főlészállás látványa igen nagyszerű, meglepő és a mit tán el is engedtünk volna – hajmeresztő volt. Midőn a léggömb kétemeletes házaink magasságát is jóval tulszárnyalta, Regenti ur a léghajó gondolájához akasztott két öles kötélhágcsó két vasgyűrűjébe kapaszkodott és így függött himbálódzva a levegőben, majd egy bukfenccet vetett, melyet méltán nevezhetünk salto mortalenak, azután egyik lábát akasztva a vasgyűrűbe fejfelé lógott lefelé, és emléklapokat dobált le, a borzadás miatt csak elfojtott hanggal éljenező nézők közé; végre szerencsésen felkuszott a kötélhágcsón és valamivel biztosabb

²⁸ *Mult és Jelen*, 1846. augusztus 6., 1. o.

²⁹ *Budapesti Visszhang*, 1855. július 1., 14. o.

³⁰ Vö. a Magyarország területén lefolytatott léghajókísérletek összefüggésében is Tóth Béla: *Magyar ritkaságok. Képekkel és hasonmásokkal*. Budapest, Athenaeum, 1899, 273–282. o.

³¹ Fogarasi János: Útazás a nagy Küküllő mellett [I]. *Nemzeti Társalkodó*, 1836. október 25., 257–264. o., itt: 257. o.

³² Vö. *Hon és Külföld*, 1845. november 4., 352. o.; *Pesti Hírlap*, 1846. március 19., 189. o.

³³ Vö. *Honderű*, 1846. január 6., 18. o.

³⁴ Vö. *Pesti Hírlap*, 1846. március 15., 178. o.

³⁵ *Életképek*, 1846. március 14., o. n.

³⁶ Vö. kat. 11.18.

³⁷ Vö. *Budapesti Hírlap*, 1857. október 3., Hivatalos Értesítő [3. o.].

helyet foglalva a gondolában, a látvány szebbé s nemesebbé vált.³⁸ Mindamelllett a légtűzés legizgalmasabb része a földet érés lehetett, hiszen a ballon kormányozhatatlansága miatt ez kiszámíthatatlan és balesetveszélyes volt.³⁹ A búcsúreptetés, amelyre Horváth (Horti) Ferenc énekes fizetővendégként vállalkozott, és amelyen dalolni is próbált, végül egy zugligeti fa ágai közt ért véget.⁴⁰ Összességében – akárcsak Lehmann – Berg szerény bevételre tett szert, ugyanis a mutatvány jellegéből adódóan a nézők inkább az utcán ámuldoztak ahelyett, hogy a zárt kertben fizettek volna a léggömb roppant hosszadalmas megtöltésének bemutatójáért.⁴¹

A TUDOMÁNY MEGGYŐZŐ EREJE

A korabeli mutatványosok közül kiemelkedik egy csoport, amely ma már ismeretlen a cirkusz intézményében: a mindenféle műszaki találmányokkal büszkélkedő fellépők. Ők kifejezetten törekedtek arra, hogy ne csak a legújabb technikákból meggyőző látványosságot kreáló mesterekként, hanem a korabeli tudományosság éllovasaiként is megnyerjék maguknak a közönséget. Visszatérő fogásuk volt, hogy jeles tudósok által hitelesített találmányokkal hirdették magukat, amelyek egy része valóban a technikatörténet része lett⁴² – másik részük pedig elsüllyedt, néha szó szerint.

Az 1830–40-es években divatozó vízen járást gyakorolta Löwentritt Salomon, aki 1834-ben feltalált vízgázló szerkezetéhez megszerezte Schedius Lajos, a pesti egyetem bölcsész rektorának és szintén bölcsész főiskolai dékánokollégájának az ajánlását anélkül, hogy azok látták volna magát találmányt.⁴³ Hogy Schedius diplomatikus megszorításokkal élve – mondván, a titokként kezelte, feltehetően hidrosztatikus elveken működő konstrukciónak csak a sikeres alkalmazását tanúsíthatja – a nevéet adta Löwentritt vállalkozásához, talán arra is visszavezethető, hogy a bölcsész mellett, hogy a tudományos ismeretterjesztést szívügyének tekintette, bizonyos affinitást mutatott a színészek és mutatványosok közege iránt, hiszen a századfordulón az első magyar színtársulat dramaturgjaként, majd a Pesti Német Színház főigazgató-helyetteseként is ténykedett.⁴⁴ Ugyanakkor Schedius és kollégája a tanúsítvány kiállítása előtt mintha elmulasztottak volna tájékozódni: a magyar olvasók számára is elérhető lapok már korábban tettek arról, hogy a mutatványost megelőzze rossz híre: Bécsben kis híján a vízbe fulladt, mert – legalábbis a bécsi *Theaterzeitung* tudósítója szerint – Löwentritt méretes szerkezetének végzetes súlyát egyáltalán nem tudta ellensúlyozni, hogy a mutatványos még csak úszni sem tudott.⁴⁵ A pozsonyi kudarcos fellépést már a pesti bemutatkozást antiszemita utalással is kommentáló újságíró idézte fel a *Honművész* oldalain: „Mi után e’ vízen járó művész (ki egyébiránt israelitának mondatik) Bécsben olly igen rosszul tette próbatételét, hogy a’ bécsi hírlapok is nyilvánossá tevék csalárd merészségét, sőt mint halljuk Pozsonban sem elégté-ki a’ közvárakozást, mivel éppen nem teszi azt, mit hirdetményeiben ígér: méltán érdemli, hogy ezután a’ publicum hitelt neki ne adjon.”⁴⁶

Annak ellenére, hogy Löwentritt vizes produkciója futó epizódnak számíthatott a korabeli mutatványospiacon, emléke egy időre megőrződött: 1835-ben a bécsi Leopoldstädter Theaterben huszonkilencszer kerül színpadra a pesti szélhámos ihlette *Pierot als Wasserreter* (Pierrot mint vízgázló) című, Johann Fenzl által írt pantomim, amelyről a *Der Spiegel* pest-budai olvasóközönsége is értesülhetett,⁴⁷ majd 1838-ban is szerepel egy vízgázló szerkezet egy tündérajátékként színre vitt darabban.⁴⁸

A Margitszigetnél a két kísérőcsónak által takart, mellig vízbe merülő Löwentrittet ugyanakkor ambíciója vihette tovább, mert egy évvel későbbi berlini produkciója után a tudósítók már nagy jövőt jósoltak találmányának, többek közt a haditechnika terén.⁴⁹ Jóllehet ezután Löwentrittnek elmosódik a nyoma,⁵⁰ de más vízgázlók nem csüggedtek: a következő években Európa- és Amerika-szerte bukkantak fel újabb, hasonló szerkezetet használó kísérletezők; 1843-ban egy norvég–svéd páros már kifejezetten meggyőzően produkálta magát a Dunán a pesti-budai közönség előtt.⁵¹

38 *Budapesti Hirlap*, 1857. október 20. [2–3. o., itt: 3. o.].

39 Vö. Lehmann főtí földet éréséhez *Pesti Hirlap*, 1846. április 5., 231. o.; Berg első röptetésének alkalmával Regenti Vác mellett ért földet, közelebből meg nem határozott, kisebb balesetet szenvedve, vö. *Budapesti Hirlap*, 1857. október 10. [2. o.].

40 Vö. *Vasárnapi Újság*, 1857. november 8., 487. o.

41 Vö. *Vasárnapi Újság*, 1857. október 25., 459. o.

42 Jellemzően az optikai illúziókat keltő szerkezetekkel, óraműves „automatákkal” turnézó mutatványosok tartoztak ide, de a műszaki tudományokon túl a természettudósok és a korai antropológusok is hivatkozási alapul szolgáltak az „egzotikus” emberek autentikus mivoltának bizonyítására; utóbbihoz vö. a *Más, mint mások* című fejezetet.

43 Vö. kat. 11.23.

44 Vö. János Béla: *Schedius Lajos esztétikai elmélete*. Budapest, MTA, 1916, 3. és 6–7. o.

45 Vö. *Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt*, 1834. szeptember 17., 746. o. A kudarcról szóló tudósításokat számos német nyelvű lap átvette (többek közt a *Münchener Tagblatt*, az *Augsburger Postzeitung* és a *Bayerische National-Zeitung*).

46 *Honművész*, 1834. október 30., 694–695. o., itt: 695. o.

47 Vö. *Der Spiegel*, 1835. június 3., 349. o.; Joseph Ernst Protzke: *Das Leopoldstädter Theater, von seiner Entstehung an skizzirt*. Bécs, Josef Stöckholzer von Hirschfeld, 1847, 26. o.

48 Vö. *Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt*, 1838. június 23., 552. o.

49 Vö. Ein neu erfundener Apparat zum Ueberschreiten tiefer Ströme und Gewässer. *Allgemeine Preußische Staats-Zeitung*, 1835. szeptember 19., 1066. o.

50 1836-ban Donderschont von Löwentritt néven bukkant fel egy vízgázló Londonban, aki szintén tudományos hitelességre, valamint uralkodói pártfogóra hivatkozva hirdeti magát, ám a mutatványra nem kerül sor, mert a londoni rendőrség pénzzel trükköző csalóként leplezi le; vö. többek közt *Der Österreichische Zuschauer*, 1836. november 16., 1389–1390. o. 1840-ben egy Durand de Monestrot nevű vízgázló hasonló roueni mutatványáról számolt be a *Der Spiegel* újságírója, aki fel is teszi a kérdést, nem Löwentritt lehetett-e a szóban forgó úriember; vö. *Der Spiegel*, 1840. szeptember 16., 603. o.

51 Vö. *Hirnök*, 1843. augusztus 31. [4. o.]; a vízgázlóparost valószínűleg meghihető konstrukcióhoz vö. kat. 11.25, bécsi szereplésükhöz vö. T. S.: Die Wasserläufer. *Der Humorist*, 1844. május 6., 434. o.

Utolsó 4 nap.

Ixymájának volt álistenei

AZ AZTÉKEK.

Ezen szép és rendkívüli kicsiny lények már háromszor valának szerencsések a Felsőcs. k. udvarnál szemügyre vétetni Ő Felsőgeik a Császár és Császárné, a Fejedelem fenséges szülői Ferencz Károly főherceg és Zsófia főhercegnő; továbbá ő felsége Karolina Augusta császárné, Albrecht főg. és Hildegard főhercegnő ő felségeik, és több jelenlevő magasrangú uraságok által. Örvendező megismeréssel számítják látogatóik közé Lichtenstein herceg és hercegnőt, kik fenséges családjaikkal már 3-szor tiszteleg meg látogatásaikkal, továbbá Metternich herceg és hercegnőt, Schwarzenberg herceg és hercegnőt, Holstein herceget, Eszterházy gróf és grófnőt, Thurn és Taxis gróf és grófnőt, Nákó gróf és grófnőt, stb.

Ezen csodálatos teremtmények Európában minden uralkodó fejedelmeknek elő voltak állítva.

Mutattatik egyszersmind egy valódi

haraszti vadember és egy Corána nő,

minőket az itteni szárazföldön még nem volt alkalmunk láthatni.

Láthatók „Europa” szálloda termében mindennap déli 12 órától 3 óráig és d. u. 6 órától 9 óráig.

Belépti díj : első hely 1 frt; második hely 30 kr. p.p.
Vasárnap délután 4 órakor.

111 5—•

11.1

Az aztékek, a haraszti ember és a Corána nő

Pesti Napló, 1856. augusztus 15. [4. o.]

sajtóhirdetés (reprodukció)

Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény, H 19.787

11.3

Pietro Bono falragasza

Pest, Pesti Német Színház, 1838. december 30.

papír, nyomtatvány

42x36,5 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-,
Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 54.122.21

Pietro Bono úr tizenkettedik előadása.

Pest. Kir. Városi Színház. 223. bérletes előadás.

1838. december 30., vasárnap:

Pietro Bono akrobatikus-atletikus mimikai társulatának

tizenkettedik előadása

PIETRO BONO, a párizsi akrobata iskola első táncosának igazgatásával.

A vígjáték előtt: Mórok tánca, Pietro Bono, P. Pediani, Ant. Bono és Aless. Bono előadásában.

Egyszer egy az nyolc, avagy: Művészi szeszély.

Vígjáték egy felvonásban, írta F. A. Gebhardt

Rigó úr, színigazgató

Pauli úr.

Derűs úr, színész,

fellép mint:

Berlini fodrász,

Súgó,

Süket inas,

Frauenreich, énekes,

}

Just úr.

Városi altiszt,

Vak hirdetményragasztó,

Monsieur Charlatan,

Sziléziai háziszolga,

Első szakasz:

Különböző táncok sora a kifeszített kötélzen egyensúlyozó rúddal és anélkül, melyekben a társulat tagjai lépnek fel; Pietro Pediani úr különleges egyensúlyozó gyakorlatokkal, Pietro Bono úr különböző gyors és kecses táncokkal tündéti ki magát.

Második szakasz:

Atlétikai állások, herkulesi viadalok, erőgyakorlatok, csoportozatok, amelyeket PIETRO BONO, PIETRO PEDIANI és JOS. PEDRONI urak adnak elő: eme szakaszt

IKARUSZ repülése zárja.

Harmadik szakasz:

PIETRO BONO és PIETRO PEDIANI úrnak harmadik alkalommal lesz szerencséje 2 kifeszített kötélzen, egyensúlyozó rúd nélkül zárandokutat tenni a harmadik karzatra, ahonnan Marsként és Merkúrként térnek vissza.

Szabadjegyek és ingyen belépés érvénytelenek. – Kezdeté fél 7 órakor, vége fél 10 előtt.

Híradás: Az 1839. január 1-től megjelentetendő színlapok negyedéves előfizetésére – 45 krajcárért ezüstpénzben – mától a hónap 31. napjáig előjegyzést vesz fel a színház irodája délelőtt 9 és 12, délután 3 és 4 óra között.

Ma, 1838. december 30-án, vasárnap a Lindle et Comp. dalos társulatnak lesz szerencséje fellépni a Terézvárosban, a Fekete Sas utcában, az Arany Hattyúhoz címzett fogadóban, ahol is reményei szerint derűs órákban részeltetheti a mélyen tisztelt közönséget. Jó konyháért, valódi italokért és tisztességes kiszolgálásért alázatosan szavatol A. Kassonyi, vendéglős.

A pesti Városház téren, Keglevits gróf 403. sz. alatti házában első emeletén, a térrel szemben található, nagy lakásban valamennyi bútort és berendezési tárgyat egészében vagy részben eladó és helyben megtekinthető.

Az alulírott irányában több éven át tanúsított bizalom alapján alulírott a farsangi ünnepségek közeledtével bátorkodik emlékeztetni a közönséget farsangi fánkjaira, melyeket minden más cukrászárú mellett a legizlésebben tart raktáron, és reméli, hogy a legalacsonyabb árakkal szemben támasztott elvárásoknak is megfelel. P. P. Balassovits, cukrász a Dr. Benes-féle házban. Szagtalan, kétszeresen finomított, a kiváló Argant-féle lámpákhoz való virágolaj, fontjának 8 garas az ára bécsi pénzben, Avelin Rausznál, a Cukorsüveghez címzett fogadóban, a Hatvani utcában, az Újvilág utca sarkán.

Felhívás a Pesther Tageblatt. Zeitschriftliches Organ für Wissen, Kunst und Leben előfizetésére. (Megjelenik 1839. január 1-étől hétfő kivételével naponta.) Előfizetési díj Pesten és Budán: egész évre 8 forint – naponta házhöz kézbesítéssel 9 forint ezüstpénzben, fél évre 4 forint 30 krajcár – naponta házhöz kézbesítéssel 5 forint ezüstpénzben. Előfizetést felvesz Heckenast Gusztáv könyvkereskedése a Váci utcában a Nádor szállóval szemközt és a szerkesztőség iroda, Piac tér, 157. sz., Ulmann-féle ház, 2. emelet, ahol részletes mutatónyok és prospektusok is megtekinthetők.

Egy utczasarok a magyar fővárosban.

11.4

Egy utczasarok a magyar fővárosban
Borsszem Jankó, 1869. július 25., 297. o.
karikatúra (reprodukción)

Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény, H 18.910

Tervek népünnepre.

(a la „Velencei éj.”)

„Indiai zenekarok mulattatják a közönséget.”

„A résztvevőket tűndéri világítás fogja meglepni.”

„A Dunán Sairenek énekelnek.”

„Soha nem látott akrobatikai mutatványok.”

„Adria királynéje tengeri gondolán.”

„Álarcos csoportozatok.”

„Fáklya menetek a közönség előtt.”

„Nagy hazafiak tűndéri világításu arcképe.”

„Egy ál-Blondin valami szőpöt mutat a közönségnek.”

Feljelölés szerkesztő Szokoly Viktor. Nyom. kiadó-tulajdonos Elmich Gusztáv magy. Akad. nyomdásznál Pesten. — Rajzolja Jankó. — Motívus Russ.

11.5

Id. Jankó János (1833–1896)

Tervek népünnepre (a la „Velencei éj”)

Bolond Miska, 1864. augusztus 4., 144. o.

karikatúra (reprodukció)

Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény, HB 7.888

Csupán még 5 előadás!

Első

nemzeti

magyar

műlovarda.

MA SZOMBATON

JULIUSHÓ 11-EN 1874.

Gyöngyös, a Buza-piaczon

ujjon épült lovardakörben.

DUPSZKY FERENCZ IGAZGATÁSA ALATT
KÉT NAGYSZERŰ ELŐADÁS.

A magasabb műlovaslás, lödömítés, kötélháncs és némajátékban gazdag s változatos műsorozattal.

MŰSOROKAT:

1. Nagyszerű parforce és salto-mortale mutatványok, kifejezett kötélen előadják a Dupszky testvérek.
2. A florenzi kertész nő, taglejtési jelenet lóháton. Előadva Mariette k. a. által.
3. „Le Tourniquet” vagy: az amerikai nyújtópád, nagyszerű testgyakorlati előadás, előadva a bohóc urakkal.
4. Francia felette mulattató fellépte Schipzy

5. nagyszerű testgyakorlati akadémiai mutatványok a trambulionon előadva a társulat több tagjai által.
6. Tréfás megjelenése a 6 bohócoknak.
7. Ferencz, a hasonlíthatlan kis lovas, elő- és hátugrásaival vásznon és abroncon át végződik cours rapidal.
8. Montufl a részeg ujoncz, Leviriyé colle-
Z á r a d é k á l t r először adattik.

9. Nagy kómikai zsidótánc a középkorból, előadva Ferenc ur és Tonia k. a. által.
10. Komikus előadás lóháton, előadja Sedoglavitz
11. Itt először: Séd la Rose, vagy a rózsajétek grotesk gyakorlat két lovon előadva Sedoglavitz ur és Klára k. a. által.
12. Denis ur és asszonyosság, tréfás lovaslási jelenet előadva a társulat több tagjai által.

A CHINAI VÁSÁR, vagy EGY ÉJSZAKA PEKINGBEN

Itt, ott, felül, alatt, jobbra, balra, középen, levegőben és mindenütt egyszerre száznál többféle mutatványban előadva a társulat összes tagjai által.

Hely árak: Számozott hely 1 frt. Második sor 50 kr. Harmadik sor 30 kr. Karzat vagy állóhely 20 kr. Gyermek 10 éven alul szülőik kíséretében 1-45 és 3-1k hely felét fizetik. Katona-jegy a karzatra köztelvények részére 10 kr.

Jegyek előre válthatók délután 3 órától 6 óráig a szinkóri pénztárnál, s minden jegy csak azon előadásra használható, melyre váltattott.

Pénztár nyitás 7 1/2 órakor, kezdete 8 órakor.

Holnap vasárnap július 12-én két nagy előadás, d. u. 5 órakor nagy disz- és iskolásgyermek-előadás, kiválóan a cirkustlátogató ifúsághoz mért műsorozattal és leszállított helyárrakkal, mely alkalommal a gyermekek által csak 10 kr. fizetendő. Esti 8 órakor n a g y
DISZ-ELŐADÁS, szokott helyárrakkal.

Tisztelettel van szívesem jelteni, hogy csütörtökön július 10-án itt helyben előadásim sorozatát befejezendem. Minek következtében a magam és társaim nevében mely köszönetemet fejezem ki a t. cz. közönségnek számos látogatásáért. Töltes tisztelettel
DUPSZKY, F. műlovas igazgató.

Gyöngyösön Bittermann Ede gy. sajtóján nyomja BAKOS I.

11.6

Franz Dupsky (Dupszky, Dupszky Ferenc, ?–1874 után) falragasza
Gyöngyös, 1874. július 11.

papír, fametszet (reprodukción)

Gyöngyös, Bittermann Ede – Bakos I.

50×40 cm

Országos Széchényi Könyvtár, Színház- és Zeneműtár, SZT Album 134

11.7

A Nemzeti Lovas Színház plakátja

Budapest, 2017. január 27., 28., 29.

papír, digitális nyomtatás (reprodukción)

Nemzeti Lovas Színház – Equus Produkció Nonprofit Közhasznú Kft.

11.8

A TulipánTündér Produkció plakátja

Budapest, 2015

papír, digitális nyomtatás (reprodukción)

TulipánTündér Produkció

Pink Martini
koncert

Közkívánatra!
Ráadás koncert!

Margitszigeti Szabadtéri Színpad
2019. július 24. 21:00 és 25. 20:00

Budapesti Nyári Fesztivál

www.szabadter.hu | Tel.: 06/1 301-0147
E-mail: iroda@szabadter.hu

Facebook: [f/szabadter](#) YouTube: [szabadter](#) Instagram: [budapest_summer_festival](#) ncs

11.9

A Pink Martini plakátja
Margitszigeti Szabadtéri Színpad, 2019. július 24.
papír, digitális nyomat (reprodukción)
Margitszigeti Színház Nonprofit Kft./Pink Martini

A SHOW, THAT **PENELOPE CRUZ** HAS VISITED WITH HER FAMILY TWICE. **DON'T MISS IT!**

THE CAPITAL CIRCUS OF BUDAPEST PRESENTS

FOUNTAIN CIRCUS SHOW

CHILDREN OF ATLANTIS

A Fővárosi Nagycirkusz bemutatja: Vízi cirkusz - Atlantisz gyermekei
Egy előadás, amelyet Penelope Cruz kétszer nézett meg családjával! Ne hagyja ki!

12 March - 28 August 2016

Logos: [Fővárosi Nagycirkusz](#) [Művelődési és Sportigazgatóság](#) [NKA](#)

11.10

A Fővárosi Nagycirkusz óriásplakátja
Budapest, 2016. március 12. – augusztus 28.
papír, digitális nyomat (reprodukción)
Nemzeti Artista-, Előadó- és Cirkuszművészeti Központ

157 Zártszék 2 Ft.	314
589 Első hely 1 Ft.	589
19 Gyerekjegy 30 krajcárjával	9.30
365 Második hely 40 "	243.20
440 Harmadik hely 20 "	146.40
Összesen	1302.30
Költségek	
Zene	30
Világítás	30
Bach-életrajz kiadás stb. stb.	27.30
Életrajz kiadás stb. stb.	19.45
Billetár	1.40
2 Ács	2.-
2 Gyermekjegy	4.20
50 Litográfia képek	8.20
2 jegy slagozásért	2.-
Összesen	125.35
Bécsi pénzből	588.27 1/2
De Bach assz. fennmaradt	588.27 1/2
Összesen	1302.30
Pour Madame Laura de Bach	
G. Castellani	

11.11
Napi bevétel- és költségkimutatás
Laura de Bach társulatának
jótékony célú előadásáról, 1835
37×23 cm
Budapest Főváros Levéltára
IV.1202.h – Rel. an. 5375

[olvashatatlan] a szegénypénztár javára [18]35. szept. 8-án	
157 zártszék 2 forintjával	314
589 első hely 1 forintjával	589
19 gyerekjegy 30 krajcárjával	9.30
365 második hely 40 "	243.20
440 harmadik hely 20 "	146.40
Összeg bécsi pénzben	1302.30 forint

Költségek	
Zene	30 forint
Világítás	30 forint
Nyomdász, plakátragasztó stb. stb.	27.30
Rendőri felügyelet és [olvashatatlan]	19.45
Jegyszedők	1.40
2 ács	2.-
Jegyek zártszékre	4.20
50 litografált kép	8.20
2 jegy slagozásért	2.-
Összeg bécsi pénzben, forint	125.35
A szegénypénztárnak fennmaradt	588.27 1/2
De Bach assz. fennmaradt	588.27 1/2
Összeg bécsi pénzben, forint	1302.30

Laura de Bach asszony képviselésében
G. Castellani

11.12

Keleti Kör, Laura de Bach (1807–1856) és Louis Soullier (1813–1886) társulatának falragasza
Pest, 1846. november 16.

papír, nyomtatvány

52x42,5

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum,
Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 58.99.1

Keleti Kör.
Oriental Circus.

Közkívánatra Laura de Bach asszony társulatának lesz szerencséje Louis Soullier úr igazgatásával még 3 előadással szerepelni és egy előadással a szegények javára fellépni.

Ma, 1846. november 16-án, hétfőn

ragyogó előadás.

Műsor.

Új nagy francia négyes, előadják a társulat elsőrangú hölgy és férfi tagjai.

3. alkalommal: Oriol, Sándor gróf méneséből,

magas iskolát lovagol és a zene ütemére stájer táncot ad elő. A lovat L. Soullier dresszírozta és vezeti elő.

200 halálugrás és rendkívüli trambulin ugrás a 4. amerikai, Connor, Barnes és az Elliot fivérek előadásában.

Rendkívüli produkciók a merész Pierre előadásában.

2. alkalommal:

Az indián Sillim Pridgge és a messinai Gioachino Aloisi nagy ugrató versenye, melynek során egyidejűleg egy-egy lovon a legmerészebb ugrásokat hajtják végre, és versengenek azért, hogy kivívják a tisztelt pesti és budai közönség tetszését.

A kis Jean de Bach két kis lovon, felfejlődésekkel mutat be kedvelt számokat.

Laura de Bach úrhölgy a Mohamed nevű lovon lovagol, és a zene ütemére járja el vele az új polkát.

Nehéz mutatványok

T. Elliott nagy, nehéz léggömbjével.

Nagy lovas piramis L. Soullier igazgató úrtól.

Az angol matroz, mimikai jelenet lovon, bemutatja a fiatal indián Sillim Pridgge.

Rendkívüli ugrógyakorlatok előre és hátra

2 lovon a legsebesebb vágásban, bemutatja Albert de Bach úr.

Nagy török manőver, a társulat 8 férfi tagja mutatja be lovon, a manővereket és a felfejléseket L. Soullier úr irányítja.

Közkívánatra:

az amerikai Connor bemutatja nagy tetszést arató dupla halálugrást.

Le disloque lovon, bemutatja a francia bohóc Francisco Populaire.

A bandita, mimikai jelenet, bemutatja Aloisi úr.

Lovas játékok nyergeletlen lovon, bemutatja Francois de Bach.

A kis cézár, 3 kis lovon bemutatja a hatéves Leon Soullier.

Komikus tánc, bemutatja a francia bohóc Francisco Populaire.

A vad indián, bemutatja Sillim Pridgge.

Az 5 Herkules, 3 lovon bemutatja Albert, Franz és Jean de Bach úr, valamint a kis Leon és Pierre.

Zárásképp:

A 4 amerikai, Connor, Barnes és az Elliot fivérek akadémiai beállításokat, testhelyzeteket felvéve, birközva és számos különféle gyakorlatot végezve minden eddig e téren látottat túlszárnyalnak.

A köztes szünetekben a francia bohóc Francisco Populere, a Cirque royal des Champs Elisée de Paris bohóca érdekes komikus és művészi mutatványokkal tünteti ki magát.

Helyárak ezüst pénzben:

Négy személyes páholy	5 forint – krajcár
Páholyülés	1 forint 20 krajcár
Számozott ülés	1 forint – krajcár
1-ső hely	– forint 40 krajcár
2-dik hely	– forint 20 krajcár
Karzat	– forint 10 krajcár

Pénztárnyitás 4 óraker. Kezdetre pontban fél 6 óraker.

Jegyek 10 és 3 óra között a Párizsi Kávéházban válthatók.

Döbler L. úr hatodik mutatványa.

Bérlet (Pesti magyar színbáz.) szűnés.

Szerdán, M. rtius' 25-kén, 1840.

A' nézőhely' teljes ünnepélyes kivilágításával,

A' cs. kir. főherczeg Nádorné ó fensége

kegyelmes pártfogása alatt lévő

Pesti szegény gyermek kórház javára.

Döbler

L. úr, porosz király ó felsége udvari művész, berlini kir. acad. művész, tudomány és művészeti nagy arany emlékérem díttokosa,
Hatodik bűvészeti mutatványa, a' physica, és mechanica mulattató köréből.

A' mutatvány' tárgyai:

golyócsere. -- A' boriszák. -- Az engedelmes galamb. -- A' megbűvölt tojás
A' kristály palaczk. -- A' varázs tükör. -- A' láthatlanul vándorló forgótoll
A' varázs tárcsa. -- A' cigány varázs könyve.

Flora ajándéki.

Ezt megelőzi:

ESKÜ (ilgiuramento)

Mercantio operájának első felvonása.

Manfredo, Syracuse' grófa	--- --	Kostl' nr.	* Viscardo di Desavento	--- --	Erkel ur.
Bianca, neje	--- --	Felbér Mária k. a	* Brunoro, a' gróf' titkoskaja	--- --	Egrosay Benj. ur.
Elisa, légező dáma	--- --	SCHODELINE assz.	* Isaura, Bianca' komornája	--- --	Saathmari Karolina k. a

Karszemélyzet:

Nemesek. Fegyveres lovagok. Fő tisztviselők. Dánák. Hölgyek.

Néma személyek:

* Lovagok. Örök. Manfredo' fegyvernöki és testőrei. Elisa' apródai és szobalányai.

Hogy a' fennírtott emberiség gyamoló intézet javára minél jobb jövedelem eszközöltessék, a' helyek ára,
csupán ezen egy előadásra, következőleg állapított meg, váltóban:

Földszinti és első emeleti páholy 12 ft. 30 kr. -- Második emeleti páholy 10 ft. -- Földszinti zártzék 2 ft. -- Második emeleti zártzék 1 ft. 80 kr. --
Földszinti bemenet 1 ft. 30 kr. -- Második emeleti bemenet 1 ft. -- Karzat 25 kr.

Kértemek a' páholyokat, és zártzékot bérli t. o. uraságok, hogy bérlet páholyaik, és helyeik iránt dél-éltti **11** óráig rendelést tenni méltó legyenek,
asonál másoknak adtak ki.

Semmi féle szabad belépti-jegyek nem lesznek használhatók.

Kezdeté 7 óraker, vége 9-kor.

K. f. priv. Apollo-Kerzen,

die an Schönheit und Güte alle derlei Art bestehende Kerzenübertreffen, sind frisch angekommen und zu haben, zu 44 kr. E. M. das Pfund, in der
Solanterie und Nürnberger Handlung des ANTON GRASELLI „zum Brief.“ Auch ist daselbst eine reiche Auswahl zur jetzigen Saison
geeignet: Theater-, Hand- und Sonnen-schirme, zu äußerst billigen Preisen zu bekommen.

11.13

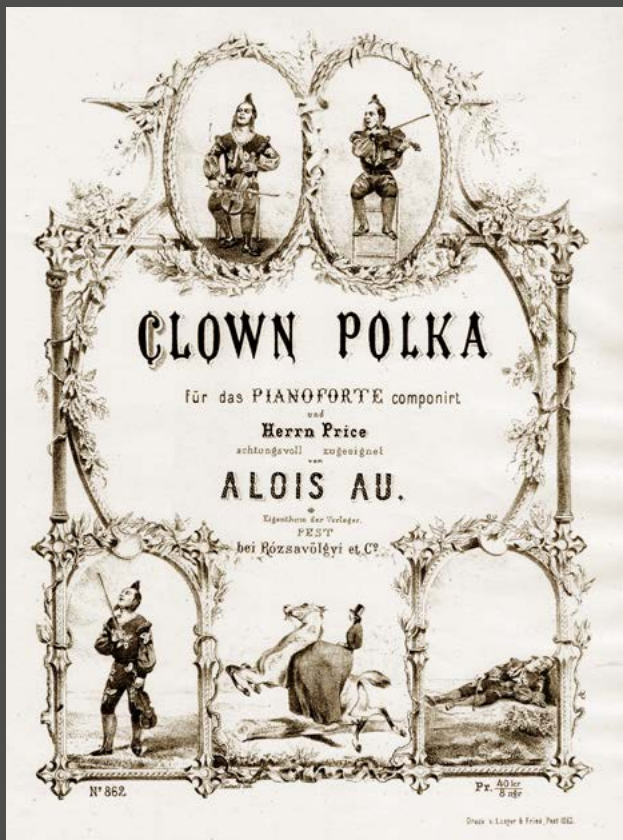
Ludwig Döbler (1801–1864) falragasza

Pest, Pesti Magyar Színház, 1840. március 25.

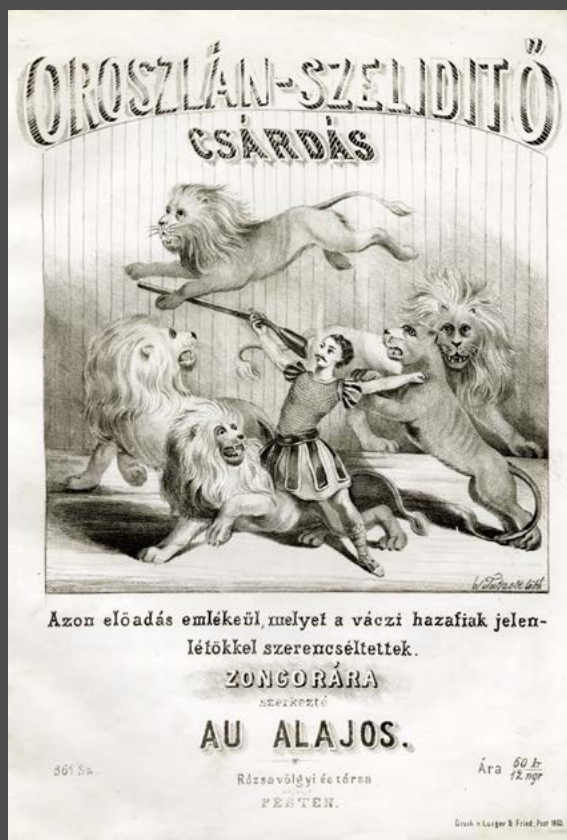
papír, nyomtatvány

42×34 cm

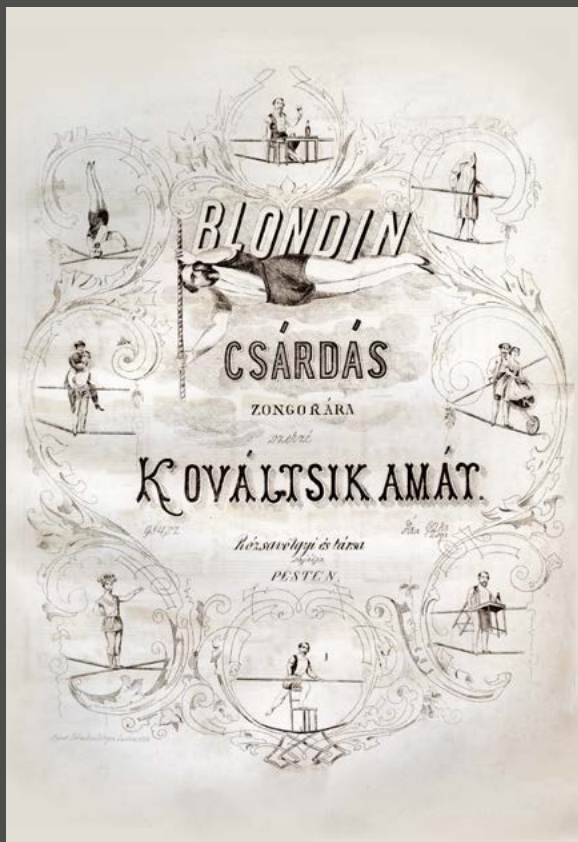
Országos Széchényi Könyvtár, Színház történeti és Zeneműtár, SZT SZL NSZ K1840 1840.03.25.

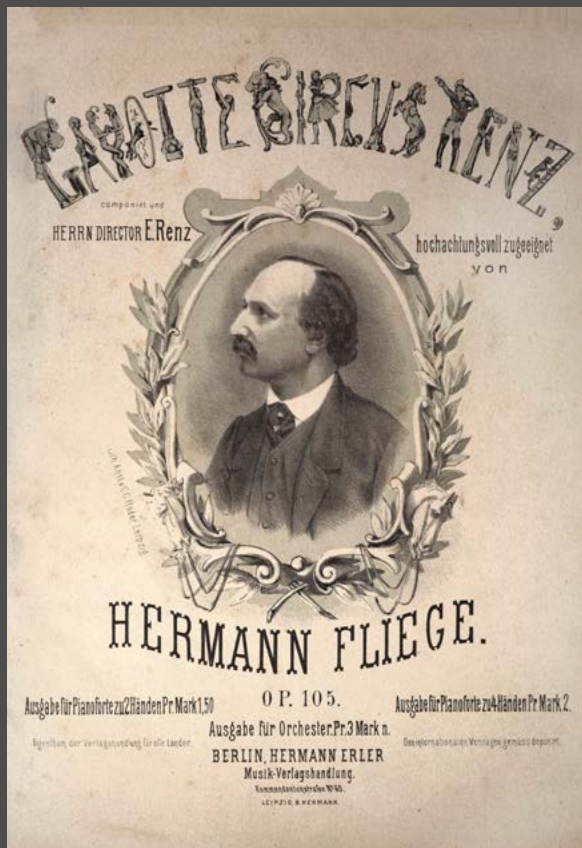
11.14
 Au Alajos (1837–1895)
 Clown Polka [Bohócpolka]
 Pest, Rózsavölgyi, 1863
 nyomtatott kotta
 Pest, Langer & Fried
 34×26 cm
 Országos Széchényi Könyvtár, Színház-történeti
 és Zeneműtár, Z 42359

11.15
 Au Alajos (1837–1895)
 Oroszlán-szelidítő csárdás
 Pest, Rózsavölgyi, 1863
 nyomtatott kotta
 Pest, Langer & Fried
 34×26 cm
 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár,
 Budapest Gyűjtemény, BZ 784/122

11.16
 Kovátsik Amát (1831–1884)
 Blondin csárdás
 Pest, Rózsavölgyi, 1864
 nyomtatott kotta
 Pest, Schneckengerger
 34×26 cm
 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár,
 Budapest Gyűjtemény, BZ 784/72

11.17
 Hermann Fliege (1829–1907)
 Gavotte Circus Renz
 Berlin, Hermann Erler [1873]
 nyomtatott kotta (reprodukció)
 Lipcse, E. Hermann
 34×24,3 cm
 Bayerische Staatsbibliothek,
 Musikabteilung, 4 Mus.pr. 14488

Felső engedelmével

Berg V. léghajózó Pétervárból

szerelemmel leendő
Vasárnap, 1857. October 4-kén
a régi botanikus kertben az országton
az ő nagy orosz eszázári
Moskwa nevezetű Koronázási Léglabdával,
egy ritka látványú légtutást két személyvel rendezni.

Berg Vilmos ezen nagy léglabdát a tavalyi Koronázási ünnepélyekre és kormány költésekre készítette el, és oly szerencsés volt, vele ő felsőge orosz czar és az egész eszázári család jelenlétében egy Légtutást köztársasági végrehajtani.

Ezenlégyva reményli ill Pesten is a t. ez. közönségnek tetszését meggyerhetni. A léglabda Gros-de-Napet-kől van csinálva, kerekdedége 150 láb, az átmérői vanja pedig 50 láb, és egy lábával körül van véve, a moltyon a sarka fóg.

A jelen légtutására felfog szólni *Regenti Antolne ur* az ő 33-dik, és Berg Károly ur az ő 4-dik utazására. *Regenti ur* kifogja magát tőntetni a t. ez. közönség előtt mint rettenetellen légtutató és mint egyes testgyakorló, minthogy ő két vékony kötélre ról a sarkán alól fogaskodni, és testgyakorló mutatványok közben a felfogókba emelkedni fóg, ez alatt Berg ur pistoly lövéseket, és több szálternyőket másféle tárgyakkal keresztelkedni fóg.

A léglabdának töltése déltán 4 óraker fóg megkezdetni, ugyanakkor 12 kis léglabdák, a nagy labdának mint mutatandó, eresztetnek fel.

A Légtutás pont 5 óraker déltán lesz.
Déltán fél négy órától foga egy zsecker foga a közönséget mulattatni.

Hely árak:
1. Hely: Székek és palok személyenként 1 fr. p. | Gyermeknek 5 éves alól felmúlték kísérőben díjt nem
2. " Zarfilya a fültől 20 kr. | széttek.
3. " Bennecc a kertbe személyenként 20 kr. |

A kevesebb tehetségű közönségnek a ritka látványhoz a lejárás könnyebbégére, mátil foga egész vasárnapig September 4-keg délelőli 10 óráig

Belpéti jegyek 12 kr. p. személyenként, következő helyeken kaphatók:
1. Steingasser ur kivétezában, 2. vöröi úton, 3. Medve János urnál, vasárlózza nagy Krisztofának áll-ellenében, 3. Schop-féle kivétezában, Dorotyá utca 12 sz. alatt a Gasthousban. 4. A Kioskban az utjében.
5. A Zeinyi kivétezában, az országton. 6. A Fehérlőjő kivétezában.

Jegyeket az 1. helyre, melyekből csak egy meghatározott szám foga lenni, előbb is lehet váltani a léghajózó Berg lakásán, a főjárőhöz vendéglőben.

Késő és szűrés ceterében, mi a labdát-töltés lehetetlenül tehetni, a légtutás későbbi tudósítás után (déltán 5 óráig) félbe marad, — az pedig: hogy a töltés és utazás létező foga, a kert-bemenetnél száltek leszárok felhúzza.

Melkötlen a hozzá való készületek és a légtutás a labdát-töltéshez igen költségesek, emélfoga az alul-írott a t. ez. közönség részéről számos részvételt kér.

Berg Vilmos.

Pest, 1857, Nyomatás János-Károlyknál.

Mit Bewilligung der hohen Obrigkeit wird der

Luftschiffer W. Berg aus St. Petersburg

die Obre haben
Sonntag den 4. October 1857.
im alten botanischen Garten auf der Landstrasse
mit seinen großen Russisch-Kaiserlichen
Kronungs-Ballon genannt Moskwa,
das feine Schauspiel einer Luft-Reise mit zwei Personen zu veranstalten.

W. Berg hat die Obre gehabt, diesen großen und schönen Ballon zu dem vorzugenommenen Kronungs-Ballon im Auftrage, und auf Befehl der Obre zu verfertigen, und damit in Gegenwart Seiner Majestät des Kaisers von Rußland und der ganzen Kaiserlichen Familie mit vielen Bewilligungen eine Luftfahrt zu machen. — Ob wohl bemacht auch hier in Pesth den Bewilligung eines großen Publikum zu erweisen. Der Ballon ist aus Bleid-blei gefertigt, hat 150 Fuß im Umfange, 50 Fuß im Durchmesser, und ist gleichlich mit einem Seg überzogen, wozu die Gewebe besteht wird.

Ausflügen werden diesem die Luftschiffer Herr Antolne Regenti zu seiner 33. Luftfahrt und Herr Carl Berg zu seiner 4. Luftfahrt.

Herr Berg geht mit seine Hülfsbedienten als Luftschiffer und Festigkeit in der Obrenschafft dem größten Publikum gegen, indem er, sich nur mit den Kindern an zwei Schwestern mit Neger 7 Obren unter der Obren behaltend, unter Vorbereitung gymnastischer Kunst bis in die Weiten bringen wird, währenddem Herr Berg die Obren absteuern, und mehrere Parachutes mit verschiedenen Gegenständen herunter lassen wird.

Um halb 4 Uhr Nachmittags fängt die Füllung des großen Ballons an. Zu gleicher Zeit werden 12 Signal-Ballons aufgestellt, um die Richtung des großen anzugeben.

Prägung 5 Uhr Nachmittags findet die Luftfahrt statt.
Um halb 4 Uhr Nachmittags an werden Zuschauer das größte Publikum unterhalten.

Preise der Plätze.

1. Platz, Stühle und beständige Wasser & Wein 1 R. | Kinder bis zu 5 Jahren in Begleitung Erwachsener
2. Platz, Oberster Raum bei der Füllung des Ballons 30 fr. | sind frei.
3. Platz, Eintritt im Garten & Berlin 20 fr. |

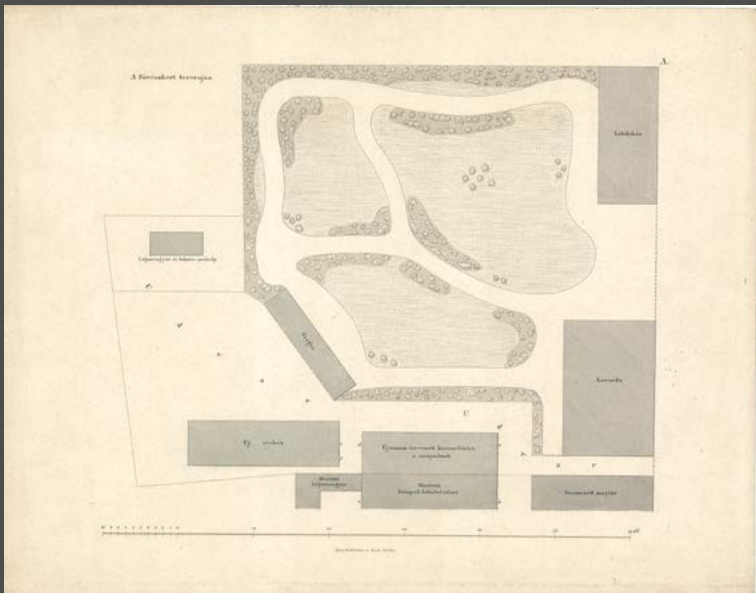
Am den nächst benannten Publikum den Eintritt zu dieser interessanten Luftfahrt zu verhindern, sind von heute an in folgenden Verkaufsorten, aber nur bis Sonntag den 4. October 10 Uhr Nachmittags

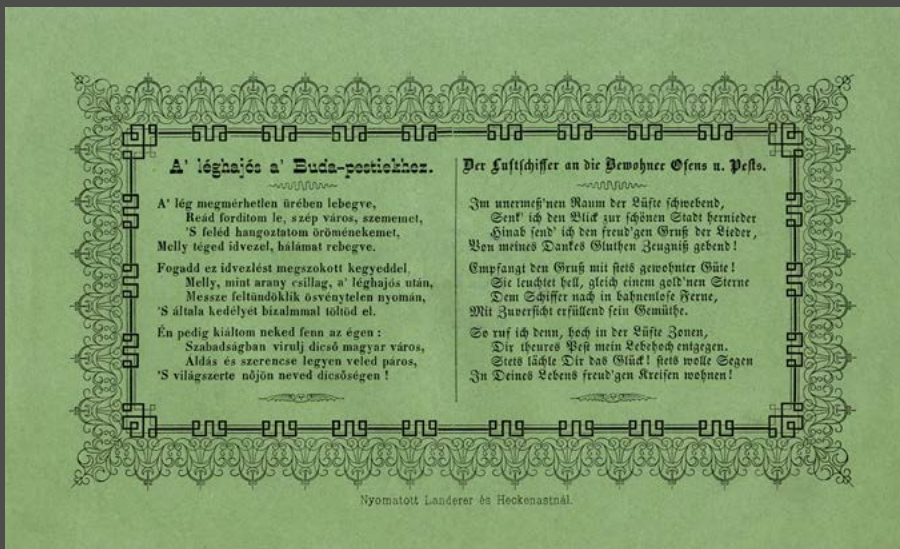
Eintrittsorten zum Garten & Berlin 12 fr. zu haben
1. Im Kaffeehaus bei Herrn Steingasser, Wallgasse. 2. Bei Herrn Josef Medetz, Wallgasse dem großen Gassen gegenüber. 3. Im Schop's Kaffeehaus, Dorotheengasse Nr. 12, beim Goldschmied. 4. Im Kiosk am Neuen Marktplatz. 5. Im Kaffeehaus zum Zeinyi, auf der Landstrasse. 6. Im Kaffeehaus zum weißen Schloß.
Die Schwestern vom 1. Platz, von welchen nur eine bestimmte Anzahl sein werden, kann man früher erpöhlen in der Wohnung des Luft-Schiffers Berg im Waldhaus am weißen Schloß.
Um halb 4 Uhr Nachmittags eben Angekommene einzutreten sollte, so daß die Füllung des Ballons unmöglich, wird die Luftfahrt bis auf weitere Bestimmung um 3 Uhr Nachmittags abgelaßt. Am Zeichen daß die Füllung und das Aufsteigen des Ballons hat, werden beim Gange des Gartens haben aufgegeben sein.
Da die Einrichtung, und das Gese zur Füllung des Ballons sehr feilsüchtig sind, so bitten Untertänigster ersuchen um gütlichen Besuch.

Wilhelm Berg.

11.18
Vilgelm Berg falragasza
Pest, 1857
papír
Pest, Trattner-Károlyi
33x56 cm
Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum,
Térkép-, Kézirat- és Nyomatványgyűjtemény, ltsz. 54.122.10

11.19
A pesti Fűvészert helyszínrajza
a Nemzeti Színház bővítési tervén,
1856
Melléklet Festetics Leo (1800–1884)
A Nemzeti Színházról című röpirathoz
papír, nyomtatvány
Bécs, Reiffenstein és Rösch
42x59 cm
Budapesti Történeti Múzeum
Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény,
ltsz. 17528

11.20

A léghajós verse a pest-budai közönséghez
 papír, nyomtatvány

Pest, Landerer és Heckenast

12×20 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 2056

11.21

Ismeretlen alkotó

Az első léghajó, 1850 körül

vászon, olaj

43×35 cm

Budapesti Történeti Múzeum

Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár,

ltsz. 52.47.74

Mit hoher Bewilligung.

Produktion auf dem Donau-Ström.

Der Unterzeichnete hat die Ehre, dem hohen Adel, und dem verehrungswürdigen Publikum anzuzeigen, daß ihm durch vieljähriges Forschen und Nachdenken gelungen sey, die höchst wichtige und gemeinnützige Entdeckung gemacht zu haben, jedes Gewässer ohne aller Gefahr, ohne der Nässe oder Verkühlung ausgesetzt zu seyn, in aufrechter Stellung zu durchschreiten. Um das kunstfianige Publikum der beiden Nachbarstädte Ofen und Pesth von dieser Erfindung zu überzeugen, wird er

Sonntag den 26. October 1834

im ungarischen Kostume den Donau-Ström in solch' aufrechter Stellung passiren, und mit zwei in Händen habenden kleinen Rädern alle mögliche Bewegungen machen, ohne je naß zu werden, oder sich im geringsten zu verkühlen.

Der Schauplatz ist vis à vis der sogenannten Margaretben-Insel an dem Pesther-Ufer.

Der Eintritt ist 20 kr. C.M., der Sitz-Platz insbesondere 40 kr. C.M. Kinder unter 10 Jahren sind frei.

Anfang um 4 Uhr.

S. Löwentritt,
aus Ungarn.

11.22

A vizsgáló Salomon Löwentritt hirdménye

Pest, Duna-part, a Margitszigettel szemben, 1834. október 26.

papír, nyomtatvány

20×23 cm

Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 2022.1.1

Felsőbb engedéllyel.

Produkción

a Duna folyamán.

Alulírottak van szerencséje a főnemesség és a tisztelt közönség előtt kihirdetni, hogy többérvnyi kutatásnak és elmélkedésnek hála, sikerült

azt a roppant fontos és közérdekű felfedezést

tennie, melynek köszönhetően bármiféle veszély nélkül, a nedvességnek vagy megfázásnak való kiszolgáltatottság nélkül, egyenes testtartással szelhetők át a vizek.

Annak érdekében, hogy alulírott meggyőzze Buda és Pest szomszédos városok műértő publikumát erről a felfedezésről,

1834. október 26-án, vasárnap

a Duna folyamot magyar viseletben

egyenes testtartással szeli át, és két kezében egy-egy kis evezőt tartva mindenféle mozgást végez anélkül, hogy nedves lenne vagy kicsit is megfázna.

A helyszín az úgynevezett Margitszigettel szemben, a pesti parton lesz.

A belépés 20 krajcár ezüstpénzben, külön az ülőhely 40 krajcár ezüstpénzben.

10 év alatti gyermekeknek ingyenes.

Kezdete 4 órakor.

Löwentritt S.

Magyarországról.

11.23

A vízgázló Salomon Löwentritt sajtóhírdetése tudósok tanúsítványával
Vereingte Ofner-Pester Zeitung, 1834. október 26.,
1623. o. (reprodukción)
Országos Széchényi Könyvtár,
Törzsgyűjtemény, H 1.603

Produkción a Duna folyamon.

Alulírottak van szerencsése ezennel kihirdetni, hogy többérvnyi kutatásnak és elmélkedésnek hála, sikerült azt a roppant fontos és közérdekű felfedezést tennie, melynek köszönhetően bármiféle veszély nélkül, egyenes testtartással szelhetők át a vizek, és hogy illetéknépp ma, október 26-án délután 4 órakor bemutatja produkcióját a pesti part és a Margitsziget közti Duna-ágon. Közlebbiról a hirdetemény tudósít. Löwentritt S., Magyarországról.

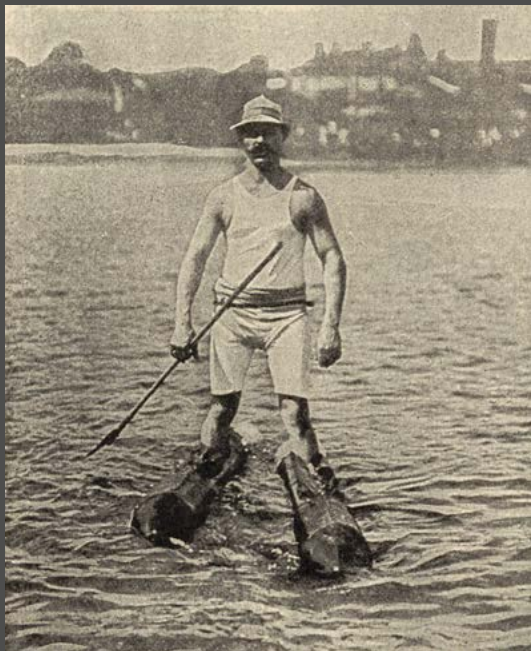
Tanúsítvány. „Ezennel igazoljuk, hogy Löwentritt S. úr f. é. 1834. október 14-én, délutáni kettő óra tájban Pesten, előttünk, alulírottak és több magasrangú jelenlévő előtt az úgynevezett Margitszigetről indulva a pesti part irányába körülbelül 800–1000 ölnyi átlóban szerencsésen és sértetlenül átszelte a Duna folyam bal ágát egy általa feltalált úszóapparátussal és két kis kézi evezővel, mellesleg saját, hétköznapi öltözékében, egyenesen állva. – Mivel egyébként a fent nevezett feltaláló az apparátust egyelőre titokként kezeli, következésképpen bennünket, alulírottakat nem teljesítményének műítészeiként, hanem pusztán nézőiként hívott meg, az említett apparátus további alkalmazhatóságának tekintetében megfogalmazható valamennyi ítélet eleve tárgyaltan, s a magunk részéről megfigyeléseink alapján csak arra a következtetésre juthatunk, hogy az apparátusnak a maga ismeretlen formájával hidrosztatikus elveken kell nyugodnia, következésképp természeténél fogva, állandó karbantartás mellett és a felsőtest – például vas páncéllöltözettel való – túlterhelése nélkül lehetővé teheti az elmerülést vagy az eldőlést.

Pest, 1834. október 16.

Schedius Lajos s. k. k. tanácsos,
a bölcsészeti kar tanára, jelenleg a magy. k. egyetem rektora.

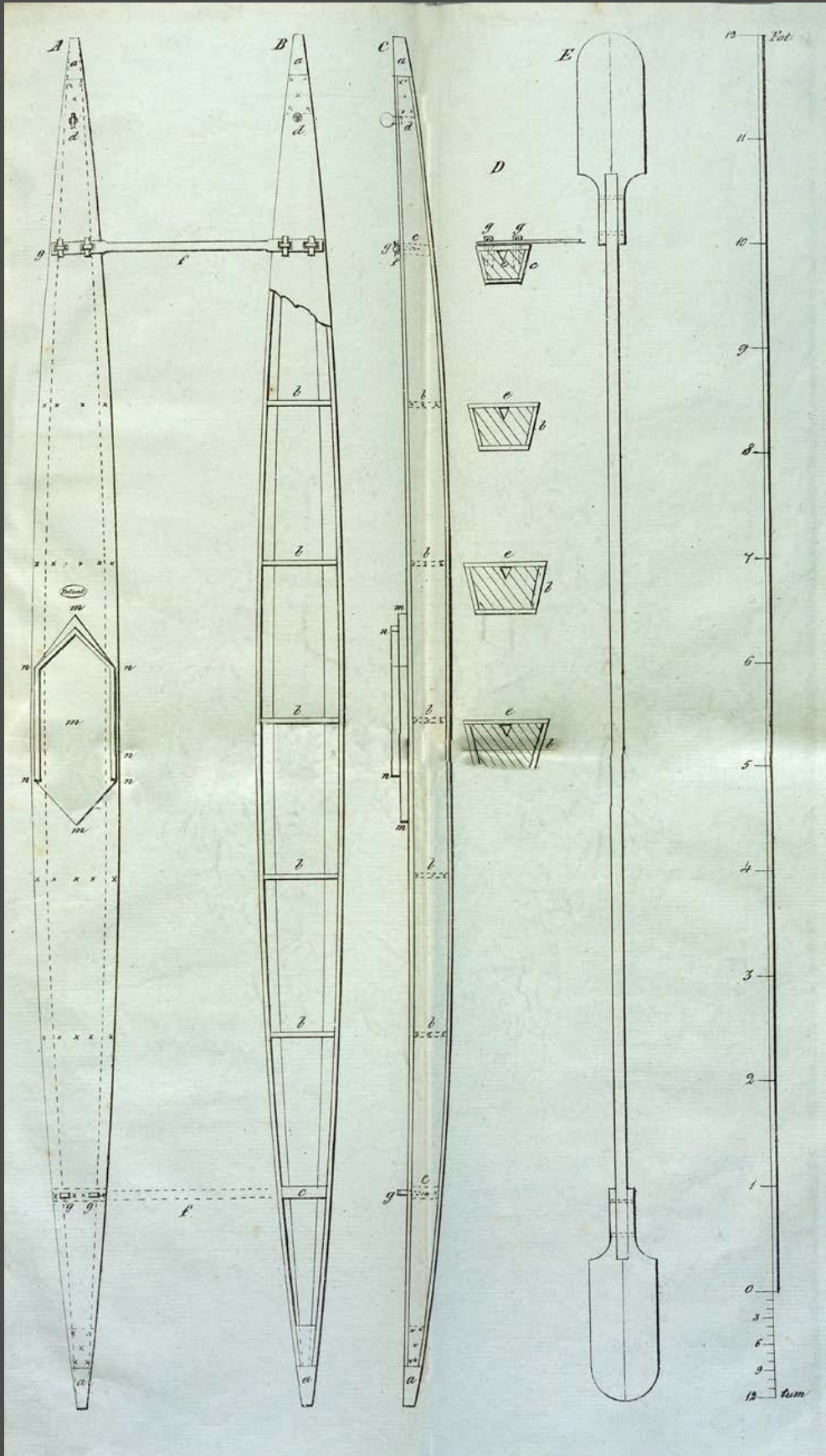
(S. L.)

Johann Degen s. k., a pesti k. főiskola természettani tanszékének segédtanára, a bölcsészeti kar dékánja.”

11.24

A technika csudái
Tolnai Világlapja, 1911. szeptember 17., 2308. o.
illusztráción (reprodukción)
Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény, HB 9.497

A vízgázló rajzának leírása.

- A Egy gázlóláb felülről szemlélve; a pontozott vonal mutatja a fenékhez való deszka külső vonalait.
- B Egy gázlóláb, melyen nem szerepel a fedélzet, hogy a köztés válaszfalak és a fenék belső formája látszódjon.
 - C A gázlóláb oldalról szemlélve.
 - D A gázlóláb metszete a köztés válaszfalaknál.
 - E Az evező.
 - a A csúcsékek, melyeknél az oldalsó deszkákat összeszögeljük.
 - b A vékonyabb köztés válaszfalak.
 - c A vastagabb válaszfalak, tölgyből vagy nyírfából, ebbe kell a visszagörbített végű szegeket összecsatolás céljából beverni.
 - d Leeresztőlyuk, hogy szükség esetén itt lehessen leereszteni a beszívárgott vizet, s amelyet dugóval tömítünk el.
 - e Lyukak a köztés válaszfalban, hogy a beszívárgott víz ezen keresztül egyik helyről a másikba átfolyhasson.
 - f Összekapcsoló vas, ékek által hozzáerősítve.
 - g Visszagörbített végű szegek, melyeket a vastagabb válaszfalakba verünk be (c).
 - m A végéknél kihegyesített deszka, melyre ráállva lábunkat a víztől megvédhetjük.
 - n Felszegezett szegélyléc, melyek megakadályozzák, hogy lábunk túlságosan előre vagy oldalvást álljon ki.

Figyelembe vétetik:

Mindkét gázlóláb négy darab vékony, egyenként hozzávetőlegesen fél hüvelyk [1 hüvelyk = 2,5 cm] vastagságú deszkából készíttetik el, melyeket a következő módon szegezzük össze: egy deszka képezi a gázlóláb fenekét, egy a fedélzetét, kettő pedig az oldalakat. Az illesztékek betömítése legegyszerűbb módjának az találatott, ha flanelt, vásznat vagy kátrányba alaposan belemártott dupla rajzpapírt teszünk közé. A deszkákat azután 3-4 hüvelykenként vékony hajószegekkel összeszegezzük. – Az elv, melyet a készítésnél követtünk, az volt, hogy minden gázlóláb akkora legyen, hogy egy embert elbírjon, azaz úrtartalma körülbelül 3 köbláb legyen. Ilyeténképpen a felborulásnak mindenfajta veszélyét elkerüljük, ami pedig kevésbé gyakorlott ember esetében valóban előfordulhat. A két gázlóláb középvonalja közötti távolság egy rőf [kb. 60 cm] és két hüvelyk. Ez, amiképpen az evező hossza is, a használó személy méretéhez igazítandó.

Amikor a gázlólábakat elkészítjük, legelsőként egy éket (a) erősítünk mindkét végére, majd az oldaldeszkákat az ékekre szögeljük.

Az ék elülső fele egymaga teszi ki a gázlóláb csúcsát. Ezután behelyezzük a köztés válaszfalakat (törzsbordát) (b, c), hogy megerősítsük a szerkezetét. Ezek csak fél hüvelyk vastagságúak, a c kivételével, melynek vastagsága legalább 1 hüvelyk kell hogy legyen, s tölgyből vagy nyírfából készüljön; hiszen az összekapcsolásra szolgáló, visszagörbített végű szegeket ebbe kell belevernünk. A fenék és a fedélzet odaszögeltetik és tömítetik, amiképpen fentebb mondtuk; ezelőtt azonban ne feledjük, hogy a köztés válaszfalak tetején kivágjuk az e lyukat, hogy szükség esetén ki tudjuk ereszteni a gázlóládba szívárgott vizet. A gázlóláb közepére felszereltetik egy, mindkét végén hegyes deszka (m), melyre szegélyléc szereltetik (n), amely a láb elcsúszását megakadályozza.

Az evező konstrukciója a rajzról leolvasható; a lapátja oly vékony legyen, amennyire csak lehetséges, közepén azonban gerinc legyen, a nyele pedig hajlékony.

A gázlólábak két darab lapos, lyukkal ellátott vasrúddal csatoltatnak össze. A lyukakat aztán ráilleszthetjük a visszagörbített végű szegekre. A szegeket fogóvassal vagy ékekkel erősítjük a lapos vashoz.

Amikor a gázlót használjuk, az evezőlapátot a gázlóhoz lehető legközelebb vezessük, illetve testünkkel is dőlünk kissé az evezőnk irányába, amennyiben a gázlóval egyenesen haladunk. Ha viszont fordulni kívánunk, akkor a szabály a következő: evezőnket vezessük félkörben, például a hajóorrtól a hajófarig, közben pedig a vizet hordó evezőlapátot oly távolra nyújtjuk magunktól, amennyire csak lehet.

Ha meg kívánunk állni, helyezzük le az evezőlapátot a legelső csatolórúd elé, majd eresszük le teljesen a vízbe.

K. E. V. Höökenberg

Annus Ildikó fordítása

11.25

Knut Erik Venne Höökenberg (1808–1869)

A vízgázló rajzának leírása, melléklet

Stockholm, J. A. Walldén, 1841

műszaki rajz (reprodukció)

Stockholm, Kungliga biblioteket, 72 S Br.

11.26

Karl Georg Enslén (1803–1866)

Ehrenreich Sándor Ádám (1784–1852)

Schedius Lajos portréja, 1823–1840

papír, rézmetszet

25×18,3 cm

Országos Széchényi Könyvtár, Régi

Nyomtatványok Tára, App. M. 1034/42

11.27

Mutatványos-tematika a 19. századi szalonzenében

Szabó Ferenc János zongoraművész előadásában

11.28

Lábcsonak-installáció

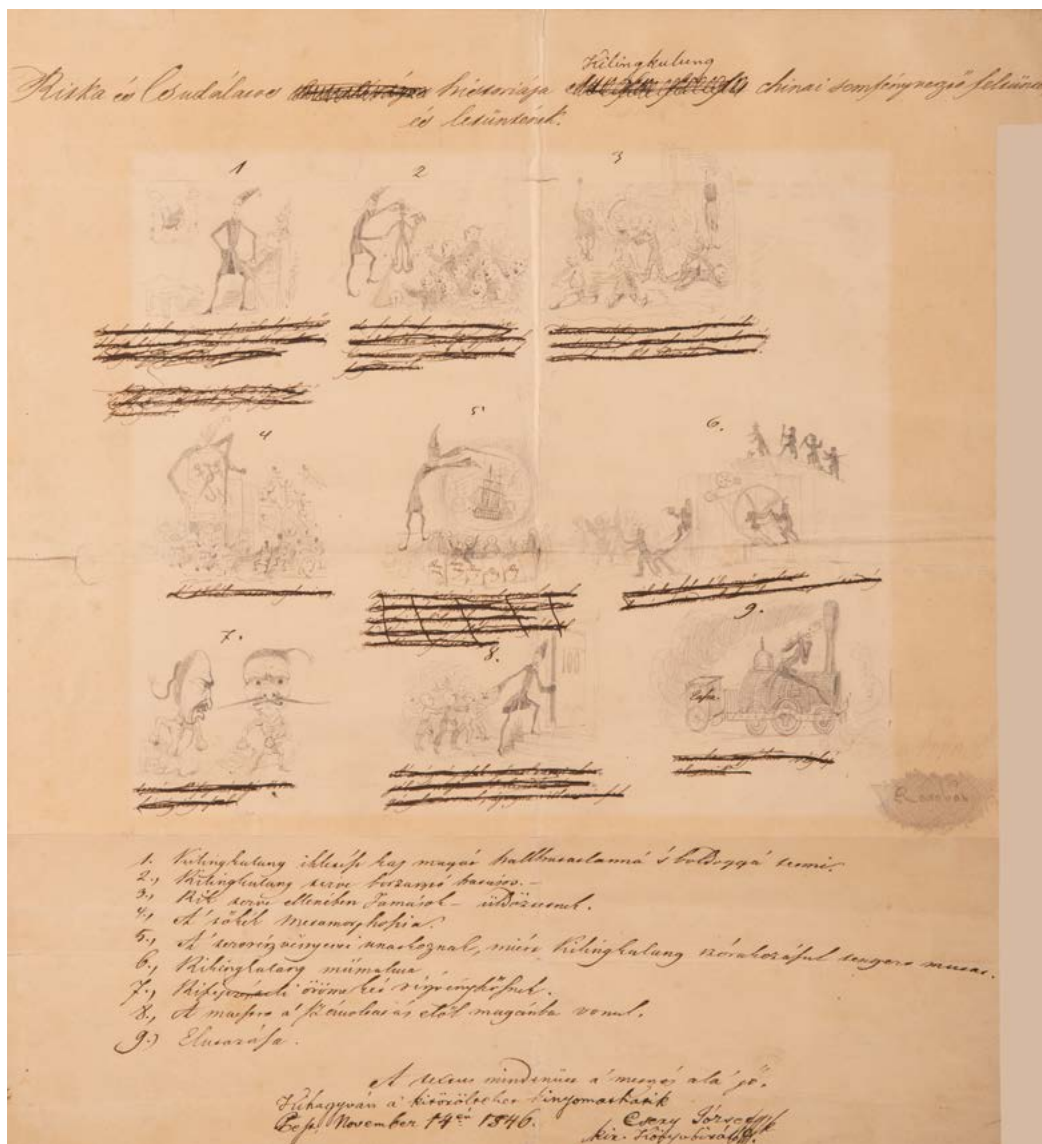
Dulískovich Bazil, 2022

12. CIRKUSZI SZÓKÉPEK

Kitörni a társadalmi kötelek szorításából, kinevetni a világot és önmagunkat, legyőzni a gravitációt, a félelmet, a barbár erőket – efféle képzettársítások dominálnak a cirkusz közegét megidéző 19. századi irodalmi, képzőművészeti alkotásokban. De előkerülnek olyan motívumok is, amelyeket nemcsak a művészetek, hanem a politika, a politikai karikatúra is hasznosít: szemfényvesztéssel manipulálni az embereket, kiszolgáltatni a tömegizlést, elszenvadni az elnyomó cirkuszigazgató és a kegyetlen állatidomár uralmát csakúgy, mint a megnyomorító teljesítménykényszert.

A vándormutatványosok és a cirkusz világának ellentmondásossága megihlette az írókat és képzőművészeket is. Alkotásaikban nemegyszer a társadalom jobbítására irányuló, vagy azt kritizáló törekvéseket fogalmaztak meg. A cirkusz megidézett közege – a társadalmi valóságtól függetlenített világgént – ugyanakkor gyakran szolgált csupán a szerzők szentimentális-romantikus vágyainak beteljesítésére.

12.1

Barabás Miklós (1810–1898)

Ritka és Csudálatos története a Kilingkulung kínai szemfényvesztő feltűnése és letűnése, 1846

karikatúra

papír, ceruza

39×36 cm

Budapesti Történelmi Múzeum – Kiscelli Múzeum,
 Fővárosi Képtár, ltsz. 54.200

12.2

Bohóc. Humorisztikó-szatirikus hetilap

1861. augusztus 28.

címlap-illusztráció (reprodukció)

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény,

BF 051/91

MAGYAR CSEPŰRÁGÓ

A' kurátorok válogatása különböző közhasznú circusi metaphorák ismertetésére.

Fékek és kormányrudak

Kétszáz éves kormánypárti példázat arról, hogy a rúd nélküli kötéláncos miért pottyan le a magasból.

A felhúzott Kötélén egy ifjú Tántzos olly nagy Mester vala, hogy a Játékszin mindenkor megtelt Nézőkkel. Az egyenes útján mentt, jött, ugrott, a Rúdját kezében tartván, 's hasonló vala ama Madarakhoz, mellyek reptekben a Viz színét szokták illetni, mert a lábával úgy érte a Kötélet, hogy a Nézők alig vehették észre, a Kötél pedig vissza rúgván Őtet, a szabad égbe taszította. Ez a mi fiatal Tántzosunk, nagyon elbizván magát, monda egykor: Minek nékem ez a nehéz Rúd, melly engem csak hasztalanul terhel? ha majd nála nélkül járom a tántzomat, fokkal jobban fogok tetszeni, 's könnyebb és szabadabb lések. Ezt kimondván, esztét követte. Elveti tehát a Rúdját, de bohónk alig fordúl egyet hogy a lába meg tsúszik, 's maga le hull a Kötéléről. Bé törte a fejét, 's az egész Város kinevette. – Ifjak, Ifjak! nem hallottátok e, hogy a kormány és fék nélkül az esések elkerülhetetlen? Az Ész, Tisztesség, Törvény, 's a Felső-hatalom a ti szilaj Kivánságtoknak nem tetszenek, mert annak ellent állanak; de ezek teszik ama fen tartó Rúdat, melly egyedül szerezhethi bátorságokat.

Sándor István: 43. A Kötéláncos 's a Rúdja. In: uő: *Sokféle*. Hatodik darab. Győr, Streibig József, 1799, 150–151. o.

Tragédia a színpadon

A szemfényvesztés áldozati báránya.

Hogy a' minapi szemfényvesztőrül el ne feleltkezzünk. – A' múlt héten Budára érkezett egy szemfényvesztő, a' ki magát a' Theátromba produkálni akarván, Mesterségeinek hírt, s' tudományainak nevezetességét egy nagy hirdető Tzédulával tudtunkra adta, de mivel a' dologra került; nem igen nagy mesterségeket tett, mert egy eleven Báránynak a fejét el vágni akarván, azt ígérte, hogy a' le fejezett Bárány ismét meg elevenedik, de csak oda volt a' Bárány, nem is mozdult többé.

Gaal György: Negyedik levél [részlet]. In: uő: *A' tudós palótz avagy Furkáts Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor-urához írt levelei*. Ötödik kötet. Pest, Hartleben, 1804, 19–24. o., itt: 21–22. o.

Nem csalás, nem ámitás

Az igazi bűvész valójában természettudós, csak a nézők tudatlanok.

Szemfényvesztés.

Gondolod, a' mit látsz, hogy mind tsuda, 's 'a tüneményen

Bámulsz, melly szemedet tévelyedésbe hozá.

Mind természetes az, tsak okát hogy nem tudod. Így van

Dolgunk; tündér szín így tsalogatja szemünk'.

Ismeretlen szerző: [Címlapvers Bosco fellépésének alkalmából]. *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1829. Böjt elő hava [február] 25., 121. o.

A szemfényvesztés: bűnügyi kockázat

Az elhalványuló tinta csalásra csábít, jobb lesz vigyázni a vándormutatványosokkal.

6szor. A' kúlföldi kauklereket, alakosokat, szemfényvesztőket, medve hordozókat, bubásokat, kötelen tánczókat, 's más pénz csalókat 'sat. mint kontrabandot nem kellene bébocsáttani. – Az ilyenek a' közönséget elvonják a' valódi dolgoktól: – csekélység 's hiúság iránti szeretetet öntnek beléje, és arra viszik utoljára, hogy az e'féle dibdáb dolgoknak valami nagy becsét tulajdonítson. Vagy pedig némely borzasztó nézletek (spectaculum) által reá szoktatják az érzéketlen szívűsége, mely végre az emberek iránti kegyetlenségre változik. – Én magam egy híres és népes városban láttam egy ámittót, a' ki kevés fizetésért nem csak különféle szemfényvesztési remek darabokra tanított akárkit, hanem bizonyos *arcanumokat* is árult. – Ezek között valami tentát, melynek olyan ereje volt, hogy minden betűk, melyek azzal íratattak, egy néhány nap múlva egészen elenyésztek, és csak az íratlan tiszta papiros maradtott utánna. – Az ilyen arcanumok, ha volnának ma is, a' szerzőjökkel együtt a' legveszedelmesebb kontrabandok. – A' leggyalázatosabb, legkárosabb csalásokra, hamis quietantiáknak, hamis váltóleveleknek (Wechsel) készítésére adnának alkalmatosságot. –

Ismeretlen szerző: Kontraband. *Nemzeti Társalkodó*, 1834. június 3., 361–367. o., itt: 365–366. o.

Echte ungarische sci-fi

A két barát, Kalandi és Regényi utazása a Holdra, ahol a holdlakók természetesen magyarul beszélnek, és a fagyú meg a sör is ingyen van.

1. A' terv

„Szabadabban lehelhetsz – vága szavába Regényi – az ujság ismét híreket ad, szívemelőket, – 's egyesített erővel hajtjuk végre nagy tervedet; a' holdba megyünk lakni, – ott minden jobbra fordul?” Csak úgy meregette szemét elhültében hősiük, 's várta a' nagy talány' megfejtését. – Ekkor beszélé-el neki barátja, az utósó lapnak tett jelentését, hogy a' jó reménység' fokán olly csuda erejű látcsőt irányoztak a' holdra, mellynek lencséje az égőpontban összeszorított sugárok' segedelmével olly közel huzá a' holdat, hogy az a' csőtül csak egy ölnyire állana [...].

2. A' léghajó

Sötét erdőtül övezett sivatagon látjuk hőseinket a' hatalmas csőtorony körül sűrögni; 's a' hold mosolyogva veszi fáradozásuk' hódolatát. [...] A' roppant papirteke készen áll minden szükségességekkel, belsejében lobog a' láng és sebesen nyúlva nem sokára gömbalakját tökéletesen elnyeri. Eleséggel nem igen terhelék gépüket; – de annál inkább tűz-szerekkel, 's egy jó látcsó sem maradhatta-el. – A' kötél megoldatott, a' gőzgép megindult, a' szárnyak csapdosni kezdenek, 's a' mesének életre idézett grifje nyilsebességgel röpült a' hold felé.

Ney F[erenc]: Utazás a' Holdba. Agyrém [I., részlet]. *Rajzolatok a' társas élet és divatvilágból*, 1836. november 23., 745–748. o., itt: 746. o.

A vígjáték vacak, de a bűvészmutatványok megmentették

Egyedül Döbler és Bosco epigonjáért, Joób úrért érdemes színházba menni.

Bérlés (Pesti magyar színház.) 32 szám.

Csütörtökön, Május 28-kán, 1840.

MÁSODSZOR:

Ál-Döbler.

Eredeti bohózat 2 felvonás' an, dalokkal, physical, és mechanicali mutatványokkal. Írta Balog István, zenéje több opera, és bohózat kedveltebb részeiből szerkesztve. — A' mechanicali, és physicali mutatványok készülétei, mellyek Döbler uréinak hasonmái, Osterith úr, szini gépmester művei; a' bűvészeti mutatványokat JOOB ur, dalszínész, e' nemben a' nagy hírv' Bosco bűvésznek tanítványa, fogja előadni.

Személyek:

Siklik, gazdag birtokos, és háztulajdonos városában	Hollószag	Zánóki, hazzonbérő
Anna Maria, hitvese	Szentpétery ur.	Eusebia, felesége
Tömkelegi Géza, kalandor	Miskolczi Julia k. a.	Kávéházi vendég
Cseppe, barátja	László ur.	Másik vendég
Vidor Elek, miném	Joób ur.	Első
Hahakak Matyi, munkolyozódó palcos	Városi ur.	Második
Gyapjuttalan László, csapómester	Bartha ur.	Harmadik
Rózi, leánya	Zaitzov ur.	Negyedik
Jánoska, fiacskája	Szathmáry Károlyina k. a.	Egy szoba leány
Krétiói, kivés az arany szent	Balog, Pépi	Egy zsidó
Pinczér, 25/30 uti	Udva helyi ur.	Marqueter
	Szerdahelyi ur.	Városi urak, és asszonyok. Kávéházi vendégek. Színházi közönség. Nép.

ÁL-DÖBLER által mutatandó bűvészeti többnyire új előadások:

- 1) A' kedvelt golyó-játék.
- 2) A' bűvös utazó palaczk.
- 3) A' csuda tellyes varázs fűvészet.
- 4) Az elbűvölt kenyerek.
- 5) A' csudálatos mosó intézet.

6) FLORA ajándéki.

Bemeresít: ár váltó csatlalában: Földszinti a kődépőhely 10 ft. — Második emeleti páholy 8 ft. — Földszinti zárszék 1 ft. 30 kr. — Második emeleti zárszék 1 ft. 20 kr. — Földszinti bemenet 1 ft. — Második emeleti bemenet 49 kr. — Karzati bemenet 15 kr. — Belépti jegyeket válthatni reggel 9 órától kezdve a' pénztárnál.

Kezdeté 7 órakor, vége 9 után.

SCHODELné assz., rövid időre elutazott. — HASENHUT ur beteg.

Anzeige. Gefertigter hat die Ehre hiermit anzujelzen, daß sich seine Kinder-Spielerei-Handlung dormal in der Baigner-Gasse, dem großen Christhof gegenüber, im Jüttnerischen Hause im Hofe links befindet, und empfiehlt sein mit den neuesten niedlichsten Gegenständen reich versehenes Lager zum geneigten Zuspruch. Ergebenster
J. W. Müller.

Lager Gefrorenes und andre Sorten Eis steht in 3 verschiedenen Gattungen, empfehlen sich im „König von Ungarn“ täglch.

Heute bei Peter Fischer
auf dem Servitenplatz in der Conditorey, so wie in dem Kiosk folgende Gefrorene:

Vanille.	Chocolat.	Marillen.
Haselnuss.	Muskat-Trauben.	Tulifrucht v. Orangen.
Schamackerl.	Pechz. Paraisina.	Ananas.
Mandl.	Himbeer.	Champagner.

Heute bis Mittag

find noch Loose zur Herrschaft **TREFFEN** in der k. k. Lotto-Collectur am Hofenplatz billig zu bekommen. — Auch sind dort 200 Messen auf die k. k. Anleihe vom Jahre 1839, deren Loose jetzt am 1. Juny gezogen werden, zu haben.

KIOSK

ist ein Werk türkischer Abkunft, und bezeichnet ein von allen Seiten offenes und freistehendes Gartenhaus mit einem Zeltdache, das auf einigen gewöhnlich ins Gevierttheile getheilten Säulen ruht, um welche unten ein Geländer herum läuft. — Man erbaut dasselbe von Holz, Stroh oder ähnlichen Materialien, und legt es besonders deshalb an, um im Schatten eine freie Aussicht zu genießen; doch dient es auch zur Verschönerung einer ländlichen Parthe oder Gartenanlage. Von den Tärten und Verieren ist diese Art von Pavillon in die englischen, französischen und deutschen Gärten gekommen.

Balog István *Ál-Döbler* című bohózatának színlapja, 1840

Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti és Zeneműtár, SZT SZL NSZ K1840 1840.05.28.

Jutalomjáték sok veréssel, botlással és földön hentergéssel
Harlekin és Pierrot, angolok és amazonok és persze sok-sok tánc!

275

HASENHUT, balétmester ur' j. talon.

(Nemzeti színház.)

Bérlet szünés.

PEST, Szombatou, October' 31-kén, 1840.

HASENHUT LEONÁRD javára: Nagy hangászati és szavalati AKADEMIA.

R É S Z E I:

1. Megnyitó (Ouverture) Amber „PORTICH NÉMA” című nagy operájából, előadja az összes nemzeti színházi zenészek.
2. „ZONGORA-VERSENY” Herz-től; előadja: ADLER VINCZE ur, műkedvelő
3. „AZ ŐSZ BAJNOK” ballada Vörösmarty-tól, szavaja FÁNCSY ur.
4. KOBÓZ-VERSENY. „NAGY FÁNTÁSIA” Kummer-től, előadja: SCHLESINGER KÁROLY ur, a' nemzeti színházi zenészek tagja 's magányjátéka.
5. „ANDANTE SPIANATO” 's rész a' VELENCZEI CARNEVAL. Ernst H. W-től; hegedőn előadja: KOHN D. ur, a' nemzeti színházi operai zenészek vezére 's magányjátéka.
6. A' zenészeki ERKEL FERENCZ ur, első karmester, lesz szíves igazgatói.

E z t k ö v e t i: **ELŐSZÖR:**

Arlequin mint angol lovagművész, vagy: Pierrot mint dajka.

Nagy látványos pantonimikai bohózat 1 felvonásban tánc-zivás-csoportozat- és tüneményekkel; Hasenhut Leonárd-to; zenéje Ellenbogen Adolf nemzeti színházi zenészekkerbeli tagtól, gépei: Osterith gépmesterétől.

Lili, védő Amor	Novák Teréz.	Adél,	Gábréli Borbála k. a.
Pantalon, hajfodrász	Mezei ur.	Flóra,	Magyar Julia k. a.
Colombina, leánya	Steiner k. a.	Gemma,	Vass Teréz k. a.
Arlequin, legény	HASENHUT LEON.	Béza,	Szabó Krisztina k. a.
Pierrot, inas	Szabó ur.	Bella,	Daray Josefa k. a.
Plutzer ur, Colombina mtkéjs	Petrík ur.	Lissa,	Fügedi Katalin k. a.
Lipperl, ennek szolgálja	Tóth Samu.	Galaq,	Csepregi ur.
Kilian, pór	Vass ur.	Sato,	Gundi ur.
		Volli,	Id. Novák ur.
		Crusco,	Filippovics ur.
		Bambi,	Kohn ur.
		Carriero,	H. Novák ur.

GYALOG-LOVASOK. Tündérek. Furiák. Miodket nembeli népség.

Az olympi Circus-ban előforduló táncok, csoportozatok, és kifejlődések:

1. „TRÉFÁS HARCZ” az Amazonok és angol lovagművészek között, láthatón.
2. „ERAKOVIANKA” lengyel nemzeti tánc, járják: Schuller Janka, és Tóth Samu.
3. „A' POSTA” át lóval.
4. „ORR-GALOPP” tánczóják: Szilágyi Lilla, Steiner Popi, Schuller Janka, és Tóth Samu.
5. „GITANA” spanyol kettős-tánc, járják: Gubicsek és Sáros F. k. a. k. a.
6. „SCHWAB-KETTŐS TÁNCZ” járják: KOVÁCSné assz. és HASENHUT LEONÁRD.
7. „MAGYAR NEMZETI KETTŐS” tánczóják: ABELES ur, és Steiner k. a.

KOVÁCSné asszony, a' nemzeti színház tagja;
 ADLER VINCZE, (műkedvelő) ABELES (táncművész) urak, vendégek;
 FÁNCSY ur, nemz. szính. rendező, ERKEL FERENCZ első karmester, KOHN és SCHLESINGER urak, a' zenészekker tagjai; 's magányjátéka; a' jutalmazandó iránti sziveskedésből veendnek részt.

A' t. ez. Közönség' minden kerbeli tagjainak' kegyébe magát mely tisztelettel ajánlja **Hasenhut Leonárd**

Kéretnek a' páholyukat, és zártszékeket bérl: t. e. urak, hogy bérlet páholyaik, és helyeik iránt dél-előtti **11** óráig rendel' színház műsoraik adtatnak ki.

Kezdeté 7-edfél óraker, vége 9

(Melléklet.) Beilage: Hayder's Caffeehaus-Gründung.

Leonard Hasenhut *Arlequin mint angol lovagművész, vagy: Pierrot mint dajka* című bohózatának színlapja, 1840 Országos Széchényi Könyvtár, Színház- és Zeneműtár, SZT SZL NSZ K1840 1840.10.31.

A lipóti hepaj

Van, akinek az utcabál a szférák zenéje.

Szóval, bár milly oldalról jőjön az ember, pedig mint Dunánk a' Fekete-tengerbe, hét ággal szakad az út ez örömvölgyébe, mindenütt csak rikoltó örömjaj, zene és táncz üti meg füleit, minden lépten könyökökkel kell magának utat biztosítani a' tolongó nép közt, melly itt egy kötél-tánczos- és lovarművész' mutatványai előtt tódul össze, amott egy sipládás' nyikorgó melodiája mellett kering; jobbra egy gimnastikai és akrobatai gyakorlatokat parodiázó gyermekcsoportot vesz körül, balra egy policinello (magyarul Paprika Jancsi') productióit bámulja; itt szerencse játékot játszik, amott egy cigányasszony' jóslatait hallgatja – minden lépten egy szivaráruló zsidógyerkőcz, fris vizzel kínáló parasztiuk vagy leányzók, figeárus olaszok, gyümölcsöket kínáló kofák' rikoltásaival találkozik, mik a' járkelők' kurjongatásával egybeölelkezve, testvéri harmoniával emelkednek a' légbé, a' sphaerák' zengedezéseinek kiáltó ellentétéül. – De épen ezt a' zajt, ezt az összevisszát szereti e' nép,'s ki tagadja, hogy e'zűrzaj sincs minden harmonia nélkül, 's hatása az emberre, minden kellemetlensége mellett is az érdekességet nem nélkülözi.

Garay [János]: A' leopoldmezei népvigalom Budán. Vége [részlet]. *Regélő, Pesti Divatlap*, 1843. szeptember 17., 714–720. h., itt: 718–719. h.

A hazafi elbúcsúzik a nyártól, hogy szenvedjen a télen

Mert úgy illannak el az évszakok, mint Döbler ködfátyolképei, és félő, hogy a patrióta tetterő örök téli álmra kárhozottat.

Még egy könyüt! kiszáradt szemmeder;
Egy köny után nem lesz sok talán,
Ki annyi kéjt, olly sok gyönyört hozott,
Az elvihartzott ifjúság után,
Ki szétfoszolt mint Döbler' képei –
Méltó utána könyet ejteni.

Hová levének drága ékeid,
Te rózsaszinben ünneplő tavasz?
Nézd, ott hevernek földön, láb alatt,
Mi megmaradt, elfonnyadt szára az.
Mondd, mit jelent, nap, rajtad e' palást
Sirasd meg, ember, e' nagy pusztulást!

O mennyi van, ki agg, 's nem tudja még,
Hogy a' tavasz már átrepült fején,
Ezüst hajakkal – szégyen mondanom –
A' kéj után örültremegve mén.
Ez szíja ki gyér tetterőd', hazám, –
Ne várj gyümölcsöt a' tört águ fán.

Ugy ugy! csak ásd meg, jó lesz, sírodat,
Ne hidd, hogy a' száradt ág még kihajt;
Hogy meg ne halld a' munkásak' zaját,
Keservesen ne kelljen sirni majd.
Ki a' honért virasztzni nem tanul:
Legjobb, ha alszik szakadatlanúl.

De lesz idő, te is fogsz sírni még,
'S könnyöd, a' *megbánásnak* könye lesz;
Ha áldozat kell, 's nem tudsz vinni majd,
Ha bús anyád kenyérért esedez.
Hiába sirsz majd ekkor égre fel,
Gyalázatodban a' föld nem nyel el.

Föl, ifju! itt lesz a' mogorva tél,
A' hosszú éj alunni jó lehet;
Munkára fel! még itt a' jó idő –
Munkára adta isten két kezéd'.
Csak pára az, ki nyomtalan' vesz el, –
Ha ember-e, *tettről* ismerni fel.

A' tél után – természet' rende ez –
Meg uj erőben fölkel a' tavasz;
De ó, hazám, ha lesz-e tavaszod?
Lapodra van, világ könyv, irva az,
Ha nincs – min annyi millió eped –
Altass örökre, tél, el engemet! ...

Jámbor Pál: Ősz' elején. *Regélő, Pesti Divatlap*, 1843. december 6., 1455–1456. h.

Van, ami nem változik

Míg a vásári majom éhezve mulattat, hogy elartsa mutatványos gazdáját, addig a divatmajmok mások kárára fürdenek tejben-vajban.

E látvány tőszomszédságában éhségtől elkényszeredett majom mutatja ügyességét, s rendkívül haragos ábrázatot ölt, midőn gazdája fejében semmit nem talál; ez igen furcsa, mert akaratlanul is azt juttatja mindenkinek eszébe, hogy az ugynevezett divatmajmok, vagyis arszlánok fejében is hiában keresne az ember valamit; mit azonban annyira megszokott már minden ember, hogy e miatt bizonyára senki nem fog neheztelni. Csak az igazságtalan, hogy ezen izzadó majom szinte csikorog éhség miatt, míg a beszélni tudó majmok rendesen nagy bőségben válogatnak; sőt mi több, ezen oktalan majom egy embert tart ki munkássága által élelemmel, míg a beszélő divatmajmot gyakran ezer ember munkásságának gyümölcse sem birja kielégíteni, s mégis: ez veret, amaz pedig – verettetik. Aztán ki ne keljen ki a sors igazságtalansága ellen?!

Nagy Ignác: A nép mulat [részlet]. In: uő: *Magyar titkok*. 11. füzet. Pest, Hartleben, 1845, 44–58. o., itt: 48. o.

Tényleg csak egyszer az életben

A legszegényebbek is áldoznak a látványosságra, pedig az arisztokráciától is eltanulhatnák a semmiből valamit varázslás művészetét.

Ma Bosco mutatja bűvös mesterességét, a' dijak olly magasra vannak csigázva, mint a' nézők várákozása, 's nem látom át, hogy ezen közönséges magasságnál fogva mért ne mehetnék én a' karzatra? Az életben ugyis alacsonyra szeretik az írók állítani, ugyan mért ne mehetne tehát legalább a' színházban a' legmagasabb helyre, honnan, ha neki ugy

tetszik, akár kalapját is leejtheti, mi mindenesetre jobb, mint midőn azok, kik az életben magasra jutnak, fejüket, vagy épen lelköket vesztik el.

Egy ezüst huszasért bocsáták ma az embert karzatra, 's mégis mennyi ember van ott, és pedig bizonyosan még olyan is, kinek több az éhes gyermeke, mint fényes huszasa; de hiában, a' legszegényebb is szeretné legalább egyszer látni, hogy mikép csinálhatni semmiből valamit. Szegény balgák, mért nem álltok meg a' színház előtt, 's mért nem néztek némelly czifránál czifrább hintókba és alakokra, 's keserves huszastokat megkimélhették volna!

Kiss Pál: Budapesti séták. XI [részlet]. *Életképek*, 1846. április 4., 441–444. o., itt: 442. o.

Melyikük a mester és melyikük a tanítvány?

Ismeretlen rajzoló: Frescoképek szöveg nélkül. II. A súlyegyenész és mestere. *Honderü*, 1846. november 24., 416. o.

Amilyen munka van, azt csinálom

Élni kell.

Hát értünk valamihez, amice? kérdém tőle.

Mindenhez; én az vagyok, a mi akarok: ha kell művészet, vagyok színész, szerelmes vagy énekes, akár sűgő, a mire szükség van; értek a festészet minden nemeihez, a daguerreotypon kezdve a csizmatisztításig. Nekem egyenlő feladat a philosophiából praelegálni vagy a mopszlikat aufvartolásra tanítani; ha kell könyvet írni, én megírom, ha kell kiszedni, én kiszedem, ha kell bekötni, én bekötöm, s még ha rá kerül a sor, el is adom, meg is bírálom, csupán azt nem teszem, hogy megvegyem. Én tudok mindent, a mit Bosco tudott, bort töltök üres palaczkból, értek a gymnasticához, járok a kezemen, árboczokat balancirolok a fogamon, kilencz golyót hajjáglok a levegőbe és tartok humoristicus felolvasásokat. Én a kézi mesterségektől sem rettenek vissza, csinálom varróváncosokat, tűtartókat, tubákos pixiseket, s úgy megvarrom a kaputot, mint akármilyen más. Ha minden kötél szakad, találom vendéglőst, a kihez beszegődöm, esztendő mulva magam nyitok korcsmát, tudom a frankfurti virslit készíteni felségesen, s tíz év mulva úr vagyok. Nur courage!

Jókai Mór: Vándoroljatok ki! [1847] In: uő: *Árnyképek. Jókai Mór összes művei.* Nemzeti kiadás. XIV. k. Budapest, Révai, 1908, 1–57. o., itt: 16. o.

Jönnek a rokonok, mihez kezdünk velük?

Amíg várjuk a távozásuk, vigyük őket a cirkuszba.

– Hagyd el anyjok – közbe mordult urambátyám, ki a beszélgetés alatt ünnepi köntösét huzogatta magára – hadd beszéljen; úgy fejlődik az esze. Hanem minthogy uramöcsém is itt van, ne szalaszszuk el az alkalmat; készüljetez föl, menjünk egy kissé tapasztalni. Hova gondolja öcsém, mit tekintünk meg először?

E kérdés a Ciniselli lovait juttatá eszembe s ajánlottam megtekintés végett a lovagművészek előadását.

– Igen fölséges! életemben mindig szerettem a lovakat. Megnézzük!

Ugy lön. Neki öltözködött az egész Borzi familia. Asszonyném karomra füződött, másik kezével a kis fenékfészket tartotta. Így sétáltunk egy széltében, mint az orgonasíp. Előttünk urambátyám attilásan egy istentelen kopott kalapban, utánunk Fáni a szobalány a familia esernyőjével.

A circus még nem volt egészen tömve; mégis sok ügygyel bajjal sikerült helyre vergődnnünk. A közönség tódulva igyekezett befelé s egy óranegyed múlva annyira egymás mellé préselték a Borzi családot, hogy minden pillanatban valami véletlen szerencsétlenségtől kellett tartanom.

Midőn a mutatványok elkezdődtek, az egész család feledni kezdé némileg, hogy igen kinos helyzetbe jutott. A bámuló lélek megcsalta a szorongatott testet. Hanem akkor aztán nekem gyűlt meg a bajom. Annyi mindenféle kérdéssel ostromoltak, hogy azt sem tudtam, mellyikre feleljek előbb.

Válaszolnom kellett száz meg száz együgyű kérdésre, mellyek olly hangosan intéztettek hozzám, hogy körünkben egy pár ölnyre mindenki olly tisztán hallhatta, mint én.

Meg kellett mondanom, mivel élnek e gyönyörű okos állatok? valljon micsoda mesterség van a talpuk alatt azoknak, kik féllábon is egyenesen állnak a sebesen vágató ló hátán? hogy a testszinü pamut nadrág valóságos bőre é a művésznek? hogy mellyik mi nemzetbeli? micsoda nyelvet beszélnek? hogy hiják azt a sugárnövésü aranyos ruhás szép kisasszonyt? él é még az anyja? miből van a gymnasták csontja? halhéjból é, vagy csak közönséges csontból? mivel élnek? meddig élnek? ki ez ott! ki az amott?

Már belefáradtam a multságba. A kis Edu könyörült rajtam, kopogtatni kezdett az édes mamája oldalán, hogy neki viz kell. Egy pohár viz annyi küzdéssel még nem jutott kézhez mint ez. S szegény Edu, mit tehet róla, hogy meg nem ihatta, hanem elejtette. Ez aztán csupa háborunak lett szülője. A szomszédok föllázadtak; ki nevetett, ki káromkodott, csak hogy urambátyám szerencséjére – mind németül.

Hosszu gyötrelmünk után véget ért az előadás. Óriási kő esett le szivemről. Urambátyámék kimulatták magukat s meg is bíralták a mutatványt, mondván, hogy mind csupa szemfényvesztés, mert ők ezt Bigefalván soha sem tapasztalták...

Lévai [Lévay József]: Tapasztalások Pesten. (Vége.) [részlet]. *Hölgyfutár*, 1850. november 18., 469–471. o., itt: 470. o.

Paillasse-ból bajazzo, abból Pojaz és lőn a bohóc

A gazdag apa elől menekülő asszony szerepében, aki minden megpróbáltatás és a vagyon csábítása ellenére is kitart szegény vándorkomédiás férje mellett: Laborfalvi Róza.

331

NEMZETI SZÍNHÁZ

Új népdrama.

Pest, vasárnap, december 21-én, 1851.

~~Előszó:~~

BOHÓCZ

és

családja.

Népdrama 5 felv. Irta d' Ennery és Mars-Fournier. Paul után németből fordította T. A.

Személyek:

Belpheger, bohóc	—	Szigeti.	—	Szigligeti.
Madelaine, neje	—	Jóka né.	—	Udyarhelyi Sánd.
Henri,) gyermekeik	Miskolci Emilia.	—	Zsivora.
Jeanette,		Hubenai Fer.	—	Telepi.
Grain d' amour	—	Bartha.	—	Petrik.
Montazon, herceg	—	Tóth.	—	Balog.
Rollac, lovag	—	Szállgyi Sánd.	—	Gózon.
Gourgenma marquis	—	László.	—	Vass.
Herenle, vicomte	—	Hegedűs.	—	Turesányi.
Blangy, gróf	—	Szenpéteri.	—	Bartháné.
Arpignol, aludvarnok	—	Szállgyi Pál.	—	Adams.
Puffieres, tábornagy	—	Miskolci Julia.	—	Balási.
Vermandois kisasszony	—	Bulyovszkiné.	—	Patakiné.
Flóra Nini	—	Hubenainé.	—	
Anasztasia	—	Kovacsics Liza.	—	
Fanni	—		—	

Urak. Urnök. Birák. Katonatisztek. Csendbirtosok. Katonák.
Kötéltűnczások. Zenészek. Tomlócász. Pórok és pórnők.
Színhely: Frankhon.

HELYÁRAK PENGÓPÉNZBEN: Földszinti s első emel. páholy 6 for. Második emel. páholy 5 for. Földszinti támláskarszék 1 for. 40 kr. Földszinti asztalok 1 faciat. Másod. emel. zártszék 40 kr. Földszinti bemenet 40 kr. Második emel. bemenet 24 kr. Karzat 10 kr. Tíz évnél nem időseb gyermekek számára földszinti gyermekjegy 20 kr. másodemeleti gyermekjegy 12 kr. — A jegy csak azon nap érvényes, melyre váltották. Másodemeleti jeggyel a karzatra menni nem lehet. Csak a pénsszedő helyeken váltott jegy érvényes; ki máshol vess jegyet, magának tulajdonítsa a kollektánságot, mely érai fogja.

Kezdeté 7 óraker, vége 10-edfélker. L. Tripanmerrné betég.

December 22. 23. 24- és 25-én a színház zárva lesz.

Nyomatik Lukács Lászlónál. Országút, Kunewalder. Kiadta: Szigligeti. tükér.

Adolphe d'Ennery és Jean Louis Marc Fournier *Bohóc és családja* című zenés vígjátékának színlapja, 1851 Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti és Zeneműtár, SZT SZL NSZ K1851-52 1851.12.21.

Ez is csak egy meló

A nézők szórakoznak, az előadók gályáznak.

De amint folytonos figyelemmel néztem e groteszk alakot, s kételkedve kérdezém magamtól: ember-e ez, vagy gép? különös dolgot vettem észre. Valahányszor a dobütő szokatlanabb erővel zuhant a dob sárga bőrére, s a folytonos zene egyhanguságát a hangkörből kilépő nagyobbyszerű bumm zavarta meg: mindannyiszor perczre föl pattant a dobos két szemének zára, föl nyitlak a szempillák, megmutaták a fénytelen, csaknem hályogszürke szemeket, s kimért lassúsággal újra becsukódtak. Mintha azon hatályosb mozdulat, mit ilyenkor a kar tőn, elrejtett drótot rándított volna meg, mely a szemhéjakig szolgált s azokat föl rántotta; de az ütés ereje megszűnván, azok saját élettelenességök és súlyok következtében újra visszaestek.

Szász Károly: A nagy-dobos. Novella [1. rész, részlet]. *Divatcsarnok*, 1854. április 5., 411–415. o., itt: 413. o.

Ólcsó mulatság Gillet cirkusza, akárhonnan nézzük is

Ólzag, handabanda, amatőr mutatóványok – de a vászoncelédség lelkes közönség!

Bevetődünk e héten Gillet úrhoz is.

„Vajh ki ő s merre van hazája?”

Hazája?

Isten tudná! Hisz tudni való, hogy a művésznek nincs hazája. Legalább így szól a közmondás. Tehát mije van? Lovar művésznek bizonyul csak *legelője*: mert hát hová is siessen, ha szénatermő országba nem? Ennek köszönhetjük a lóművészek gyakori látogatását! meg az *abraknak*. – Hej beh áldott föld ez a miénk.

„Lóművész? Tehát Gillet ur az volna?”

Miért ne? Ha *Mátyás* ló tudományt írhatott, a lóidomár is bizvást nevezhető művésznek, különben megjárna a *lovásznagy*: de ily kifejezés mai finomságunkban igen ólzag.

Egyébiránt Gillet ur ujjabb nyelven tulajdonosa egy lovardának. „*Lovarda*”! Gyönyörű szó; csinálja megérdemlené a tudóstársasági nagyjutalmat, mint egykor *Balásházy* gazdasági compilatiójaért.¹

„Lovarda?” Ha élt a nyelvben csapda, apda, kaloda, duda, bunda és handabanda, meg ronda, miért ne burjátózhatott volna föl a lovarda számárda, *ökördé* is?

Voltaképen nem ezt akartuk bizgatni most.

„Hát mit?”

„A mutatóványok szépségét!”

„És mi volna az?”

„Mi-e? *Lejars* és *Cuzen*² majmolása.”

„Remekül?”

„Mint az imitatorum servum pecus³ szokta hajdan és mainapság is még.”

„Hát a *bájos* és *halálos* ugrások?”

„Bájosak annyiból, hogy búbájos, borzalmas, idegenséget idéznek elé a nézőben: de annyi szent, csak annyi kellemet sem látni azokban, mint a nemzeti szinpad tánczosainál. Pedig ez nagy szó.”

„De tán a halálos ugrások mégis valamik?”

„Ezek olyanok biz, mint a falragaszi fordított nyelv. Valamint a salto mortale magyarul nem halálos ugrás, hanem tán igazabban »nyaktörős szökés« szintugy nyomoruságos az e nevű mutatóvány.”

¹ A mezőgazdasági reformokért síkra szálló Balásházy Jánost 1830-ban rendes taggá választotta az Akadémia.

² A franciaországi Cirque Cuzent & Lejars 1844 és 1861 között sikerrel turnézott Kelet-Közép-Európában.

³ Követők, ti szolgálj barmok! (Horatius szállóigévé vált verssora Virág Benedek fordításában.)

„Miért?”

„Mert mind az urak, mind a kisasszonyok mutatványból nagyon kéri az erőködés, a fárasztós robotolás. Ezért aztán körül is jártatják ám szemeiket, mintegy felhívólag, hogy no lássátok és nézzétek, denique sikerült a bukfencz. Igaz, a lovat elébb jól kifogyasztók erejéből, megfeszítők jól kantárszóját, hogy szinte szügyét verte fejével a szegény pára: – hanem aztán bezzeg sikerült ám két három tekét elkapni, mely másoknál tizig tizenkettőig mehet.”

„És az közönség?”

„Ez oly számban jelen meg, mint valami elkoptatott színmű előadásná[.]”

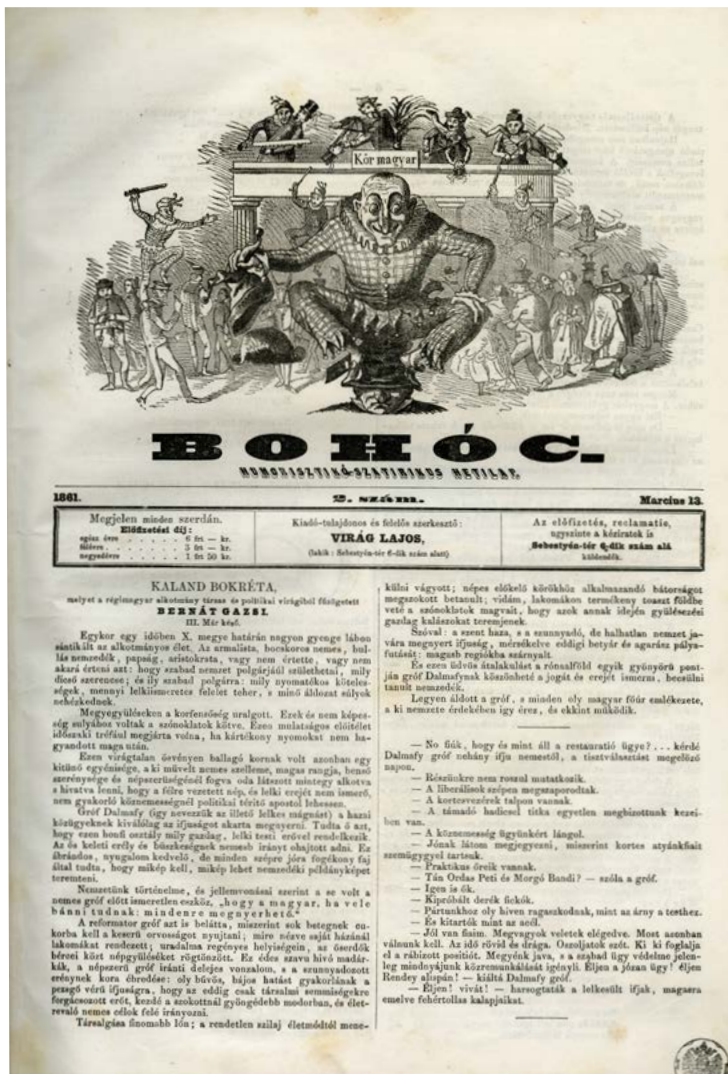
„De aztán lelkesül?”

„Kivált a vászonceléség! ki a testszin lábruha láttára hólyagossá veri cserepes markát, és ől számra szórja bokrétáját a lovaknak.”

Ismeretlen szerző: Mi ujság? [részlet]. *Budapesti Viszhang*, 1854. július 9., 315–320. o., itt: 319–320. o.

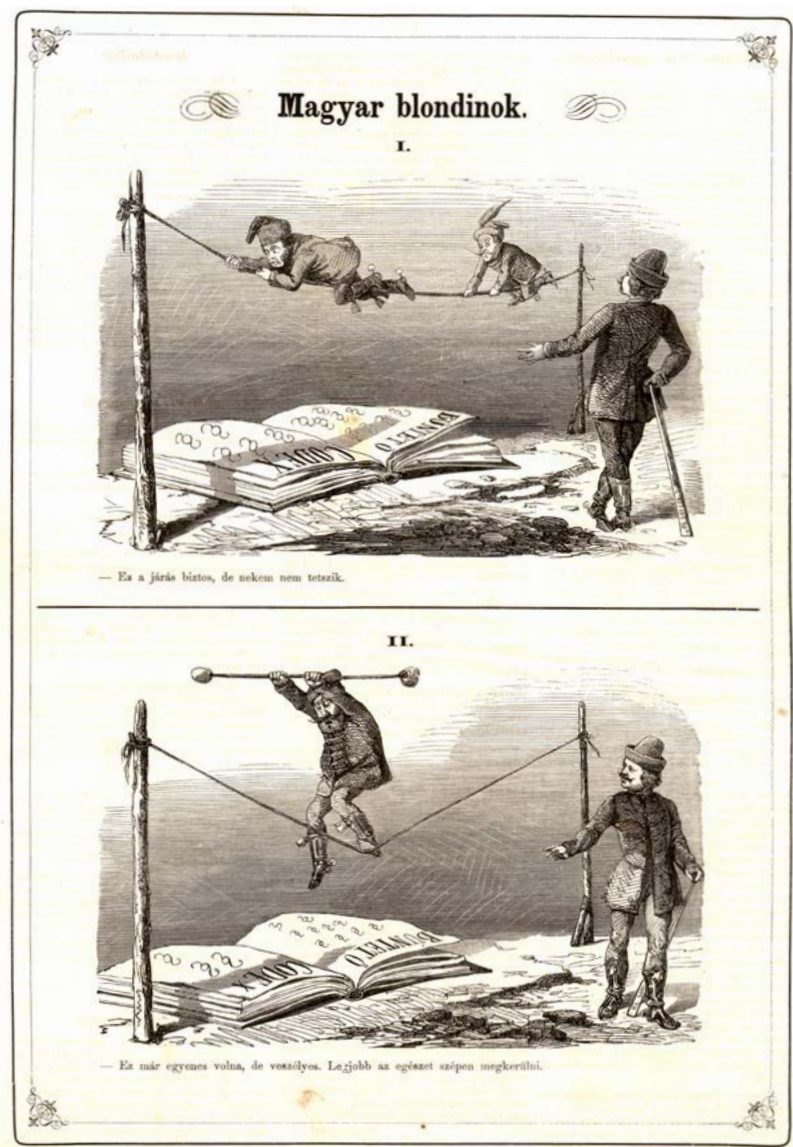
Csak bohóckodva lehet a politikát kritizálni

A sajtószabadság alkotmányossága nem akadály: a rendőrhatalóságok folytatják a „sajtórendtartást”.

Bohóc. Humorisztikó-szatirikus hetilap, 1861. március 13., 1. o.

Hogyan tovább az Osztrák Polgári Törvénykönyv kivezetése után?
A magyar szokásjog visszatérte kötéláncos mutatványokat követel.

Jankó: Magyar blondinok. *Bolond Miska*, 1861. december 15., 200. o.

Vadállatok a buszon

Az újdonságtól való félelem nem új.

Omnibus előtt állt a falusi ember fiával s az utóbbi felette kíváncsian kandikálván annak ablaka felé, atya felkiálta: Ne menj oly közel oda fiam, vadállatok vannak benne! – nem lát’ d hogy ép oly kasznija van mint annak a menázseriásnak?

Névtelen szerző: Borkorcsolyák. [Omnibus előtt...]. *Az Üstökös*, 1863. június 13., 189. o.

A kiegyezés előestéjén

Egyszerre több ló megülése nagy feneket igényel.

Id. Jankó János: Cirkusi jelenet. *Bolond Miska*, 1866. február 4., 20. o.

Sarkantyúval zsömlét enni

A Ligetben mindig történik valami.

A vendéglőben töméntelen nép habsol valami fehér habu sárga italt, melyről meg vagyon irva, hogy hátra bukik tőle az ember. Amodébb kötéltánczos kínozza magát; nem messze tőle Paprika Jancsi erőködik; az igaz, hogy egy szót sem tud magyarul, és a paprikától kitörné a nehéz betegség, de nem is sokat ér biz őkeme. Távolabb szemfényvesztő terítette le a földre pokróczát. Adj neki két krajczárt, s megáll a felfordított szék egyik lábán fejjel, – megeszi a csöpút, s olyan pántlikát huz ki utána szájából, a milyent csak valaha boltban röffel mértek; sőt még azt is megeszi, hogy sarkantyut köt lábára, arra zsemlét szúr, hátulfelől a fején keresztül nyújtja, s úgy veszi le a zsemlét szájával. Láttunk már ilyet. Lelketlen multság, én sajnálom azokat, kik eféle gyarló mesterségre adják a fejöket.

Ismeretlen szerző: Pesti multságok. 10. Városerdő [részlet]. *Képes Ujság*, 1866. május 1., 486–488. o., itt: 486. o.

Femme fatale lóháton

A rajongóknak gyakran a kevés is elég.

A szép misz Bella d'Atti!

Mennyien törtük magunkat utána, s mindnyájan eredménytelenül!

Először szépségét kell említenem, aztán erényét s végül szerencsétlenségét.

Az „e fajta” emberek pályáján utóvégre is igazolja magát a közmondás: addig jár a korszó a kútra, míg eltörik. Addig vakmerősködnek, lovagolnak, ugrálnak, míg egyszer kitörik a nyakukat, s lelkemre, még szerencse, ha a nyakukat törik ki. Az igazgató leánya volt, legalább úgy mondták. Ámbár igen körülményes családi leszármaztatást igényelt volna a megállapítás, mert az igazgató signornak hívatta magát s olasz gyanánt szerepelt: signor Carlo d'Atti.

Lehet különben, hogy e név már álnév volt. Hisz annyi volt rajtuk az ál, oly kevés az igaz, s a mi volt, azt nem mutogatták laikus publikumnak.

Tény az, hogy Bella angol volt, vagy skót. Angol, vagy skót anyja volt neki; második, vagy harmadik felesége a signornak. A signor magas, erőteljes, barna férfi volt, valóságos sicíliai arcszinnel; a misz halvány szőke hölgy, nagy kék szemekkel, csak akkor piros, mikor kifestve lóháton megjelent, s a zene hangjai mellett merész és bájos hajlongásait végzé. Ilyenkor az erőfeszítés és izgalom arcába kergette a vért, áttört még a festéken keresztül is; kék szemei villámokat szórtak. Szenvedélyes művésznő volt.

Mi, gavallérok s lókedvelő ifju urak, néhány mágnás és katonatiszt, rendszeren a bejáratnál állottunk, s örültünk, ha a ló körme, melyen misz Bella ült, tele szórta szemünket, öltönyünket porral.

Ebben a tekintetben nem osztá úrnője szokását, a ki soha sem hintett port a világ szemébe. Mindig egyforma hidegséggel, mondhatnám megvetéssel bánt mindnyájunkkal. Annál jobban őrzöngtünk érte.

Major Béla: A lovarda királynője. Egy uracs elbeszélése [1. rész, részlet]. *Hazánk s a Külföld*, 1868. május 21., 323–326. o., itt: 323. o.

Éjszaka nem csak a csillagok ragyoghatnak

De annál kijózanítóbb a kora reggel.

Ismeretlen rajzoló: Éj és korány. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1869. március 28., 154. o.

Jókai dominája

Aki „minden teremtést egy fokkal magasabb lényé emel föl”.

Az én eszményképem egy állatsereglet tulajdonosának leánya volt: maga is állatszelídítő. Az a bűbajos szemsugár arra a haszonra szolgált, hogy különféle fenevadakat emberi szelídségig lealázzon; vagy miután főntebb már azt mondtam, hogy minden teremtést egy fokkal magasabb lényé emelt föl, tehát következetes maradok, s elsorolom, hogy az oroszlányai úgy sétáltak vele karonfogva s két lábra állva, orraikra csíptetett szemüveggel, mint az igazi arslánok; jegesmedvéi úgy prezentíroztak a kezükbe adott puskával, mint az igazi „molodci”, s hiénái úgy enyelegtek parancsára a reszkető báránnyakkal, mint – ne keressünk rá magasabb hasonlatot.

Jókai Mór: *Szerelem bolondjai* [1869]. Budapest, Akadémiai, 1962, 14–15. o.

Artistapietà

A kötéláncos balesete. (Beyle olajfestménye után). *Hazánk s a Külföld*, 1870. július 14., 440–441. o.

Ki fizeti a kacagást?

És kacagás az valójában?

Tisztelt szerkesztő barátom! Az olyan kisvárosi ember minő én is vagyok, nem tagadhatja meg magától soha Pesten azt a mulatságot, hogy meg-ne nézze az országgyűlést, melynek éppen úgy megvannak a maga országos hirü erőművészei, kötél táncosai clownjai, tudós lovai és szamarai, mint a Carré Oscár circusának. A közönség itt is ott is kaczag. A különbség csak az, hogy itt *országos költségen*, Carrénál a magunk zsebére kaczagunk.

Jónás [K. Papp Miklós]: Pesti apróságok. I. Molnár Antal a vádlottak padján [részlet]. *Magyar Polgár* (Kolozsvár), 1871. december 3., 1–2. o., itt: 1. o.

A magyar parlamentarizmus gyanakszik

A virtigli királypárti felsőházi elnök, Sennyey Pál egy újabb felelős minisztérium létrehozásának ígéretével csábítja a képviselőtársakat.

Ismeretlen rajzoló: Az állatszeliidítő. *Borsszem Jankó*, 1873. november 30., 7. o.

Kurátorok

Molnár Dániel

Teller Katalin

Projektmenedzser

Csáki Tamás

Tervezés

Rácz Lőrinc, Takács Blanka (árté)

Kivitelezés

árté

Joó László (textilek)

Molnár Czingi Béla (ApplikArt)

Poór Dorottya

Simon Bálint

Szebedy Bors, Csébi Tamás, Oláh Kornél

Szigeti Ferenc (betuvagas.hu)

Táborszki Miklós, Tóth Gábor (T.CS. Kft.)

Kiállítótér-szövegek

Molnár Dániel

Teller Katalin

Kiállításszervezés

Vincze Dóra

A kiállított tárgyakat restaurálták

Fazekas Annamária, Módy Péter, Péter Attila, Springer Ferenc, Vágány Judit, valamint az egyes kölcsönző intézmények restaurátorai

Fotók, műtárgy-reprodukciók

Fáryné Szalatnyay Judit, Keppel Ákos – Szebellédi Attila

Közreműködők

Ádám Krisztián (kötéltánc)

Bényi Gergely (VR-installációk)

Duliskovich Bazil (lábcsónak-installáció)

Eper Barbara (dámalovaglás)

Erdélyi Nóra és Petra (lovasakrobatika)

Fatér Anna (animációk)

Fellegi Dénes (videofelvételek)

GlobART Társulat (falragasz-felolvasások; színészek: Nagy Péter és Sütő Zsófi; hangmérnök:

Nádaslaki István; rendező: Somogyi Anna)

Kelle Botond (bűvészműtárgyak)

Rácz Tamás (VR-installációk)

Szabó Ferenc János (zongoradarabok)

Tintaló Társulás (bábrekonstrukció; Sisak Péter, Sipos Katalin, Rumi Zsófi)

Olvasószerkesztés

Bartók Flóra

Angol fordítás

Herskovits András, Károlyi Júlia

Kommunikáció és múzeumpedagógia

Fatér Anna, Jalsoviczky Sára, Kolontai Dóra, Merc Hajnalka

Támogatók

Budapest Főváros

Nemzeti Kulturális Alap

Külön köszönet

Annus Ildikó, Balla Loránd, Bártfay Réka, Branczik Márta, Csörgő Péter, Demeter Zsuzsanna, Mascha Erbeding, Goda Mónika, Gödölle Mátyás, Gráfik Imre, Jakab Réka, Joó Emese, Király András, Kiss Adrienn, Kovács Bálint, David Krych, Nagy János, Orlóci Edit, Pálinkás Szilvia, Perényi Roland, Pintér Tibor, Gerhard Plasser, Sabine Princ, Rajnai Edit, Sándor Tibor, Werner Michael Schwarz, Simon Katalin, Szatmári Judit, Telek Ágnes

Kölcsönző intézmények

The Archives & Special Collections at Amherst College

Bayerische Staatsbibliothek

Bibliothèque nationale de France, Département des Arts du spectacle

Budapest Főváros Levéltára

Fondazione Scienza e Tecnica, Firenze

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

Harry Ransom Center, The University of Texas at Austin

Heinrich Heine Universität Düsseldorf, Universitäts- und Landesbibliothek

The John and Mable Ringling Museum of Art, Sarasota, Tibbals Circus Collection

Keresztény Múzeum, Esztergom

Kungliga biblioteket, Stockholm

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár

Magyar Nemzeti Múzeum

Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ

Margitszigeti Színház Nonprofit Kft./Pink Martini

The Meserve-Kunhardt Foundation, Pleasantville

Nemzeti Artista-, Előadó- és Cirkuszművészeti Központ

Nemzeti Lovas Színház – Equus Produkció Nonprofit Közhasznú Kft.

Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum

Országos Széchényi Könyvtár

Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Grafiksammlung

Salzburg Museum

Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Puppentheatersammlung

Stadtmuseum München, Sammlung Puppentheater/Schaustellerei

Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár

Szépítőművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria

TulipánTündér Produkció

Varga Zoltán

Wellcome Library, London

Wien Museum

Wienbibliothek im Rathaus, Handschriftensammlung

Textual information panel on the left wall.

Textual information panels on the right wall.

Textual information panel on the dark base.

